

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

8431
ԱՅԻ

2

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՎՍԻՍԻԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ: ՀԱՅՈՑ

17

1981 0

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄՈՎԱԻՍԻ
ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՅ

ՄՈՎԱԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ
ՀԱՅՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

31.891

ԼԵՈՒԱՅԵ ԳԱՐԱՐԱԿ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԳՐԱԳՐԱՆՆԵՐ

Հրատարակության և պատրաստել բանաս. գիտ. թեկն.
Գ. Գ. ԱՆԱՆՅԱՆԸ

«Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի
խմբագրական հասցենաժողով.

ՀԱՄԱՐԱԶՈՒՄՅԱՆ Ա. Ա. (Ուսիսագահ), ԱՂԱՅԱՆ Է. Բ.,
ԱՆԱՆՅԱՆ Գ. Գ., ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ Հ. Ա., ՂԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Մ.,
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Լ. Մ., ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Լ. Օ.

Մովսես Խորենացի.

Մ916 Հայոց պատմություն/խմբ., ներած. և ծանոթություն-
Ս. Մալխասյան.—Սր.: Երևանի համար. հրատ., 1981.—
428 էջ:

Ներկա հրատարակությունը 1940 թ. Ստ. Մալխասյանի թարգ-
մանությամբ, ներածականով ու ծանոթագրություններով լույս տե-
սած «Հայոց պատմության» վերահրատարակությունն է:

4702080000—10 31—1981
704/02/—1981

ԳՄԴ 84.21+63.3(22)Ի
Ար1+9(С43)Ի

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ՝

«Անմահ յիշատակ բողոլ գայս քեզ և որ զկճի քա
լոց են ազգի»: (Խոր. Ա. ա):

«Մի՞թե մատեան մերձ կայցէ ինձ կամ դպրութիւնք քոց
հայրենեաց... Սակայն սկսայց, թեպէտ և ջանիւ. միայն թէ
շնորհակալ օր մերոցս գտահիցի աշխատութեանց»: (Անդ.
Ա. Գ.):

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ: ՆՐԱ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱԱՄԱՆՔՆԵՐԻ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ: ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: ՉՈՐՐՈՐԳ
ԳՐԷԻ ՀԱՐՑԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐԸ: ՄԱՐ-ԱԲԱՍՅԱՆ ԱԳՔՅՈՒՐԸ:
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵ-
ՐԸ: ՈՇԸ. ԼԵԶՈՒՆ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԱՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱ-
ՆԱԿԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԳ-
ՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ,
ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՆԵՐԿԱ ԹԱՐԳՄԱ-
ՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ:

Մովսես Խորենացին եղական գրական ղեմք է մեր հին մատե-
նագիրների մեջ: Նա տասնևչորս դար շարունակ աննվազ հետա-
քրքրություն է շարժել հայ ժողովրդի և բանասիրության մեջ իր
Հայոց պատմությամբ, որ ծառայել է իբրև ուսման առարկա և
իբրև ուսումնասիրության նյութ: Ավելի քան տասը դար այս գրք-
վածքը եղել է հայ ազգի միակ դասագիրքը իր հին անցյալի հետ
ծանոթանալու համար. եղել է աղբյուր և օրինակ հետագա պատ-
միչների համար, որոնք նրանից բազմաթիվ են անում, ընդօրի-
նակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմագրության տիպին:
Ամենաբարձր գովեստներով հիշում են նրա անունը՝ տիեզերա-
հռչակյալ քերթող, պատմահայր, քերթողահայրն (իբրև հատուկ
նրան սեփական տիտղոս): Նրան կոչել են հայ Հերոդոտոս, որ և,

1 Կատարվել են ուղղագրական և կետադրական խիստ անհրաժեշտ շտկում-
ներ: Մանթ. կազմողի:

ինչպես Գուտշմիտն ասում է, հայերը, եթե փոքր լինչ անափառություն ունեն, իրավունք ունեն այսպես կոչելու նրան. նա արեւելյան ազգերի պատմական գրականութեան մեջ իր հնութեամբ առաջիններից մեկն է ս. գրքից հետո²:

Սակայն տասնեկիններորդ դարից այս կողմը հետզհետե փոխվեց վերաբերմունքը դեպի այս Պատմությունը և նրա հեղինակը՝ շնորհիվ եվրոպական բանասիրութեան քննադատութեան: Սկզբում դեռ թույլ կերպով, բայց հետզհետե ավելի համարձակ և վստահ սկսեցին քննադատել նրա պատմութեան աղբյուրները, նրա ըստուգությունը կամ արժանահավատությունը. շոշափեցին հեղինակի անձնավորությունը, այսինքն՝ թե նա հիրավի հինգերորդ դարի հեղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, ինչպես ինքն է գրում իր մասին. արդյոք նրա Պատմությունը հինգերորդ դարի գործ է, թե ավելի ուշ ժամանակի: Այս քննադատությունն իր գագաթնակետին հասավ անցյալ դարի իննսնական թվականներին և մեր դարի սկզբներին, երբ բանասերներն աշխատում էին մեկը մյուսից գերազանցել իրենց մերկացուցիչ և քացասական վերաբերմունքով դեպի հեղինակն ու նրա գործը. կարծես մրցանակ էր նշանակված ամենամանավառ քննադատութեան համար, և քննադատները ձգտում էին մեկը մյուսի ձեռքից խլել այս մրցանակը: Պատմութեան գրութեան ժամանակն իջեցրին մինչև իններորդ դարը, նրան համարեցին կեղծիք՝ Մովսես Խորենացու անունով, մինչև անգամ նրան մկրտեցին «Պատմություն ստոյն Մովսեսի Խորենացու» (Pseudo-Moses) անունով: Մեծ թվով ընդարձակ ու համառոտ քննադատություններ գրվեցին առանձին գրքերով կամ պարբերական մամուլի մեջ, մասամբ ի պաշտպանություն, մասամբ ընդդեմ Խորենացու. ստեղծվեցին հատուկ անուններ՝ Մովսեսապաշտներ և Մովսեսատյացներ: Ամեն մի բանասեր, որ զբաղվել է հայոց գրականութեամբ, շատ կամ քիչ զբաղվել է և Խորենացիով, նրա Պատմութեամբ: Հիշենք միայն զխավորներին: Եվրոպացի բանասերներից Խորենացու և նրա Պատմութեան մասին գրել են՝ Բաուզարտներ, Գելցեր, Գուտշմիտ, Գյուլլորիե, Լակրոզ, Լանգլաու, Կարրիեր, Կիպերտ, Կոնիբեր, Մակլեր, Մաու, Մակվարտ, Նեվ, Նիկար, Պետերման, Պիշար, Սեն-Մարտեն, Յետլեր, Յլորեվալ, Յրերե: Հայ հեղինակներից—Աբեղյան, Ազոնց, Ալիշան, Ակինյան, Գարա-

դաշյան, Գաթրճյան, Գևորգյան (Ճուղուրյան), Դադրաշյան, Զարպհանալյան, էմին, Խալաթյանց Բ., Խալաթյանց Գ., Կարինյան, Մ. Տեր-Մովսեսյան, Միսրան (Գ. Տեր-Միկայելյան), Նորայր, Չամչյան, Պատկանյան, Պարոնյան, Սարգսյան Բ., Տաշյան, տողերիս գրողը և ուրիշներ³:

Վերջերս, շնորհիվ նոր հայտնությունների, այս գրոհը կանգ առավ և Խորենացին ու նրա Պատմությունը դարձյալ իրենց արժանավոր դիրքը գրավեցին մեր հին պատմագրութեան մեջ:

Թե ինչն էր պատճառը այս քացասիկ հետաքրքրութեան Խորենացիով հին և նոր ժամանակ՝ այս հարցին կշահանք համառոտակի պատասխանել այս ներածութեան մեջ, ավելի մանրամասն տեղեկությունների համար հանձնարարելով դիմել մասնագիտական գրվածքներին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խորենացու մասին կենսագրական տեղեկություններ քիչ ունենք: Նրանցից մեծ մասը հազորդում է ինքը՝ հեղինակը Պատմութեան մեջ պատահական կերպով: Սրանց վրա ավելացնելու է ժամանակով նշրան մտտիկ ու նրան ծանոթ Ղազար Փարպեցու կարճատոտ, քայքայատ կարևոր վկայությունը: Ուշ ժամանակի հեղինակների հազորդած տեղեկություններն անարժեք են իրրե անստույգ, նույնիսկ հակասող հեղինակի հազորդած տեղեկություններին: Հիշյալ կցկտուր տվյալները կապակցելով՝ կարելի է մոտավորապես մի ամփոփ գաղափար կազմել Պատմահոր կյանքի և գործունեության մասին:

Խորենացի բառը, որով կոչվում է Պատմահայրը, ցույց է տալիս, որ նա ծնված պետք է լինի Խորեն կամ Խորեան անունով մի տեղում: Այս անունով քաղաք կամ գյուղ հայտնի չէր մինչև վերջին ժամանակներս: Նա երբեմն կոչվում է նաև Տարոնացի. Տարոն գավառում եղել է Խորնի կամ Խորոն անունով մի գյուղ. քայքայ թե՛ Մովսեսը այստեղ ծնված լիներ՝ պետք է կոչվեր Խորենցի կամ Խորանացի (ինչպես մի ժամանակ Վենետիկի Մխիթարյաններից ոմանք գրում էին): Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքում, Հաբանդ դավառի Խորեա անունով փոքր գյուղում, որը հիշում է Ստեփ. Օրբելյանը («Պատմություն»,

³ Տե՛ս Մ. Խորենացու Պատմությունը («Պատմագիրը Հայոց» ԻՒՖլիս, 1913, էջ 56—4):

² Խորենացու արժանահավատությունը. էր. 3 և 6:

Թիֆլիս, եր. 517), տասնհրեքերորդ դարի վերջում: Օրբելյանի հիշած հորեա ձևը հինգերորդ դարում հնչում էր ավելի լիակատար ձևով—հորեան: (Համեմատել՝ արևելյան և արևելեա, այժմյան և այժմեա, մեջերկրյան և միջերկրեա, Մամիկոնյան և Մամիկոնեա և այլն): Այս ենթադրութեան ուժ են տալիս մի քանի կողմնակի փաստեր, ինչպես հորեանացու լավ ծանոթ լինելը Սյունիքին, Երասխի հոսանքին, Երասխի ամիերին մոտ եղած շիներին, Սյունյաց նահապետ Միսակին մեծ գովեստներով հիշելը, հակակրոթյունը դեպի Մամիկոնյանները, որոնք Սյունյաց հակառակորդներն էին Ծ դարի երկրորդ կեսում և այլն: (Տե՛ս այս մասին ավելի ընդարձակ մեր «հորեանացու առեղծվածի շուրջը», հավելված Գ):

Նրա ծննդյան տարին նույնպես որոշ հայտնի չէ: Հիմնվելով Սամվել Անեցու ժամանակագրության վրա՝ բանասերներն, սկսած Սեն-Մարտինից մինչև էմինը և Ստեփանեն, ենթադրել են, թե նա ծնված պետք է լինի 370 թվականին և մեռած 490-ին, 120 տարեկան հասակում: Շատ անհավանական է այս 120 տարվա հասակը և մանավանդ անընդունելի է 370 թվին ծնվելը. սա հակասում է Պատմահոր ցուցման: Նա գրում է, որ Եփեսոսի ժողովից՝ հետո, ուրեմն 432—437 թվականների ընթացքում, Սահակն ու Մեսրոպը նրան ուրիշ ընկերների հետ ուղարկեցին Ալեքսանդրիա քարձրագույն ուսում ստանալու: Բայց 370-ին ծնվածը այն ժամանակ կլինի 62—66 տարեկան ծերունի: Այսպիսի տարիքում, ալևորված մորուքով, շին գնում քարձրագույն ուսում ստանալու, այլ ավելի երիտասարդ հասակում:

Գեն զցելով այս առասպելը, որի աղբյուրը թվում է, թե Թովմա Արծրունու մի խոսքն է⁴, մենք նրա ծննդյան հավանական տարին կդտնենք հենց հորեանացու հիշյալ վկայությունից: Այնպիսի հեռավոր ու զժվար ճանապարհորդություն կատարելու, օտարութեան մեջ ինքն իրեն կառավարել գիտեալու համար պետք էր բավական շափահաս ու փորձառու լինել, միանգամայն սուր հիշողություն, մտքի թարմություն և ուսանելու բուն փափագ ունենալ: Այսպիսի ճասակ մենք համարում ենք մարդու 22—23 տարեկան հասակը. ուստի երբ հորեանցին, արտասահման ուղարկվելիս, այսինքն 432—434 թվականներին 22—23 տա-

րեկան լինե՛ր՝ պետք է ծնված լինե՛ր 410 թվականի շուրջը, մի-երկու տարով առաջ կամ հետո: Այս թվականը լավ հարմարվում է նրա մյուս վկայությունը, թե Պատմությունը գրելիս, 480-ական թվականներին, եղել է «այլ ծեր և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»:

Այսպես՝ հորեանացու ծնունդը դնելով 410 թվականի մոտ՝ այնուհետև եզրակացնում ենք, որ նա մանկության տարիներում սկզբնական կրթությունն ստացել է հենց Սյունիքում, ս. Մեսրոպի այնտեղ հիմնած դպրոցում, ինչպես վկայում է Կորյունը: Այստեղ ուսանելով ավանդված տարրական գիտությունը, որ էր գրավարժ ընթերցանություն և երգեցողություն, և ցույց տալով աչքի ընկնող ընդունակություն՝ նա 15—16 տարեկան հասակում է այսինքն մոտ 427 թվականին, ուղարկվում է Վաղարշապատ, Հայոց այն ժամանակվա կենտրոնական վարժարանը, որտեղ ուսուցանում էր ինքը՝ ս. Մեսրոպը: Այստեղ էլ նա ուսանում է 5—6 տարի, բացի հայերենից սովորելով նաև հունարեն և ասորերեն (առանց այս լեզուների ծանոթության՝ նա չէր կարող ճանապարհորդել Ասորիքով և ապրել Ալեքսանդրիայում): Պահպանելով էլ (Սասանյանների ժամանակի պարսկերենը), եթե ոչ գրավոր՝ քայց գործնականապես նույնպես գիտեր: Սա երևում է մի շարք պահպանված բառերի ուղիղ մեկնություններից, որ պատահում ենք նրա Պատմության մեջ:

Եփեսոսի ժողովից հետո (431), երբ Սահակն ու Մեսրոպը ս. գիրքն ուղղում էին ըստ հունարեն բնագրի (կամ հունարենից երկրորդ անգամ էին թարգմանում)՝ կարիք զգացին քաջ հունագետների, քերթողական արվեստին հմուտ գիտնականների. ուստի որոշեցին իրենց ամենարժեքունակ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, գիտությունների այն ժամանակվա կենտրոնը, որտեղ իրար հանդիպում և իրար հետ զոգվում էին Արևելքն ու Արևմուտքը: Այս ընտրյալների դասին էր պատկանում և նրանց մեջ առաջինն էր պատանի Մովսեսը, մոտ 22 տարեկան հասակում, որ հիացմունքով ու վառ հույսերով լի նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս ստացող աստղերի: Այս ճանապարհորդությունը ենթադրում ենք 432-ից հետո, ոչ ուշ քան 435 թվականը:

Ի՛նչ էր նա սովորում Ալեքսանդրիայում՝ ստույգ չգիտենք. նա իր ուսուցչին կոչում է նոր Պղատոն, առանց անունը տալու. ուստի

⁴ «Որոշ ամբ կենացն տեևալ ձգեալ ամս հարիւր և քսան լի և պարարտ ծն-բրութեամբ» և այլն: Նրա մասին քիչ հետո մանրամասն կրտսենք:

և հավանական է, որ նա իմաստասեր՝ գիտնական լիներ, քան աստվածաբան: Նկատի ունենալով նրա գալու գլխավոր նպատակը՝ պետք է հետևեցնենք, որ նրա ուսման հիմնական առարկաներն էին հունարեն լեզուն և քրիստոսական արվեստը, այսինքն լեզվի և խոսքի թեորիան, քերականություն, ճարտասանություն: Երկրորդաբար նա սովորում էր ս. գրքի մեկնությունները, պատմություն, հունաց դիցարանություն: Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը միջոց էր տալիս ուսումնասեր հայ երիտասարդներին կարդալու հույն քանաստեղծների, փիլիսոփաների, պատմագիրների և այլ գիտնականների գրվածքները, որոնցից հետո հորենացին հաճախակի օգտվում է իր Պատմությունը գրելիս:

Հայտնի չէ, թե ո՞րքան ժամանակ հայ ուսանողները մնացին Ալեքսանդրիայում և առհասարակ պանդիստության մեջ, համենայն դեպս ոչ պակաս քան 5—6 տարի: Նրանք վերադարձան 439 թվականից հետո, երբ Հայաստանի երկու լուսավորիչներն ու նրանց ուսուցիչներն արդեն վախճանված էին: Նրանց համար անակընկալ էր այս ցավալի իրողությունը: Ի՞նչպես սրտառուլ կերպով արտահայտում է հորենացին իր վիշտը. «Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեն իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ գիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել... և առագաստի երգեր երգել,— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայն և օրհնությունը» (Ողբ):

Բայց զուցե այս երկու մահերից ավելի դառն էր այն սառն, գրեթե թշնամական ընդունելությունը, որին նրանք հանդիպեցին իրենց կարոտած հայրենիքում: Դիտություն պաշարով ծանրաբեռնված, հայրենիքին ծառայելու տենչով ոգևորված՝ նրանք գալիս են և հանդիպում են արհամարհանքի ու հալածանքների: Նրանց ասպարեզ չէին տալիս գործելու, ծաղրում էին նրանց գիտությունը, հալածում էին տեղից տեղ, դատապարտում էին զբրկանքներով ըի կյանքի, ազբատության: Այդ մասին միանման վկայում են հորենացին և Ղ. Փարպեցին, մեկը մյուսին լրացնելով: հորենացին ասում է. «Արդ նրանք այսպես վարվեցին երբ աստծու սրբերի հետ (խոսքը Տրդատ թագավորին թունավորելու մասին է)... այլևս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել աստծուն՝ ձեր կողմից մեզ

հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք նեղությունների և աղբատության... Ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանգիստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իջևան պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև դուք շահնահարեցիք շար լեզուներն ու տգիտությունը, նրանց սնտոսի փառամոլությամբ և կատաղի լեզվազարությունամբ, այլ ձեր ուսումնասույց բարբով նրանց անմտությունը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի քան Բաբելոնի հնոցը... Ո՞ր մտածող մարդը լի ողբա դրանց մասին, այլև,— թող ոչ որ չնեղանա,— նրանց մասին, որ դրանց հորդորում են այսպես լինել» (Բ. Ղբ): Ողբի մեջ ասում է. «Ո՞վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր աշակերտիս առաջագիմությունը... Ո՞վ պետք է զսպե առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդրդնությունը, որոնք... իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ (մարդկանց)»: Ղազար Փարպեցին գրում է իր թղթում փիլիսոփա Մովսեսի մասին, որ ընդհանրապես համարվում է Մովսես հորենացին. «Երանելի Մովսես փիլիսոփոսը, որ քանի կենդանի էր՝ հրեշտակի նման կյանք ուներ, չէ՞ որ հայոց այդ արեղայական խումբը նրան տեղից տեղ հալածեց, չէ՞ որ այն լուսավորչին և նրա տգիտահալած գրքերն իրենց անգիտությանը կոշում էին փաթաղ իկես⁶, և ուրիշ շատ բաներով էլ նրան վշտացնելուց հետո՝ ուրիշներից ամաչելով խաբեական եպիսկոպոսությունը նրան տվին իբրև մահադեղ և սրբի ձայնը խեղդեցին»:

ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ: Ի՞նչ էր այս հալածանքների պատճառը, էմիլը և սրա հետևողությամբ Մտեփանեն այս բանը վերագրում են տղետ հայ հոգևորականության նախանձին, որ միանգամայն անընդունելի է և հակասում է իրականության: Պետք է ուրիշ՝ կենցաղական և սոցիալական պայմանների մեջ փնտրել այս պատճառները, քանի որ նրանք, ինչպես իսկույն կտեսնենք, սկզբունքային, իդեական բնույթ ունեն: Եթե այս հալածանքները անհատական բնույթ ունենալին, լոկ հորենացու դեմ ուղղված՝ կարելի կլիներ դրանք բացատրել հորենացու համար-

⁶ Ն. Մառ այս երկու բաները, որ սեմական ծագում ունեն՝ բացատրում է «աղճատված», «աղավաղված» նշանակությամբ (исковерканный, изпращенный). (Начальная история Армении Арцима, էջ 30):

ձակախոս լեզվով, որ իրեն համարում էր «ամենիմաստ արվեստի տեր», կատարելագույն պատրաստություն ունեցող անձ, իսկ մյուսներին առանց քաշվելու միշտ տգետ էր անվանում, որով հարկավ շատերին կարգուկարգի իր դեմ. կամ կարելի կլիներ այդ հայածանքները վերագրել Խորենացու ատելությունը դեպի Մամիկոնյանները այնպիսի ժամանակ, երբ կրոնական պատերազմի նախօրյակին կամ նրանից հետո Մամիկոնյանները՝ հանձին Վարդան Մամիկոնյանի և քիչ հետո Վահանի, ազգային հերոսների անուն ու հարգանք էին վայելում հայ հոգևորականության մեջ և որոնց սակայն Խորենացին այս կամ այն բանում մեղադրում էր կամ պախարակում⁶: Բայց, ինչպես ասացինք, երևույթը մասսայական բնույթ ունի. հայածանքները հետևանք էին դասակարգային պայքարի:

Պայքարը մղվում էր հայ հոգևորականության երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը ասորական օրինատացիալի հետևող էր, մյուսը հունականի: Ասորիները վաղուց ի վեր տիրապետող ազդեցություն էին ձեռք բերել Հայաստանում. շոտանանք, որ քրիստոնեությունն սկսվելուց ի վեր ասորի հոգևորականներով լցվեց Հարաստանը. ժամերգությունը կատարվում էր ասորերեն լեզվով. հայ պատանիները Ասորիք էին գնում ասորերեն սովորելու, որպեսզի հայրենիք վերադառնալով կարողանան ասորերեն լեզվով պաշտամունք կատարել հայոց եկեղեցիներում: Պարսից կառավարությունն էլ, հունական քաղաքականությունից կասկածելով՝ խոչընդոտ էր լինում հունարենի տարածման և խրախուսում էր ասորական ազդեցությունը: Գրեթե գյուտի համար ս. Մեսրոպը Ասորիք դիմեց և ոչ Հունաստան. ս. գիրքը առաջին անգամ ասորերենից թարգմանվեց. նույնիսկ հունարեն գրվածքները հայերեն էին թարգմանվում ասորերեն թարգմանություններից: Ս. Մահակի գահընկեցության միջոցին հետզհետե հայոց կաթողիկոս նստեցին ասորի հոգևորականներ: Ասորիներն ուժեղ

⁶ Այս ենթադրության մեջ ոչ մի անհավանական բան չկա: Եթե այսօր, երբ առաջին կրոնական պատերազմի պատմությունը դիտենք միայն երկու Մամիկոնյան պատմիչներից, — և այնուամենայնիվ լուրջ բանասիրությունը, հենց նրանց գրածների վրա հիմնվելով, չի դատապարտում Վասակին և չի փառաբանում Վարդանին, — որքան նոր ու տարբեր բաներ մենք կհամանայինք և իրողությունը տարբեր կերպարանք կստանար, եթե այդ պատմությունը գրողը մի սյունեցի կամ գոնե մի անկողմնապահ մարդ լիներ:

էին իրենց մասսայով ու գրաված բարձր դիրքով և ունեին շատ հետևողներ հայ հոգևորականության միջից: Այս խումբը պահպանողական էր և համեմատաբար ավելի տգետ:

Հունական օրինատացիան ավելի ուշ առաջ եկավ, հավանորեն այն ժամանակից, երբ ս. Մեսրոպ Բյուզանդիա գնաց իրավունք ձեռք բերելու, որ Հայաստանի Հունական բաժնումն էլ հայերեն գրագիտություն մուծվի: Այս թուլլավությունն ստացվեց, բայց ուրիշ փոխադարձ դիզումով, այն է, որ ս. գիրքը նորից թարգմանվի կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարեն բնագրի և որ հայ ուսանողությունն այնուհետև Բյուզանդիա գնա ուսում ստանալու փոխանակ Ասորիք գնալու: Եվ տեսնում ենք, որ երիտասարդությունը փափագելով դիմում էր Բյուզանդիա, նույնիսկ առանց իրենց ուսուցիչների թուլլավություն: Այս երիտասարդների թվին էին պատկանում նաև Խորենացին իր ընկերներով, որոնք ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա բարձրագույն ուսում ստանալու և քերթողական արվեստը սովորելու: Մրանց ընդհանուր հատկանիշն էր ավելի լայն աշխարհայացք և ավելի բարձր կրթություն:

Այս երիտասարդները, որ հետզհետե զալիս էին Հայաստան՝ դեմ առ դեմ հանդիպում էին պահպանողական և անուսում, բայց ուժեղ հոգևորականության: Իրար դեմ էին զալիս երկու խումբ՝ տարբեր կրթություններով, տարբեր աշխարհայացքով: Պայքարն անխուսափելի էր: (Հիշենք՝ որպիսի ընդունելություն գտավ մեզանից հարյուր տարի առաջ Խաչ. Արքայանք էջմիածնի հոգևորականության կողմից):

Որ այս պայքարը դասակարգային էր ու իդեական և ոչ անհատական կամ անձնական՝ պարզ երևում է Ղ. Փարպեցու կարևոր վկայությունից: Իր թղթի վերջում, իր կրած հայածանքները նկարագրելուց հետո՝ նա ասում է. «Բայց ընդունենք, որ ես այս շարժարանները կրեցի իրավացի կերպով իմ գործերի համար. իսկ այն մյուս առաքելանման մարդիկ ինչո՞ւ այսպիսի և ավելի խիստ վշտեր կրեցին այս աշխարհում և խստագույն վշտերի մեջ վախճանվեցին»: Սկսում է բերել օրինակներ, առաջին տեղում հիշելով «Երանելի Մովսես փիլիսոփոսին» (տե՛ս վերը, էջ XIII): Այնուհետև ձեռագրում մի թերթ պակասում է (կամ կորել է պատահաբար, կամ, որ ավելի հավանական է, դիտմամբ պոկել հանել են՝ ազգային խայտառակության քստմենիլ արարքներն անհետացնելու համար): Հաջորդ թղթի վրա շարունակության

մեջ գրվում է մի անհայտ անձի մասին (անունը եղել է պոկված թղթի մեջ)... Քնրան նշանակեց անշափ անհանգիստ աշխատանքների վրա գիշեր ու ցերեկ, Հայոց աշխարհի լուսավորութեան համար: Ոսկորները գերեզմանից հանել էին տալիս և գետը թափում: Հրեշտականման Տերին նույն անհանգիստ հալածանքներով վախճանեցրին, և դեռ այժմ էլ անհագ քինախնդրութեամբ կովում են մեռածի հետ: Անարատ և ամենից հարգված հույսը, տեր Խոսրովիկ, դեռ մեր սահմանը չհասած, մինչ գալիս էր՝ լսեցին և ինչպես թշնամու դեմ գինվեցին ասելով՝ «Ահա մյուս թարգմանն էլ. ո՞ր է դալիս»: Եվ այն օրհնյալը հեռվից լսելով մահաբեր աղեղների ճայթյունը՝ ազոթեց բարձրյալին և յուր խնդրածը գտավ, և նրա ցանկալի նշխարները ամփոփելու արժանացան ուրիշները և ոչ մեներ: Եվ այլն: Մ՛րքան բնորոշ է՝ «Ահա՛, մյուս թարգմանն էլ գալիս է» խոսքը: Դեռ հայրենիքի սահմանը ոտք չկոխած, դեռ ոչ մի գործ չարած՝ նա իր դեմ է դիմում հալածիչների խումբը լոկ այն պատճառով, որ թարգմանիչ է, Բյուզանդիայում բարձրագույն ուսում է ստացել: Ուրեմն պայքարը մղվում էր մի որոշ դասակարգի դեմ, անկախ նրանց անհատական հանգամանքներից: Եվ երբ հալածանքի ենթարկվածները թարգմանիչներն էին, այսինքն հունական կրթություն և օրինատացիա ունեցողները, ապա գիտենք նաև, թե ովքեր էին հալածողները՝ նույն Փարպեցին նրանց շարունակ անվանում է արեղյանդ հայոց, ասորական արեղա բառից (ասոր. ܐܪܝܐ կրոնավոր), մինչդեռ մյուս հոգևորականներին կոչում է պարեզոտավոր (փարազավոր): Դարձյալ տեսնում ենք, որ Մովսես փիլիսոփոսին ծաղրելու համար նրա զրբերը կոչում էին փաթաղիկա՞ ու դարձյալ ասորական բառերով, ուրեմն ասորի էին կամ ասորագետ:

Պայքարն իրոք սկսվեց և աղետալի հետևանքներ ունեցավ հայ կուլտուրայի համար:

Մենք առայժմ երկու կոնկրետ առիթ կարող ենք ցույց տալ այդ պայքարի— լեզվի շուրջը և կրոնի շուրջը, որոնց երկուսի մեջ

⁷ Ասորա-հունական հակամարտությունը Հայաստանում և հիշյալ ասորական բառերի բնորոշ գործածությունը առաջին անգամ մատնանշեց Մառը Нав. ист. Арм. Анонима.

Լեզվի այսպիսի բարենորոգչական փորձեր, ոչ միայն բառակազմության, այլև քերականական ձևերի մեջ՝ խորթ չեն մեկանում. բավական է հիշել Տաճկահայրում՝ Ռուսիայանին, Մինաս Զերպիս, մեր մեջ՝ և Ստեփաննին, Աղայանին և ուրիշներին: Իսկ բանաստեղծությունը ունի շատ ներկայացուցիչներ:

էլ ասորական խումբը հանդիսանում է պահպանողական, իսկ հունասերների խումբը՝ առաջադիմական:

Լեզվի հարցում նորեկ հունասեր խումբը հանդես բերեց մի բարենորոգչական ձգտում— հայերենի մեջ մուծել գոնե մի մասը այն բազմատեսակ առավելություններից, որ ուներ հունարենը, որով նրանք սիրահարված էին— նախդիրներով կազմված հազարավոր բառեր, համաձայնական ազատություններ, հոգեր, սեռեր և այլն, որոնցից զուրկ էր հայերենը:

Թողնելով ուրիշ զրվածքները՝ կարող ենք հաստատ ասել, որ Փիլոնի ճառերը, Դիոնիսիոսի քերականությունը, Եվսեբիոսի ժամանակագրությունը, Պիտոցից գիրքը արդեն թարգմանված էին հայերեն այս թարգմանիչների ձեռքով, այն ժամանակ, երբ դեռ կենդանի էին «սուկեղենիկ» լեզվի պարագլուխները— Ազաթանդեղոսի խմբագրողը, Փավստոսի անհայտ հեղինակը, զույց և Եղնիկն ու Եղիշեն: Կարո՞ղ էին այս հեղինակավոր մատենագիրները հաշտ աչքով նայել վերոհիշյալ թարգմանությունների և նրանց թարգմանիչների վրա, որոնք ահագին հեղափոխություն էին մտցնում դասական հայերեն լեզվի բառամթերքի և քերականության մեջ: Եթե մեզ մոտ ժամանակներում և հենց մեր օրերում լեզվի բառամթերքի, քերականության և ուղղագրության մեջ նորամուծություններն այնքան քննադատությունների և բողոքների առիթ են տալիս, (հիշենք Ստ. Նազարյանի և նրա խմբի պայքարը լեզվի ավանդապահների հետ), ի՞նչ կլինեի այն ժամանակ, երբ պահպանողականությունը, նախնայաց հետևելու սովորությունը օրենք էր: Մի հիշատակագիր, որի գրածը մեջ է բերում Գ. Զարուհանալյանը (Մատենադարան Հայկական թարգմանություններից նախնեաց, էջ 397), առանց հեղինակի անունը տալու, ասում է. «Ամեն ինչ անտես անելով, ծնողներ, ազգականներ, ստացվածքներ՝ փութացին ուսման վայրերը, իմաստության և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բերին գիտություն, դարձան սոփեստներ՝ և քաջ փիլիսոփաներ... Այնուհետև մեծ խնդրությամբ դարձան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տարածելու... Բայց ոչ միայն ընդունելություն չգտան, այլև ենթարկվեցին հեզանքի հակառակորդների կողմից, չի՞նչ եք դուրս

⁸ Բնագրում գրված է սոփերք, որ մենք համարում ենք ազավաղություն փոխանակ սոփեստքի:

տալիս (բաղրաշէք), ասում էին նրանց. ձեր պաճուճած արվեստակցաւ չեղուն (սեթեհեթանք) մեզ բուրնովին անպատք են թրվում, սուտ և ունայն է ձեր իմաստութիւնը, անօգուտ ձեր աշխատանքը: Եվ նրանք տխրում, խոր խոցվում էին տրտմությամբ:

Երկրորդ առիթը, որ ավելի սուր էր և ավելի աղետալի հետեանքներով՝ կրօնական պայքարն էր, տարածախնութիւնը Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանութեան նկատմամբ: Այս ժողովը իր ընդունած բանաձևով Քրիստոսի մի թե երկու բնութեան մասին՝ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը բաժանեց երկու հակամարտող անհաշտ խմբերի—երկրեակների (երկու բնութիւն դավանողների՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևի), որոնց ամբոցներն էին Բյուզանդիոնը և Հոռոմը, և միաբնակների (մի բնութիւն դավանողների)՝ հզոր ամբոցներով Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Ասորիքում: Հայաստանը, որ մյուս քրիստոնեայ աշխարհից կողմնացած չէր և շփում ուներ թե՛ Բյուզանդիոնի և թե՛ Ասորիքի հետ՝ հարկավ չէր կարող անմասն մնալ այս հարցում, որով ըզբաղված էր ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը: Ասորական ուժեղ տարրը Հայաստանում անտարակույս միաբնակ էր, այսինքն մերժում էր Քաղկեդոնի դավանաբանութիւնը: Տիմոթէոս Կուզի, հակաքաղկեդոնիկ ուժեղ պայքարողի «Հակաճառութիւնը» արդեն թարգմանված էր հայերեն Ծ դարի ուխտեական թվականներին: Իսկ Հունաստանում ուսած նոր սերունդը, թարգմանչական խումբը, բնականապես երկաբնակ էր, այսինքն ընդունում էր Քաղկեդոնի դավանաբանութիւնը: Այս կերպով հայ հոգևորականութեան մեջ ծագեց երկպառակութիւն. մի կողմն էր ասորական միաբնակ հոծ խումբը, որ ուժեղ էր յուր մասսայով և գրաված բարձր դիրքերով. մյուս կողմն էր հունական երկաբնակ սակավաթիվ խումբը, որ ուժեղ էր գիտական պատրաստութեամբ և հենարանով—տիեզերական ժողովի բանաձևով: Եկեղեցին պաշտոնապես դեռ չեղոր էր մնում. (առաջին երկգլխի որոշումը Քաղկեդոնի դավանաբանութեան դեմ Հայոց եկեղեցական ժողովը կայացրեց միայն 508 թվին, ժողովից 57 տարի հետո). նա դժգոյսով էր միաբնակների սովոր խմբի դեմ գնալ և միևնույն ժամանակ զգուշանում էր՝ հակառակ որոշում կայացնելով խզել իր կապը տիեզերական ժողովի և քնդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու հետ և շարժել Բյուզանդական կայսրների բարկութիւնը:

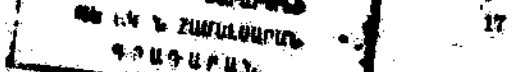
31891

Բայց ավագ եկեղեցականներն անպաշտոն կերպով թե էին տալիս միաբնակներին նրանց պայքարի մեջ:

Որ հերավի Հայաստանում Ծ դարի երկրորդ կեսում կրօնական բուն պայքար էր մղվում և երկու կողմերը մեկը մյուսին համարում էր մուրվաճ, շարափառ, հերձվածող՝ պարզ երևում է Խորենացու ողբից: Հենց սկզբում նա ողբում է, որ «ուղղափառութիւնը վրդովվեց, ազիտութեան շնորհիվ շարափառութիւնը հիմնավաճեց»: Բիշ հետո նա ասում է. «Տ՞՞վ պետք է պապանձեցնի առողջ վարդապետութեան դեմ դուրս եկողների բերանը»: Մի երրորդ տեղ նա ասում է. «այժմ կոիվներ ներսից և սարսափներ դրսից, սարսափներ հեթանոսների (=կրակապաշտ պարսիկների) կողմից և կոիվներ հերձվածողների կողմից»: Այս վերջին հերձվածող բառը միանգամայն որոշում է Խորենացու գիրքը այս պայքարի մեջ: Հերձվածող կոչվում է նա, ով ճեղքվում, անշատվում է եկեղեցու միութեանից, այս անունը կարող էր տրվել միմիայն նրանց, որոնք քրիստոնեական ժողովի որոշումը մերժելով՝ անշատվել էին քրիստոնեական եկեղեցու միութեանից, այսինքն միաբնակներին: Ուրեմն, ըստ Խորենացու, հերձվածողները, շարափառները միաբնակներն էին, իսկ ողղափառները, առողջ վարդապետութեան ունեցողները Քաղկեդոնի դավանաբանութեան ընդունողներն էին, այսինքն երկաբնակները: Սրանից հետևում է, որ Խորենացին երկաբնակ էր, քաղկեդոնական: Այս մասին մի ժանրակցի վկայութիւն ունենք և վրաց գրականութեանից, վրաց Արսենիոս կաթողիկոսը (Թ դարում) խոսելով Մովսեսի մասին՝ նրան կոչում է ուղղափառ վարդապետ, այսինքն քաղկեդոնական, ինչպես ինքն էր¹⁰:

¹⁰ Սրան ապացույց կարելի է համարել Խորենացու բողոքը. «Հակապաշտ արդեանցից ո՞վ սրանց չի ողբա, և եթէ չեք նեղանա՛ կասե՛՛մ և ճե՛՛ռանք. ու որանց Երզրում են այսպես լինել: Ղ. Փարպեցին էլ յուր թղթում գրում է, թե հալածանքների եթարկված ժամանակ դժեց բաճակալութեան գլխավորին, խնդրելով յուր դորձը բննել, արդարացնել կամ պատժել, իսկ նա պատասխանեց. «չե՛մ կարող, չե՛մ համարձակվում թե՛ տեսնել, մի զուցի ի՛նձ էլ թե՛ հետ թաղեն»:

¹¹ Ա. Լ. Մելիքսիբեկի վրաց ազբյութեանը, Ա. էջ 38:— Որ քաղկեդոնականութեանը Հայաստանում և սահմանակից երկրներում տարածված էր հայերի մեջ դեռ Ծ դարի սկսած՝ ապացուցել է Ն. Մառը փաստերով Արքայն անունով հետալից հետազոտութեան մեջ: Այստեղ ի միջի այլոց նա այն միտքն է հայտնում, թե հայ լեզվի մեջ մտնած հունարանութեանը հայ քաղկեդոնիկների գործն էր. (նույնը ենթադրում է և սկադնիկ Մանսեդյանը):

Քաղկեդոնիկները մեջ գիտութեամբ և ազդեցութեամբ աչքի էր ընկնում հորենացին, գուցե և նրանց պարագլուխն էր, ուստի և գլխավորապես նրա դեմ էին ուղղված կասկածանքները: Երկար տարիների ընթացքում նրան ոչ միայն անտես էին անում, ծաղրում, արհամարհում էին «և այլ շատ բաներով թշնամանում», այլև նրան դատապարտում էին աղքատութեան և զրկանքների բայց նա աննկուն էր մնում, հանդիմանում էր նրանց տգիտութեանը, մաքատում էր նրանց հերձվածողութեան դեմ: Վերջը մի ճար գտան նրան լռեցնելու, ինչպես ասում է Փարպեցին՝ ուրիշներին ամաշելով նրան եպիսկոպոսություն ավիճ իբրև մահադեղ, որպեսզի այս միջոցով նրա բողոքի ձայնը կտրեն, աչք փակելով նրա կրոնական համոզմունքի վրա:

Մեզ հասել է հետո մի գրավոր ավանդութուն, որ շատ համապատասխանում է Փարպեցու այս տեղեկութեան և հորենացու Պատմութենից բխող հետևութեան: Ըստ այդ ավանդութեան՝ հորենացին թաքնվելիս է եղել անհայտութեան մեջ Վաղարշապատի շրջակայքի մի գյուղում, արդեն ծերացած հասակում: Նրան որոնելիս են լինում, որոնում է եղել և նրա աշակերտակից Գյուտ կաթողիկոսը: Սա մի անգամ գալիս իջնում է այդ գյուղը, նրան դիմավորում են, պատվով ընդունում: Ծաշի ժամանակ, սեղանի վրա ամեն մեկը մի բան էր ասում կաթողիկոսի պատվին. դարձան և մի օտարական ծերունու, որ ներկա էր այնտեղ, և առաջարկեցին, որ մի բան էլ նա ասի: Նա սկզբից հրաժարվեց, բայց երբ թախանձեցին՝ զիջելով՝ հանապարաստից մի շատ զեղեցիկ ճառ ասաց քերթողական ոճով, երեք տնից քաղկացած, շարականի նման: Բոլորը ապշած մնացին: Այն ժամանակ այդ օտարական ծերունու աշակերտը դիմելով կաթողիկոսին հայտնեց, թե սա այն Մովսեսն է, որին դու փնտրում էիր: Կաթողիկոսը նայում է ծերունու կերպարանքին, հիշում է նրա դիմագծերը, ճանաչում է յուր վաղուց կորած աշակերտակից ընկերին, վեր է կենում, համբուրվում է նրա հետ և յուր հետ տանելով, Բագրեվանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Եզնիկի մահից հետո: Հետո նրանից խնդրում են գրել Հայոց Պատմութունը, որ նա կատարում է հրաշալի հորինվածքով:

Համաձայն ենք, բայց հունարանութունը չենք կապում քաղկեդոնականության հետ իբրև հետևանք, այլ երկուսն էլ, միմյանցից անկախ, համարում ենք հետևանք թարգմանիչների հունասիրության, հունական օրինատացիաի:

Այս ավանդութեան կարևոր կետերն են. առաջին՝ Գյուտ կաթողիկոսը, որ աթոռը գրավեց 461—471 թվականներին, ուսումն առել էր նույնպես Հունաստանում, ուրեմն նույնպես քաղկեդոնիկ էր կամ գոնե հակառակորդ չէր նրանց. երկրորդ կետն է Մովսեսի ձեռնադրվելը Բագրևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս; քանի որ այս բանը վկայվում է և մի տարբեր աղբյուրում, մի կանոնագրքում «ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրևանդ և Արշարունիք մի եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին մինչև ցվախճան Քերթողահօրն երանելոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի, ապա զատուցեալ»¹¹: Երրորդ կետն այն է, որ այս Մովսեսը Ղազար Փարպեցու հիշած փիլիսոփոսն է, Մովսես հորենացին:

Վերոհիշյալներն ամփոփելով՝ կարող ենք հորենացու կյանքի շարունակութունը արտասահմանից վերադառնալուց հետո այսպես ձևակերպել մոտավորապես. Հունարան լեզվի և մանավանդ քաղկեդոնիկ լինելու պատճառով նա արհամարհանքի ու հալածանքի ենթարկվեց, աղքատութուն ու զրկանքներ կրեց մոտ երեսուն տարի, և յոթանասնական թվականների սկզբում, երբ արդեն վաթսուն տարեկան ծերունի էր՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվեց; որով ոչ միայն վերականգնվում էր նրա պատիվը, դադարում էին հարձակումները, այլև նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում ծերունու համար՝ իր սիրած գրական աշխատանքներին նվիրվելու: Որ իրոք նա ծերութեան հասակում հարգված և շատ հեղինակավոր անձնավորութուն էր՝ երևում է նրա Պատմութեան շատ տեղերից: Այս ժամանակներն էր սհա, որ Սահակ Բագրատունի իշխանը, նրա գիտութեան համբավը լսած լինելով, թեև անձամբ ոչ ծանոթ, դիմում է նրան՝ խնդրելով գրել Հայոց Պատմութունը, հատկապես հայ թագավորների և նախարարական տոհմերի ծագման պատմութունը: Այս դործը, որի մասին պիտի խոսենք, նա ավարտեց Ե դարի ութսունական թվականներին, մոտ 483—485-ին, երբ իր խոսքով, «այլ ծեր էր և հիվանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Նրա մահը տեղի ունեցավ հավանորեն նույն դարի իննսնական թվականների սկզբին, (մոտանք դնում են 493-ին), համենայն դեպս Ղ. Փարպեցու Թուղթը գրելուց ոչ շատ առաջ:

Մի շատ տարածված և շատ սխալ կարծիք կա բանասիրու-

¹¹ Ղ. Այլշան, Այրարատ, էջ 56:

Քյան մեջ, իբր թե նրա մահից հետո նրա ոսկորները գերեզմանից հանել են, ջուրն են թափել: Այս առաջափյլը կրկնում են ոչ միայն հին գրականության անժանոթ հեղինակները, այլ նույնիսկ բանասերները, ևորենացու թարգմանիչները, ինչպես էմիլը և Ստեփանեն: Նրանք այս կարծիքը հիմնում են Ղ. Փարպեցու վերջը բերված խոսքի վրա, թե «զոսկորսն ի գերեզմանէն հանել և ի գետ արկանել»: Սակայն նրանք մոռանում են, որ Փարպեցու Քղթում՝ Մովսեսի հիշատակությունից հետո ձեռագրից մի թուղթ է բնկած, որի մեջ թվարկվում էին հալածանքի ենթարկված ուրիշ մարդիկ, որոնցից վերջինին է վերաբերում տեղեկությունը՝ ոսկորները գերեզմանից հանելու մասին: Խորհնացին, եպիսկոպոս ձեռնագրվելուց հետո, որ նշան էր հայ հոգևորականության հաշտության նրա հետ՝ իր գիտական համբավի հետ վաչելում էր նաև ընդհանուր հարգանք: Հենց միայն այս հանգամանքը, որ Քազրատունյաց իշխանը նրան էր դիմել Պատմությունը գրելու խնդրով՝ շատ պետք է բարձրացներ նրա պատիվը: Այսպիսի պայմաններում նույնիսկ անհասկանալի կլիներ մահից հետո նրա ոսկորները հանելը և գետն անկելը: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ հոգևորականությունն աշխատում էր մոռացնել տալ նրա քաղկեդոնիկ լինելու հիշատակը, և յոթներորդ դարի քսանական թվականներին (Հահան Մայրազոմեցու մասնակցությամբ) նրա անունով մի թուղթ կեղծեցին միաբնակների ոգով, որով ձգտում էին միանգամայն ոչնչացնել նրա երկաթնակ լինելու իրողությունը, որ զուցե ավանդաբար գեո հիշվում էր տեղ-տեղ, և միևնույն ժամանակ այս կեղծված թղթով, Մովսես ևորենացու հեղինակությամբ, կուլել մյուս երկաթնակների դեմ: Ուստի բացիքաց պետք է հրաժարվել այս սխալ ենթադրությունից, թե ոսկորները գերեզմանից հանելու տեղեկությունը ևորենացուն է վերաբերում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: Մեր հին մատենագրության մեջ ևորենացին միակ անձն է, որի արհեստը, սովորական պարապմունքը եղել է գրելը, մատենագրելը: Բազրատունի իշխանից առաջարկություն ստանալով Հայոց Պատմությունը գրելու՝ ոգրախոսությամբ ընդունում է և ասում, թե դա սիրելի է իր հաշակին և մանավանդ սովորությանը: Սակայն նրա գրածներն ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այն գրվածքները, որոնց մեջ նա, իր հալածանքի մոտ 30 տարիներում, մաքառել է միաբնակների դեմ: Հայ հոգևորականության խիստ գրաքննությունը

նր ոչնչացրել է նրա այս գրվածքները թե՛ ուրիշ ընթերցողների շղայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկաթնակության արատից մաքրելու համար: Մի բացահայտ վկայություն ունենք Փարպեցուց, թե Մովսեսը վախճանվելու ժամանակ գրով թողել է մի անավոր նգովք «ի վեր պիտատրաց քահանայութեանդ, որպէս զուք ինքնին (=վահան Մամիկոնեան) գիտէք տեղեկացեալ»։ ուրեմն մի հայտնի գրվածք, սակայն այդ գրված նգովքը բուրբուլին անհետացած է և միայն Փարպեցու Քղթից գիտենք, որ նա երբեմն պոյուվյուն է ունեցել: Եսլյն բախտին արժանացած կլինեն նաև նրա քաղկեդոնական ոգով գրածները: Նույնիսկ նրա Պատմությունն անցել է հայ հոգևորականության խիստ քննության բովով և ուղղագրվել է:

Նրա անունով մեր ձեռքը հասել են հետևյալ ինքնուրույն աշխատությունները.

1. Ներքողյան Հոփսիմյանց, երիտասարդ հասակում գրված:
2. Պատմություն Հոփսիմյանց:
3. Ճառ Վարդավառի:
4. Թուղթ առ Սահակ Արծրունի:
5. Պատմություն Հայոց:

Բայց սրանք, բացի Պատմությունից, կապիածելի են՝ իբրև անհարազատ գրվածքներ՝ ևորենացուն վերագրված: Նրա թարգմանական աշխատությունն է Պիտոյից գիրքը: Բանասերությունը մեծ հավանականությամբ նրան է վերագրում թարգմանությունը կեղծ կալլիսթենեսի Պատմություն վարուց Աղեքսանդրի և Գրիգոր Նստգիանապոս (աստվածաբանի) ձեռքի մի մասի:

Նոր ձեռագիրներում նրան է վերագրվում ժանոթ Աշխարհացույցը, բայց վերջիվերջո պարզվեց, թե դա Անանիա Շիրակացու գրածն է յոթներորդ դարի երկրորդ կեսում:

Կան և ուրիշ մանր գրվածքներ քերականական բովանդակությամբ, որոնք ձեռագիրներում վերագրվում են ևորենացուն, բայց դրանք չեն տպագրված և ստուգված:

Կա վերջապես նրա անունով կեղծված մի գրություն միաբնակների ոգով, որի մասին վերը հիշեցինք (տպագրված է Գիրք Քղթոցի մեջ, էջ 22—28):

Այս կերպով՝ ևորենացու անունով տպված մատենագրու-

թյունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից գրքի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց Պատմությունը:

Պիտոյից գիրքը ճարտասանական ձևերով է, բաղկանում է տասը գլխից. Պետք (որից և ամբողջ գրքի վերնագիրը՝ Պիտոյից), Խրատ, Եղծումն, Հասարակ տեղիք, Ներբողյան, Պարսազ, Բազդատություն, Բարանություն, Արտասանություն, Գրություն: Յուրաքանչյուր գլխի սկզբում համառոտ ավանդվում է թեորիան— ինչ կանոններով պետք է գրել, ապա գործնականը— —6—? շարագրություն յուրաքանչյուրի համար: Վերջում իբրև հավելված դրված են երեք նոր օրինակ բարանության, որոնք պատկանում են մի ուրիշ Մովսես քերթողի, որ վերջը դրնում է նաև մի «խրատարանություն հորդորական» իր Թեոդորոս աշակերտի համար: Այս կերպով Թեոդորոսը խորհնացու աշակերտը չէ, ինչպես ընդունում է Գ. Զարպհանալյան¹², այլ այս հավելվածի հեղինակ Մովսես քերթողի, որ որակով շատ ստոր է Խորհնացուց:

Պիտոյից գիրքը թարգմանություն է հունարենից և հավանորեն Խորհնացու անդրանիկ աշխատություններից է, գուցե հենց Ալեքսանդրիայում ուսանողության ժամանակ գրված. որովհետև հունարան լեզուն նրա մեջ շատ ավելի է նկատվում, քան Պատմության մեջ, որը Պատմահայրը գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մոտ քառասուն տարի հետո, երբ երկար կյանքը հաջ միջավայրում, հայերեն գրքերի ընթերցումը, հայերի հետ շփումը շատ մեղմացրել ու շափավորել էին նրա երբեմնի ծայրահեղ հոսանքանությունը:

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: Գանք նրա գլուխգործոցին, Հայոց Պատմությանը, որ իսկապես անմահացրել է նրա անունը և մընացել է անմահ հիշատակարան հայ մատենագրության:

Այս գիրքը նա գրել է Սահակ Բագրատունու խնդրանք, որ ինչպես բանասիրությունը ենթադրում է, այն Բագրատունի իշխանն է, որին Վահան Մամիկոնյանը և նրա համախոհ ընկերները ապստամբության սկզբում հայտարարեցին Հայաստանի մարզպան և որը մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց մոտ 482 թվին: Գրվածքի ընթացքում հեղինակը հաճախ դիմում է իր մեկենասին, նրա խնդրածների վերաբերմամբ այս կամ այն պատաս-

խանը տալով, որից կարելի է եղբակացնել, թե Պատմահայրը իր գրածները մաս-մաս ուղարկում էր նրան, առանց սպասելու իր գործի ավարտին:

Պատմությունը բաժանվում է երեք մասի կամ հատածի¹³, որոնք կոչվում են 1) Հայոց մեծերի ծննդաբանություն, 2) Հայոց միջին պատմություն և 3) Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը:

Առաջին գիրքը կամ մասը պարունակում է 32 գլուխ, որոնցից առաջին յոթը գլուխները նախապատրաստական նյութեր են— Սահակ Բագրատունու թղթի պատասխանը և նրա խնդիրը կատարելու խոստում (ա). Հունական աղբյուրներին նախապատվություն տալը (բ). Մեր նախկին թագավորների և իշխանների անիմաստասեր բարքը (գ). Աղամի և մյուս նահապետների մասին արտաքին պատմիչների տարբեր պատմածները (դ). Նոյի երեք որդիների ազգաբանությունը մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ (ե). Արտաքին պատմիչների ս. գրքին նման և նրանից տարբեր պատմածները և Ոլիմպիոդորոս փիլիսոփայի անգիր գրույցները (զ). Արտաքին հեղինակների Բել կոչածը ս. գրքի ներքովին է (է). Ութերորդ և իններորդ գլուխներում պատմում է իր ղեխավոր աղբյուրի՝ Մար-Աբասի մասին, որ Վաղարշակի թղթով գնում է Արշակ Մեծի մոտ և նրանից թույլտվություն է ստանում քննել նիսիվեի գրադարանը. այստեղ նա գտնում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է եղել, թե այս մատյանը Աղեքսանդրի (Մեծի) հրամանով թարգմանված է քաղաքականից հունարենի և պարունակում է բուն հենրի և նախնիքների պատմությունը: Այս մատյանից Մար-Աբասը քաղում է Հայոց պատմության վերաբերյալ մասը հունարեն և ասորերեն գրով և բերում է Վաղարշակին: Սա մեծ ուրախությունը ընդունում է Մար-Աբասի բերած պատմությունը, հրամայում է զգուշությամբ պահել արքունիքում, իսկ մի մասը հրամայում է արձանի վրա դրոշմել: «Որից» (պարզ չէ, արձանի վրա դրոշմածի՞ց, թե բուն գրքից) հեղինակը պատմական անցքերին ծանոթանալով՝ խոստանում է բավարարել իր մեկենասի հարցասիրությունը և մեր

¹³ Հատած կամ հատված կազմված է հունարենի հետևողությամբ, τέμνω հատանել՝ կտրել բառի τόμος (տոս—տոմ)— հատված, կտոր: Ավելի սովորական ձևն է հատոր:

¹² Պատմություն Հայերեն հին դարեր, 1886, էջ 350,

բնիկ՝ նախարարների հյուղագրութիւնը հասցնել մինչև քաղղեացոց Սարգանաբալ թագավորը:

Տասներորդ գլխով սկսվում է Գրուն Հայոց պատմութիւնը, Հայկի պատերազմը Բելի հետ (Ժ Ժա). Հայկի հաջորդները (Ժբ) Արամի գործերը (Ժգ, Ժդ). Շամիրամի պատերազմը Արայի հետ և կատարած շինութիւնները (Ժե—Ժը). Երրայեցոց, Քաղղեացոց և Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը մինչև Դավիթ Սարգանաբալ և Սկայորդի (Ժթ). Արայան Արա (Ի). Հայոց առաջին թագավոր Պարույրը և նրա հաջորդները (Իա, Իբ), Արծրունյաց, Գնունյանց և Անգեղտան ծագումը և Աղձնյաց բղջիւր (Իգ). Տիգրան Երվանդյան (Իդ—Լ). Տիգրանի հաջորդները (Լա). Եղիական պատերազմը և Զարմայրը (Լբ): Տիգրանի հաջորդներից վերջինն է եղել Վասնէ, որ ապստամբելով սպանվում է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց. (+323 ՆՔ), որից հետո, մինչև Վաղարշակի թագավորելը (132 ՆՔ) հեղինակը ոչինչ չի պատմում Հայոց մասին, ասելով, թե ստույգ բան չունի պատմելու, որովհետև աղմուկ և շփոթութիւն էր տիրում և շատերը մրցում էին՝ մեր աշխարհին տիրանալու համար, մինչև որ Պարթևների Արշակ մեծն թագավորը հեշտութեամբ մուտք գործեց Հայաստան և թագավորեցրեց իր եղբորը՝ Վաղարշակին:

Առաջին գրքից հետո առանձին դրված են երկու գլուխ «Պարսից առասպելներից», որոնցից առաջինում բերված են պարսից առասպելները Բյուրասպի Աժդահակի և Հրուզենի մասին, իսկ երկրորդում՝ այդ առասպելների բացատրութիւնը, ճշմարտյալ պատմութիւնը: Հեղինակը հայտնում է, թե ինքն ատելով ատում է, նույնիսկ զգլում է այդ անմիտ և անհարմար առասպելներից, բայց գրում է՝ ստիպված մեկենասի թախանձանքից, միայն արժան չի համարել նրանց զետեղել իր Պատմութեան որևէ մասում, այլ դրել է դատ, առանձին:

Երկրորդ գիրքը բաղկացած է 92 գլխից, սկսվում է Պարթևների ապստամբութիւնից Սելևկացոց դեմ (ա, բ) և Վաղարշակին հայոց վրա թագավորեցնելուց (132 ՆՔ) (գ). և վերջանում է Տրդատի մահով (318 ՆՔ)¹⁴, որեմն պարունակում է Հայոց 450 տարվա պատմութիւն: Այս մասում պատմական կարևոր շրջան-

ների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է:

Երրորդ գիրքը պարունակում է 68 գլուխ, «հեղինակին ժամանակով մոտ կամ քիչ առաջ պատահած անցքերը», սկսած Տրդատի հաջորդ հոստով Փոքրից (319) մինչև Արշիունյաց թագավորութեան բարձումը (428), այսինքն 110 տարվա պատմութիւն (ա—կդ), այնուհետև Սահակ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հետ դառնալը Շմունիի հետ (կե). Շմունիի անարժան գործերը (կզ). Ս. Սահակի և Մեսրոպի վախճանելը (կէ) և իբրև վերջաբան՝ «Ողբ՝ Արշակունյաց թագավորութեան վերացման և ս. Գրիգորի սոհմից քահանայապետութեան դադարման մասին». (կը):

ՉՈՐՐՈՐԳ ԳՐՔԻ ՀԱՐՑԸ, Ժ դարի հեղինակ Թովմա Արծրունին հիշում է հորենացու Պատմութեան մի Չորրորդ գիրք ևս: Նախապես հիշելով Սահակ կաթողիկոսին և հայտնելով, որ նա ապրեց 120 տարի, այնուհետև հիշում է Սահակ Բագրատունի սպարապետի մահը, որից մի քանի տող հետո շարունակում է. «Սահակին այս այն Սահակն է, որով հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշագան յօրինածով, սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսրըն Զենոն, որոյ ժամանակ կենացն տեկալ ձգեալ ամս ճԻ լի և պարարտ ծերութեամբ. որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի շորրորդ գրուագի խոստարանեալ պատմութեան Մովսէսի հորենացուց, վերադարձութեան ի վերայ երկնցունց դրուագեալ հատուածին. զոր և երանելին Կորին, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ յիւրումն սուուգարանեալ պատմութեան զայստսիկ մեզ հաւատարմացունէ» (ս. Պետերբ., 1887, էջ 75—76):

Այս խառնաշփոթ հատվածը գտել է իրեն հավատացողներ, մասնավորապես Գ. Ալիշանին և էմիլին: Առաջինը դեռ 1851 թ. «Բագմավեպում» և սրանից հիսուն տարի հետո Հայաստանում (1901, Վենետիկ) պաշտպանում է շորրորդ գրքի գոյութիւնը և կարծում է, թե այս գրքի մեջ էր մտնում ս. Մեսրոպի մահվան ու թաղման վերաբերյալ հատվածը (որի մեջ գտնվում է բառացի ընդարձակ փոխառութիւն Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնից, Գ. Կէ), նույնպես մի քանի բառեր ու վկայութիւններ՝ որ Ստ. Ռոշթյան քաղել է հորենացուց յուր հայ-լատին քառարանի մեջ, թեպետ ինքն էլ չ. Ալիշանը խոստովանում է,

¹⁴ Տէ՛ս Սինխրոնիկ աղյուսակը գրքի վերջում:

թե դրանք կարող են քաղված լինել ոչ թե Խորենացու ենթադրությամբ շորթորդ գրքից, այլ նրա ուրիշ պատմական գրվածքներից: Մ. էմինը իր ուսերեն թարգմանություններից Կ. Էմինը իր ուսերեն թարգմանություններից Կ. Էմինը իր ուսերեն թարգմանություններից (1858 և 1893) գրում է, որ այս շորթորդ գրքի մաս պետք է կազմեն «Ի Պարսից առասպելաց» երկու գլուխները և Գ գրքի 62-րդ գլուխը՝ Խորենացու ճանապարհորդության նկարագրությունը: Հավանորեն, ասում է նա, նույն Գ գրքում պետք է զետեղված լինեի և ժամանակագրական աղյուսակ, որի վրա ակնարկում է Խորենացին իր Պատմության մեջ, ինչպես նաև Հայոց պատմության շարունակությունը Արշակունյաց բարձումից մինչև Զենոն կայսրը (474—491), այսինքն մինչև 491 թվականը:

Բայց այս բանասերների հիշած հատվածները (ս. Մեսրոպի մահը, պարսից առասպելները, ճանապարհորդությունը) արդեն զետեղված են իրենց տեղերում. հո չի կարելի ենթադրել, թե դրանք առաջ գտնվելիս են եղել Գ գրքում, բայց հետո անհայտ մեկը, վճռելով ոչնչացնել Գ գիրքը, նախ հանել է այդ հատվածներն ու զետեղել նրանց այժմյան տեղերում և ապա Գ գիրքը ոչնչացրել: Ժամանակագրական աղյուսակի մասին էլ ակնարկություն մեկը չենք գտնում Պատմության մեջ. մյուս ենթադրություններն էլ մնում են լոկ անապացույց ենթադրություններ և այդպես էլ կմնան:

Դ գրքի գոյությունը պետք է բացիբաց մերժել, քանի որ ուրիշ ոչ մի հեղինակ նրան չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից ոչ մի քաղվածք չի անում, այլ բոլորը առաջին երեք գրքից օգտավելուց հետո դիմում են ուրիշ հեղինակների և նրանցից քաղվածքներ անում. քանի որ ոչ մի ձեռագիր, ոչ իսկ գրքերի ցանկերը, չեն պարունակում որևէ հետք այդ գրքի գոյության, իսկ Գ գիրքը իր անունով՝ «Աւարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց» և վերջաբանի Ողբով ապացուցանում են, որ Գ գրքով էլ վերջանում է Հայոց Պատմությունը: Այնպես որ Թ. Արծրունու մի անգամ հիշած Գ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն կամ աղավաղություն, մանավանդ որ Արծրունին հայտնի է իբրև անհավաստի մատենագրական և պատմական տեղեկությունների հաղորդող հեղինակ:

Այս թյուրիմացությունը բացատրելու համար նախ հարկավոր է նշանակել «երկեցունց» անսովոր բառը, որ կարող է աղավաղված լինել կամ «երկեցունց» բառից կամ «երեցունց» բառից:

Փրկորդը՝ հարկավոր է ճիշտ որոշել, թե ո՞ւմ է վերաբերում «որոյ» բառը՝ «որոյ ամբ կենաց տեւալ ձգեալ ամս ճի» խոսքում: Քերականորեն դատելով՝ այս դերանունը կարող է վերաբերվել Սահակ Բագրատունուն, «որոյ հրամանաւ դրեաց Մովսէս...», բայց սահակարեւի է, որովհետև ծերունի Մովսեսը չէր կարող յուր Գ գրքում հիշել երիտասարդ Սահակ Բագրատունու 120 տարի ապրելը: Մանավանդ որ Սահակ Բագրատունին դեռ երիտասարդ հասակում ընկած էր կովի մեջ 482-ին կամ 483-ին: Կարող է այդ «որոյ» դերանունը վերաբերվել և Մովսես Խորենացուն (այսպես էլ հասկացել է Սամվել Անեցին, տալով Խորենացուն 120 տարվա կյանք, 370—491): Բայց այս էլ անկարելի է, որովհետև Խորենացին չէր կարող իր Գ գրքում վկայել իր մասին, թե ինքն ապրել է 120 տարի, մանավանդ որ Կորյունն էլ, որին վկա է կանչում Թովման, Խորենացու անունն անգամ չի հիշում և չէր կարող հիշել: Մնում է միակ հնարավոր ենթադրությունը, որքան էլ որ քերականորեն անընդունելի լինի, այն է, որ այդ «որոյ»-ի տակ պետք է հասկանալ Սահակ կաթողիկոսին, որի մասին Թովման մի երես առաջ հայտնել էր, թե նա ապրեց 120 տարի: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում նրանով, որ թե՛ Խորենացին և թե՛ Կորյունը հիշում են ս. Սահակի խորին ժերության հասնելը (առանց սակայն 120 տարին հիշելու, որ անշուշտ Թովմայի ավելացրածն է): Այս դեպքում Թովմայի «Ի շորթորդ գրուագի» խոսքը պետք է ուղղել «յերբորդ գրուագի (ձեռագրում գրված պետք է լինի ի Գ գրուագի, որ Գ և Դ գրքի նըմանություն պատճառով դարձել է ի Դ գրուագի)», և «Ի վերայ երկեցունց»-ը պետք է ուղղել «Ի վերայ երկոցունց», և ամբողջ խոսքը հասկանալ այս մտքով, թե Սահակ կաթողիկոսը ապրել է 120 տարի՝ լի և պարարտ ժերությամբ, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին (լի և պարարտ ժերությունը իր Պատմության երրորդ գրքում (=երրորդ գրուագի) երկուսի (այսինքն Սահակի և Մեսրոպի) մասին գրված գլխում, որին վկայում է և Կորյունը: Այս է հավանական լուծումը համաձայն Գ գրքի գոյության հարցի: Իսկ գալով Զենոն կայսրի հիշատակության, իբրև թե Խորենացու պատմությունը հասցրած է եղել մինչև Զենոն կայսրը՝ պետք է ասել, թե Թ. Արծրունին, ժամանակագրական ճիշտ թվեր չունենալով և գիտենալով, որ Խորենացին ապրել է մինչև Զենոն

կայսրի տարինները՝ իր կողմից եզրակացրել է, թե մինչև այդ ժամանակ էլ հասցրած պետք է լինի իր պատմությունը¹⁵։

Դ գրքի հարցն սպառնալու համար ավելորդ չենք համարում բերել և մի նոր ենթադրություն։ Պիտոյից գրքի մեջ, որ Խորենացու թարգմանությունն է ճանաչված, Մովսես մարգարեի ներբողյալնում ասված է. «և զկնի կենացն կհանքն ի և խորին և պարատ ծերութեամբ յերես քառասուներորդս հասանէր ամս» (Մատեն. Խորենացու, Վենետիկ, 1865, էջ 420)։ «Լի և պարարտ ծերութիւն» խոսքը, որ բառացի կրկնվում է Ք. Արծրունու մոտ, և 120 տարի տևող կյանքը թույլ են տալիս կարծել, թե Ք. Արծրունին Պիտոյից գրքի այս հատվածն է ունեցել նկատի, ս. Սահակին վերագրելով այն, ինչ որ այնտեղ ասված է Մովսես մարգարեի մասին, ինչ որ Ք. Արծրունու կողմից անսպասելի չէ։ Եթե այս ենթադրությունը հիմք ունի, այս դեպքում Ք. Արծրունու վերահիշյալ խոսքը պետք է կարդալ՝ «ի չարտող դրուագի խոստարանեալ պատմութեան Մովսէսի Խորենացույ՝ վերագարծութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», և հասկանալ այս մտքով, թե 120 տարի ապրելու մասին գրված է Մովսես Խորենացու Չորրորդ գրքում, որ հավելված է (=վերագարծություն) երեք (գրքի) վրա։ Ուրեմն պետք կլինի ենթադրել, թե Քովման ձեռքի տակ ունեցել է Խորենացու մի պատմություն, որի մեջ երեք հայտնի գրքից հետո գրված է եղել իբրև հավելված՝ Պիտոյից գիրքը, որը նա կոչում է Չորրորդ։

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ։ Խորենացին ձեռնարկելով նոր՝ իր նմանը Հայաստանում շունեցող գործի, այսինքն հորինելու հայտնի սխտեմական պատմությունը նախնական ժամանակներից մինչև իր օրերը՝ բնականաբար կարիք պետք է ունենար աղբյուրների։ Ինքը քանիցս զանգատվում է, թե ձեռքի տակ չունի այս կամ այն կարևոր գիրքը կամ ժամանակագրական ձեռնարկը, որոնցից անսխալ կհրպով հյուսեր պատմական անցքերն ու ժամանակները։ Եվ այս զանգատը շատ հասկանալի է մի հեղինակի կողմից, որ զգում է, թե որքան մեծ ու պատասխանատու է իր սկսած գործը և ո՞րքան ինքը զուրկ է անհրաժեշտ

միջոցներից, հետո է լուսավորության կենտրոններից, ապրում է մի երկրում, որտեղ գիրքն ընդհանրապես հազվագյուտ մի բան էր։ Ուստի նա, գրական այս անապատում, մանանալի նման ընդունում է տրևէ գրվածք, որ գոնե մի նախադասությամբ՝ մի ակնարկով կարող էր իրեն օգտակար լինել։

Նա գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից մի մասը հանվանե հիշում է, մյուսները չի հիշում։ Բայց այս բոլորն էլ բացի Մար-Աբասյան աղբյուրից և ժողովրդական երգերից, Հայտնի պատմության համար երկրորդական նշանակություն ունեն և պահանջին չեն բավարարում։

Նրա հիշած աղբյուրներն են՝ ս. գիրքը, Մար-Աբաս Կատինայի պատմությունը, Հյուսիսային Պիտոյից, հայ ժողովրդական առասպելները կամ երգերը. Հուլիոս Ափրիկանոս (Գ դարից), Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունը (Գ դար), Հովսեպոս Փլաբիոս (Ա դար), կարուբնա (Ղերուբնա) Եղեսացի (մոտ Գ դարում), Խոռոհրուզ (Գ դար), Փերմեյիանոս հայկոպոս (Գ դար), Ագաթանգեղոս (Ե դարի երկրորդ կես), Հիպոզիդա (Գ դար), Մանեթոն (Գ դար նՔ), Ուլջուպ քուրմ (Ա—Բ դար), Արիստոն Փեղղացի (Ա դար), Բարդաժան (Գ դար), Բարձումա (Գ դար), Արտիթեսոս (Գ դար), Պոլիկրատես, Եվագարոս, Սիլամարոս և Փղեգոնիոս չորս հույն հետադի հեղինակներ. նաև Հոմերոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, որոնցից ցիտատներ է բերում կամ տեղեկություն ստանում։ Հիշում է նաև Բեռոտոս Քաղզեսցուն, Աղեքսանդր Բազմավեպին, Աբյուրենոսին, Կրիստոֆորոսին, որոնց նա ծանոթ է Եվսեբիոսի ժամանակագրության միջոցով և ոչ թե անմիջապես։

Նրա չհիշած, բայց օգտագործած աղբյուրներն են՝ հայ հեղինակներից՝ Կորյուն, վկայաբանություն ս. Քաղիոս առաքելու, Փավստոս, իսկ օտարազգի՝ հայերեն թարգմանված հեղինակներից՝ Կղեմես Աղեքսանդրացի, Գիորգորոս Սիկիլիացի, Փիլոն Եբրայեցի, Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի կամ Աստվածաբան, Եվսեբեոսի ժամանակագրություն, Սուտ Կալլիսթենեսի Պատմություն վարուց Աղեքսանդրի, Սոկրատի Եկեղեցական պատմության և Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունը, Եղովբոսի կենսագրությունը։

Թե ինչու՞ Խորենացին աղբյուրներից մի մասը հիշում է, մյուս մասը՝ ոչ, դժվար է հիշում և սպառող պատասխան տալ։

¹⁵ Գ գրքի գոյության հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Միաբանի «Խորենացու Պատմության ուսումնասիրությունը», Վաղարշապատ, 1896 և մեր դասընթաց Հայտնի մատենագրության պատմության, վիճատիպ. Քիֆլիս, 1902 և 1903։

հոսք չի կարող լինել այն մասին, թե նա կամենում է թաքցնել իր գործածած աղբյուրները: Կորյունին, Եվսեբիոսի ժամանակագրությունը, Փիլոնին, Դիոդորոսին հիշելը միայն պատիվ կարող էր բերել Պատմությունը և նրան ավելի արժանահավատ դարձնել, չհիշելը միայն կարող էր վնասել: Թվում է, թե հորենացին ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և ըստինքյան հասկանալի են, ինչպես մենք այժմ իբրև աղբյուր ցույց չենք տալիս հանրագիտական բառարանները կամ ժամանակագրական աղյուսակները: Դարձյալ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որևէ տեղեկություն է քաղում կամ ընտիր ոճեր ու ասացվածքներ: Դարձյալ չի հիշում այն գրվածքները, որոնք ինքն է թարգմանել, ուրեմն և մասամբ իր աշխատությունն է համարում: Բայց առանձին պայմանի մեջ է այստեղ Փավստոսի Պատմությունը, որից օգտվել է հորենացին, բայց թաքցնում է այս աղբյուրը՝ նրա խոշոր պակասությունների պատճառով: (Այս մասին հետո առիթ կունենանք խոսելու):

Վերոհիշյալ ավելի քան քառասուն աղբյուրներից ամենակարևորները և բանասերներին ավելի զբաղեցնողները եղել են Մար-Աբասի Պատմությունը և հայ ժողովրդական առասպելները: Մյուս աղբյուրները մեծ մասամբ հայտնի են և ուսումնասիրված, մի քանիսն էլ բոլորովին անծանոթ են, որոնց մասին ուրեմն ոչինչ չի կարելի ասել:

ՄԱՐ-ԱԲԱՍՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ: հորենացին ինքը պատմում է այս աղբյուրի ծագումը (Ա, Ը, Թ): Եթե ստույգ լիներ ինչ որ հորենացին պատմում է այս Պատմության ծագման մասին, այսինքն որ Մար-Աբասյան աղբյուրը հանված է Աղեքսանդր Անթի հրամանով քաղաքներից հունարենի թարգմանված մի պատմությունից, ապա նա կլիներ ամենահին և ամենապատվական պատմական հիշատակարանը աշխարհի վրա (չհաշված քենոագիր և հիբրոգլիֆ արձանագրությունները), և սկզբներում այսպես էլ նայում էին այս աղբյուրի վրա: Բայց եվրոպական բանասիրական քննադատությունը հետզհետե հրեան հանեց այս աղբյուրի կեղծիքը. նրանց հետևեցին և հայ բանասերները: Քրննադատությունը գտավ, որ Աղեքսանդրի ժամանակ Նինվե քաղաքը չկար, փլատակների կույտ էր. եթե նույնիսկ քաղաքը գոյություն ունենար, նրա մեջ մատչանե՞ր չէին կարող գտնվել, այլ

աղյուսակների վրա դրոշմված սեպագրությունները, որոնք հազարներով գտնվեցին անցյալ դարում Նինվեի փլատակների պեղումների ժամանակ. բայց ամենադժբախտորեն այն է, որ Նինվեի մատչանում կամ սեպագրությունների մեջ չէր կարող պարունակվել այնպիսի պատմություն, որի մեջ Բաբելոնի և Նինվեի աստվածները (Քեյ, Շամիրամ) սբարտված կամ ամոթալի դերի մեջ դուրս բերված լինեին, իսկ հայերը (Հայկ, Արա) իբրև դյուցազուններ և առաքինության տիրապետեր: Պեղումներից դուրս եկած սեպագրությունների մեջ պատմվում են Բաբելացիների և Ասորեստանցիների փառավոր հաղթությունները միայն—քաղաքներ ավերելը, երկրներ կողոպտելը, օտար թագավորներ սպանել կամ գերելը, բայց ոչ մի անգամ իրենց պարտությունը.— սա է իսկական ուղին այդ սեպագրությունների:

Մար-Աբասյան աղբյուրի կեղծիքը բացվելուց հետո հարց ծագեց, թե ո՞վ է կատարել այդ կեղծիքը և ի՞նչ իրական հիմք ուներ այդ պատմությունը: Շատերը կարծիք հայտնեցին, թե Մար-Աբաս անունով անձ առհասարակ չի եղել, նրան հնարել է ինքը հորենացին, ուրեմն Մար-Աբաս և հորենացի նույն անձն է: Բայց վերջը այս ծայրահեղ կարծիքը մերժվեց, և այժմ ընդունված է, թե եղել է Մար-Աբաս անունով մի մարդ (հայ կամ ասորի՝ հայտնի չէ), որ գրի է առել հայոց նախնական ժամանակին վերաբերյալ ավանդությունները և նրանց վավերականություն ընծայելու նպատակով հնարել է նրա ծագումը Նինվեի գրատնից. իսկ հորենացին հավատացել է նրա պատմածին: Իսկ այս ավանդությունների հիմքը Մ. Գարագաշյանը համարեց հույն մատենագիրների Ասորեստանցիների և Պարսիկների մասին արած պատմությունները, որ մեծ մասամբ առնված են Եվսեբիոսի ժամանակագրությունից և հարմարեցրած են հայերին (?):

Սակայն Մար-Աբասյան աղբյուրը, մեր կարծիքով, ուրիշ հիմք ունի, որով, նախկին հմայքը կորցնելուց հետո ուրիշ՝ նոր հմայք է ստանում, իբրև հայ ժողովրդի հիշողությունների նախահայկական, այսինքն՝ Ուրարտական ժամանակների Հայաստանի պատմության: Երբ արաբական տիրապետության ժամանակի հիշողությունները հազար տարի ապրել են ժողովրդի մեջ Սասունցի Դավթի վեպով, ինչո՞ւ նույն ժողովուրդը չէր կարող նույնպես հազար տարվա հիշողություններ պահպանել իր երկրի հնագույն պատմության մասին. եթե նկատի առնենք, որ այդ աղբյուրի մեջ

գործող անձերից Քիլը Բաբելոնի աստվածն է եղել: Եամիրամը Ասորեստանի աստվածուհի, Հայկը Հայոց Հին աստված, որի անունով կոչված է Օրիոնի համաստեղությունը, իսկ Արան մի անձն է ոգի (համապատասխան Իշտար=Եամիրամի սիրահար Ադոնիսին), Պղատոնի հիշած հայ էրը, ապա դուրսով կհամոզվենք, որ այս անունների տակ մարմնացել են մի կողմից Բաբելոնն ու Ասորեստանը (Քիլ, Եամիրամ), և մյուս կողմից Հայաստանը (Հայկ, Արա), և Քիլի ու Եամիրամի արշավանքները Հայաստանի վրա՝ աղոտ հիշողություններ են Բաբելոնի և Ասորեստանի մղած դարավոր պատերազմների Ուրարտական թագավորների դեմ: Հիշողությունները նույնիսկ պահպանել են այս պատմական անցքերի հաջորդականությունը:

Բաբելոնի անընդհատ, դարից դար շարունակվող արշավանքները, ինչպես վիպյում են սեպագիր արձանագրությունները, ապացույց են այդ արշավանքների անհաջողության, որ հայ ժողովրդի հիշողությունների մեջ արտահայտվել է Քիլի սպանվելով աղեղնավոր Հայկից: Իսկ Ասորեստանի արշավանքները, որոնք հաջողությամբ պակվեցին Ուրարտուի նվաճումով, արտահայտված են Արայի սպանվելով Եամիրամի զորքերից: Հետաքրքրական է, որ հիշողությունները պահպանել են Եամիրամ աստվածուհու բնորոշ գծերը՝ ռազմականություն և վազաշոտություն:

Այսպես ուրեմն, Մար-Արաայան աղբյուրի մեջ պահված են այս վաղնիկ պատերազմների հիշողությունները, մինչդեռ Խորենացին, որ այդ պատերազմները նկարագրում է ըստ Մար-Արասի, հասկացողություն անգամ չունի նրանց իսկական նշանակության մասին և Վանի շինությունը, ուրարտական թագավորների բնեռագիր արձանագրությունները վերագրում է Եամիրամին:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ Խորենացու Պատմության առաջին գիրքը ամբողջապես Մար-Արասյան աղբյուրից չէ, այլ մի մասը միայն¹⁶, մյուս մասերն անված են ուրիշ աղբյուրներից, Բյուրոսյան Սիրիլայից, «ի բանից արանց իմաստանց և յայտոսիկ քաջատոհմաց» (Ա, մթ), որոնց ստուգության մասին այնքան էլ վստահ չէ, և հատկապես Տիգրան Երվանդյանի պատմությունն առել է մեզ անծանոթ աշխատանք Պիտոլից» կոչ-

¹⁶ Տե՛ս Միսրոն (Գ. Տեր-Մկրտչյան) Խորենացու ուսումնասիրություն, Վազարշագատ, 1896 թ., էջ 37—84:

ված քերթվածից, որից պատահաբար 3—4 տող պահպանված է հին քերականների մեջ:

«Ըն արդ ներգործեալ ի միտս երևիւր առ խորհուրդս փոզարեն մեծոգոյ Տիգրանայ զեղանին Տիգրանուհի, իւր ներգործեալ զկոշարարն, նակ ողջամիտ աշխարհածուի», որ վերագրվում է Դավիթ Անհաղթին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ, Խորենացին հաճախ պատմական նյութ է քաղում ժողովրդական երգերից և սովանդություններից, որոնց նա դանազան անուններ է տալիս՝ երգը վերապահաց, Երգը թուխեաց, վիպասանք, երգարանք, բանավորք, ցոյցք, բանք, առասպելք: (Մրանց մասին տես ծանոթ. 8): Այդ ժողովրդական բանահյուսությունից նա շատ անգամ բառացի բերում է հատվածներ, իսկ երբեմն բերում է նրանց կարճատև բովանդակությունն իր խոսքերով: Այսպես՝ նա Վահագնի վերաբերյալ հատվածք բառացի մեջ բերելուց հետո շարունակում է. «յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կուռել նմա և լաղթիլ և կարի իմն նմանագոյնս գշերակլեայ նահատակութիւնան նմա երգէին: Այլ և ասեն զսա աստվածացեալ, և անդրի ի վրաց աշխարհին զսորա շափ հասակին կանգնեալ պատուէին զսհիք» (Ա, լա): Այսպես նաև Արծրունիների ծագման մասին կարճատև հիշում է առասպելը. «Թողում զառասպելաց բաշաղանս որ ի Հագամակերտին պատմին—մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյն՝ պատանույն թալկացելոյ» (Բ, է): Նույնպես՝ «Ի Պարսից առասպելաց» վերնագրի տակ առաջին գլխում շատ կարճ բերում է Բյուրասպի Ածղահակի մասին առասպելները: Թողնելով Հայկի, Արամի, Արայի և Տիգրան Երվանդյանի պատմությունները, որոնք ժողովրդական ծագում ունեն, բայց Խորենացու ձեռքն անցել են գրավոր աղբյուրներով, ինքն անմիջապես ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվել է Վահագնի, Վարդգես մանկան, Տորք կամ Տուրք Անգեղի, վիշապագունների, Բյուրասպի Ածղահակի, Երվանդի, Սանատրուկի, մանավանդ Արտաշես Բ-ի և Արտավազդի մասին գրեթե Արամի պատմությանը դեռ չձեռնարկած՝ նա իր մեկնեսասին հայտնում է, թե Արամի մասին պատմվում են շատ քաջություններ ու հաղթություններ. «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զզործն քաջութեան: Թե կամիցիս՝ արտաքոյ նայոցիկ գրոցս կարգես»:

ցութ և կամ թողցութ, ապա թե ոչ՝ ի սմին» (Ա, Ժբ)։ Եւտ տար-
օրինակ է թվում, որ հորենացին հոժարություն է հայտնում իր
պատմութեանից դուրս գցելու այնպիսի պատմություն, որ շատ
թանկագին պետք է համարվեր, մանավանդ այնպիսի հին ժամա-
նակի և նահապետի վերաբերմամբ։ Բայց հանելուկը շուտով
պարզվում է. Արամի պատմութեան վերջում հորենացին ասում է,
թե այս պատմությունը բուն թագավորական մատյաններում չէ
եղել, այլ «ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանա-
կանէն այս գտանի ժողովեալ ի դիվանի Արքունեաց» (Ա, Ժդ, Սե-
բեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին էլ շունի Արամի պատմություն-
ներից և ոչ մեկը, այլ միայն անունն է հիշում)։ Արտաշես Բ-ի
թագավորութեան մասին հայտնում է. «Արտաշեսի վերջնոյ գործը՝
բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գող-
թան—շինել զքաղաքն և խնամութիւն ընդ Ալանս և ծնունդը զար-
միցն և իբր արփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունս՝ առասպելա-
բար... մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն և սպա-
նումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն և նախանձ որպոցն Ար-
տաշեսի և զբզութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն» (Բ, խթ)։ Այս
խոսքերից երևում է, որ Գողթան վիպասաններն ընդարձակ պատ-
մական տեղեկութիւններ էին պարունակում Արտաշեսի գործերի
մասին, որոնցից հորենացին օգտվել է։ Նույնը տեսնում ենք և
Արտավազդի վերաբերութեամբ, որի կյանքի գծերն ու գործերը,
սկսած ծնունդից, երբ «վիշապազունք զողացան զմանուկն Արտա-
վազդ և դև փոխանակ եպին», մինչև մահը, երբ քաջքերի ձեռքով
բանտարկվեց ազատ Մասիսի վրա և սպանում է, որ մի օր դուրս
կգա և աշխարհիս կտիրե՝ այս բոլորը նյութ է եղել ժողովրդական
բանահյուսութեան։ Ուստի սխալ չի լինի ենթադրել, թե այս երկու
թագավորների կյանքն ու գործունեութիւնը ծայրեծայր պատմվե-
լիս և երգվիլիս են եղել հայ աշուղներից, բայց հայտնի չէ, իբրև մի
ամբողջական միակտուր վեպ, թե մանր անջատ երգերով։ Ավելի
հավանական է առաջինը։ (Համեմատել Գաթիկի և Մհերի վեպի
հետ)։

հորենացին ինքնուրույն եղանակ ունի ժողովրդական բանա-
հյուսութիւնից օգտվելու նա ժողովրդական վեպը՝ առասպել-
ը համարում է այլաբանութիւն, այսինքն այնպիսի մի պատմը-
վածք, որ արտաքին նյութական բովանդակութեան տակ թաքցը-
րած ունի ներքին բովանդակութիւն, իրականը, կարևորը, ինչպես

առակաների մեջ։ Այսպես՝ նա պարսից առասպելների մասին իր
արհամարհանքն է հայտնում ասելով. «Մի՞ արդեօք յունական
պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք գճըշ-
մարտութիւն իրացն այլաբանաբար յինքեանս ունեն թագուցեալ»։
Նույնպես Արտաշես Բ-ի մասին վիպասանների բովանդակութիւ-
նը հիշելով՝ ասում է. «այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտ-
նի են քեզ յերգս վիպասանացն, բայց յիշատակեսցութ և մեք
կարճառօտիք և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցութ» (Բ, խթ)։ Այս-
պիսի հասկացողութեան բնական հետևանքն այն է եղել, որ հորե-
նացին երգը կամ առասպելը կարճառօտ բերելով՝ ինքը նրան մեկ-
նում է, այսինքն այլաբանութիւնը բացատրում է կամ, ինչպես
ինքն է ասում. «ճշմարտում է»։ Եվ ինչ որ մենք հորենացու մեջ
կարդում ենք իբրև պատմութիւն Արտաշեսի, Արտավազդի և ու-
րիշների մասին, որոնք ծագում են ժողովրդական վեպից՝ իսկա-
պես նույն ինքն հորենացու մեկնութիւնն է, ժողովրդական վեպի
«այլաբանութիւնից» նրա ստեղծած «ճշմարտեալ պատմութիւնը»։

Այս այսպես լինելով հասկանալի է, որ հորենացու ճշմար-
տյալ պատմութիւնը կարող է լինել ուղիղ կամ սխալ, նայելով,
թե նա ո՞րքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էութիւնը և
ո՞րչափ հաջող է մեկնել՝ եթե այդ վեպը հիրավի այլաբանութիւն
է եղել։ Օրինակ, տեսնում ենք, որ հորենացին ճիշտ բացատրու-
թիւն է տալիս «տեղ ոսկի տեղալը» երգին, ասելով, թե «սովո-
րութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուռն
տաճարն հասանել՝ զահեկանս ճապաղել... նույնպես և թագու-
հացն յառագաստին՝ մարգարիտ. այս է ճշմարտութիւն բանիցս»
(Բ, Ժ)։ Նույնպես բերելով Վարդգես մանկան երգը. «Հատուած
գնացեալ»... բացատրում է այսպես. «Այս Երուանդ առաջինն է,
սակաւականացն, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինե զա-
ւանս զայս» (Բ, կե), այսինքն Վաղարշապատը, որ առաջ կոչ-
վելիս է եղել Վարդգեսի ավան։ Այս առաջին մասը, այն է, որ
երգի մեջ հիշված Երվանդը սակավակցացն է՝ կարող է ճիշտ լի-
նել կամ սխալ, բայց երկրորդ մասն անպայման ճիշտ մեկնու-
թիւն է երգի «կոնը կոփել զզուռն Երուանդայ արքայի» խոսքին։
Մեկի դուռը կոնը, կոփել՝ նշանակում է այդ տանից կին ուզել։

Բերենք մի երկու օրինակ էլ, որտեղ հորենացու ճշմարտյալ
պատմութիւնը սխալ է դուրս եկել։ Սաթենիկի առանգման անց-
քը պատմելիս հորենացին ասում է. «զայս տեղի առասպելաբա-

Նեկեղ վիպասանքն յերգելն իրեանց ասեն... Հեծաւ արքի արքայն
Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ... որ ճշմարտութեամբ ունի այսպես-
քանցի պատուեալ է առ Աշանս մորթ կարմիր, լայնա շատ և ոսկի
բազում տունալ ի վարձանս, առնու զտիկին օրհորդն Սաթենիկ-
այս է ոսկեօղ շիկափոկ պարանն» (Բ, Ժ), այնինչ երգը մի պարզ
առեանդութեան նկարագրութեան է, և ոսկեօղ շիկափոկ պարանք
այն պարանն է, որ ձգում էին հակառակորդի վրա և նրան կաշ-
կանդում: Խորենացին ուրիշ տեղ (Բ, ձե) հիշում է, ինչպես Բաս-
լաց թագավորը իր նյարդյա քեմխտապատ պարանով կաշկանդեց
Տրդատ թագավորի ուրի խորենացու սխալն այստեղ նրա մեջ
է, որ նա ալլաբանութիւն է համարել իրական անցքի նկարա-
գրութեանը և ջանացել է նրան ճշմարտել: Ուրիշ օրինակ խորե-
նացին հաճախ հիշում է վիշապազուններին և նրանց ու հայոց
թագավորների մեջ եղած կռիվները, սկսելով մարաց Աժդահակից
մինչև Արգափանը, որին սիրահարվում է Սաթենիկը և որին
սպանում է Արտավազը: Երգերի մեջ հիշված վիշապազունների
առասպելը խորենացին ճշմարտում է: Նկատելով, որ Աժդա-
հակ պարսկերեն նշանակում է վիշապ Դահակ (կամ Զահակ), որ
մար պարսկերեն նշանակում է օձ, նա եղբակացնում է, որ եր-
գերի մեջ հիշված վիշապազունները Աժդահակ թագավորի սերունդն
են, որ Մասիսի մտերը և վրան ապրող վիշապները մարեր են
(մեղացիք), որ Մուրացան նախարարութեան անունը իսկապես
մարացոց (այսինքն օձերի, վիշապների) անունից է առաջ եկել, և
որ Մուրացանների Արգամ նահապետը երգի մեջ հիշված Արգա-
փանն է: Այս գլուտն այնքան է ուրախացրել Պատմահորը, որ պար-
ծենալով դիմում է իր մեկենասին, ասելով. «Եւ արդ ո՞չ տառել
աստանօր զարմացիս ի վերալ մերոյ ճշմարտապատմութեան, թէ
որպես յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յԱզատն ի
վեր ի Մասիս» (Ա, 1): Այնինչ վիշապազունների և վիշապների այդ
բոլոր պատմութեանը ներկայումս բացատրվում է ավելի բնական
կերպով. դրանք բոլորն էլ ընդհանրապես օձերի և վիշապների,
նրանց թագավորների կռիվների մասին ժողովրդի ունեցած հա-
վատալիքներն են, որոնք մինչև այժմ պահպանված են հեքիաթնե-
րի և բերանացի պատմվող ժողովրդական առասպելների մեջ
Նույնպիսի հեքիաթներ, ավելի մանրամասն, պատմելիս են եղել և
խորենացու ժամանակ, և նա նրանց ընդունել է իբրև ալլաբանա-
կան վիպական երգ, պատմական հիմք ունեցող, ուստի նրանց

մեկնելով հարմարեցրել է պատմական անձերի, այնպես որ այս
կետիքում խորենացու մեկնութիւնների մեջ պատմականն ու
առասպելականը խառնվել են իրար հետ: Այս օրինակումն էլ խո-
րենացու սխալը կայանում է նրանում, որ նա ստորապարտական
առասպելն ընդունել է իբրև պատմական ալլաբանութիւն և աշխա-
տել է ճշմարտել: Բայց անհաշող կերպով: Մի ուրիշ տեղ (Ա, Գ)
բերելով Միքիլլայի հայտնի տողը, «Լինէին իշխանք երկրի Զրուան.
Տիտան և Յապետոսթէ», իր կողմից ճշմարտում է ասելով, «որ ինձ
թուին Սեմ, Քամ, Յաքեթ», այնինչ Միքիլլայի տողում բերվածները
հունական դիցաբանութեան մեջ հիշված աստվածներն են՝ Կոո-
նոս, Տիտան, Յապետոս—Ուրանոսի որդիները:

Արանից երևում է, որ խորենացու ժողովրդական աղբյուրից
հյուսած մասերում պետք է ուղղորդված որոշել, թե ո՞րն է
իսկապես ժողովրդականը և ո՞րն է խորենացու ավելացրածը իբրև
մեկնութիւն կամ լրացում ժողովրդական աղբյուրի. առանց սրան՝
ասպարեղ կբացվի զանազան թյուրիմացութեանները:

Բազմաթիվ օտարազգի աղբյուրներից, որ վերը հիշեցինք,
ոչ մեկը հատկապես հայոց կամ Հայաստանին չի վերաբերում, չի
պարունակում հայոց սխտեմական պատմութիւնը: Նրանք թուր-
քը, զանազան տեղերում, տարբեր ժամանակներում և տարբեր
ոգով գրված՝ պարունակում են պատահական կցկտուր տեղեկու-
թիւններ հայոց մասին, սխալ կամ ուղիղ խորենացին էլ պատմու-
թեան սկզբում ասում է. «Մի՞թե մատեան մերձ կայցի ինձ... կամ
դպրութիւնք քոց հայրենեացն, որով նմանազոյնս արեօք երբա-
յեցոց պատմագրացն ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անախալ,
կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ անդի ի վեր հանիցեմ ի սիկդրն: Բայց
սակայն սկսայց, թեպէտ և ջանիւ» (Ա, Գ): Խորենացին ձեռքի տակ
ունի իսկապես ոչ թե պատմական աղբյուրներ, այլ կտորտանք-
ներ, որոնք նա պետք է իրար մոտ դնէր, կցկցեր, իրար հարմա-
րեցներ և ամբողջացներ: Եվ այս պատասխանատու գործը կատա-
րելիս նա շունչը գոնն ստույգ ժամանակագրական աղյուսակներ,
թագավորների հաջորդական ցանկով, որոնք իրեն առաջնորդ լի-
նեն. այդ ցանկերն էլ դարձյալ ինքը պետք է կազմեր հիշյալ
կտորտանքների հիման վրա՝ հավանականութեամբ:

Ստույգ աղբյուրների բացակայութեան շնորհիվ խորենացին

ակամալից ընկնում է խոշոր սխալների մեջ: Այսպես, նա չգիտե և բուրբուխն չի հիշում մոտ Լեբիու հարյուր տարվա Հայաստանի թագավորներ—Արտաշես, Արիոբարզան, Երատո, Վանոն, Զենոն, Միհրդատ, Հաստամիստ, Տրդատ (Ա), Պարթամասիր, Պարթամասպատ, Աբեմենիդա, Սոլեմոս (35 նթ. 169 հթ), և այս երկար ժամանակամիջոցը լցնում է ուրիշ թագավորների անուններով, որոնք արտաքին պատմիչներին անհայտ են, ինչպես Արշամ, Աբգար, Անանուն, Սանատրուկ, Երվանդ, Արտաշես (Բ), Արտավազդ (Բ), Տիրան, Տիգրան (Գ): Այսպես նաև Խորենացին Արտաշես Ա-ին է վերագրում Կրեսոսի ձեռքակալությունը, թեպետ գիտե, որ այս բանը ուրիշ հեղինակներ վերագրում են Կյուրոսին: Չորս հույն հեռուոր հեղինակների միտքն վկայությունը նրան թելադրել, կարելի է ստել, ստիպել է հայոց Արտաշեսին այս անցքը փերագրել: նա չի գիտցել, որ հույները հենց Կյուրոսին Արտաշես են կոչում, ինչպես վկայում է Հովսեփոսը¹³: Աբգարին նա դարձնում է հայոց թագավոր, հիմնվելով մի ասորական աղբյուրի վրա, իսկ նրա Ուշամա մակդիրից, որ նշանակում է թոփս, և հայ թարգմանչի մոտ դարձել է Աշամա կամ Արշամա՝ ստեղծել է մի նոր թագավոր Արշամ, որովհետև «Աբգար Արշամ» խոսքը, որ գտնվելիս է եղել Խորենացու աղբյուրում, հայերեն ուրիշ բան չի կարելի հասկանալ, քան Աբգար որդի Արշամա:— Տիգրան Մեծի մասին Խորենացու բոլոր տեղեկություններն առնված են Հովսեփոսից, իսկ սա Տիգրանի մասին անցողակի այնքան է միայն գրել, որքան Տիգրանը շփում է ունեցել Հրեաստանի կամ Ասորիքի հետ, իսկ նրա ուրիշ տեղերում կատարած ուրիշ գործերի մասին ոչինչ չի գրել: Այս պատճառով Տիգրան Մեծի, Հայաստանի ամենանշանավոր թագավորի մասին Խորենացու գրածը շատ թերի է, անշուք է և նույնիսկ Խորենացին կարծես մի տեսակ անտարբերություն կամ հակակրանք է տածում դեպի այս թագավորը, երևի այն պատճառով, որ նա նախագահությունը, Խորենացու կարծիքով, զիջեց Պարթևներին, նրանց հետ հաշտվելու նպատակով, որ սակայն ճիշտ չէ:

Այսպիսի սխալների և թյուրիմացությունների օրինակներ էլի

¹³ «Քսերքսի մահից հետո նրան հաջորդեց Կյուրոս որդին, որին հույներն անվանում են Արտաքսերքս (Արտաշես)»: Հնախոսություն հրեից, XI. տես Խալաթյանց, Армянские Аршакиды, էջ 40:

շատ կարելի է բերել, որոնք բացատրվում են զանազան պատճառներով—աղբյուրների բացակայությամբ կամ թերութամբ, աղբյուրների անորոշությամբ կամ սխալով, որի շնորհիվ Խորենացին մի թագավորի գործերը վերագրել է ուրիշ թագավորի, միևնույն անձի անունների տարբերությամբ հայ և օտարազգի պատմիչների մոտ, վերջապես Խորենացու քննադատական վերաբերմունքով դեպի աղբյուրները:

Այսպես տեսնում ենք, որ Խորենացին Տիգրան Մեծի պատմությունն այնպես անշուք ու կիսատ տալով՝ Տիգրան Երվանդյանին մեծ գովեստներ է շնայում, հիացմունքով նկարագրելով նրա աշխարհաշինությունը (Ա, իդ), այնինչ այդ բոլորը վերաբերում են Տիգրան Մեծին, ինչպես ցույց են տվել բանասերները (Գելցեր, Աբեղյան, Մանանդյան): Նույն Տիգրան Մեծին է վերաբերում մի մասն այն գործերից, որ Խորենացին վերագրում է գոյություն չունեցող Արտաշես Ա-ին, այսինքն նախագահությունը Պարթևներից առնելը, իր անունով դրամ կտրելը, կուռքերի արձաններ Փոքր Ասիայից Հայաստան փոխադրելը, իր դուստրը Միհրդատին (Ատրապատականի թագավորին) կնության տալը: Այս Արտաշեսի գործերի մյուս մասն էլ— մեծամեծ նվաճումները, ծովը նավերով լցնելը, գորքի մեջ ծագած ապստամբության պատճառով օտարության մեջ սպանվելը (անձնասպանություն գործելը) վերաբերում են Միհրդատ Պոնտացուն:— Տրդատ Ա-ին, որ պարթևների և հռոմայեցիների մեջ կայացած համաձայնության հիման վրա գնաց Հռոմ և շքեղությամբ Հայաստանի վրա թագավոր պսակվեց Ներոնից, Խորենացին չգիտե: Բայց նա Տրդատ Բ-ին, քրիստոնեություն ընդունողին, վերագրում է գործողություններ, որոնք վերաբերում են առաջինին, օրինակ, Հռոմ գնալը Կոստանդիանոսի մոտ, իր բրոնզ Խոսրովիդոսի համար Գառնիի ամրոցը շինելը (որ իսկապես հեթանոսական մեհյան է եղել, Հռոմից բերված ճարտարապետների ձեռքով շինված), Բասիլների հետ պատերազմը (Բ, ձե), երբ Տրդատը (Ա) հազիվ ազատվեց մահից:— Արտաշես Բ-ի, որի գործերն այնպես սիրով պատմում է Խորենացին ըստ ժողովրդական երգերի, նոր բանասերների կարծիքով Տրդատ Ա-ն է: Խորենացու Երվանդը օտարազգի հեղինակների Հաստամիստն է:

Առանձնապես նշանակելու է Խորենացու վերաբերմունքը դեպի իր աղբյուր Փավստոսի պատմությունը, որի պատճառով հայնիրավի բամբասված է իբրև Փավստոսի պատմության խարդա-

խող: Փաշտոտութի գիրքը մի սքանչելի գրույց է, հեքիաթ է, ժողովրդական հիշողութիւններէց հազարաված ու զարդարված, որի մեջ պատմականն ու առասպելականը աշնպես են խառնված իրար հետ, ինչպես շուրն ու շաքարը մի բաժակ թելի մեջ: Խորենացին, ու պատմութիւնն էր գրում, աշխատել է Փաշտոտութի վանդածնների մեջ պատմականը զատել առասպելականից. ուստի այս երկու հեղինակների մեջ պատմական կորիզը նույնն է, բայց պարագաները շատ տարբեր են: Բերենք մի երկու օրինակ: Փաշտոտութի պատմում է, թե Տիրիթը սիրահարված լինելով Գնելի կնոջ Փառանձեմին, Արշակ թագաւորի մոտ զրպարտում է Գնելին, ուստի Արշակը ներգութիւնով կանչում է նրան իր մոտ. երբ Գնելը Փառանձեմի հետ հասնում են թագաւորական բանակը, Արշակը դահիճ է ուղարկում, որ Գնելին բռնի ու տանի զլիսատի: Փառանձեմը վազում է եկեղեցին, որտեղ ներսես կաթողիկոսը ժամերգութիւն էր կատարում և աղաչում է շտապել փրկել իր անմեղ ամուսնուն: Ներսեսը դազարեցնում է ժամերգութիւնը և անմիջապես դիմում է թագաւորի մոտ: Նա այնքան կարճամիտ է, որ չի մտածում, թե մինչև ինքը թագաւորի մոտ գնա, նրան համոզե հրամանը հետ առնել, դահիճն իր գործն արդեն կատարած կլինի: Չի մտածում, թե պետք է նախ դահիճին հասնել, հորդորել, որ հրամանի կատարումը հետաձգի մինչև թագաւորից նոր հրաման ստանալը: Այսպես էլ լինում է. մինչ կաթողիկոսը թագաւորի առաջ կանգնած (որ քնած էր իրեն ձեռքնում) գալի շարականներ էր կարդում, դահիճը ներս է մտնում և զեկուցում թագաւորին, թե նրա հրամանը կատարեց: Այնուհետև թագաւորը հրամայում է սգահանդես կատարել Արշակունի մեծ սեպուհ Գնելի մահուան համար, և մինչ բոլորը գիտեին, որ նրան սպանել տվողը հենց ինքը թագաւորն էր, սա էլ նստել ու սուգ էր անում իր սպանել տված մարդու համար: Սղի ժամանակ Փառանձեմը, այն ժամանակվա սովորութիւնով, բզկտում է շորերը, ստինքները բացվում են: Տիրիթը տեսնում է, ցանկական կրքերը զսպել չկարողանալով՝ մարդ է ուղարկում վշտացած սղավոր Փառանձեմի մոտ, թե այնքան էլ մի՞ տրորվիր, ես քո մարդուց պակաս տղամարդ չեմ, քո սիրուց նրան սպանել տվի... Կարո՞ղ էր իտրենացին հավատալ այս բաներին. նա լավ է արել, որ չի հավատացել և Գնելի սպանութիւնն պատմութիւնից բոլորովին դուրս է գցել սիրահարութիւնն պարագան և սպանութիւնը բացատրել է բնական պատճառով:

Ուրիշ օրինակ: Հույների և պարսիկների մեջ պատերազմ կա. Շապուհը Արշակ թագաւորից խնդրում է, որ իրեն օգնի: Արշակ հայոց գործով՝ Վասակ Մամիկոնյան սպարապետի առաջնորդութիւնով գիմում է պատերազմի վայրը, որտեղ արդեն բանակ էին դրել հույները, իսկ պարսիկները դեռ չէին եկել: Առանց սրանց սպանելու, հայերը հարձակվում են հույների վրա, մինչև վերջին մարդը կոտորում: Հետո գալիս է Շապուհը, տեսնում է ամեն ինչ կատարված, կամենում է վարձատրել հայոց մեծամեծներին, ի միջի այլոց որոշում է Արշակին կնութիւն տալ իր դուստրը, և մեծամեծ պալլածներ Հայաստանից մինչև Պորսկաստան: Արշակը ամուսնացած էր այդի Փառանձեմի հետ: Սրա հայրը, Անդոկ, զգալով, որ Արշակի նոր ամուսնութիւնը Շապուհի դուստր հետ իր աղչիա դիրքը կնստեմանա, կաշտում է պարսից և հայոց շատ մեծամեծներին, որոնք գալիս իբրև դադունիք Արշակին հայտնում են, թե Շապուհը մտադիր է նրան սպանել: Եվ Արշակն իր գործով, որ հունաց բանակը ոչնչացրել էր, որ այնուհետև 30 տարի շարունակ տասնյակ միլիոններով պարսից զորքեր էր ջարդել, այս անգամ ուրիշ էլք չի գտնում, քան գիշերով, վրանները, վահաւորութիւնը թողած, փախչել Շապուհից: Շապուհը մարդ է ուղարկում հետևից, հրավիրում է դառնալ, բայց Արշակը չի լսում. այս պատճառով ծագում է 30-ամյա կամ 34-ամյա պատերազմ, որի ընթացքում դալիս են պարսիկ զորաւարներ, Մեհրուծան Արծրունու առաջնորդութիւնով, անթիվ զորքերով, երբեմն շուր միլիոնանոց բանակով: Նրանց բոլորին մինչև վերջին մարդը կոտորում են հայերը, ամեն անգամ միայն շարագործ Մեհրուծանը մի ձիով փախչում է: Վերջապես հայոց նախարարները հոգնում են պարսիկ կոտորելուց, հրաժարվում են այլևս կռվել, իսկ Շապուհը գրով կանչում է Արշակին իր մոտ: Արշակը կամա ակամա գնում է և իրեն շատ համեստ ու խոնարհ է պահում պարսից արքունիքում: Շապուհը մտածում է նրան նորից Հայաստան ուղարկել, բայց կասկածում է, թե գուցե հայերն է վերադառնալով դարձալ ասպետամբի: Քաղցանները նրան խորհուրդ են տալիս Հայաստանից բերել տալ մի քիչ հող և ջուր, խորանի հատակի կեսի վրա ցանել այդ հողից և սրսկել այդ ջրով, իսկ մյուս կեսը պահել բնական դրութիւնով, ապա Արշակին շրջեցնել այս երկու տեղում և տեսնել, թե ի՞նչպես է իրեն պահում Արշակը: Շապուհն այսպես էլ անում է, և Արշակի հետ զբոսնում է խորանում:

Պարսկական հողի վրա եղած ժամանակ հարցնում է Արշակին. «Ես քեզ սիրում էի, ուզում էի աղջիկս քեզ կնության տալ, ինչո՞ւ փախար ինձանից և այնքան փոտորածների պատճառ դարձար: Արշակը պատասխանում է. «Մեղավոր եմ քո առաջ, թշնամիներս ինձ վախեցրին ու փախցնել տվին...»: Շապուհը բերում է նրան Հայաստանի հողի վրա. Արշակը ընդուն փոխում է, սկսում է խորխտալ, Շապուհին սպաննալ: Գարձյալ տանում է պարսկական հողի վրա, Արշակը սկսում է զղջալ, ուզում է Շապուհի ոտները չիզել: Գարձյալ բերում է հայահատակ հողի վրա. Արշակի հանդգնությունը շափից անցնում է: Առավոտից մինչև երեկո Շապուհը կրկնում է այս փորձը. ամեն անգամ Արշակը պարսկական հողի վրա խեղճանում, նվաստանում, ստրկանում է, իսկ հայահատակ հողի վրա ամբարտավանանում, խորխտում, սպանում: Շապուհի համար ամեն ինչ պարզվում է, բայց նա ուզում է, որ վկաների ներկայությամբ էլ այս փորձը կրկնվի: Երեկոյան ընթրիքի ժամանակ Արշակի համար բազմոց են պատրաստում բոլորից ներքև (իսկ սովորությունն այնպես էր, որ պարսից և հայոց թագավորները մի տախտի վրա էին բազմում), իսկ հատակը ցանում են Հայաստանի հողից և ջրից: Բերում են Արշակին քաղմեցնում են. առ ժամանակ մոռութենքը կախած լուռ է մնում, մեկ էլ վեր է թռչում տեղից և ամբողջ բազմության ներկայությամբ Շապուհին է դիմում բարձր ձայնով. «Վե՛ր կաց այդ տեղից, թող որ ես նստեմ, դա մեր բնիկ Արշակունիների տեղն է, որ դու գրավել ես, երբ ես հայրենիք վերադառնամ, քեզանից կլուծեմ Արտավանի մահվան վրեժը. դուք, ծառաներդ, ձեր տերերի վրա այժմ տեր եք դարձել: Ամեն ինչ կատարյալ է. բերում են շրջափաներ, Արշակի սլիզը, ոտները կապում և տանում են Անհուշ բերդը, ցմահ բանտարկության ենթարկում: Մի շատ գեղեցիկ ուժան է այս, որը մարդ հաճությամբ կարդում է Փավստոսի գեղարվեստական նկարագրությամբ, որի մեջ այլաբանորեն դուրս է բերված անհատի հոգեկան դրությունը հայրենիքում, ազատ ժամանակ, և օտարության մեջ, ուրիշից կախման վիճակում: Բայց արդյոք պատմությունն է այս, կարելի՞ է սրան հավատալ: Խորենացին չի հավատացել և իրավունք ունի. նա Արշակի Պարսկաստան գնալուն և Անհուշ բերդում բանտարկվելուն ուրիշ հավանական և բնական բացատրություն է տալիս: Ուրիշ տեղ Խորենացին խիստ խոսքերով դատապարտում է Խոսրով Կոտակին

(Փոքրին), որ նա անփույթ է եղել քաջության, բարի հիշատակ թողնելու, որսորդության և զբոսանքների է հետևել, որի համար և անտառ է անկել՝ որսի երեսներ քաղմացնելու նպատակով (Գ, Ը): Այնինչ Փավստոսը Խոսրովին կոչում է քաջարանց և աշխարհաշեն: Այստեղ էլ Խորենացին անտես է արել Փավստոսի այս ձրի գովեստները և ուշադրություն է դարձրել Խոսրովի գործերի վրա, որոնք պատմված են նույն Փավստոսի մեջ, և այս գործերից դուրս է բերել բոլորովին արդարացի գնահատություն Խոսրովի մասին¹⁹: Ուրիշ տեղերում էլ Խորենացին ցույց է տալիս, որ քննադատաբար է վերաբերվում աղբյուրներին, անխտրաբար չի օգտվում նրանցից: Տրդատի հոր՝ Խոսրովի մասին պատմելիս գրում է, թե «Փերմելիանոս եպիսկոպոսը գրել է եկեղեցու հալածանքների պատմությունը, որի մեջ հիշում է նաև, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվել են Խոսրովի ձեռքով, բայց որովհետև ճշմարտությամբ և ռճով չի պատմում, ոչ էլ նշանակում է նահատակվածների անունները և նահատակության տեղերը, մենք հարկ չհամարեցինք երկրորդել. իսկ ինչ որ նա գրում է Խոսրովի մահից հետո կատարված անցքերի մասին՝ մինչև Տրդատի թագավորելը՝ ստույգ համարելով՝ համառոտ կրկնում ենք քեզ համար» (Բ, հե): Տիգրան Գ-ի ժամանակ հաստատված աննշան նախարարական տոհմերի մասին գրում է, թե անուն առ անուն չի նշանակում, մասամբ՝ որովհետև իրեն հայտնի չեն, և մասամբ՝ որովհետև խուսափում է աշխատությունից, մանավանդ որ շատերի անստուգությունը կասկածելի է դարձնում և ամբողջը: «Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, թեկուզ շատ անգամ էլ սրա համար աղաչես, այլ կգրենք միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին հավաստի գիտենք: Որովհետև մենք, որքան հնար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված խոսքերից և ինչ որ անհավաստի գործ կամ կարծիք կար, միայն հետևելով արդարն ու ճշմարիտը գրելու, ուրիշներից (օգտվելով) կամ մեզանից՝ որքան կարողություն ունեինք: Եվ քեզ վէլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ ևս աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիք ավելորդ բաներ գրելու, (մի գուցե այդ-

¹⁹ Տե՛ս այս մասին իմ հոդվածները «Մշակ», 1898 թ. № № 201—205: Բոլորովին նույնպես է վերաբերվում և ն. Ադոնյը Зап. Вост. От. Р. арх. обш. 1904, էջ 154—155:

պիտի) բիշ կամ շատ պատմութիւններով մեր այս մեծ և հաւասարի ամբողջ աշխատութիւնն անպետք ու ավելորդ մի գործ դառնա, որ հաւասարապես վտանգ է և ինձ, և քեզ» (Թ, կդ):

Այս բոլորը ցույց են տալիս, ո՞րքան ուշադիր և զգուշավոր է Խորենացին իր աղբյուրների նկատմամբ, ո՞րքան բնադատաբար և ընտրանք է ընդունում և օգտագործում նրանց, ո՞րքան իր աղբյուրներն ուշադրութեամբ քննելով՝ ուղղում է նրանց սրխալներն իրեն մատչելի ուրիշ տեղեկութիւններով կամ գտնելի տեղեկութիւններով: Նա քննում է սխալների մեջ, սա բնավ չար դիտավորութեամբ չէ, այլ կամ աղբյուրների սխալներից է առաջ գալիս, որոնց սխալները նա չի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատճառներից, որ վերջ հիշեցինք:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթէ Խորենացու Պատմութիւնը տասնյակ դարերով եղել է միակ հեղինակավոր աղբյուր հայոց նախնական պատմութեան համար, եթէ բոլոր հետագա պատմագիրներն իրրեւ պատգամ ընդունել են նրա գրած Պատմութիւնը, և ոչ մեկը փորձ չի արել երկուորդ անգամ գրել հայ ազգի նախնական պատմութիւնը՝ սրտ պատճառն այն առանձնահատկութիւններն են, որ սեփական են միայն Խորենացուն, շնորհիվ նրա բնածին տաղանդի և բազմակողմանի պատրաստութեան, որոնցով նա գերազանցում է բոլոր իրենից հետո եկող պատմագիրներից: Մանթանանք այս հատկութիւններին:

Խորենացին առաջինը եղավ, որ գրեց հայ ազգի սիստեմական պատմութիւնը սկզբից մինչև իր ժամանակները: Սա մի ստեղծագործութիւն էր «ի շոյէ ի գոյ ածել» էր մի ազգի անցյալը. սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտէր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի: Կայելով հայ ազգի սկզբնավորութիւնը ս. գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հաբեթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատվավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում: Աերեցնելով հայերին աշտարակաշինութեան ժամանակակից Հայկից, նկարագրելով այս հսկա աղեղնավորին իբրև աղատութեան սիրահար և բունակալ Բելին սպանող, նա փառավոր և սիրելի դարձրեց հայերին իրենց ծագումը: Ծիշտ է, այս պատմութիւնը հիմնված է առասպելի վրա.

քայց ո՞ր աղբն է, որի հնագույն պատմութիւնը՝ ծագումը առասպելական չէ: Հոռոմայեցիների նախահայր Հոռոմուսը գալիս ծծով է մեծացել և իր առաջին գործն է եղել իր սննդակից եղբորն սպանել: Հելլենների նախահայր Հելլենը այն քարերից է առաջացել, որ նրա հայր Գեկալիոնը վերցնում էր գետնից և շարտում էր իր հետևելու: «Առասպելական մանրամասնութիւնները, մինչև առասպելական ժամանակագրութիւնը, — ասում է Ն. Մարտ, — անխուսափելի հատկութիւններ են ժողովրդի ամեն մի իսկական ազգային ավանդութեան իր նախնական ծագման մասին, որքան էլ սա հիմնված լինի անկասկած առողջ ցեղային ավանդութեան վրա»²⁰:

Այս ստեղծագործութեան համար Խորենացին գործ է ածել ավելի քան քառասուն աղբյուր, թե՛ նյութեր հավաքելու, և թե՛ նկարագրութիւններ, դարձվածքներ, կտրուկ դատողութիւններ փոխ առնելու համար: Նա գործ է ածել այնքան աղբյուր, որքան չի գործածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և հետո: Բայց նշանավոր է ոչ այնքան աղբյուրների քանակը, որքան հեղինակի սուր ըմբռնողութիւնը, որով նա կարողացել է մի շնչին տեղեկութիւն կամ նախադասութիւն մի հեղինակի մոտ գնահատել և օգտագործել: Ինչպես մի թուշուն այս ու այն տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնութեամբ հյուսում է բույն ծագուկների համար, այնպես էլ Խորենացին դանազան կցկտուր, անկասպ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկութիւններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտութեան ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իրար այդ նյութերը և ստեղծել է իր հոյակապ պատմագրական շենքը իր ազգի համար: Սրա համար է, որ մենք ասում ենք, թե նա «ի շոյէ ի գոյ» ածեց Հայոց Պատմութիւնը:

Առանձնապես հիշելու է, որ Խորենացին առաջինը եղավ և միակը, որ գնահատեց ազգային անգիր ավանդութիւններն իրրեւ պատմական աղբյուր և նրանցից մեծ շափով օգտվեց, իր կողմից լուսաբանելով ու լրացնելով այս ավանդութիւնները: Այսպիսի ավանդութիւնները կամ առասպելները հին ժամանակ արհամարհված էին (Նդիշե, Փալստոս և այլն), նրանց արժեքը հաղիվ ճանաչվեց մեր մեջ տասնեկինորդ դարի կեսերին: Իսկ Խորենացին, որ դեռ հինգերորդ դարում գնահատեց այդ արհամարհված

²⁰ Тексты и разыскания по Кавказской философии, I, էջ 103:

զանձը և նույնիսկ իբրև պատմական աղբյուր գործածեց, իր մը-տավոր կարողութեամբ անշուշտ ավելի բարձր կանգնած պետք է լինի բոլոր ժամանակակիցներից և նախորդ ու հաջորդ հեղինակ-ներից:

Խորենացին մ:ցրեց մեր մատենագրութեան մեջ սովորու-թյուն հիշելու գործածած աղբյուրները: Մինչև նրա ժամանակ դրող հեղինակները (Եզնիկ, Ագաթանգեղոս, Փավստոս) այս սո-վորութիւնը չունին: Քննադատները ներկայումս մեղադրում են նրան, որ չի հիշում բոլոր աղբյուրները. բայց այդ մեղադրու-թյունն արդարացի չէ: Աղբյուրները շփոխելը ընդհանուր սովորու-թյուն է եղել հայոց հին հեղինակների. Խորենացին բախտավոր բացառութիւն է կազմում՝ գոնե զլիսավոր աղբյուրները հիշելով:

Խորենացին պատմական գրականութեան մեջ մտքից ժա-մանակագրութիւն, և ամեն մի թագաւորի կամ հաջրապետի գա-հակալութիւնը, ամեն մի նշանավոր անցք աշխատում է որոշել ժամանակագրութեամբ, երբեմն նաև սինխրոնիզմով: Նա այնքան կարևորութիւն է տալիս ժամանակագրութեանը, որ մի տեղ ասում է. «Ո՛չ է պատմութիւն ստույգ, առանց ժամանակագրութեան» (Բ, ձք). և այս մի նախադասութիւնը, այնպիսի հեղինակավոր անձի կողմից ասված՝ ո՛րքան մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հա-ջորդ պատմագիրների վրա, որոնք աշխատում են ժամանակագրա-կան թվեր տալ իրենց պատմած անցքերի ու դահակալութիւննե-րի համար:

Այս հատկութիւնները կազմում են Խորենացու պատմու-թեան արտաքին, տեխնիկական կողմը: Սրանց համապատասխա-նում են մի շարք ներքին հատկութիւններ— հեղինակի վերաբեր-մունքը դեպի պատմական աղբյուրները, պատմական անձերը, դեպի հայ ազգն ու նրա պատմութիւնը: Այս մասում առաջելա-պես նկատվում է Խորենացու բարձր մտավոր դարդացումը համե-մատութեամբ իր ապրած ժամանակին, և նրա քննադատական ոգին:

Նա Եվհեմերյան փիլիսոփայութեան հետեղ է, ըստ որում հավատացած է, թե հեթանոսական աստվածները սկզբնապես նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո, ժողովրդական ավան-դութիւնների մեջ, աստվածացել են: Այս հայացքի հիման վրա Խորենացին նորից մարդ է դարձնում Բելին, Հայկին, Շամիրա-մին, Արային, Վահագնին, որոնք բարեկական և հայ ազգի

աստվածութիւններ էին: Նույն սկզբունքով նա սովորական մար-դիկ է դարձնում Տորք կամ Տուրք Անգեղին, Բյուրասպի Ածղա-հակին, Արտավազդին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ո-գիներ էին: Առասպելական կամ անհավատալի դիւմիւսների հա-մար նա աշխատում է գտնել բնական բացատրութիւններ: Այս-պես՝ Տորքի մասին բերելով անհավատալի առասպելներ, իր կող-մից նկատում է, թե նա սաստիկ ուժեղ է եղել, ուստի և արժա-նացել է այսպիսի գրույցների (Ա, ր): Երվանդի աշքերի կախար-դական զորութեան մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացա-տրում է. սա սուտ և առասպել է, կամ որևէ դիւմիւսական զորու-թիւն է ունեցել (Բ, խք): Նա պատմում է Արտավազդի կալանա-վորումը քաջքերից, ինչպես հետևանք իր հոր Արտաշեսի անեծ-քի, որ շատ ընդհանրացված միջազգային առասպել է դանդա-վարիանտներով. բայց իր կողմից մի պարզ՝ բնական բացատրու-թիւն է տալիս.— Արտավազդը որսի դնացած լինելով՝ հան-կարծ մի խելագարութիւն է գալիս վրան և նա ձիով հանդերձ գահավիժում է խոր վհի մեջ և կորչում (Բ, կա):

Նույն հայացքի արտահայտութիւն է և ա՛յն աշքի ընկնող երևույթը, որ Խորենացին տեղ չի տալիս հրաշքներին. իր Պատ-մութեան մեջ և իր աղբյուրների մեջ նկարագրված հրաշքները նա բացատրում է իբրև բնական երևույթներ: Այս հատկութիւնը մանավանդ զարմանալի է նրանով, որ Խորենացին ինքը բարեպաշտ հավատացյալ էր: Օրինակ բերենք մի դեպք: Փավստոս պատմում է, թե Ներսես Մեծը յոթնաստուն մարդով վաղես կայսրի հրամանով արսորվեց մի ամալի կղզի, որտեղ ոչ բույս կար, ոչ արմատ, այլ միայն ժալոներ ու ավազ, որպեսզի արսորականները սովամահ լի-նեն: Ներսես Մեծը քաջալերում է ընկերներին, հետո առաջարկում է ծունկ շոքել և աղոթք անել, և հանկարծ ծովն ահագին քանա-կութեամբ ձուկ է ափ գցում, նույնպես և փայտ. փայտն ինքն իրեն բոցավառվում է, ձուկը խորովում են և ուտում: Այսպես, այս կղզու վրա ապրում են իննը տարի (Փավստոս, Գ, դ): Խորենացին, որ աշքի առաջ ունեւր Փավստոսի այս պատմութիւնը, հետևյալ կեր-պով է նկարագրում դեպքը: Նավակոծութիւնից ազատվածները տագնապի մեջ շմնացին. նրանք ուտում էին անտառի արմատները և ա՛յն ձկները, որ աստծու հրամանով ծովը կենդանի ափ էր գցում. այսպես ապրեցին նրանք ութ ամիս (Գ, լ): Այստեղ կա դարձյալ աստծու նախախնամութիւնը, բայց չկա հրաշք, ամեն ինչ բնական

է և հնարավոր Ուրեմն Խորենացին մերժում է գերբնականը, որ չի հարմարում պատմութեան ճշմարտյալ ոճին: Միակ բացառութեանը նա անում է իր սիրելի վարդապետի (ուսուցչի)՝ Մեսրոպ Մաշտոցի վերաբերմամբ, երբ պատմում է, թե նրա դասադի վրա լուսեղեն խաչ երևաց, որ մարմինը վաղարշապատից՝ մինչև Օշական տանելը երևում էր: Բայց այս «հրաշքին» խեղ ապուհամար նա չի բավականանում ժամանակակից Կորյունի վկայութեամբ, այլ ուրիշներից ևս ստուգում է նույնը. «Որպէս լուսյի բազմաց և ի հաւատարիմ արանց», և միայն այսպիսի գրուշավոր քննությունից հետո թույլ է տալիս իրեն մատմել այս նըշանը, որ իսկապես դարձյալ մի պարզ բնական երևույթ է, ինչպես բացատրել ենք 344-րդ ժանտութեան մեջ:

Խորենացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արվեստները, մատենագրությունը, առհասարակ լուսավորությունը: Մարդն ստեղծված է ըստ պատկերի աստուծո, ասում է նա, իսկ մարդու էական հատկությունը բանականությունն է, և ով որ բանականությունը զարդարում է, հետամուտ լինելով ուսման և դպրութեան, նա արժանավոր է դառնում աստծու պատկեր կոչվելու (Ա, ա): Այսպիսի տրամաբանական ուղիղ գատողություններ նա ներբողում է իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն այն պատճառով, որ նա հետամուտ եղավ դպրութեան և իրեն առաջարկեց գրել Հայոց Պատմությունը: Նույնպիսի գովեստներ է տալիս նա Պաղոմեոս Նորայրասերին, որ գիտությունները ծաղկեցրեց Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայի հռչակավոր մատենադարանը հիմնեց, ս. Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք Հայաստանի լուսավորության մեծ հիմնադիրները եղան: Իսկ այս բարեմասնությունները շունեցող թագավորներին նա կոչում է անբան, թուլամիտ, վայրենի:

Խորենացին հելլենական քաղաքակրթության, հելլենասիրության լավագույն և ազդեցիկ ներկայացուցիչն է եղել Հայաստանում, հունական դպրոցն ու գիտությունը գերադասելով ասորականից և պարսկականից և Հունաստանը կոչելով «մայր կամ դայանի իմաստից»: Այժմյան լեզվով ասելով՝ նա հիբրոպական կուլտուրայի հետևող և տարածող էր արևելքում, հակառակ ասիական կուլտուրայի: Այս հանգամանքն առանձնապես գնահատելի է մի մատենագրի կողմից, որ ապրում էր Հայաստանում, մի աշխարհում, որ գլխովին ողորդված էր պարսկական կուլտուրայով, որտեղ

արքունական տունը, նախարարական տները յուրացրել էին պարսկական ճաշակ կյանքի բոլոր պարագաներում, որի լավագույն ապացույցն է—հիթե շիներին ուրիշ ապացույցներ—հայերեն լեզուն, լիովին հեղեղված պահլավական բառերով ու ոճերով: Հենց ինքը Խորենացին շատ հմուտ է պարսկական առասպելներին, թեպետ և նրանց ասում է, և առհասարակ լավատեղյակ է պարսկական գործերին: Ուրեմն Խորենացու հելլենասիրությունը խոր զգացված և անշեղ գործադրվող գիծ է նրա մտավոր կարողության, և ոչ թե լոկ համակրություն հույներին իբրև քրիստոնյաների հանդեպ հեթանոս պարսիկների: Ասորիները նույնպես քրիստոնյա էին և ավելի շփում ունեին հայերի հետ, սակայն Խորենացին նրանց էլ արհամարհում է, աշխատում է անտես անել նրանց ազդեցությունը գրերի գյուտի ժամանակ, այնպես որ, ըստ Խորենացու, գրերի գյուտը տեղի է ունեցել ոչ թե Ասորիքում, Սամոսատ քաղաքում, այլ Հունաստանում, Սամոս կղզու վրա, հույն Հոսիանոսի աջակցությամբ, որ գնացած՝ միայնացած է լինում այդ կղզում: Ուրիշ տեղ էլ նա ասորի գիտնականներին բնորոշում է իբրև փոքր և աննշան մարդիկ:

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեք նկարագրելիս լոկ դիտող՝ անտարբեր արձանագրող չէ, այլ նրանց հետ կապվում է հոգով ու սրտով, քննադատում է և գնահատում: Նա չի բավականանում միայն պատմելով: Պատմությունը, նրա համոզմունքով, լոկ անցքերի դասավորությունն չէ, այլ մի գիրք, որտեղ անցքերը պետք է լուսարանված լինեն, անձերը գնահատված, մի գիրք, որ ընթերցողին պետք է ուղեցույց լինի կյանքի մեջ, առաջնորդելով նրան դեպի առաքինություն, բարեգործություն, ուսումնասիրություն և հայրենասիրություն: Այս պատճառով նա կանգ է առնում պատմական անձնավորությունների վրա, գնահատելով նորանց գործերը, գովելով կամ պարսավելով: Այն մարդիկ, որոնք հետամուտ են եղել ուսման, գրականության զարգացման, հալածել են հայրենիքի թշնամիներին, փառավորել են հայրենիքը հաղթություններով, մուծել են քաղաքական և տնտեսական բարենորոգումներ, ընդհանրապես աշխատել են ժողովրդի մտավոր, տնտեսական, քաղաքական և բարոյական առաջադիմության համար, արժանանում են Խորենացու աննախանձ ու խելացի գովեստներին. «Նրանց անմահ հիշատակը մնում է աշխարհում», «Նրանք ընդհանրապես հետո էլ շարունակում են ապրել», «Նրանք

մահկանացու ծնվելով՝ անմահ են թողնում իրենց հիշատակը»։ Ընդհակառակն, այն անձնավորությունները, որոնք ոչ մի օգտակար գործ չեն անում ժողովրդի համար, անփութք են լինում «անմահ հիշատակ» թողնելու, այլ միայն իրենց ղվարճություն համար են ապրում, ենթարկվում են հորենացու արդարացի և խիստ պարսավին, իբրև թուլամորթ, վայրենի, որովայնի սարուկ, աղբանոցներ մեծացնող, անմիտ, անզգամ և այլն։ Առաջին կարգին են պատկանում Տիգրանները, Արաաշեսները, Տրդատը, Սահակ Բագրատունին, Սահակ և Մեսրոպ և այլն։ Երկրորդ կարգին են պատկանում Արաավազը, Խոսրով Փոքրը, Արշակ Բ-ը, Պապը և ուրիշներ։

Իր դատաստանների մեջ Խորենացին անաչառ է և խիստ, միևնույն ժամանակ ինքնուրույն և համարձակ։ Արդեն մի շարք թագավորների այնպիսի կծու խոսքերով պարսավելը ցույց է տալիս, որ նա չի քաշվում ազգային պատիվը վիրավորելու երկչուտ զգացմունքից։ Նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չի ճանաչում, և երբ համոզմունքը թելադրում է նրան մի բան, նա ասում է համարձակ, թեկուզ սրանով շատ սրտեր վիրավորվեն, նվիրական դարձած զգացմունքներ թուլանան։ Բերենք մի օրինակ։ Հայտնի է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, բոլոր ազգային ավանդության, իր կրած անտանելի շարժարանքներով, մի ամբողջ աշխարհ քրիստոնեական լուսով լուսավորելով, հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը հիմնելով և ճգնությունը հայ ազգի և եկեղեցու ամենապիրելի, ամենաժողովրդական սուրբը, պաշտելի անձնավորությունը դարձավ։ Հայոց եկեղեցիներում ամեն օր նրա անունն սկսեց հիշվել իբրև բարեխոսի առ աստված՝ աստվածածնի, Հովհաննես Մկրտչի, Ստեփանոս Նախավկայի, առաքյալների և մարգարեների հետ (տե՛ս «Բարեխոս ունիմք» մաղթանքը)։ Նրա հիշատակի համար տարեկան երեք տոն սահմանվեց— մուսնի ի վիրասն, ելն ի վիրապէն, գիւտ նշխարացւ նրա անունով բազմաթիվ տաճարներ կառուցվեցին, ժողովուրդն աղոթելիս միշտ նրան է կանչում բարեխոս (Ղ. Փարսլեցին)։ Եվ ահա Խորենացին, իբրև պատմաբան, այս երկնաքաղաքացի սրբին նորից աշխարհ է իջեցնում, և նրան համեմատելով Տրդատի հետ, վերջինիս կոչում է ասուրբ, մեծ, երկրորդ նահատակ, մերոյ լուսավորութեան լուսաւոր վերակացու, գործակից և հաւասար ճգնող մերոյ նախաշաղի և լուսաւորութեանց նահապետի»։ Լուսավորչին տալիս

է առաջնություն իբրև վկայի և առաքյալի, իսկ այնուհետև երկուր՝ «զուգարան և հաւասարագործ» են։ Բայց այսուհեղ նա ճանաչում է թագավորի առավելությունը, որովհետև աստուծու մասին խորհելու և ճգնելու մեջ իրար հավասար լինելով, թագավորն այն ստավելությունն է ունեցել, որ հորդորական խոսքերով ու հրամաններով նվաճել է ժողովուրդը նոր կրոնի լծի տակ։ Այսպիսի համեմատություն անելու, Տրդատ թագավորին և Լուսավորչին հավասարապատիվ համեմատելու համար պետք էր ունենալ Խորենացու լուսավոր խորաթափանց միտքը և խիզախ համարձակությունը։ Նույն համարձակությունը տեսնում ենք և ուրիշ տեղեր, մանավանդ Ողբի մեջ, որտեղ անխնա հարվածում է հայոց բոլոր բարակարգներին, հանդիմանելով ամեն մի դասակարգի բնորոշ արատները։

Խորենացին հայրենասեր է այս բառի ամենաազնիվ նշանակությամբ։ Հայրենասեր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փառավոր, անկասի, իր հայրենակիցներին՝ առարինի, քաղաքակրթված, աշխատող հայրենասեր է նրանով, որ իր ազգու զբոսով հարվածում է ազիտությունը, անգործությունը, մոլությունները, զոգում է դիտությունը, օգտակար գործունեությունը, առաքինությունը։ Նա ուրախակից է ազգի ուրախություններին, ցավակից է նրա ցավերին։ Բայց նրա հայրենասիրությունն զգաստ է, գիտակցող և չի փոխվում վնասակար հայրենամոլության (չոլիխիզմի), երբ ամեն ինչ, որ ազգային է, վարդագույն, կատարյալ է երևում, երբ ազգի պակասությունները թվում են իբրև առաքինություն կամ պերագրվում են թշնամուն կամ օտար ազդեցության։ Իսկև տառերով պետք է արձանագրել Խորենացու այն կարճ, բայց գիտակցություն լի խոսքերը, որոնցից երևում է, թե ո՞րքան լավ է ըմբռնում նա մեր ազգի համեմատաբար համեստ դրությունը, և միևնույն ժամանակ սիրում է նրան. «Զի թէպէտ և եմք ածու սիրբ, և թուով յոյժ ընդ փորու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ ալլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան դտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի» (Ա, 4)։ Մի անկեղծ խոստովանություն, որ զգաստություն և ինքնագիտակցություն օրինակ կարող է ծառայել հույնիսկ մեր օրերում։

Խորենացու Պատմության հատկությունները լրիվ բնորոշելու համար պետք է հիշել և նրա տարապայման սերը դեպի ստու-

դաբանությունը: նա ստուգաբանությունը գործ է ածում դարձյալ իբրև օժանդակ աղբյուր՝ տեղերի անունները բացատրելու, նախարարական տոհմերի ծագումը կամ պաշտոնը որոշելու համար և այլն: Այսպես՝ Հարթ գավառի անունը նա առաջ է բերում «Հայր» բառի հոգնակի ձևից (հարթ), իբրև թե «հարթ են աստեն բնակեալք ազգի տանն Քորգոմայ (Ա, Ժ): Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք անունով Հայկը կոչում է այն բլուրը, որտեղ ընկավ Քելը (Ա, Ժա): Մարմետ դաստակերտի անունը նա առաջ է բերում պարսկերեն «մար ամատ» (մարը եկավ) բացականչությունից, որով Արտաշեսի գործերն իմաց տվին Սրվանդին Արտաշեսի հազթական հարձակումը. (Սրվանդը Արտաշեսին թշնամանելու համար մար է եղել կոշեխ) (Բ, իզ): Սանատրուկ անունը նա բացատրում է իբրև Սանտալ տուրք (Սանտալ եղել է Սանատրուկի դալյակը, որ ձյունի բուքի ժամանակ երեխային երեք օր և երեք գիշեր պահել է ձյունի տակ, ստինքների մեջ, մինչև եկել դտել են (Բ, լզ): Բզնունյաց նախարարությունը նա ծագեցնում է Բազից, Մանավազի որդուց (Ա, իբ): Մյունիքի Սիսական անունը առաջ է բերում Մյունյաց նահապետ Սիսակի անունից (Ա, Ժբ): Անգեղ տան անունը առաջ է բերում այդ տան նահապետ Տորթի սգեղությունից (=անգեղեցիկ, Բ, ք): Ամատունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում պարսկերեն ամետեն (զալ) բայից, իբրև եկվորների (Բ, Ժև): Ալկունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում նրանց Ալք նահապետի անունից (Բ, ք): Արծրունիք՝ նա մեկնում է իբրև արծիվ ունիք: Սպանդունիք՝ իբրև սպանդանոցների (ղենարանների) վերակացուներ: Հավնունիք՝ իբրև քաղեակիրների և քաղեակալների (հավ գրաբար նշանակում է թռչուն): Գնունիք՝ իբրև գինի ունիք (Բ, է): Նույնիսկ օտարազգի հատուկ անունները նա ստուգաբանում է հայերեն բառերով: Այսպես՝ Կեսարիա քաղաքի նախկին Մաժաք անունը նա համարում է առաջ եկած Մշակ բառից, այն կողմնակալի անունից, որին Արամը նշանակել էր կառավարիչ իր նվաճած Կապադովկիայի. տեղացիները չկարողանալով Մշակ բառն ուղիղ արտասանել, փոխել են Մաժաքի (Ա, Ժա). Արգար անունը նա մեկնում է «աւագայր», որ այսպես կոչված է իր առաջել Տեղության և իմաստության, ինչպես և տարիքի պատճառով. հույներն ու ասորիները չկարողանալով ուղիղ արտասանել, փոխել են Արգարի (Բ, իզ): Մծրին քաղաքի անունը մեկնում է իբր ամնաց մին», այսինքն թե Սանատրուկն այս քա-

ղաքը վերաշինելիս իր արձանը կանգնեցրել էր նրա մեջ, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ նշանակելիս է եղել, թե այս քաղաքի վրա բոլոր դրամներս ծախսեցի, միայն այս դրամը մնաց (Բ, լզ):

Այսպիսի օրինակներ էլի շատ կարելի է բերել: Մրանց ամենամեծ մասն իհարկե անհաշոդ և բռնազբոսիկ ստուգաբանություններ են, զուցե մի քանիսն առնված ժողովրդից, բայց համենայն դեպս պատմության արժանիքը չեն ավելացնում, միայն ցույց են տալիս, որ Պատմահայրը երբեմն ինչ անվավերական աղբյուրների և միջոցների է դիմում պատմական նյութ քաղելու համար:

Պետք է վերջապես կանգ առնենք խորենացու Պատմության ոտիչ մի քանի հատկությունների վրա ևս, որոնք մեր այժմյան հայացքով դատարարելի են:

Խորենացին հաճախ մեջ է բերում նամակներ, որ փոխանակում են իրար մեջ մի կողմից հայոց և մյուս կողմից օտարազգի թագավորները կամ հայոց կաթողիկոսը և հունաց պատրիարքը: Բոլոր նամակներն էլ աչքի են ընկնում իրենց հակիրճ ոճով և գործառնական բնույթով: Այս նամակներից ոչ մեկը վավերական չէ. նրանց ստեղծել է ինքը, խորենացին, այն բովանդակությամբ ու այն ձևով, ինչպես որ, նրա կարծիքով, նրանք պետք է գրված լինեին, եթե իրոք գրվեին: Մեր հասկացողությամբ սակեղծիք է, խարդախություն, բայց խորենացու դարում սա մի ընդունված սովորական ձև էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի մատենագրության մեջ²¹: Բայց այդ նամակներն ուրիշ հետաքրքրական կողմ ունեն.—նրանցից երևում է, թե ինչպես է խորենացին պատկերացնում հիշյալ թղթակիցների փոխադարձ հարաբերությունը, ինչպիսի տիտղոսներ են կրում իրենք կամ տալիս են իրենց թղթակիցներին. արդյոք մտերմակա՞ն են այդ հարաբերությունները, թե պաշտոնական, իբրև հավասարեն՞ր են դրում միմյանց, թե իբրև պետք ստորադրյալին կամ ստորադրյալը պետին. սրանցով էլ որոշվում են հայոց թագավորների քաղաքական դիրքն ու նշանակությունը օտար թագավորների նկատմամբ, ինչպես ենթադրում է խորենացին:

²¹ Այս տեսակետով էլ պետք է նայել նոյնի և Փարսեցու մեջ բերած՝ Միհրենիսեհի կամ Հաղկերթի նամակին և Հայոց պատասխանին, որոնք բոլորովին իրարից տարբերվում են երկու հեղինակների մոտ:

Գարձյալ նա սովորութիւն ունի իր աղջուրհերի մեջ փոփոխութիւններ ու լրացումներ մտցնել այնպես, ինչպես ինքը կարծում է, թե իսկապես պետք է լինէր: Լաբուրնայի մեջ գրված է թե Յոզեփս առաքյալը Եղեսիա դալով՝ իշխանեց Տուբիայի մոտ: Խորենացին լրացնում է— հրեա Տուբիա իշխանի մոտ, որի մասին ասում են, թե Բազրատունաց տոհմից է եղել (Բ, 14): Ուրիշ տեղ Խորենացին պատմում է, թե Տիգրանը (Բ) պարսից Արտաշես թագավորին վերադարձնելով նախագահութիւնը, հաշտեցնում է իր հետ, նրանից օգնական զորք է առնում, հայոց և պարսից միացած զորքի վրա սպարապետ է նշանակում Ռշտունաց նահապետ Բարզափրանին և ուղարկում է հոռմայեցիների զորքերի դեմ (Բ, 38): Այս պատմութիւնը Խորենացին մանրամասնութեամբ և շատ տեղ բառացի առնում է Հովսեփոսից, բայց Հովսեփոսը ամբողջ զործք վերագրում է պարսից թագավորին, Բարզափրանին էլ կոչում է Պարթևաց զորավար: ոչ Տիգրանի անունը կա Հովսեփոսի մոտ և ոչ Բարզափրանի Ռշտունաց նահապետ լինելը: Շարունակութեան մեջ Հովսեփոսը հիշում է թագավորի մի մատուցակի (տակառապետի), առանց անունը տալու Խորենացին ավելացնում է— «Գնել ոմն տակառապետ արքային հայոց, որ էր յազգէն Գնունեանց»:— Պատմութեան Բ գրքի իդ և իե գլուխներում Խորենացին պատմում է Արշամի կամ Արշամի զործերը, որին համարում է որդի Արտաշեսի, եղբայր Տիգրանի, հայր Աբգարի: Բայց հայտնի է, որ Արշամ անունով թագավոր չի եղել, այլ այդ բանն ասորերեն Ուրամա (հայերեն թարգմանութեան մեջ՝ Արշամա) բանն է, որ նշանակում է թուփ և եղել է Աբգար թագավորի մակդիրը— Աբգար Արշամա=Աբգար թուփ: Խորենացին այս բանի ծագումն ու նշանակութիւնը չհասկանալով, կարծել է, թե հատուկ անուն է սեռական հոլովով գրված, և ըստ հայերեն լեզվի քերականութեան հասկացել է Աբգար (որդի) Արշամի: Սա, իհարկե, արդունք է սխալ հասկացողութեան: Բայց այն գործերը, ինչ որ նա վերագրում է այս Արշամին— Ենանոս Բազրատունու հետ դժուրելը Հյուրիանոսի պատճառով կամ Հերովդեսի հետ ընդհարումը բանվորներ տալը մերժելու պատճառով՝ արդեն չեն կարող կոչվել սխալներ, սրանք Խորենացին է ստեղծել մասամբ Հովսեփոսից առնելով, մասամբ իրենից հարմարեցնելով:

Այսպիսի օրինակներ էլի կան Խորենացու Պատմութեան մեջ:

Արանք, իհարկե, աններելի են մեր այժմյան հասկացողութեամբ, բայց հեղինակին պետք է դատել իր ժամանակի և շրջավայրի տեսակետից, նրա ժամանակ տիրող սովորութիւնների համեմատութեամբ: Վերը բերած օրինակները գիտակցական ստեր չեն Խորենացու կողմից հորինված, նրանք սխալներ են՝ հիմնված հավանականութեան վրա, և Խորենացին բոլոր այս դեպքերում որոշ հիմքեր ունի՝ նրանց հավանական համարելու: Մյուս կողմից՝ եթե նրանք հայ ժողովրդի համար պարծանք են, գոն ուրիշ ազգերի չեն թշնամանում կամ ստորացնում: Իսկ երբ վերցնում ենք Եղիշեին, որ Վասակին վերածել է մի հրեշի, երբ վերցնում ենք Ազաթանգեղոսին, որի մեջ պատմական ճշմարտութիւնը խոշորացուցով պետք է փնտրել, երբ վերցնում ենք Փավստոսին, որի մեջ առասպելն ու գերբնականը սերտ հյուսված են պատմական իրականութեան հետ, երբ վերցնում ենք Փարպեցուն, որ իր վկայութեամբ ստեպ ստեպ կարդալով Կորյունի գրվածքը, տեղեկացել է գրերի գյուտի պատմութեանը և սակայն Մեսրոպի գիրը գրերի գյուտի գործում հավասարեցրել է գրոյի, այն աստիճան նվաստացրել է նրան,— ապա սրանց համեմատութեամբ Խորենացին շատ և շատ բարձր է ճշմարտասիրութեան կողմից: Պակաս չեն նման օրինակներ և օտար պատմագիրների մեջ: Հրեա պատմագիր Հովսեփոսը նկատում է «Մինչևիսկ ակննատես հոռմեական հեղինակները մեծ շափով աղափաղել են փաստերի իսկութիւնը և, խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտութիւնը, կամ ներբողներ են գրել ի հաճույս Հոռմի և կամ շարախոսութիւններ նրա թշնամիների մասին»²²: Ակադ. Մանանդյանը Պլուտարքոսի «Կենսագրութիւնները» որակում է իբրև կասկածելի և անվստահելի, «որոնց մեջ շարամտորեն տրված են Տիգրան Բ-ի և նրա պետութեան ֆեոդալական կազմակերպութեան այլաճակ ծաղրանկարներ»²³: Մեր ժամանակ էլ թիչ չեն այսպիսի պակասութիւններ նույնիսկ գիտական գրվածքներում:

Պ.Ա.Մ.ՈՒԹՅԱՆ ԼԵՁՈՒՆ, ՈՃԸ: Խորենացու լեզուն արվեստական է և բարձր, որով շատ զանազանվում է Փավստոսի և Փարպեցու գրեթե ժողովրդական լեզվից: Նա փայլում է ճոխութեամբ, բառերի արվեստական, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորու-

²² Ակադ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդ, էջ 8:

²³ Նույն տեղը, էջ 9:

թյամբ, կանոնավոր քերականությամբ թե՛ ստուգաբանության և թե՛ շարահյուսության մեջ. շնչելով, որ երբեմն շատ երկար պարբերություններ է գործածում, ոչ մի անգամ խոսքի տրամաբանական կապը չի խզվում, այլ ստացվում է մի բարդ, բազմահարկ և գեղեցիկ դասավորված կառուցվածք: Եաղկապնեիրի կրճատված նախադասությունների նպատակահարմար գործածությունը ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլև ընթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողության եղանակին: Նա լեզվի վարպետ է և քերականության ընձեռած բոլոր միջոցները հմտորեն ծառայեցնում է իր մտքին արտահայտելու:

Նա հունարան հեղինակ է: Հունաբանությունը երևան է գալիս՝ հունական կազապարով, նախդիրներով բառեր ստեղծելու մեջ, ինչպես արտասանություն, առարկություն, արտասահմանել, պարածածկել, ներքողական, վերաբանություն, աշխարհագրություն (ինչպես գիտություն), հարցասիրություն և այլ շատ բառեր: Բայց հունաբանությունը առավելապես արտահայտվում է շարահյուսության մեջ, որոնցից մի քանիսը հիշենք: Գործ է ածում հայցական հոլովով ենթակա անորոշ դերբայի մոտ («Միտելի էր ինձ... առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել»): «Եվ ասէին գոզցես երկրին Հայկազանց զայս լինել»): Երկրորդական նախադասությունը հարաբերական դերանվան հետ գլխավորից առաջ դնել և հարաբերյալի հոլովը համաձայնեցնել հարաբերականի հոլովի հետ («Զինչ ինձ ի գիրս յայս արդեօք իցէ բան սիրելի քան թէ որ յազազս սորա էին զովեստք և պատմութիւնք յերկարել»): «Անմահ յիշատակ թողուլ զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց ենք ազգք»): Երկրորդական նախադասությունների տեսակ-տեսակ կրճատումներ համաձայն հունարենի ոգուն («Թիսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ խորհելոցն՝ մնացին յիշատակեալ ի վերջինսն»): «Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց՝ սկսայց և որ ինչ զկնի այսոցիկ»): «Փայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Եապուհ երթալով»): «Զսկզբնատիպն այսորիկ ասի ուրախացուցանել»): Հայցական սեռի խնդիրներ՝ կրավորական բայերի մոտ («Թ շահատակելն իւրում հարկանի յումեմոն սակերք զգլուխն»): «Թ զվասնէրն ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանսն»): Անցյալ դերբայը իբրև որոշիչ գործածելն այնտեղ, որտեղ սպասելու էր անորոշ դերբայ իբրև ասացված («Թ մտելոց անանց

նոցա ի քարտէս արքունի»): «Յոչ գտելոց շտեմարանաց յարեալ զօրքն ի վերայ»): Առանձնապես նա սիրում է քերականորեն իրար հետ կապ ունեցող բառերը, ինչպես որոշիչ և որոշյալ, հատկացուցիչ և հատկացյալ, բայ և մակբայ իրարից բաժանել միջանկյալ բառերով: Օրինակ. «Զանդուլ հոգոյն ի վերայ իմացուծոց քոց շարժունս»): «Թ բաշէն գրկեալ հովուէ և հովուակցէ»): «Թ մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տերութեան»): «Ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքտ ածեալ խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից»): «Կամիմ գնոցա կշամբութեան յարմարել զբանս»): «Զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ» և այլն:

Խորենացին պատմելու հատուկ ձև ունի. նա շարունակ խոսում է իր մեկենասի և ընդհանրապես ընթերցողի հետ. երբեմն նա իր գնահատությունն է անում, երբեմն իր ուրախությունը կամ վիշտը արտահայտում, երբեմն կասկած հայտնում իր գրածի կամ գործածած աղբյուրի ստուգության մասին, երբեմն ընթերցողին հրավիրում է զարմանալ իր մի հարող գյուտի վրա, այնպես որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առաջ է և ընթերցողին այնպես է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ լսում է մի հեղինակավոր ծերունու կենդանի զրույցը. կարծես մի հոգեկան կապ է ստեղծվում ընթերցողի և հեղինակի մեջ: Այս պատճառով նրա պատմությունը կենդանի է դառնում և հետաքրքրական: Նրա ոճը զեղարվեստական լինելով հանդերձ նաև իմաստալից է. ամեն մի բառ մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա մեջ, ուստի պահանջվում է լուրջ ուշադրություն՝ նրա ամեն մի խոսքը հասկանալու համար: Այս է պատճառը, որ Խորենացուն որքան շատ ենք կարդում, այնքան նոր բաներ ենք գտնում նրա մեջ:

Նա գրում է խոր համոզմամբ, և երբ մի անցք կամ անձնավորություն նրա վրա խոր տպավորություն են թողնում, նրա գրածն էլ այսպիսի տեղերում անշափ ազդու է լինում և խորապես ազդում է ընթերցողի վրա: Արճիճի ծանրությունը ճնշում է մեր հոգին. Տրդատ թագավորի մահվան գլուխը, որին կցել է հեղինակը և իր կրած զրկանքները (Բ, դր). նույնպես խիստ տպավորություն է թողնում Ողբը, որի մեջ մեր հայրենիքի թշվառությունը և հեղինակի անձնականը խառնվում են իրար:

Բայց Խորենացու ոճը պատմության բոլոր ընթացքում միանման չէ. կան մասեր, որտեղ զեղարվեստը և քերթողական արվեստը բարձր աստիճանի են հասած. կան ավելի շատ տեղեր,

երբ նրա ոճը հասարակ է, բայց միշտ արվեստական: Երբորդ գիրքն սկսելիս, երբ պետք է խոսի իրեն ժամանակակից կամ ժամանակով մոտ անցքերի մասին, նախապես հայտնում է, որ այս մասի պատմությունը գրելու է «հասարակաց խօսքով»: Հեղինակը նուրբ ճաշակ ունի և պատշաճության զգացմունք. այս պատճառով նկատվում է զարմանալի ներդաշնակություն պատմության նյութի և նրա արտահայտության մեջ. ինչ բնավորություն ունի նյութը, նույն բնավորությունն է ստանում և ոճը: Երբ խորենացին նկարում է պատկերներ, տեսարաններ, ստացվում է լայնածավալ, հանդարտ, գեղարվեստական ոճ՝ նմանություններով, փոխաբերություններով զարդարված: Երբ պատմում է սովորական անցք, ստացվում է գործնական մարդու կարճ, անպաճույճ, արագընթաց ոճ: Երբ դատողություն է անում կամ գնահատում, նկատվում է փիլիսոփայական զրկածքի ծանր, մանվածապատ, մթին ոճ: Ուստի սխալ է այն ընդհանրացած կարծիքը, թե խորենացին համառոտաեսր հեղինակ է. նա գիտե տեղը թե՛ համառոտաբան, գրեթե ժլատ լինելու և թե մանրապատում երկարաբանելու:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Երբ մենք ի նկատի ենք առնում այս բոլոր ներքին և արտաքին հատկությունները, որոնք բոլորը կրում են զրոշմը հաստատ համոզմունքի, լայն աշխարհայացքի, լուրջ քննադատության, բարձր կրթության, առողջ հայրենասիրության, հետաքնին աշխատասիրության և գեղարվեստական ճաշակի, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կդառնա, թե ինչու՞ խորենացու Պատմությունը տասնյակ դարերով գերիշխող է եղել հայոց պատմական մատենագրության մեջ: Այսպիսի ընդունակություններ, գոնե մասամբ, չի ունեցել հաջորդ դարերում ոչ մի հայ պատմագիր, ուստի խորենացին մնացել է բարձր վեհության մեջ անհամեմատելի: Նրա ազդեցությունը հայոց գրականության վրա դարերի ընթացքում դժվար է որոշել, բայց դա պետք է շատ մեծ լինի: Հաջորդ պատմագիրներից շատերը (Սեբեոս, Ղևոնդ, Հովհաննես կաթողիկոս, Ասողիկ և այլն) ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրության տիպը: Նրա Պատմության քննական բովից անցած պատմական անձնավորություններն ու անցքերը նվիրագործվել են և առանց նոր քննության ուղղակի ընդունվել են բոլոր հաջորդներից: Թագավորների շարքը, նրանց գործերը, ժամանակագրությունը—խորենացուն են, որոնք կըր-

պրնվել են հաջորդաբար դարերի ընթացքում: Նույնիսկ խոր ազդեցություն թողած պիտի լինի այս Պատմությունը և հայ ընթերցող դասակարգի մտքերի, աշխարհայացքի և ճաշակի վրա: Նրա նկարագրած ազգային հերոսները, ինչպես Հայկը, Արամը, Տիգրանը և այլն, ազգի սիրելի անձերը դարձան, ազգն իրեն ճանաչեց ու զգաց իբրև սերունդ այդ հերոսների, ազգի ինքնաճանաչությունը, գիտակցական հայրենասիրությունը հիմնվեցին խորենացու Պատմության վրա, որովհետև պատմություն շունեցող ժողովուրդն ազգ չէ: Հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրա ունեցած ազդեցության տեսակետից խորենացու հետ մասամբ կարող է համեմատվել Եղիշեն, իսկ քննադատական ոգու կողմից էլ Փարպեցին իր Պատմությամբ և Թղթով. իսկ բոլոր գծերով նրա հետ գոնե մոտավորապես համեմատվող ուրիշ պատմագիր չենք ունեցել: Նա լի է առավելություններով, լի է և պակասություններով. բայց պակասությունները նրա ապրած դարին են և նրա ունեցած թերի և սխալ ազդյուններինը, իսկ առավելությունները նրա սեփական արժանիքն են կազմում:

Ներկայումս խորենացու Պատմության նշանակությունը շատ է փոխվել. նա այլևս չի կարող ծառայել իբրև հայոց պատմության դասագիրք, իբրև միակ աղբյուր Հայաստանի հնագույն ժամանակների պատմության, իբրև անսխալ հեղինակ, որի ամեն մի խոսքը պատգամ էր հաջորդ հեղինակների համար: Եվ այս շատ բնական է, նախ այն պատճառով, որ խորենացին գործ է ածել լազմաթիվ աղբյուրներ, և եթե այս աղբյուրները այժմ էլ կան և մեզ մատչելի են, էլ մենք կարիք չենք զգա խորենացու միջնորդությանը դիմելու, այլ հենց նրա աղբյուրին կդիմենք: Զի հնանում այն հեղինակը, որ գրում է իբրև ժամանակակից, առանց աղբյուրի, որքան էլ նա գունավորած կամ աղավաղած լինի իրողությունը, ինչպես են մեր մեջ Կորյունը, Եղիշեն, Սեբեոսը: Իսկ այն հեղինակը, որ աղբյուրներից է օգտվել, վաղ թե ուշ պետք է հնանա: Երկրորդ՝ այն պատճառով, որ հիպոթորդ դարից մինչև այսօր, ինչպես ամեն դիտություն, այնպես էլ պատմություն շատ է զարգացել և փոխվել թե՛ ըստ բովանդակության և թե՛ ըստ աղբյուրների: Պատմությունն այժմ պետք է պարունակի այնպիսի բաներ, որոնք առաջ բոլորովին անտես էին առնվում, ինչպես ժողովրդի անտեսական վիճակը, արդյունաբերությունը, հարաբերությունն իշխող և ստորադրյալ դասակար-

գերի մեջ, պետութեան եկամուտներն ու ծախքերը, առևտուրը, հաղորդակցութեան միջոցները և այլն, և այլն: Աղքատները նրկատմամբ էլ ահազին առաջագիմութեան է եղած. գտնվել, ուսումնասիրվել և հրատարակվել են բազմաթիվ հին պատմական գրվածքներ զանազան ազգերի, որոնք մեկը մյուսին լրացնում են կամ ստուգում: Կատարվել են պեղումներ, որոնք երևան են հանել հին կենցաղի դանազան պարագաները, հին ազգերի սեպագիր արխիվները, դասավորվել են հին թագավորների դրամները, որոնք անկասկածելի վկաներ են նրանց գոյութեան և նրանց ապրած ժամանակի. կարդալի են ամենահին ժամանակների պատմական հիշատակարանները—հիերոգլիֆները, սեպագրութունները և այլ վիմական արձանագրութունները՝ ժամանակակիցների ձեռքով կատարված: Լեզուների համեմատական ուսումնասիրութունը լայն հնարավորութուն է տվել ծանոթանալու զանազան ազգերի ծագման, նրանց կրած ազդեցութուններին, նրանց շփմանն ուրիշ ազգերի հետ: Եթե մենք մի ժամանակ միամիտ կարդում էինք հայ թագավորների անուններ— Արշակ, Վաղարշակ, Արտաշես, Տրդատ, Խոսրով, Վառնապուհ և այլն, և նրանց համարում էինք զուտ հայ թագավորներ, այժմ գիտենք, որ այդ բոլոր անունները պարթևական են, որ, ամենաքիչը, նրանք պարթևական կուլտուրայի ենթարկված անձեր են: Եթե մենք կարդում ու գործ էինք անում իբրև զուտ հայերեն բառեր—աշխարհ, թագավոր, նախարար, սեպուհ, ազատ, ասպետ, զորք, զինք, սպարապետ, ասպար, սաղավարտ, դրոշակ և այլ այսպիսի հարյուրավոր կենցաղական, սոցիալական, կրոնական, քաղաքական բառեր,— այժմ գիտենք, որ դրանք բոլորը իրանական՝ պարսկերեն բառեր են և, ուրեմն, որ Հայաստանը հնուց սաստիկ ենթարկված, կարելի է ասել՝ կլանված է եղել պարսկական կուլտուրայով կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Հասկանալի է, ուրեմն, որ եթե այսքան արմատապես փոխված են պատմութեան բովանդակութունն ու աղբյուրները, մեզ չի կարող այժմ բավարարութուն տալ ևսորինացու Պատմութունն իբրև պատմութուն այժմյան նշանակութեամբ, քանի որ թե՛ նրա բովանդակութունը սահմանափակ է,— թագավորների, նախարարների, հայրապետների գործունեութեան շուրջը,— և թե՛ աղբյուրները, թերի, պատահական ու կցկտուր են, մանավանդ ուղղագրված ըստ հեղինակի կարծիքի: Բայց նա իր նշանակութունը

պահպանել է ուրիշ կերպ—իրև մեկն այն աղբյուրներից, որոնցից այսօր օգտվում է գիտութունը պատմագրական և այլ նպատակներով: Այս տեսակետից իրենց լիովի արժեքը պահպանում են ևսորինացու Պատմութեան այն մասերը, որոնց միակ աղբյուրն ինքն է, այսինքն Հայկազյան շրջանի մեծագույն մասը (բացի ճյուղագրութուններից), ժողովրդական երգերը և սրանց հիման վրա հեղինակի ստեղծած պատմութունը, Վաղարշակի պատմութունը, որտեղ նախարարական տոհմերի ծագման պատմութունն է բերված, որքան գիտցել կամ մակաբերել է հեղինակը, Երվանդի, Արտաշեսի պատմութունները, Վաղարշ, Խոսրով, մասամբ Տրդատ: Իսկ երրորդ գիրքն ամբողջապես, սկզբի մասը, մինչև Արշակունյաց թագավորութեան բաժանումը՝ իբրև կորրեկտիվ Փափստոսի պատմութեան, իսկ հաջորդ մասն իբրև ժամանակակից հեղինակի ինքնուրույն գործ, բացի փոքր շափով Կորյունի ազդեցութունից: Արժեքից զուրկ են իբրև պատմական աղբյուր ևսորինացու պատմութեան այն մասերը, որ նա քաղել կամ հարմարեցրել է ուրիշ աղբյուրներից՝ երբ նրանք մեզ էլ մատչելի են, ինչպես Եվսեբիոս, Հովսեպոս, ս. զիրք, Լաբուրնա, Փերմեիխանոս և այլն: Մյուս կողմից՝ այս Պատմութունը կարևոր նշանակութուն ունի՝ ծանոթանալու համար հինգերորդ դարի ամենազարգացած և առաջադեմ հեղինակի հայացքներին, ճաշակին, իդեալներին. այս տեսակետից նա երբեք չի հնանա և նրա նշանակութունն օրեցօր կաճի: Իսկ նրա մատենագրական արժանավորութուններն այնքան մեծ են, որ խոստովանում են նրա երաժյալ հակառակորդին անգամ:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ԵՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես այս առաջարանի սկզբում ասացինք, ավելի քան քառասուն բանասեր, հայ կամ օտարազգի, զբաղվել են ևսորինացու և նրա Պատմութեան քննութեամբ, ընդարձակ կամ համառոտ գրվածքներով: Անհնար է այստեղ հաշիվ տալ այս քննութունների մասին, մանավանդ որ շատերը չենք էլ կարողացել կարդալ²⁴: Այս քննութունները շոշափել են գլխավորապես երեք

²⁴ Շատ օգտակար գործ կ'իմենք, եթե հարկենք գրականութեամբ հարուստ գրագրանները, ինչպես մեր Պետական մատենադարանը, ձեռնարկներն մի ժողովածու կազմելու, բոլոր ծանոթ քննութունների մանրամասն բովանդակութունն ամփո-

հարց. 1) Պատմութեան գրութեան ժամանակը, 2) նրա արժանահավատութիւնը և 3) նրա աղբյուրները:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Գրութեան ժամանակի մասին դեռ ևս կրողը տասնևութերորդ դարի առաջին կեսում կարծիք հայտնեց, թե այս պատմութիւնը պետք է գրված լինի իններորդ կամ տասներորդ դարում, Բագրատունեաց հերոսութեան ժամանակ Հայաստանում: Ի միջի այլոց նա ապացուց էր բերում Բաբերտի կամ Բայբերդի հիշատակութիւնը, որ ըստ Պրոկուլիոսի՝ շինված է Հուստինիանոսի ձեռքով վեցերորդ դարում: Սակայն ևս կրողի կարծիքն արձագանք չգրտավ: Անցյալ դարի ութսունական թվականներին Գուտշմիտը բարիտանական հանրագիտարանում գետեղված հորվածում վճռական կերպով պնդում է, թե Պատմութիւնը պետք է գրված լինի յոթներորդ դարի առաջին կեսում, 634—642 թվականների միջև, և նրա հեղինակը ոչ թե Մովսես Խորենացին է, հինգերորդ դարի հռչակավոր թարգմանիչը, այլ նրա դիմակի տակ թաքնված մի անհայտ անձ: Գուտշմիտն իր այս կարծիքը հիմնում էր մի քանի փաստերի վրա, օրինակ. Պատմութեան մեջ հիշատակվում են Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք, այնինչ հայտնի է, որ այդ բաժանմունքները սահմանված են Հուստինիանոս կայսրի ձեռքով 596 թվին: Գարձյալ հիշատակվում է Պատմութեան մեջ, թե Շապուհ Բ Հունաստան արշավելիս հասել է մինչև Բյութանիա (Գ, Ժդ), այնինչ հայտնի է, որ Սասանյանները մինչև այդ տեղ հասել են առաջին անգամ 608 թվին: Նույնպես Գուտշմիտ Խորենացուն էր վերագրում հին Աշխարհացույցը, որ հորինված պետք է լինի յոթներորդ դարում: Բայց բուն պայքարը Խորենացու Պատմութեան ուղ ժամանակի գործ լինելու մասին սկսվեց 1892 թվին ֆրանսիացի հայագետ Կարրիերի ելուցթով, որ մի շարք ուսումնասիրութիւնների մեջ ջանաց ցույց տալ, թե Հայոց Պատմութեան հեղինակն օգտվել է Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան և նրանց կցված Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն ըն-

դարձակ և համառոտ թարգմանութիւններից, որոնք կատարվել են յոթներորդ դարի վերջերում, ու Բարսեղի վարքից (Սոկրատի միջոցով), Մալալայից (Ձ դարի վերջը), Զատիկական ժամանակագրութիւնից (է դարի սկզբներում), Պրոկուպիոս Կեսարացուց (Ձ դարի երկրորդ կեսում), Կարրիերի ուսումնասիրութիւնները յույս տեսան վիեննայի «Հանդես ամսօրյայում» 1893—1894 թվականներում: Երեք տարի հետո, 1897-ին Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսեսյանը Վաղարշապատում հրատարակեց Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան ու նրան կից Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն կրկին թարգմանութիւնները (Մեծ Սոկրատ և Փոքր Սոկրատ): Հրատարակիչն ընդարձակ առաջաբանում աշխատում էր ապացուցել, թե Խորենացին չի ճանաչել Սոկրատին և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել է նրա հունարեն բնագրից կամ հայերեն թարգմանութիւնից, բայց օգտվել է Սեղրեստրոսից, «թեև ոչ մեր ձեռքը հասած հայերեն թարգմանութիւնից» (էջ ԽԹ): «Երբ կրճատվում էր Մեծ Սոկրատը, համառոտողը խոնարհվելով նրա (այսինքն Խորենացու) մեծ հեղինակութեան առաջ, նույնիսկ իր բնագիրը ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտվելով Խորենացուց» (էջ 29): Բայց գրքի յույս տեսնելուց հետո երկու բանասեր միմյանցից անկախ, Միաբանը («Արարատ», 1897 թ., էջ 422) և Խալաթյանը («Հանդես ամսօրյա», 1898 թ.), ցույց տվին Խորենացու Պատմութեան մեջ մի ընդարձակ հատված, որ բառացի առնված էր Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնից: Ահա այս հետաքրքրական հատվածը:

Խորենացին ու Մեսրոպին ներբողելիս գրում է (Գ, կէ).

«Փանդի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առի ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լուակամ և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, գործովք ծուծկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրուցի:

Այլ վասն զի ղբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական սսել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանաս:

Ընդարձակ Սեղրեստրոսի մեջ բառացի նույնն է, հետևյալ տարբերութիւններով. այստեղ պակասում են «մտօք ծննդական»

իջելով, կարեւորներն ամբողջական արտասուկելով: Այլապես Խորենացիով մասնագիտորեն զբաղողները զուրկ են մնում այս բնութիւնների մեծ մասից, նրանց անմատչելիութեան պատճառով:

և «ուսուցանելով անձանձրոյթ» խոսքերը, որ Խորենացու հասկիվածներն են՝ բնորոշելու համար ս. Մեսրոպին իբրև հնարող հայերեն գրերի և ուսուցանող հայ ժողովրդի. «Լաւակամ»-ի փոխարեն Սեղբեստրոսի վարքն ունի բարիակամ, «պայծառ»-ի փոխարեն ունի տրամապայծառացյալ, որ տառացի թարգմանութիւնն է հունարեն δια-λαμρο բառի և անկասկածելի ապացույց, թե վարքն անմիջական թարգմանութիւնն է հունարենից, իսկ Խորենացին նրանից օգտվելիս կոկ բառ է գործածել «տրամապայծառացեալ» անսովոր բառի փոխարեն: Հատվածի վերջում էլ վարքն ունի «առ ի մասնատրականսն նորա գործեցեալս դարձուցից զբանսս» (էջ 699), որ Խորենացին փոխել է ս. Մեսրոպի մարմնի թաղման:

Այս գլուտն այնպիսի մեծ իրարանցում առաջ բերեց բանասիրութիւն մեզ, որ շատ տատանվող մտքեր հարեցին Կարրիերի կարծիքին, նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեսրոպ վարդապետը «Արարատի» մեջ (1898 թ., էջ 165—173) մի հոդված աղպեց, որով հրաժարվում էր իր գրքի առաջաբանում հայտնած կարծիքից, թե Խորենացին չի օգտվել Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնից:

Սակայն Կարրիերի և նրա համախոհների կարծիքը շմնաց առանց քննադատութիւն և հերքման: Թողնելով շատերը, հիշենք միայն նորայր Բյուզանդացուն և Կոնիբերին: Առաջինը մի շարք հոդվածներում («Հայերեն հին գրականութիւն խնդիրներ», «Մըշակ», 1898 թ., №№ 192, 193, 195, 203, 216, 217, 1899 թ., №№ 16, 17) ի միջի այլոց անկասկածելի կերպով ապացուցեց, որ ոչ թե Խորենացին է օգտվել համառոտ Սեղբեստրոսից, այլ համառոտողն է օգտվել Խորենացուց (ինչպես պաշտպանում էր և Մեսրոպ վարդապետը). իսկ Մեծ Սեղբեստրոսի մասին կարծիք հայտնեց, թե ավելի հին թարգմանութիւնն է: (Նրա հոդվածների շարքն ընդհատվեց և այս վերջին կարծիքը մնաց շապացուցված):

Ավելի հետաքրքրական է անգլիացի հայագետ Կոնիբերի ելույթը նրանով, որ սկզբում հարած լինելով Կարրիերի կարծիքին, վերջը, երկար ուսումնասիրութիւններից հետո նա թողեց այդ կարծիքը և դարձյալ Խորենացու Պատմութիւնը ճանաչեց Ս դարի գործ: Նա 1901 թվին գերմանական մի ամսագրում տպագրեց մի հոդված, (որի հայերեն թարգմանութիւնը լույս տեսավ

«Հանդես ամսօրյալում», 1902 թ. հունվարի և մարտի համարներում), որի մեջ հմտալից քննութիւնն ենթարկեց Խորենացու այն հատվածները, որոնք համարվում էին փոխառութիւններ Մեծ և Փոքր Սոկրատից, Սեղբեստրոսի վարքից, Մալալայից և առհասարակ այն աղբյուրներից, որոնց վրա մատնանշել էին Կարրիերը և նրա հետևողները և եկավ հետևյալ եզրակացութիւններին. Փոքր Սոկրատից և Փոքր Սեղբեստրոսից Խորենացին չի օգտվել, ընդհակառակը, սրանց համառոտողն է օգտվել Խորենացուց (նույն կարծիքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին և սրանից առաջ Մեսրոպ վարդապետը): Մեծ Սոկրատից և Մեծ Սեղբեստրոսից Խորենացին արդարև օգտվել է, բայց սրանք չեն թարգմանված է դարում, Փիլոն Տիրակացու ձեռքով, ինչպես սխալմամբ ընդունված էր, այլ շատ վաղ, դեռ հինգերորդ դարում, գուցե հենց Մ. Խորենացու ձեռքով. թարգմանութիւնն լեզուն հիշեցնում է Ս դարի ավագ թարգմանիչների լեզուն: (Նույն միտքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին, բայց հոդվածների շարունակութիւնն ընդհատվել էր): Մալալան չի ծառայել Խորենացուն իբրև աղբյուր. սրանք երկուսն էլ, իրարից անկախ, օգտվել են հնագույն հունարեն աղբյուրից, որ դեռ չորրորդ դարում գոյություն ունի:

Այս հերքումները բավական փարատեցին կասկածը Պատմութիւնն ու ժամանակի գործ լինելու մասին: Այս կարծիքը պաշտպանողները նույնիսկ հայտնեցին, թե Կարրիերի բերած հիմքերն արդեն կորցրին իրենց նշանակութիւնը և թե այս Պատմութիւնը ու ժամանակի գործ պետք է համարել արդեն ուրիշ փաստերի հիման վրա:

Իբրև այսպիսի նոր փաստ պետք է համարել Ն. Մառի հայտնած կարծիքը նորագլուտ Մար-Աբասի մասին արած գեղուցման մեջ: Նա ասում է. «Խորենացու Պատմութիւնն զրգիլու ժամանակը որոշելու ամենալավ հիմքերն են, նախ՝ պատմութիւնն ընդհանուր ոգին, որ զգալի կերպով աղգալին է, և երկրորդ՝ որ հեղինակը սիրահար է հունական ուսման և գիտութիւն, և երրորդ՝ որ նա ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ծագումն ունեն կամ ասորական մշակութիւն: Այսպիսի հիշատակարանը, հասկանալի է, չի կարող վերագրվել հինգերորդ դարին, որ հայոց գրականութիւնն առաջին դարն էր, այլ բավական ավելի ու ժամանակի, երբ բացառապես ասորական ուղղութիւնը ավանդութիւն կարգն էր ան-

ցել և նրան փոխարինող հունասիրությունը գրականության մեջ կարողացել էր առաջ բերել ազգային ուղղություն: Խորենացու պատմության ժամանակի այս ընդհանուր որոշմանը համապատասխանում է... ի միջի այլոց և լեզուն, որով գրված է»: Ուրիշ տեղ նույն գեկուցման մեջ ն. Մառն ասում է, թե Խորենացին, իբրև հունասեր, արհամարհում է ասորական ուսումը, ջանք է գործ դնում նվազեցնելու ասորիների նշանակությունը, որպեսզի կովի ասորական գիտության համբավի հետ, որ դեռ չէր թուլացել Հայաստանում:

Բայց այս հիմքերը ոչ միայն չեն ապացուցում Պատմությանը ուշ ժամանակի գործ լինելը, այլ, ընդհակառակը, կարող են ապացույց համարվել նրա հինգերորդ դարի գործ լինելուն: Եթե արդարև ազգային ոգին, որ փայլում է Խորենացու Պատմության մեջ, արդյունք է հունասիրության, ապա այս հունասիրությունը հայերի համար բավական էր միայն հինգերորդ դարում, երբ եկեղեցիները դեռ չէին բաժանված և Հայաստանից խուճախուճախ երիտասարդներ էին գնում Հունաստան (Բյուզանդիոն, Ալեքսանդրիա) հունարեն սովորելու և հունական կրթություն ստանալու: Այս բանին վկա են Կորյունը, Խորենացին, Ղ. Փարպեցին (որ ինքն էլ Հունաստանում էր ուսել և նույնը վկայում է Գյուտ կաթողիկոսի մասին և Թղթի մեջ բերում է «մյուս թարգմանի» միջադեպը): Բայց հաջորդ դարից սկսած, երբ երկու եկեղեցիների մեջ անջատում ընկավ, հայերն այլևս խորշում էին Հունաստանից, իբրև մի երկրից, որտեղ ուսանողները կարող էին վարակվել քաղկեդոնականությամբ: Գոնե մեզ չեն հասել տեղեկություններ՝ Զ—Ը դարերում դեպի Հունաստան կատարված ուսումնական ճանապարհորդությունների մասին: Մյուս կողմից՝ եթե Խորենացու մեջ նկատվում է ազգային ոգի, նույն ոգին մեծ շահով նկատվում է և Ղ. Փարպեցու մեջ, իսկ սրանք երկուսը իրար շատ մոտ են ժամանակով: Ասորական ժագում կամ մշակություն ունեցող աղբյուրներին գալով՝ իրողությունը ցույց է տալիս, որ Խորենացին խորշում է նրանցից և ընտրում է հունական աղբյուրներ, և այս բանը նա հիմնավորում է՝ մի առանձին գլուխ նվիրելով հունական աղբյուրների գերազանցությանը (Ա, բ): Երեք-չորս ասորական ժագում կամ մշակություն ունեցող աղբյուրներ գործածելը, այն էլ հայերեն կամ հունարեն թարգմանությամբ, չի հակասում հեղինակի սկզբունքին: Բացի սրանից, մի

հակասություն է նկատվում վերոհիշյալ կարծիքների մեջ, այն է, որ Խորենացին սիրահար է հունական ուսման և գիտության, բայց ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ժագում կամ մշակություն ունեն. Խորենացին բնականապես պետք է խուսափեր այսպիսի աղբյուրներից:

Պետք է առհասարակ նկատել, որ Ն. Մառը տատանվում է Խորենացու Պատմության ժամանակի վերաբերմամբ: Սկզբում նա այս Պատմությունը համարում էր Ե դարի գործ («О начальной истории Армении Анонима, «Византийский Временник», 1894 г., стр. 270 և հաջորդ). Հետո նա հայտարարեց, թե Խորենացու մեր ձեռքը հասած Պատմությունը խմբագրություն է Զ—Է դարի կամ ավելի ուշ ժամանակի (Քննադատություն Խալաթյանցի Армянский эпос-ի, 1898 թ., էջ 2): Վերջապես 1925 թվին այս Պատմությունը (մեր ձեռքը հասած խմբագրությամբ) նա համարեց Ը—Թ դարի գործ (Вступительная лекция в Лазаревском Педагогическом Институте, էջ 3, 5):

Մենք կարծում ենք, թե Պատմության գրության ժամանակի հարցը պետք է սպառված համարվի այն բազմաթիվ հին և նոր ապացույցներից հետո, որ մենք բերել ենք «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» մեր աշխատության առաջին հավելվածում: Բավական է միայն նկատի առնել, որ Սերեոսի պատմության մեջ և նրա աղբյուր Մար-Աբաս Մծուրնացու մոտ այս Պատմությունից երեք քաղվածք է բերված և մի քաղվածք Պիտոցից գրքից, որ Խորենացու թարգմանությունն է ճանաչված: Իսկ որ նրա Պատմությունն սկզբնական ձևով մեր ձեռքը չի հասել, այլ նրա խմբագրությունը է կամ Ը դարից, այս էլ մենք ցույց ենք տվել նույն աշխատության երկրորդ հավելվածում: Այստեղ ուզում ենք ավելացնել երկու նոր ապացույց խմբագրական ձեռնմխության այս Պատմության մեջ: Առաջինը վերաբերում է Տրդատ թագավորի մահվան և թաղման նվիրված մի անվավերական գրվածքի, որ Ղ. Ալիշանը հայտնաբերեց հանելով գետեղել է իր Հայագատումի մեջ (բ մասն, հոդված 76, էջ 104—105): Ղ. Ալիշանն այս հատվածը համարում է վավերական՝ Խորենացու գրածը, որին մենք համամիտ չենք: Թեպետ այս հատվածը Խորենացու Պատմության մեր ձեռքը հասած բազմաթիվ ձեռագիրներից ոչ մեկի մեջ չկա, բայց Թովմա Արծրունին գիտե այս հատվածը: Նա գրում է. «Սրբոյ թագաւորին և քաջ նահատակին

Տրդատայ բարիոք պատերազմեալ... փոխի երկրաւոր աշխատութեանցս ի հանգիստ, մեծաւ պատուով, թագաւորական շքեղ և երևելի դիազարդութեամբ, որպէս ընթեռնուք (ուղղելի՛ ընթեռնումք) ի բանիրուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի... որ պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն», էջ 58): Ուրեմն թովման ոչ միայն գիտե՞ Տրդատի փառավոր թաղումը, ինչպէս նկարագրված է վերոհիշյալ հատվածում, այլև շատ ճիշտ նշանակում է հորենացու Պատմութեան մեջ այն գլուխը, որի մեջ նա կարդացել է այդ նկարագրությունը, այսինքն թ Գրքի վերջին գլխում, որտեղ այժմ մենք կարդում ենք Տրդատի մահվան մասին, բայց առանց ոչ մի խոսքի նրա շքեղ հուղարկվորության մասին: Սրանից եզրակացնում ենք, որ թովմայի ձեռքին եղել է հորենացու Պատմության այնպիսի օրինակ, որի մեջ զետեղված է եղել Տրդատի թաղման վերաբերյալ այդ հատվածը, որ այժմյան մեզ հայտնի օրինակներում չկա: Արդյոք ընդմիջարկություն է եղել այս հատվածը թովմայի օրինակում, թե սկզբից ևեթ եղել է, բայց հետո հանվել է՝ այս հարցում նշանակություն չունի. էականն այն է, որ Պատմությունը ենթարկվել է խմբագրության կամ ընդմիջարկվել է (որ ավելի հավանական է) կամ կրճատվել:

Երկրորդ ապացույցն է ս. Սահակի տեսիլը և նրա մեկնությունը, որ գտնվում է 1668 թվին գրված մի ձեռագրի մեջ, որ քննական հրատարակության մեջ նշանակված է յ տառով (ՏԿՍ այս հրատարակության առաջաբանը, էջ ի գ և բնագրում՝ էջ 354, ժանոթ. տ. 18): Դեռ քանի՛-քանի ուրիշ այսպիսի ընդմիջարկություններ կամ կրճատումներ են կատարված Ե—Ժ դարերի ընթացքում, որոնց մասին չունենք փաստացի տվյալներ:

ՆՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հորենացու Պատմության արժանահավատության մասին արդեն ևս Կրողը բացասական կարծիք էր հայտնել զեռ ժԸ դարում, երբ այս Պատմության առաջին լիակատար լատիներեն թարգմանությունն էր տպագրվում Վիստոն եղբայրների ձեռքով: Հետո եղան մի քանի մասնակի քննություններ այս մտքով, բայց ամենից հիմնավոր քննադատությունն այս մասին լույս տեսավ

1876 թվին գերմանացի հմուտ գիտնական Գուտշմիտի ձեռքով²⁵, Հայերեն չգիտենալով, նա հորենացու Պատմությունը քննեց ըստ լատինական (Վիստոնների) և ֆրանսական (դը Տյորրվալի) թարգմանությունների: Չնայելով սրան, նրա հմտալից և անաչառ քննությունը լավագույններից մեկը, եթե ոչ ամենալավը պետք է համարել ուրիշ բազմաթիվ քննադատությունների մեջ:

Գուտշմիտը միառմի քննադատության է ենթարկում հորենացու հիշած աղբյուրները, ցույց է տալիս՝ ո՞րն է նրանցից կասկածելի, ո՞րը իրական, ի՞նչպես է օգտվում հորենացին այս աղբյուրներից, ի՞նչպես հաճախ աղավաղում է նրանց: Ցույց է տալիս հորենացու Պատմության թույլ կողմերը. նա չի բաշխում հորենացուն երբեմն ուղղակի ստախոս կոչելուց, բայց խոստովանում է նրա արժանավոր կողմերը և նրա նշանակությունը հայոց ազնվականության (նախարարական տոհմերի) պատմության համար և ընդհանրապես հայ ազգի մեջ ինքնաճանաչություն զարթեցնելու մեջ: Հորենացու գիտակցական շեղումներն իր բնագրերից նա հաճախ բացատրում է նրա ժամանակ գոյություն ունեցող մատենագրական սովորություններով: Նա մեծ արժեք է տալիս Պարթև թագավորների ցանկին հորենացու մոտ, հորենացուն ընդհանրապես լավատեղյակ է համարում Պարսկաստանին վերաբերյալ հարցերում, իսկ Հռոմին և Բյուզանդիային վերաբերյալ հարցերում անտեղյակ: Նա բարձր է գնահատում ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որ պահպանել է հորենացին: Իր եզրակացությունը Գուտշմիտ ամփոփում է հետևյալ կերպով. «Հորենացու Պատմությունը, նրա ստահոգ ցիտատների և, չնայելով սրան, նրա բովանդակության հարատև պիտանության տեսակետից, կարելի է համեմատել Ռավեննայի Աշխարհագրության կամ Մաննուրի Բրիտանական Պատմության հետ: Որ նա իրեն առաջադրված գործն աջողությամբ զուլս է բերել՝ երևում է այն չբլաված արդյունքից, որ նրա Պատմությունն ունեցավ: Ոճից անկախ՝ նա այս հետևանքին հասավ իրեն միակ արխիվը ավանդությունների և առասպելների, որոնք սիրելի էին հայ ազգին, և իրեն ոսկե գրքույկ հայ ազնվականության... Գալով նրա պիտանությանն իբրև պատմական աղբյուր, պետք է ասել, որ նա

²⁵ Von Gutschmid, Lieber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Leipzig, 1876.

ընդարձակ շափով օգտագործել է հայ ժողովրդական առասպելները և հայ ազնվականության տոհմական ավանդությունները: Գալով նրա իսկապես պատմական աղբյուրներին՝ նա ընդհանրապես օգտվել է պարսկական և այլ արևելյան աղբյուրներից: Հունական պատմություններից նա առել է հազիվ թե ավելի բան, քան մենք այժմ ունենք... Ով որ կամենում է հորենացուց օգտվել պատմական հետազոտությունների համար, պետք է կցկցված առասպելները վերածի անընդհատ պատմության և այն ժամանակ կատանա իրական տեղեկություն ավանդությունների մասին, թեպետ ոչ արտաքուստ այնքան շքեղ, բայց իսկապես պիտանի և օգտագործելի աղբյուր: Մենք համենայն դեպս հավատացած ենք, որ... հորենացու հաճախակի հավաստիացումները, թե ինքը ոչինչ իրենից չէ հնարել՝ բուն պատմական նյութի վերաբերմամբ ճշմարտության վրա են հենվում»:

Ավելի խիստ, բայց նվազ հմտալից է Գարագաշյանի քննադատությունը հորենացու արժանահավատության: Նրան է պատկանում ամենաընդարձակ քննությունը հորենացու ամբողջ Պատմության: Նա իր քննական պատմության մեջ մի կողմ է դրել հորենացու Պատմությունն իբրև պատմական աղբյուր, այլ օգտըվել է օտարազգի աղբյուրներից, իսկ Տրդատի մահից հետո մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ Փավստոսից: Բայցևայնպես նա շարունակ դիմում է հորենացուն և սրա հաղորդած տեղեկություններով լրացնում է օտարազգի պատմիչների կամ Փավստոսի ավանդածները, այս վերջինին կոչելով արիադնյան թել՝ Տրդատից մինչև Արշակունյաց բաժանումը ժամանակագրությունը չունի, իսկ հորենացունը գտնում է այս մասում ճիշտ և օգտվում է նրանից: Միայն նա երկու անհաջող ուղղում է մտքընում այստեղ ժամանակագրության մեջ (տե՛ս Սինիբոսնիկ աղյուսակները):

Շատ ավելի նպաստավոր է հորենացու նկատմամբ Ն. Մառի և Ն. Ադոնցի վերաբերմունքը, շնայելով որ երկուսն էլ հորենացու Պատմության ժամանակը Ե դարից ներքև են իջեցնում: Ն. Մառը հորենացու մասին հատուկ ուսումնասիրություն չի գրել, բայց նա իր բազմաթիվ հոդվածների մեջ հարյուրավոր անգամներ հիշում է հորենացուն, հիմնվում է նրա հաղորդած տեղեկությունների վրա և առհասարակ հարգանքով է խոսում նրա մասին:

Նա ճանաչում է հորենացու Պատմությունն իբրև հիմնական աղբյուր Հայոց պատմության և հայկական ավանդությունների²⁶: Ուրիշ տեղ նա ասում է, թե հորենացու Պատմությունը վատ են հասկացել և ավելի ևս անիրավացի կերպով դատապարտել²⁷: Նույնպես հարգանքով է վերաբերվում հորենացուն և Ն. Ադոնցը իր աշխատությունների մեջ, մանավանդ «Армения в эпоху Юстиниана» հմտալից հետազոտության մեջ: Նա գտնում է, որ հորենացին բոլոր հայ մատենագիրներից ավելի լիակատար տեղեկություններ է պարունակում հայոց նախարարությունների մասին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

հորենացու Պատմության աղբյուրների քննությամբ առաջին անգամ զբաղվեց Վ. Լանգյուան 1861 թվին և նրանից հետո Գուտշմիտ՝ վերը հիշված ուսումնասիրության մեջ 1876 թվին: Երկուսն էլ քննում էին այն աղբյուրները, որոնք հիշված են հորենացու կողմից իր Պատմության մեջ: Նրանցից խիստ տարբերվում է քննության մեթոդով Գր. Խալաթյանցը, որ երկու ընդարձակ աշխատությունների մեջ քննության ենթարկեց հորենացու ամբողջ Պատմությունը աղբյուրների տեսակետից և իր քննությունների հիման վրա եկավ բոլորովին նոր եզրակացությունների: Պետք է նախապես ասել, որ Խալաթյանցը, Կարրիերի հոդվածների ազդեցության տակ, հաստատ համոզմունք էր կազմել, թե հորենացու Պատմությունը Ը—Թ դարերի գործ է, և այս սխալ տեսակետով է առաջնորդվել իր ամբողջ աշխատության մեջ, որ, իհարկե, պետք է հասցնեք սխալ եզրակացությունների:

Առաջին աշխատությունը, «Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1896 թվին: Այս գործում նա քննության է առնում հորենացու Պատմության մեջ վիպական կամ վիպական համարված մասերը, այսինքն՝ 1) այն գլուխները, որտեղ հորենացին բերել է անփոփոխ ժողովրդական առասպելները զանազան անունների տակ (Երզր, առասպելը, վիպասանը և այլն): 2) Այն գլուխները, որտեղ հորենացու

²⁶ Тексты и разыскания по Кавказской филологии, 1925 г., I, էջ 109:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

նացին գրում է իր Պատմությունը՝ օգտվելով այս առասպելներից, այսինքն նրանց մեկնաբանելով կամ ճշմարտելով, և Յ) այն գլուխները, որոնք բանասերների կարծիքով ծագած են ժողովրդական աղբյուրներից: Խալաթյանցը այս երեք տարբեր ծագում ունեցող նյութերն անխտրաբար համարում է ժողովրդական վեպ և քննադատում է:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասն է հետազոտություն. այստեղ խալաթյանցը գլուխ առ գլուխ հետևում է Խորենացու Պատմության, բերում է բնագիրները (ըստ էմինի թարգմանության), մանրամասն քննում է դրանք, աշխատելով ցույց տալ Խորենացու աղբյուրներն այս մասերում: Երկրորդ մասում բերվում են նյութերը, այսինքն աղբյուրները, այստեղ զուգահեռաբար զետեղված են՝ քննության ենթակա հատվածը Խորենացուց և նրա դեմ՝ հատվածներն այս և այն հեղինակից կամ հեղինակներից, որոնք խալաթյանցի կարծիքով իբրև աղբյուր են ծառայել Խորենացու այդ հատվածին: Բառացի նմանությունները շարված են նոտր գրով:

Նրա եզրակացություններն են.

1. Խորենացին բացի իր հիշած աղբյուրներից գործ է ածել և ուրիշ աղբյուրներ, որ չի հիշում և սրանք նրա կարևորագույն աղբյուրներն են: Առաջին տեսակի «հայտնի» աղբյուրների կարգին են պատկանում ըստ խալաթյանցի՝ Մար-Աբաս Կատինան, Աբյուղենուսը, Բերոսոսը, Կեփագիոնը, Աղեքսանդր Բազմավեպը, Եպիփան Կիպրացին, Ուլիմպիոդորոսը, Միրիլան, Ուլյուպը, Բարդաժանը, Արիստոն Փեղղացին, պարսկական մատյանները, ժողովրդական վեպը: Երկրորդ տեսակի՝ «գաղտնի» աղբյուրներին են պատկանում հետևյալ գրվածքները, որոնք իրապես Խորենացուն բազմակողմանի նյութեր են մատակարարել վեպի համար. թարգմանականներ— ս. գրքի զանազան մասերը, Հովհաննու հայտնությունը, Եվսեբիոսի ժամանակագրությունը և Եկեղեցական պատմությունը, սուտ Կալլիսթենեսի վարքը Աղեքսանդրի, Փիլոնը, Լարուբան, Եփրեմ Ասորին, Գրիգոր Նազիանզացին, և ինքնուրույն հայերեն— Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Եզնիկը, Ղ. Փարպեցին, Սեբեոսը, Անանիա Շիրակացին, Անանունը (= Սեբեոսի Պատմության Ա գլուխը), Ղևոնդը: Բացի սրանցից, նաև հատվածներ Հովհաննու Ոգիսականից, Գիողորոս Միկիլիսացուց,

Հովսեփոսից, Կղեմես Աղեքսանդրացուց, Պրոկոպիոս Կեսարացուց և Սվեդաչի այն աղբյուրից, որից օգտվել է Խորենացին:

2. Ինչ որ Խորենացին հաճախ մեջ է բերում իբրև ժողովրդական վեպ՝ ընդհանրապես գրական ծագում ունեն. դրանք մեծ մասամբ ավելի կամ պակաս ճարտարությամբ վերամշակումներ են ս. գրքի մոտիվների և պատկանում են Խորենացուն:

Այս կերպով խալաթյանցը առաջինը և միակն եղավ, որ հերքեց ժողովրդական վեպի գոյությունը Խորենացու Պատմության մեջ, այն վեպի, որ բոլոր քննադատներն ընդունել են և համարել են ամենաարժեքավոր մասը նրա Պատմության: Բայց պետք է ասել, որ այս մասում խալաթյանցը ինքն իրեն հերքում է: Իր գրքում նա զանազան տեղերում ստիպված ընդունում է, թե այս կամ այն վեպը կամ առասպելը «կարելի է», «հավանական է», որ ժողովրդական լինի: Երբ այսպիսի հատվածները նրա գրքի զանազան տեղերից ամփոփում ենք, տեսնում ենք, որ նա ժողովրդական է համարում հետևյալ հատվածները.— «Երկնէր երկին», «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս», «Մինչ դու գնացեր», «Եթ դու յորս հեծցիս», «Հատուած գնացեալ», «Մանկան նիրհելոյ», «Տենչայ Սաթենիկ տիկին»,— այսինքն գրեթե այն բոլոր կտորները, որոնք Խորենացին բառացի բերում է իբրև ժողովրդական վեպ: Ուրեմն, իսկապես, խալաթյանցը հերքել է իբրև վեպ այն հատվածները, որոնք կամ Խորենացու մեկնություններն են կամ բանասերների կողմից վեպ համարվածները:

Հասկացողություն տալու համար, թե խալաթյանցը ինչպիսի աղբյուրներից ծագած է համարում Խորենացու այս կամ այն վիպական հատվածը կամ ինչպես է նա ս. գրքի մոտիվները վերամշակում իբրև վեպ, բերենք մի երկու օրինակ:

Եսթերի գրքում պատմվում է, թե պարսից Արտաշես թագավորը իր Ասթինե կնոջ վրա բարկանալով, իրենից հեռացնում է և կամենում է ուրիշ կին առնել: Ամբողջ թագավորության մեջ փնտրում են գեղեցիկ աղջիկներ, որոնցից նա պետք է ընտրեր մեկին: Պալատում բարձր պաշտոն է ունեցել Մուրգրե անունով մի հրեա, նաբազոգոնսուրի ժամանակ գերի տարված հրեաներից. նա իր տանը պահած և մեծացրած է լինում իր մի որբ ազգականուհուն, Եսթեր անունով: Նրան էլ ուրիշ շատ գեղեցկուհիների թվում, ամիսներով դարձանում են, գեղեցկացնելու բոլոր միջոցները գործ են զնում: Արտաշեսի ընտրությունն ընկնում է

այս Եսթերի վրա, նրան կին է անուում, դարձնում է թագուհիների թագուհի: Թագավորն ունեցել է մի բարձր պաշտոնյա Համան անունով, ծագումով մակեդոնացի, որի ձեռքումն է եղել երկրի կառավարության գործը: Համանը գերի տարված հրեաների դեմ ունենալով (որովհետև Մուրդքեն շէր կամենում իրեն երկրպագել ուրիշների նման), խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բոլոր հրեական ժողովուրդը, իբրև վնասակար և անհնազանդ ազգ, մեծից մինչև փոքր մի օրում կոտորել: Թագավորը համաձայնում է, նրա անունից գրավոր հրաման է արձակում թագավորության բոլոր կողմերը, պատվիրելով սահմանված օրում բոլոր հրեաներին անխտիր կոտորել, բնաջինջ անել: Մայրաքաղաքի հրեաներն ընկնում են սարսափի մեջ, փրկության մի ելք են մտածում: Մուրդքեն Եսթերին հորդորում է՝ իր ժողովրդի փրկության համար աշխատել, թեկուզ կյանքը վտանգի ենթարկելով: Մտածում կազմում են ծրագիր: Եսթերը մի օր, շքեղ զարդարված, գնում մտնում է թագավորի ատենական դահլիճը, մտնում է և իսկույն ուշաթափվում: (Առանց հրավերի այդ դահլիճը մտնողի պատիժը մահ էր): Թագավորը շփոթվում է գեղեցկուհի կնոջը ուշաթափված տեսնելով, իջնում է գահից, դալիս է ուշաթափված Եսթերի մոտ, ոսկի զավաղանը մեկնում է նրա վրա (իբրև նշան, թե ներում է նրան՝ առանց թույլտվության ներս մտնելը), աշխատում է նրան ուշքի բերել: Եսթերն ուշքի է գալիս և կրկին ուշաթափվում: Վերջապես թագավորին երկար հուզելուց հետո, երբ բոլորովին ուշքի է գալիս, թագավորի հարցին, թե ինչ է խնդրում, ասում է, թե խնդրում եմ այսօր Համանի հետ ինձ մոտ ընթրիքի գաս: Թագավորը խոստանում է, Համանը հրձվում է: Ընթրիքի ժամանակ Եսթերը խնդրում է, որ հաջորդ օրն էլ գան, այդ օրն էլ խնդրում է՝ երրորդ օրը դարձյալ գալ: Այս անգամ լավ կերուխումից հետո, Արտաշեսը հարցնում է Եսթերից. «Ի՞նչ է խնդիրդ, ասա՛, կկատարեմ, մինչև թագավորությանս կեսը կտամ»: Այն ժամանակ Եսթերը բաց է անում իր սիրտը. նա ասում է. «Այս շար մարդու (այսինքն Համանի) պատճառով ես և իմ ամբողջ հրեա ժողովուրդը կորստի ենք դատապարտվել. այս մի շարք վերանա մեջտեղից, և մենք բոլորս հանգիստ կգտնենք»: Թագավորը հուզված դուրս է գալիս սենյակից, գնում է ծաղկոցը: Համանը նրա բացակայությամբ ընկնում է Եսթերի ոտները, աղաչելով խնայել իր կյանքը: Այս ժամանակ ներս է մտնում թագավորը.

տեսնելով Համանին Եսթերի գահույթի առաջ՝ բարկանալով ասում է. «Այժմ այնքան հանդգնեցար, որ իմ տան մեջ ուղում ես կնո՞ջս բռնաբարել»: Հրամայում է Համանին ցից հանել: Այնուհետև Արտաշեսը Համանի տեղ նշանակում է Մուրդքենին, և սրաու Եսթերի խնդրով նոր հրովարտակ է արձակում, որով խափանում է առաջին հրովարտակի գործադրությունը, և այսպիսով հրեաները մեծ վտանգից փրկվում են:

Ըստ Խալաթյանցի՝ Եսթերի այս պատմության վերամշակությամբ Խորենացին ստեղծել է Արտաշես—Սաթենիկի վեպը, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Ալանները հարձակվում են Հայաստանի վրա կողոպուտի նպատակով: Արտաշեսը նրանց վանում է մինչև Կուր գետը, գերի է վերցնում Ալանների թագավորի որդուն: Թագավորի դուստրը, Սաթենիկ, դալիս է գետի ափը և թարգմանի միջոցով դիմում է Արտաշեսին գետի մյուս ափում և խնդրում է ազատել գերի ընկած պատանուն, քաջի ցեղն անզավակ չգարձնել կամ ինչպես ստրուկ շտառայեցնել և հափտենական թշնամություն երկու քաջ ազգերի մեջ հաստատել: Արտաշեսը հավանում է Սաթենիկին, իր դայակ Սմբատին ուղարկում է Ալանների թագավորի մոտ՝ Սաթենիկին կնություն խընդրելու: Թագավորը շատ մեծ վարձանք է պահանջում: Արտաշեսը հեծնում է իր գեղեցիկ սև ձին, անցնում է գետը, ոսկեօղ շիկափոկ պարանով կաշկանդում է Սաթենիկին, շատ ցավեցնելով փափուկ օրիորդի մեջքը, և շտապով փախցնում բերում է իր բանակը: Հարսանիքի ժամանակ ոսկի և մարգարիտ էր տեղում անձրևի պես— շաղ էին տալիս ժողովրդի համար: Վերջը այս Սաթենիկը սիրահարվում է Մուրաջյանների նահապետ Արզամին, իսկ Արտավազդը, Սաթենիկի անդրանիկ որդին, սպանում է Արզամին:

Ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե Եսթերի հիշյալ պատմությունը Խորենացուն իբրև նյութ ծառայած լինի Արտաշես—Սաթենիկ այս վեպն ստեղծելու: Բայց Խալաթյանցը պնդում է, որ այս այսպես է, և բերում է մի շարք նմանություններ Եսթերի պատմության և հայոց վեպի մեջ: Այսպես՝ 1) երկուսի մեջ էլ թագավորները կոչվում են Արտաշես: 2) Երկուսի մեջ էլ գեղեցիկ օտարազգի թագուհիներ են, նման անուններով, այնտեղ Ասթինե (Արտաշեսի առաջին կինը), այստեղ Սաթենիկ: 3) Երկուսի մեջ էլ խոսք է լինում շքեղ հարսանիքի, առատ ոսկու, մարգարտի, ակնեղենների մասին:

4) Վեպի մեջ Արտաշեսը օսկեօզ պարանը ձգելով բռնում է Ալանների աղջկան և բերում է իր բանակը, իսկ այնտեղ թագավորն իր ոսկի գավազանը մեկնում է Եսթերի վրա, որ վերկենալով գնում է ննջարանը (?): 5) Երկուսի մեջ էլ մի-մի հրեա կա արքունիքում բարձր պաշտոնով, այնտեղ Մուրդքին, այստեղ Սմբատ Բագրատունին (որ հրեական ծագում ունի): 6) Երկուսի մեջ էլ մի-մի օտարազգի պաշտոնյաներ կան, թագավորների երկրորդները, այնտեղ մակեդոնացի Համանը, այստեղ մեղացի Արգամը: 7) երկուսի մեջ էլ ճաշ է տրվում. այնտեղ ճաշի ժամանակ թագավորի երկրորդը մեղադրվում է իբրև դավադիր թագավորի կյանքի դեմ, այստեղ նույնպիսի մեղադրանք Արգամի դեմ. երկու դեպքումն էլ մեղավորներն իրենց ընտանիքների հետ միասին կոտորվում են: 8) Երկուսի մեջ էլ իբրև աղբյուր ցույց են տրված պարսից մատյանները, իսկ պատմությունները ճանաչված են իբրև այլաբանություն:

Իրավ, պետք է գարմանալ խորհնացու հանճարեղության վրա, որ, խալաթյանցի ասելով, օգտվելով պարսից Արտաշեսի պատահարար արտասանած մի խոսքից, — «այժմ այնքան հանդրգնեցար, որ իմ տան մեջ ուզում ես կնոջս բռնաբարել»²⁸՝ սրանից ստեղծել է մի գրավիչ սիրային ոտման, բայց ավելի զարմանալի է խալաթյանցի սրատեսությունը, որ այս երկու պատմությունների մեջ նկատել է կապ և Արտաշես—Սաթենիկ վեպը ծագեցրել է Եսթերի պատմությունից:

Այս զեռ բավական չէ: Դուրս է գալիս, որ խորհնացին իր շարադրած վեպի համար առանձին-առանձին բառեր փոխ է առել ս. գրքի զանազան տեղերից: Այսպես՝ Արտաշեսի օսկեօզ շիկափոկ պարանի օսկեօզ բառի համար օգտվել է պարսից Արտաշես թագավորի ոսկի գավազանից. շիկափոկ բառի համար օգտվել է Ելից գրքից, որտեղ աստված պատվիրում է Մովսեսին՝ վկայության խորանի վարագույրները պատրաստել շիկակարմիր մորթից:

Խալաթյանցի այս գրքի մասին մի մանրամասն ու հմտալից քննություն գրեց Մ. Արեղյանը («Նայ ժողովրդական առասպելները», Վաղարշապատ, 1901 թ.), որի մեջ հերքեց խալաթյանցի հիմնական միտքը, թե խորհնացու մեջ բերած իբր ժողովրդական վեպը մեծ մասամբ խորհնացու գրական մշակողություններն են ս. գրքի զանազան մոտիվների և, ընդհակառակը, ապացուցեց այդ վեպերի իսկական ժողովրդական լինելը, նույնիսկ ցույց տվեց

նրանցից մի քանիսի ծագումը՝ իբրև հին, միջազգային առասպելների հայկական վարիանտներ (ինչպես Վահագնի երգը, Արտավազդի բռնվելը քաջքերից), կամ իբրև ժողովրդական հավատալիքների օձերի, վիշապների, նրանց թագավորների, նրանց կռիվների մասին:

Իսկ խալաթյանցի այս գործի գիտական քննվելը որըշելու համար մեջ ենք բերում Ն. Մառի հետեյալ գնահատությունները: «Այս աշխատության մեջ երևան են գալիս հեղինակի կողմից մեծ աշատություն և բժախնդրություն դեպի Մովսես խորհնացու մատենագրական կերպարանքը»²⁹: «Պ. խալաթյանցը մերժում է Գողթան երգիչների գոյությունը այն հիման վրա, որ բացի խորհնացուց ոչ ոք նրանց մասին չի խոսում, և դարձյալ նա տարօրինակ է համարում, թե ինչու այս երգերը պահպանված պետք է լինեն միմիայն Գողթնում: Պ. խալաթյանցի կարծիքով խորհնացին պետք է հաղորդեր միայն այն, ինչ որ ասում էին նրան ժամանակակից կամ ավելի նոր պատմագիրները, և այն ժամանակ Պ. խալաթյանցը կասեր, թե խորհնացին նրանցից է արտադրել և ապրել է նրանցից հետո»²⁹: Մի ուրիշ տեղ Ն. Մառն ասում է. «Մի՞թե պարզ չէ, որ հեղինակը փոխանակ հաղթանակի, մեծ փորձանք է պատրաստում իր հիմնական մտքի համար և վարկարկում է նրան, երբ իբրև ապացույթի դիմում է մեր ցույց տվածի նման անվտանգելի փաստարկումների: Արդյոք այս բանը գործին ավելի չի՞ վնասում, քան օգուտ բերում: Բայց այստեղ մի ուրիշ վտանգ էլ կա: Կուտակումն այնպիսի փաստերի, որոնք վատ են հիմնավորված և հաճախ ամենևին չեն հիմնավորված՝ սպառնում է ստեղծել սխալ հասկացողության նոր մթնոլորտ հայաց անցյալի մասին, և այս մթնոլորտը խտանալով և արմատ գցելով, կարող է կորստաբեր լինել հայագիտության զարգացման համար, քան ավանդական սխալ հայացքը խորհնացու պատմական երկասիրության և անձի մասին»³⁰:

Խալաթյանցի երկրորդ աշխատությունը՝ «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1903 թվին: Հեղինակն այստեղ նույն մեթոդով

²⁸ Բնութ. լուս. «Армянский эпос»-ի, էջ 14:
²⁹ Նույն տեղը, էջ 15:
³⁰ Նույն տեղը, էջ 22:

քննութեան է առնում խորենացու Պատմութեան մնացած՝ ոչ-վի-
պական գլուխները: Այստեղ էլ գրքի առաջին մասում բերում է
խորենացու բնագիրը, աշխատում է ցույց տալ խորենացու հա-
ղորդած տեղեկութիւնների «հայտնի» և «գաղտնի» աղբյուրները,
իրական կամ երևակայական, իսկ գրքի երկրորդ մասում զուգա-
հեռաբար դնում է խորենացու հայերեն բնագիրը և քաղվածքներ
այն հեղինակներին, որոնք, իսլաթիւնների կարծիքով, իբրև աղ-
բյուր են ծառայել խորենացուն՝ տվյալ տեղեկութեան համար:
Պատահում են դեպքեր, որ խորենացու պատմածը համապատաս-
խանում է իսլաթիւնների ցույց տված աղբյուրի տեղեկութեանը:
Եզրակացութիւնը պարզ է.— խորենացին արտագրել է այս-ինչ
(հայտնի կամ գաղտնի) աղբյուրից: Բայց շատ անգամ պատա-
հում է, որ խորենացին և նրա ենթադրված աղբյուրը իրար չեն
համապատասխանում: Այսպիսի դեպքերի համար իսլաթիւնացե-
ունի շարունակական բացատրութիւն—խորենացին այլայլել, ան-
ճանաչելի դարձնելու շափ կերպարանափոխել է իր աղբյուրը,
որպեսզի չնկատվի, թե նա օգտվել է այդ աղբյուրից: Այսպէս
վարվում է խորենացին մանավանդ, երբ օգտվում է Կորյունից,
Ազաթանգեղոսից, Փափստոսից, Ղազար Փարպեցուց, որպէսզի
ցույց տա, թե ինքը նրանցից անկախ է և հինգերորդ դարի հե-
ղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, Փարպեցու հիշած
Տոշակավոր փիլիսոփա Մովսեսը:

Այնպէս որ, ըստ իսլաթիւնների, խորենացին իր կողմից ոչ
մի նոր բան չի տալիս, այլ ինչ որ պատմել է, առել է ուրիշնե-
րից, իր կողմից աղբյուրներն այլայլելով, մտացածին և դիտա-
վորյալ հավելումներով: «Այս կերպով,— ասում է իսլաթիւնացե-
ունի իր եզրակացութեան մեջ,— բոլորովին տապալվում է հավատը դե-
պի խորենացին, իբրև արժանահավատ պատմիչ և հարկն ստի-
պում է հրաժարվել (հայոց պատմութեան) ամենահեղինակավոր
աղբյուրներից մեկից, որ ավելի քան հազար տարի տիրապետում
էր հայոց պատմական գրականութեան մեջ... Բայց սա չի նշանա-
կում, թե խորենացու զրկածքն այժմ պետք է կորցնէ որևէ նշա-
նակութիւն: Ոչ բնավ: Նրա զրկածքը, իբրև մատենագրական հի-
շատակարան, պահպանում է շատ կարևոր, կարելի է ասել, առաջ-
նակարգ նշանակութիւն» (եր. 377): Այնուհետև իսլաթիւնացե-
ունը շարունակում է գրաբար ցույց տալ խորենացուն նրա
լիզվի, ոճի, մատենագրական ճաշակի, նույնիսկ նրա ստեղծած

գաղափարի համար—ստեղծելու հայոց նախնական ժամանակի
պատմութիւնը ազգային ոգով:— իսլաթիւնացի գիրքը կարգացողի
վրա այս գովեստները թողնում են դամբանական ճառի տպավո-
րութիւն:

Քննել իսլաթիւնացի այս զրկածքը չի մտնում մեր ծրագրի
մեջ, սակայն շինք կարող մատնանիշ լինել մի բանի՝ սկզբուն-
քային նշանակութիւն ունեցող կետերի վրա նրա այս զրկած-
քում:

Նա անպայման համոզված լինելով, թե խորենացու Պատմու-
թիւնը է—Թ դարերի դործ է, ըստ այսմ իբրև խորենացու աղ-
բյուր ցույց է տալիս հայ և օտարազգի հեղինակներ, որոնք իս-
կապես խորենացու Պատմութիւնից հետո են գրվել և ոմանք ի-
րենք են գործածել խորենացու Պատմութիւնն իբրև աղբյուր:
Այսպիսի երևակայական աղբյուրներ են օտարազգի հեղինակ-
ներից՝ Պրոկոպիոս, համառոտ Սոկրատ և Սեղբեստրոս (հայերեն
թարգմանութեամբ), հայ հեղինակներից՝ Ղ. Փարպեցին³¹, Սեբեո-
սը, Սեբեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին (Անանունը), Անանիա
Շիրակացին, Ղևոնդը: Երբ միայն այս հանգամանքը նկատի առ-
նենք, իսլաթիւնացի ենթադրութիւններից մեծ մասը կտապալվի և
գոնէ Սեբեոսի, Մար-Աբաս Մծուրնացու, Շիրակացու և Ղևոնդի
նկատմամբ խորենացին հանդիսանում է ոչ թե բանաբաղ, այլ
աղբյուր, որից նրանք օգտվել են:

Անանիա Շիրակացին ունի մի ժամանակագրութիւն Աղամից
ակսած մինչև 637 թվականը: Իբրև աղբյուր նա հիշում է Մովսես
խորենացուն և Անդրեասին: Էջմիածնի ձեռագրում էլ առանձին
երեսի վրա խոշոր տառերով գրված է. «Մովսէսի խորենացույ և
Անդրեասի», որից հետո գալիս է մի ընդարձակ հատված, Աղա-
մից մինչև շրհեղևը, մոտ երկու երես, որ բառացի անված է
Մ. խորենացու Պատմութիւնից: իսլաթիւնացին հայտնի է այս ի-
րողութիւնը, նա չի կարող հերքել ո՛չ Անանիայի կազմած ժամա-

³¹ Դեռ քանի որ իսլաթիւնացե-
ունը խորենացուն և դարի հեղինակ էր ճանաչում,
նա ապացուցում էր, թե Ղ. Փարպեցին է օգտվել խորենացուց: (Տե՛ս «Կազար
Փարպեցի և դրոճը նորին», Մոսկվա, 1883 թ.): «Բայց այժմ,— ասում է նա
«Армянский эпос»-ում (Էջ 115, ծանոթ.),— երբ դուրս եկան նորագույն աշխա-
տանքներ խորենացու ապրած ժամանակի մասին, փոխառութեան հարցը պետք է
հակառակ կերպով որոշվի»: Այսինքն գողն առաջ Փարպեցին էր, իսկ այժմ խո-
րենացին:

նակագրութունը և ոչ Մ. Խորենացուց հատվածը նրա գրվածքում։ Իսկ Անանիան ապրել է է դարի վերջերում։ Այս գրական անհերքելի փաստը, թե Խորենացու Պատմութունը Անանիայից առաջ է գրված, կարծես պետք է համոզելը հալաթյանցին, թե սխալ է Խորենացու Պատմության ժամանակն իջեցնել մինչև Ը—Թ դար, որ հիմնված էր Կարբիերի մի քանի (այժմ հերքված) ուսումնասիրությունների վրա։ Բայց հալաթյանցն այսպես չի վարվում։ Նա հեշտ միջոց ունի այս անախորժ փաստն անարժեք դարձնելու։ Նա ասում է. «Խորենացուց... փոխ անված հատվածը կառելի է հետո է կցված Անդրեասի արդեն պատրաստ գրվածքին՝ իրև հարմար ներածութուն» (եր. 53)։ Իսկ ապացույց— ոչ մի։ Ուրեմն ըստ հալաթյանցի դուրս է գալիս, որ Շիրակացին օգտվում է Անդրեասից՝ սկսած ջրհեղեղից, իսկ Ադամից մինչև ջրհեղեղը, որ նրա ժամանակագրության սկիզբն էր կազմում, նա չի գրում, բաց է թողնում այն հույսով, թե ապագայում մի մարդ կծնի Մովսես Խորենացի անունով, որ կգրի ժամանակագրութուն Ադամից մինչև Նոյ, և մի բարի մարդ այս ժամանակագրութունը կառնի կկցի իր գրած ժամանակագրության սկզբին և կլրացնի բաց թողած տեղը։ Կարելի՞ է ենթադրել այսպիսի բան։ Այսպիսի կամայական և աշատու վերաբերմունքը դեպի գրավոր հաստատուն փաստերը, դեպի Խորենացին արատ է գցում հալաթյանցի ամբողջ աշխատության վրա և նրան վարկաբեկում է ընթերցողի աչքում ու կասկածելի դարձնում նրա մյուս ենթադրություններն ու կարծիքները ևս։

Նույնպիսի կամայականություն նկատում ենք նաև հալաթյանցի այն ենթադրության մեջ, թե երբ Խորենացին տարբերվում է իրական կամ կարծեցյալ աղբյուրից, նա դիտմամբ է այլալուծում իր աղբյուրը, որպեսզի թաքցնի ընթերցողից այդ աղբյուրը։ Այս ենթադրությունը նա կրկնում է շատ անգամ (տե՛ս էջ 129, 192, 219, 229 և այլն)։ Փոխանակ լուրջ կերպով ուսումնասիրելու հարցը, գտնելու իսկական պատճառը տարածայնության Խորենացու և նրա աղբյուրների մեջ, հալաթյանցը դիմում է այս հեշտ և անպատասխանատու միջոցին, մանավանդ որ այս կերպով ավելի ստվեր կկցի Խորենացու բարեխղճության վրա։ Բայց ճիշտ է արդյոք նրա այս անապացույց ենթադրությունը։ Ինչպես վերը տեսանք, ըստ հալաթյանցի Խորենացին Սաթերի պատմությունից է ստեղծել Արտաշես—Սաթենիկի վեպը։ Եվ ահա Խորենացին, որ

այնպես այլալուծում է իր աղբյուրը, անճանաչելի դարձնելու նպատակով՝ այստեղ, ամեն զգուշութուն մոռանալով, երկու թագավորներին էլ կոչում է Արտաշես, երկու թագուհիներին էլ նման անուններով—Ասթինե և Սաթենիկ։ Ինչո՞ւ Խորենացին չի փոխել հայոց թագավորի և թագուհու անունները, չէ՞ որ ինքն է նրանց հնարողը,— որպեսզի իր աղբյուրը հայտնի չդառնա։ Ավելի ցայտուն օրինակ։ Խորենացին ս. Մեսրոպին գրվատելիս 7—8 տող բառացի արտագրում է Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից, իսկ այս թարգմանությունն, ըստ Կարբիերի և հալաթյանցի, յոթներորդ դարի վերջումն է կատարված։ Մի՞թե Խորենացին չէր հասկանում, որ այս ընդարձակ հատվածի փոխառությամբ ինքն իրեն մատնում է, թե ինքը Ծ դարի հեղինակ չէ, քանի որ օգտվում է է դարի գրվածքից։ Ինչո՞ւ նա չի այլալուծում այստեղ իր աղբյուրը։ Կերծախոսությունն էր արդյոք նրան պակասում, թե հնարագիտությունը։ Եվ մենք ստիպված գալիս ենք այն հզրակացության, թե Խորենացին ամենևին մտադրություն չի ունեցել իր աղբյուրները թաքցնելու նպատակով նրանց այլալուծել և թե հալաթյանցի ենթադրությունն այստեղ ևս անհիմն է և կամայական։

Հարկ ենք համարում հալաթյանցի այս երկրորդ աշխատության մասին մեջ բերել Ն. Ադունցի կարծիքները³²։

«Պրոֆ. հալաթյանցն այս գեղեցիկ նպատակն իրագործելու ձեռնարկել է կանխակալ որոշ տրամադրությամբ։ Նա հրապուրվելով Խորենացու բացասական քննադատության հզրակացություններից, նրանց հասցրել է ծալրահեղություն և այնպիսի կառուցումներ ու վճիռներ է կայացրել, որ գիտական տեսակետից շատ պակասավոր են։ Նրա հզրակացություններն աչքի են ընկնում հետևողականությամբ, բայց ցավակցարար այս հետևողականությունը զուրկ է գիտական հաստատուն հիմքերից... Խորենացին հաճախակի գործ էր ունենում իրար հակասող ցուցմունքների հետ և ստիպված էր լինում նրանց հաշտեցնելու։ Այսպիսի աշխատանքի ժամանակ անխուսափելի են սխալները, և նա հիրավի հաճախ ընկնում է սխալների մեջ։ Այսպիսի դեպքերում Խորենացին

³² Зап. Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ. 1904, стр. 145—160. «Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского».

նացու մեջ ենթադրել որոշ միտումնավորություն և փաստերի պատկերացման աղճատում, սա առնվազն անարդարացի է»:

Իբրև եզրակացություն Ն. Ազոնցը գրում է.

«Համենայն դեպս հորենացու վիճակը դեռ մնում է առեղծված, որ պահանջում է ավելի հիմնավոր լուծում: Իբրև ներկայացուցիչ հորենացու բացասական քննադատության՝ հալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղությամբ: Նրա հետազոտությունն իր արդյունքներով հանդիսանում է ամենախիստ արտահայտությունը՝ հայ պատմագրին թշնամաբար վերաբերվող քրննադատությունների մեջ: Պ. հալաթյանցի աշխատության էությունը կայանում է իր եզրակացությունների հենց այս ծայրահեղության և խստության մեջ: Նրա հետազոտությամբ վերջանում է բացասական շրջանը հորենացու ուսումնասիրության պատմության մեջ և հանդիսանում է իբրև մի անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու համար ավելի դրական և իրականությանը համապատասխան տեսակետի: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել ընդդեմ Հայոց Պատմության, պ. հալաթյանցն ասաց արդեն: հորենացու քննադատության առաջիկա մերձավորագույն խնդիրը պետք է լինի՝ շափավորել զառանցանքների եռանդը և ավելի ճիշտ որոշել Հայոց Պատմության տեղն ու ժամանակը հայ գրական հիշատակարանների շարքում 2—Ը պարբերում»:

Զի կարելի արդարև շղթայել, որ հալաթյանցի այս երկու ընդարձակ գրվածքները, որոնց վրա ահագին աշխատանք է գործ դրված և որոնց մեջ շատ նորություններ կան, վարակված են հեղինակի կանխակալ, անհիմն հոռետեսությամբ դեպի հորենացու բարոյական կերպարանքը և նրա Պատմության գրվելու ժամանակը, որի պատճառով նրա եզրակացություններն անընդունելի և առնվազն կասկածելի են գառնում:

Վերջացնելու համար հորենացու մասին գրված քննությունների տեսությունը, հիշելու ենք վերջին երկու մեզ հայտնի ուսումնասիրությունները:

Առաջինն է Ն. Ակինյանի «Ղևոնդ երէց և Մովսէս հորենացի» աշխատությունը, որ լույս տեսավ Վիեննայում 1930 թվին և երկրորդը՝ ակադ. Մանանդյանի «հորենացու առեղծվածի լուծումը» ուսումնասիրությունը, որ լույս տեսավ Երևանում 1934 թվին: Ն. Ակինյանն աշխատում է ապացուցել, թե հորենացու Պատմությունը գրված է իններորդ դարի սկզբներին Ղևոնդ երեցի ձեռ-

քով, և թե Մովսէս հորենացի անունով մարդ գոյություն չի ունեցել: Ակադ. Մանանդյանն աշխատում է ապացուցել, թե հորենացու Պատմությունը գրված է իններորդ դարի վաթսուներեք թվականների սկզբին: Այս երկու քննությունների մասին մենք հայտնել ենք մեր կարծիքը մոտ օրերս լույս տեսած մեր «հորենացու առեղծվածի շուրջը» աշխատության մեջ, որի մեջ աշխատել ենք հերթել հիշյալ երկու քննությունների եզրակացությունները. այստեղ ավելորդ ենք համարում նույնը կրկնել³³:

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մեր ձեռքը հասել են հորենացու Պատմության մեծ քանակությամբ ձեռագիրներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 48-ի: Սակայն սրանք բոլորը շատ նոր են, տասնևյոթերորդ դարից: Վեներաբիլի Մխիթարյաններն ունեն մի ձեռագիր տասնևյոթերորդ դարի սկզբից, և Երևանի ձեռագիրների մատենադարանում կա մի կարկատած ձեռագիր, որի հին մասը գրված է ԺԳ—ԺԴ դարերում, իսկ նորագրված մասը 1567 թվից է: Սա է մեզ մոտ ամենահին ձեռագիրը: Մի պատահիկ էլ գտնվել է Պետ. Ձեռագրատանը, ըստ երևույթին ԺԱ դարի մի օրինակից մնացած: Այնպես որ այս ձեռագիրները շեն պարունակում Պատմության սկզբնական բնագիրը, այլ արտագրություններ են հետագա խմբագրության կամ խմբագրություններից մեկի: Նրանց մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ մի բառ, մի ֆրազ, մի քանի ձեռագիրներ մի տեսակ ունեն, մյուսներն ուրիշ տեսակ: Բայց սրանք ավելի ուժաբանական կամ մեկնողական տարբերություններ են և ոչ թե տարբեր խմբագրությունների հետևանք: Իսկ որ հորենացու Պատմությունը մեզ չի հասել սկզբնական ձևով, այլ նորագույն խմբագրությամբ է—Ը դարերի, այս ընդունված ճշմարտություն է: Ն. Մառը ենթադրում է նույնիսկ մի քանի անգամ կատարված խմբագրություն: Այս պատճառով դատողությունները և եզրակացությունները, որոնք հիմնված են մեր այժմ ունեցած խմբագրված բնագիրների վրա, որոշ շափով տարակուսական են և թույլ չեն տալիս

³³ Դուրս 1914 թվից հետո արտասահմանում լույս են տեսել և ուրիշ քննություններ. մեզ նրանք հայտնի չեն:

անսխալ վճիռ կայացնել հորենացու Պատմութեան իսկական բովանդակութեան և նրա հայացքների մասին:

հորենացու պատմութեանն ոմնեցել է տասներկու հրատարակութեան, որոնցից ինը միայն հայերեն լեզուով, իսկ երեքը լատիներեն կամ ֆրանսերեն թարգմանութեանների հետ:

Հայերեն անդրանիկ տպագրութեանը լույս տեսավ Ամստերդամում 1685 թվին, Թովմաս Վանանդացու ձեռքով, հետևյալ վերնագրով. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան յօրինեցեալ ի Մովսեսէ հորենացոյ, յեռամեծ վարդապետէ և յոգնեալստ քերթողաճօրէ, ի խնդրոյ պայազատապետի Սահակայ Բագրատունայ: Հարազատ և բուն պատմութիւն նախնեացն առաջնոց, թագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արամեան ազգին, սկսեալ ի Հայկ Քաջէ մինչև ցԱրտաշէր թագաւորն մեր»: Տպագրութեանը կատարված է մի ձեռագրի վրայից, ուստի շատ աղավաղութեաններ է պարունակում:

Երկրորդ տպագրութեանը, լատինական թարգմանության հետ միասին և հարուստ մատենագրական ծանոթութեաններով, հրատարակեցին Վիլհելմ և Գէորգ Վիստոն եղբայրները, բնագրի ուղղման համար գործածելով որիշ երկու օրինակներ ևս: Տպված է Լոնդոնում, 1736 թվին:

Երրորդ տպագրութեանը կատարվեց Վենետիկում 1753 թվին: Արտատպութեան է առաջին տպագրության:

Չորրորդ տպագրութեանը Վենետիկում 1827 թվին:

Հինգերորդ տպագրութեանը ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին (Ա և Բ գրքերը միայն) կատարեց զը Յլորիվալը: Տպված է Վենետիկում 1841 թվին:

Վեցերորդ տպագրութեանը, հորենացու մյուս աշխատութեանների հետ միասին, վեց ձեռագիրների քաղդատութեամբ, կատարվեց 1843-ին Վենետիկում:

Յոթներորդ տպագրութեանը, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին և բազմաթիվ ծանոթութեաններով, կատարեց զը Յլորիվալը Փարիզում 1845 թվին:

Ութերորդ տպագրութեանը կատարվեց Վենետիկում 1865 թվին: Սա արտատպութեան է վեցերորդ տպագրության:

Իններորդ տպագրութեանը՝ Վենետիկում 1881-ին:

Տասներորդ տպագրութեանը՝ Թիֆլիսում 1881-ին:

Տասնևեկերորդ տպագրութեանը «Պատմագիրք Հայոց» հրա-

տարակութեան շարքում, բազմաթիվ ձեռագիրների մանրամասն բաղդատութեամբ և ընդարձակ առաջաբանով հորենացու Պատմության ձեռագիրների և նրանց դասավորության մասին, խմբագրութեամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Տպված է Թիֆլիսում 1913 թվին: Այս հրատարակութեանը մենք կոչում ենք բնական հրատարակութեան:

Տասներկուերորդ տպագրութեանը Թիֆլիսում, նախորդի արտատպութեան, առանց ծանոթութեանների և առաջաբանի:

հորենացու Պատմութեանը թարգմանված է Վանազան լեզուներով: Բացի վերը հիշված՝ Վիստոնների լատիներեն և զը Յլորիվալի ֆրանսերեն թարգմանութեաններից եղել են դարձյալ:

Լատիներեն թարգմանություն Բրենների, տպագրված Ստոկհոլմում 1733 թվին: Սակայն այս թարգմանությունը ոչ մի մատենագրանում չկա և այն ոչ ոք չի տեսել:

Իտալերեն—Վենետիկի Մխիթարյանների, որ լեզվի կողմից ուղղագրված է Տոմագեոսի ձեռքով: Ունի հարուստ ծանոթութեաններ: Տպված է Վենետիկում 1841-ին: Նույնի երկրորդ տպագրութեանը նույն տեղում 1850-ին:

Իտալերեն—Կապպելլետտի, Վենետիկ 1841-ին:

Ֆրանսերեն—Լանգլուայի, պատմական, ըննադատական և բանասիրական ծանոթութեաններով, Փարիզում, 1869-ին: Մտնում է Լանգլուայի հայ պատմագիրների ժողովածուի Ա հատորի մեջ (Collection des historiens Arméniens):

Ռուսերեն—Հովսեփ Հովհաննիսյան սարկավագի, Պետերբուրգ, 1809-ին:

Ռուսերեն—Մ. Էմինի, բազմաթիվ ծանոթութեաններով և հավելվածներով, Մոսկվա, 1858 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրութեանը, սրբագրված և ուղղված, Մոսկվա 1893 թ. (թարգմանչի մահից հետո):

Հունգարերեն—Քրիստ. Սոնկոտիանի, Կերլա (?) 1892 թ.:

Գերմաներեն—մասնակի թարգմանություն Լաուերի, Ռեգենսբուրգում, 1869 թ.:

Աշխարհարար թարգմանություն—հորեն Վ. Ստեփաննի, առաջաբանով, բազմաթիվ ծանոթութեաններով և հավելվածներով, Ս. Պետերբուրգ 1889 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրութեանը, սրբագրված և ուղղված, Ս. Պետերբուրգ 1898 թ.:

Այս թարգմանությունների մեջ ճշտության կողմից լավա-

գույն են համարվում Մխիթարյանների խաչերեն, էմիինի ուսուե-
րեն և Ստեփաննի աշխարհաբար թարգմանությունները:

ՆԵՐԿԱ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Պետ. Հրատարակչությունն ինձ հանձնարարեց ևորենացու
Պատմության նոր թարգմանություն կատարել՝ առաջաբանով և
ծանոթություններով հանրամատչելի բովանդակությամբ, ժողո-
վրդի ընթերցանության համար, մոտ տասը մամուլով սահմա-
նափակելով ներածության և ծանոթությունների ծավալը:

Թարգմանությանս իրրև բնագիր բնորեցի, բնականապես,
քննական հրատարակչությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրական վարի-
անտներով, բայց ես ամեն տեղ չեմ հետևել բնագրին, հաճախ
ընտրել եմ այս կամ այն ձեռագրի կամ ձեռագրական խմբի ըն-
թերցվածը՝ որ ինձ ավելի ուղիղ է թվացել: Ինչպես այս հրատա-
րակչության Առաջաբանի մեջ հիշված է՝ «բնագրի կազմությանը
օգնել է շատ անգամ Ստ. Մալխասյանցը, որ ...ամեն մամուլի
համար բազմաթիվ ցուցումներ և դիտողություններ է ուղարկել
էջմիածին Մ. Արեղյանին... ինչպես և առաջարկելով այս կամ
այն ընթերցվածքը ծանոթությունների մեջ դնելու փոխանակ՝ բը-
նագրի մեջ առնել կամ ընդհակառակն: Մ. Արեղյանը հաճախ
օգտվել է այս առաջարկություններից... Երբեմն, եթե Ստ. Մալ-
խասյանցի առաջարկությունը համակարծիք չի եղել Մ. Արեղյա-
նը, իսկ առաջարկությունը կարևոր է համարվել բնագիրն այս
կամ այն կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասյանցի ա-
ռաջարկությունը, ինչպես սկզբից պայմանավորված է եղել Հրա-
տարակչական Հանձնախմբի հետ՝ ղետեղված է ծանոթությունների
մեջ չուր անվան սկզբնատուներով» (էջ 8):

Թե այն հատվածներում, որոնք ծանոթությունների մեջ նշա-
նակված են Ստ. Մ. սկզբնատուներով և թե ուրիշ տեղերում, եթե
նորագույն ուսումնասիրությունների շնորհիվ բնագրի այս կամ
այն ընթերցվածքը հարկ եղավ ուղղել ըստ ձեռագրական վա-
րիանտների՝ ես շեղվել եմ բնագրի ընթերցվածքներից և ընտրել
եմ վարիանտները:

Թարգմանությանս միջոցին ես ձեռքի տակ ունեի Վիստոն-
ների, էմիինի երկու և Ստեփաննի առաջին թարգմանությունները,
որոնց, մանավանդ էմիինի և Ստեփաննի հաճախ դիմում էի՝

տեղեկանալու համար, թե ի՞նչպես են նրանք հասկացել բնագրի
որևէ դժվար կամ մութ տեղը: Այս համեմատությունների ժամա-
նակ ես բազմաթիվ նոր փաստեր ունեցա, որ էմիինի երկու թարգ-
մանություններն էլ շատ հեռու են ճիշտ լինելուց. հաճախ պատա-
հում են կոպիտ սխալներ, վատ հասկացված և աղճատված տեղեր³⁴:
Սրանցից մի քանիսը, որ առանձին աչքի են ընկնում՝ նշանակել եմ
ծանոթությունների մեջ: Բնագրին շատ ավելի մոտ է Ստեփաննի
թարգմանությունը, բայց սա մի ուրիշ պակասություն ունի—աշ-
խարհաբար թարգմանության լեզուն սահուն չէ, որ առաջ է գալիս
մասամբ բնագրի ոճին խիստ հետևելու ձգտումով և մասամբ
թարգմանչի սովորությամբ, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձևեր
գործածել, խուսափելով որքան հնար է գրաբարի ձևերից, ինչպես
օրինակ. «Երբ ընթերցասիրում ենք Քաղղեացիների, Ասորեստան-
ցիների, Ծգիպտացիների և Հույների իմաստուն ճառերն ու գրույց-
ները»: Իմ թարգմանությունը սրանցից անկախ է. հազիվ մի-եր-
կու տեղ օգտված լինեմ այս թարգմանություններից և այս բանը
հիշել եմ ծանոթությունների մեջ³⁵:

Խորենացու Պատմության թարգմանությունը կրկնակի տեսա-
կետից դժվարություններ է հարուցանում—ճշտության և գեղեց-
կության կողմից: Նրա մեջ կան շատ մութ տեղեր, որ թարգմա-
նիչները զանազան կերպ են հասկանում. կան սեղմ դարձվածքներ,
ակնարկություններ, հատուկ նշանակությամբ գործածված բառեր:
Շատ ուշադրություն է հարկավոր նրանց ճիշտ հասկանալու հա-
մար: Ծս աշխատել եմ, որքան ուշժս պատել է, հաղթել այս դժվա-
րություններին— շատ տեղ ուղղված են նախկին սխալ թարգմա-

³⁴ էմիինի թարգմանությունների պակասությունները նկատել են նաև Ն. Մառը.
Ն. Աղոնցը և ինքը հալաթյանցը, շնայելով որ այս թարգմանություններից է բե-
րում իր բննչիք հատվածները:

³⁵ Բայց պետք է նկատեմ, որ հաճախ, եթե էմիինի թարգմանությունը սխալ
է, իմ թարգմանությունն ու Ստեփաննիինը իրար համեմալիս են: Սա կարող է տե-
ղիք տալ մտածելու, թե ես լուրջապես օգտվել եմ Ստեփաննի թարգմանությունից:
Ուստի ստիպված եմ ասել, որ այսպես չէ: Ծս ինքս կարողացել եմ Ստեփաննի
թարգմանության ձեռագիրը, որ շատ նման էր էմիինի թարգմանության, և չայրե-
ծայր համեմատելով ուղղել եմ նրա թարգմանության մեջ կրկնված էմիինի սխալ-
ները՝ որքան արժ ժամանակ (1888-ին) ձեռնհաս էի: Այնպես որ Ստեփաննի է
ինձանից օգտվել և ոչ թե ես նրանից: Իմ այս աշխատության մասին հիշում է
Ստեփաննի Առաջաբանի վերջում, որքան թույլ էր տալիս իր արժանապատու-
թյունը և մի անգամ (առանց անուն տալու) 4-րդ ծանոթության մեջ:

նությունները, մի տեղ վերականգնված է բնագիրը, որի ազավա-
ղությունը տեղիք էր տվել սխալ և անտեղի թարգմանությունների
(տե՛ս ծանոթ. 187), Բայց և այնպես անշուշտ մնում են մի քանի
մութ տեղեր և գուցե սխալ թարգմանություններ, որոնց ուղղումը
մնում է ավելի ձեռնհասների կամ, մանավանդ, լավագույն ձե-
ռագիրների: Կարող եմ այսքանն ասել, որ այս թարգմանությունը,
իմաստի ճշտության կողմից ավելի մոտ է բնագրին, քան մինչև
այժմ եղածները: (Այսպես դատում եմ՝ հենվելով Ստեփանեի ծա-
նոթությունների մեջ բերված՝ բնագրի զանազան դժվար հատված-
ների այլևայլ թարգմանությունների վրա):

Գալով թարգմանական լեզվի կոկոսյան և գեղեցկության՝
պետք է ասեմ, որ այժմյան գրական լեզուն չի կարող մրցել գրա-
քարի հետ, ի նկատի առնելով վերջինիս բազմատեսակ դյուրու-
թյունները միտք արտահայտելու համար, բառերի դասավորության
մեծ ազատությունը, նախդիրները, հարուստ բառամթերքը, չի կա-
րող մանավանդ մրցել խորենացու ճոխ, ներդաշնակ, գեղարվես-
տական լեզվի հետ: Այս կողմից՝ բնագրի՝ գեղեցկության հավա-
սարվելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ես աշխատել եմ,
որքան հնար է՝ հավատարիմ մնալ բնագրի արտահայտությանը,
ոճին, նույնիսկ բառերին, քայց այն պայմանով, որ սրանք շվնասեն
աշխարհաբար լեզվի կոկոսյան և շատ շքարդացնեն արտահայ-
տության ձևը: Թե ո՞րքան հաջողվել է իմ թարգմանությունս այս
կողմից՝ ինքս չեմ կարող դատավոր լինել. այստեղ վճիռ տվողը
ընթերցողն է:

Ծանոթությունները, որ տրվում են գրքի վերջում, նպատակ
ունեն ընդհանրապես՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագիրը լավ
հասկանալու, բացատրել մութ տեղերը, ակնարկությունները, տալ
օտարազգի թագավորների կամ մատենագիրների մասին համա-
ռոտ տեղեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանոթությու-
նեք և այլն: Ես չեմ տվել ծանոթություններ Հայաստանի քաղաք-
ների կամ այլ վայրերի մասին, չեմ համեմատել խորենացու պատ-
մածը որևէ անցքի մասին՝ ուրիշ հայ կամ օտարազգի հեղինակի
պատմածի հետ նույն անցքի մասին. խուսափել եմ խորենացու
անձի կամ Պատմության գրության ժամանակի մասին հարուցված
հարցերը շոշափելուց և այլն: Եթե ընդարձակ ծավալով ծանոթու-
թյուններ լինեի գրելու՝ բնագրից՝ երկու-երեք անգամ ավելի մեծ
կլիներ, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր:

Ծանոթությունների մեջ ևս ես շատ քիչ անգամ եմ օգտվել
Քմինի կամ Ստեփանեի ծանոթություններից (որոնք իրենց կողմից
օգտվել են օտարազգի թարգմանությունների ծանոթագրությունե-
րից, մանավանդ Ստեփանեն): Ամեն անգամ, երբ թեկոսը չնչին
չափով օգտվել եմ նրանցից որևէ մեկից՝ անշուշտ հիշել եմ աղ-
բյուրս: Եվ ընդհանրապես ասելով՝ իմ ծանոթությունների ամե-
նամեծ մասը նոր նյութերի մասին է, որոնք բոլորովին չեն շոշափ-
ված ուրիշ թարգմանիչների կողմից:

Գրքի վերջում կարևոր համարեցի դնել երկու սինխրոնիկ
աղյուսակ Արշակունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի հա-
մար՝ ըստ օտարազգի աղբյուրների և ըստ խորենացու Սրանք,
կարծում եմ, օգտակար կլինեն ամեն ընթերցողի համար:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆՑ

10 հոկտ. 1940

Քրիիսի

Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին

Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին

Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին
 Մարտի 19-ին Մարտի 19-ին

19-ին 19-ին

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
 ԲԱՂԿԱՑԱԾ ԵՐԵՔ ՀԱՏՎԱԾԻՑ
 ՈՐ ՀՈՐԻՆԵԼ Է
 ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ
 ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԽՆԴՐՈՎ

Մի էջ Խորենացու «Հայոց պատմության» հնագույն ձեռագրից
 (Մատենադարան, ձեռ. № 2865, էջ 36 ա, XIV դ.)

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԵՐԻ՝ ԾՆՆԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

ՍԱՀԱԿԻ ԹՂԹԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ՝ ՆԲԱ ԽՆԴՐԱԾԸ ԿԱՏԱՐԵՆՈՒ

Մովսես Խորենացին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողջունում է Սահակ Բագրատունուն:

Քո մեջ եղած աստվածային շնորհքների անսպառ գործունեությունը և հոգու անդադար շարժումները քո մտածողության վրա՝ ես ճանաչեցի այս գեղեցիկ խնդրի միջոցով, մարմնիցդ առաջ հոգուդ հետ ծանոթանալով. սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովորություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ դովել, այլև քեզ համար աղոթել, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետև եթե մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասվում է, աստծու պատկեր ենք², և մյուս կողմից՝ բանականության արդյունքը խոհականությունն է, և քո մեջ տնհատելի է սրանց ցանկությունը՝ ուրեմն գեղեցիկ մտածողությամբ վառ և բորբոք պահելով քո խոհականության կայծը՝ վարդարում ես բանականությունը, որով մնում ես պատկեր լինելու: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով ուրախացնում ես սրա սկզբնատուին գեղեցիկ և շափավոր մոլությունը՝ հետամուտ լինելով այս խնդիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթե մեզանից առաջ և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց շխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ո՛չ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածեցին զրսից որևէ տեղից ներս բերել իմաստության նպատակներ, և այժմ քեզ ենք տեսնում այսպիսի մարդ—ուրեմն պարզ է, որ դու պետք է ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն դովեստների արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության մեջ դրվելու արժանի:

Ուստի և ուրախութիւամբ ընդունելով թո խնդիրը՝ սիրով կաշխատեմ այն կատարել, անմահ հիշատակ թողնելով այս քեզ և քեզ հաջորդող սերունդներին: Որովհետև նախնական և քաջ ազգես, արդունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականութեան մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմութեան ընթացքում, երբ հորից որդի ծննդաբանութիւնը կազմելով՝ Հայաստանի բոլոր նախարարութիւններին՝ ազգաբանութիւնը կզրկենք, ամեն մեկի որտեղից և ինչպես ծագելը համառոտ և հավաստի պատմելով, ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմութիւնների մեջ:

Բ

ԹԵ ԽՆՉՈՒՄ ԿՐԻՍՏՈՍԻ ՄԵՆՔ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ ԿԱՄԵՑԱՆՔ ՅՈՒՅՅ ՏԱԼ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵՐԸ, ՄԵՆՉՈՒՄ ՔԱՂԱՅԱՑՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍԱՆՑՆԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻՑ ԱՎԷԼԻ ՀԱՐՄԱՐ ԵՆ ԳԱՂԻՍ ՍՐՈՆԵ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ ոք չզարմանա, որ թեպետ շատ ազգեր մատենագիրներ են ունեցել, ինչպես ամենքին հայտնի է, մանավանդ պարսիկներն ու քաղղեացիները, որոնց մոտ ավելի շատ են գտնվում մեր ազգին վերաբերյալ բազմաթիվ գործերի հիշատակարաններ՝ մենք սակայն միայն հունաց պատմագիրները հիշեցինք և այնտեղից խոստացանք առաջ բերել մեր ազգաբանութեան շարքը: Որովհետև ոչ միայն հունաց թագավորները հոգ տարան հույներին ավանդելու ինչպես (իրենց) աշխարհակալութեան, այնպես և գիտութեան վերաբերյալ աշխատութիւնները, իրենց ներքին գործերը կարգի բերելուց հետո, ինչպես, օրինակ, Պտղոմեոսը, որ եզրաչրասեր է կոչվում⁴, հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատյաններն ու վեպերը հունարեն թարգմանելու:—

Բայց ոչ ոք թող այստեղ մեզ անուշադամ համարելով չբամբասեն, ինչպես մի քանի անվարժ ու տգետ մարդիկ, որ (Պտղոմեոսը) եզրաչրասիների թագավոր է եղել, իսկ մենք նրան հունաց թագավոր գրեցինք: Որովհետև նա հույներին էլ իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ կոչվեց Ազգաբանագրիչի և հունաց թագավոր, ինչպես երբեք չկոչվեց և ոչ մեկը Պտղոմեոսներից կամ Եզրաչրասի ուրիշ տիրողներից: Նա այնքան հունասեր բարձր ունեւոր, որ իր աշխատութիւնը հույն լեզվով ժողովեց: Ուրիշ շատ պատճառներ էլ կան մեր

նրան հունաց թագավոր կոչելուն, բայց մեր խոսքը համառոտելու համար բավական ենք համարում տասնու նրա մասին—այլև բազմաթիվ անվանի և գիտութեամբ պարապած մարդիկ հունաց աշխարհից հոգ տարան հույն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն ուրիշ ազգերի թագավորների դիվանների և մեհայանների դրբերը,— ինչպես գտնում ենք նրան, որ քաղղեացի Բերոսոսին⁵, բոլոր գիտութիւններին քաջամուտ մարդուն, հորդորեց այս բանն անելու,— այլև մեծամեծ և զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և այնտեղ դժվարութեամբ գտնելով փոխադրեցին հույն լեզվի (ինչպես Ա. Ք-ի մոտ, և Բ. Փ-ի մոտ, և Կ. Ե-ի մոտ, և Շ. Թ-ի մոտ)⁷: Եվ այս (արվեստները) ժողովեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք հավաստի գիտենք, և նվիրեցին հելլենացոց աշխարհին, փառավորելով նրան: Եվ գովելի են ինչպես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և գիտութիւնը ուրիշ ազգերից ձեռք բերելու համար, նույնքան և ավելի նրանք, որոնք գիտութեան այսպիսի դյուտերն ընդունեցին և պատվեցին: Այս պատճառով ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը գիտութեան մայր կամ դայակ կոչել:

Եվ այսքանը բավական է բացատրելու համար հունաց պատմագիրներին գիմելու մեր կարիքը:

Գ

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԵՇԵԱՆՆԵՐԻ ԱՆԻՄԱՍԱՍՆԵՐ ԲԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակի չթողնել մեր հին նախնիքների անիմաստաներ բարբը, այլ հենց այստեղ, մեր գործառնութեան սկզբում, նրանց կշտամբանքի խոսքերը դրել: Որովհետև եթե հերավի գովութեան արժանի են թագավորներից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները գրով և պատմութեամբ հաստատեցին և յուրաքանչյուրն իր իմաստութեան գործերն ու քաջութիւնն արձանագրեցին վեպերի⁸ և պատմութիւնների մեջ, նրանց նման մեր կողմից գովասանական խոսքերի արժանացան նաև դիվանների մատենագիրները, որոնք այս ծանր աշխատանքով պարապեցին: Սրա շնորհիվ մենք էլ նրանց շարադրած գրվածքները կարդալիս աշխարհական կարգերի գիտութիւն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում, երբ ուսումնասիրում

ենք այսպիսի գիտական ճառեր և պատմական գրվածքներ, ինչպես ունենն քաղզեացիները և ասորեստանցիները, եգիպտացիները և հելլենացիները. սրա հետ միասին գուցե նաև փափագենք այն մարդկանց իմաստության, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան:— Ապա ուրեմն մեզ ամենիս հայտնի է մեր թագավորների և մյուս նախնիքների անփութությունը դեպի գիտությունը և բանական հոգու անկատարությունը: Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվում և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չտարավ զրի առնելու: Արդ՝ այն մարդկանց, որոնք շատաճեցին նույնիսկ իրենց մի բարիք անել և իրենց անվան հիշատակը թողնել աշխարհում, ո՞րքան կհարմարի մեր մեղազրանքը և նրանցից ավելի մեծ բաներ և իրենցից առաջ եղածները պահանջելը:

Բայց գուցե մեկն ասե. այն ժամանակ զիր ու գրականություն չլինելու պատճառով (եղավ այդ), կամ դանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին հաջորդում էին: Բայց իրավացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամիջոցներ, և կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակությամբ գրություններ, վերաբերյալ գյուղերի և գավառների և յուրաքանչյուր տների սեփականության, և քնդհանուր վեճերի և դաշինքների, մանավանդ սեպուհական ազնվականության ծագմանը: Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր դեպի գիտությունը և իմաստալից երգարանները: Ուստի ավելորդ է մեզ այլ ևս խոսել անբան, թուլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին:

Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի ծննդականության վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հնեներից սկսած մինչև այժմյանները մենակը գտնվեցիր այսպիսի մեծ խնդրի ձեռնարկելու և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել— երկար և շահավոր գործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը, թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումից է ծագել, ի՞նչ է գործել նրանցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է և որոնք եկվորներ են և հայացել՝ բնիկ են դարձել, ամեն մեկի գործերն ու ժամանակ-

ները գրով դրոշմել, անկարող աշտարակի շինությունից սկսած մինչև ներկա ժամանակս¹⁰—նկատելով այս քեզ համար զեղեցիկ փառք և բավականություն առանց նեղության:

Այս առիթով այսքան միայն կասեմ. կա՞ արդյոք իմ ձեռքի տակ մատչյան, ինչպես ասված է Հոբի¹¹ դրքում, կամ քո հայրենական պատմական գրվածքները, որոնց միջոցով եբրայեցի պատմագիրների նման, վերնից մինչև քեզ իջեցնեմ (ճշուշտությունը) անսխալ կերպով, կամ թե քեզանից և ուրիշներից սկսելով դեպի վեր տանեմ, դեպի սկիզբը: Բայց և այնպես կսկսեմ, թեպետ և դժվարությամբ, միայն թե մարդիկ շնորհակալ լինեն մեր կրած նեղությունների համար: Եվ կսկսեմ այնտեղից, որտեղից սկսում են եկեղեցական (մատենագիրներն) ըստ քրիստոնեական կրոնի, ավելորդ համարելով երկրորդել արտաքին հեղինակների առասպելները սկզբնական պատմության մասին, բայց հետագայից կհիշենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որքան նրանք զուգադիպում են սուրբ գրքի պատմության, մինչև որ քնականաբար կհասանենք հեթանոսական զրույցներին. բայց սրանից էլ կառնենք, ինչ որ հավաստի կհամարենք:

7.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄՅՈՒՄ ՊԱՏՄԵՂՈՒՆԵՐԸ ՁԻՒՅՔԱՆՑԻՆ (Ս. ԳՐԲԻՆ) ԱՐԱՄԻԵՆԻԱՅ ԵՎ ՄՅՈՒՄ ՆԱԼԱՔԵՅՆԵՐԻ ՎԵՐՅԵՐՄԱՄԻՐ

Բոլոր մարդկության արմատի, կամ եթե մեկը կամենա ասել՝ ծայրի մասին պետք է մեղ մի քանի խոսք ասել, թե ինչու՞ մյուս պատմագիրները, ինչպես Բերոսոսը, Բաղմավեպը, և Աբլուղենոսը¹², ս. հոգուն հակառակ մատնողությամբ չմիաբանեցին (ս. գրքին). ինչպես նաև նույնինքն նախկառույցի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ, ոչ միայն (տարբեր) անուաներ և ժամանակներ նշանակելով, այլև մարդկային ազգի սկիզբ դնելով ոչ այն՝ որ մեզ համար ստույգ և արժանահավատ է:

Որովհետև Աբլուղենոսը, մյուսների նման, այսպես է ասում նրա մասին. «Ամենախնամ աստվածը նրան նշանակեց ժողովրդին հովիվ և առաջնորդ»: Որից հետո ասում է. «Ազովրոսը թագավորեց տասն շար¹³», որ լինում է երեսուն և վեց հազար տարի: Նույնպես և Նոյի համար գործ են ածում ուրիշ անուն և վերա-

գրում են նրան խիստ երկար ժամանակ, թեպետ և ջրերի սաստիկ (Տորդոթյան) և երկրի ապականության վերաբերմամբ խոսում են համաձայն ս. գրքի պատմածին. նույնպես և նահապետների թիվը, Քսիստոթրոսով¹⁴ միասին, տասն են հաշվում: Նրանց այս հաշվը հեռանում է ոչ միայն մեր, մանավանդ թե ս. գրքի արեղակնային տարիներից, որոնք գոյանում են շորսժամանակյան մի շրջան, կատարելով, այլև եթե լուսնի ծնունդներով հաշվենք տարիները եգիպտացիների նման: Նույնիսկ եթե տարի հաշվելու լինենք այսպես կոչված աստվածների (շրջանները)¹⁵, այնուամենայնիվ նրանք չեն համաձայնի առաջարկված անհուն թվերին և ճշմարիտ ժամանակին չեն հավասարի, երբեմն նվազ գալով և երբեմն խոշոր թիվ գումարելով: Պետք է այստեղ իսկապես նրանց կարծիքներն ըստ մեր կարողության բացատրել, թե նրանցից յուրաքանչյուրը ի՞նչ մտածողությամբ այսպես գրեցին. բայց մեր առաջիկա գործի երկարության պատճառով՝ այդ բանը կթողնենք ուրիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կընդհատենք այդ մասին, ու կսկսենք պատմել (նահապետների մասին) ինչպես որ հավատացած ենք:

Ահամ նախաստեղծ. սա երկու հարյուր երեսուն տարեկան ժամանակ ծնում է Սեթին: Սեթ երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ ծնում է Ենոփին: Սրան են պատկանում արձանագրություններից երկուսը, երկու գալիք դիպվածների դեմ, ինչպես ասում է Հովսեփոսը¹⁶, թեպետ անհայտ է նրանց տեղը: Ենոփսը առաջինն էր, որ հուսաց աստծուն կոչելու:

Եվ ինչո՞ւ է այս այսպես, և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հուսաց՝ աստծուն կոչելու, և ի՞նչպես պետք է հասկանալ կոչելը բառը: Որովհետև Ադամ իսկապես աստվածաստեղծ է, նա էր, որ աստծու բերանից պատվեր ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք գործելով ու թագ կենալով՝ «ո՞ր էս» հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում: (Ադամից) հետո Աբելը աստծուն մերձավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զոհ է մատուցանում, որ ընդունելի է լինում: Արդ՝ հրե սրանք աստծուց ընդունված ու նրան ճանաչում էին, ինչո՞ւ սրա (Ենոփի) մասին է ասվում, թե առաջինը կոչեց աստծուն և այն՝ հուսով: Արդ՝ այս մասին ուրիշ քացատրությունների համար կողարկենք մեր հրավիրած տեղը¹⁷, իսկ ինչ որ առձեռն պատրաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանազանց գտնվելով՝

իբր գործած շարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և աստծու (տեսությունից), ինչպես ասված է: Հետո Ադամի որդիներից (Աբելը), ամենից մերձավորն աստծուն, սպանվում է իր հարազատ եղբորից: Այնուհետև տեղի շունենալով ոչ աստվածային խոսք և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդկային տղան ընկնում է տարակուսանքի և անհուսություն մեջ, այլև իրապես ինքնահաճո գործերի մեջ: Սրանց մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղամտությամբ կոչում է աստծուն: Իսկ կոչելը երկու կերպ կարելի է հասկանալ— կա՞մ անվանել, ինչպես մի մոռացված բան, կամ օգնություն կանչել: Արդ՝ անվանել հասկանալը, ինչպես մոռացվածին, հարմար չէ գալիս, որովհետև այնքան շատ տարիներ չէին անցել, որ աստված անունը նրանց մոռացնել տար կամ հենց նրան, որ այս անունով կոչվում էր, և դեռ նույնիսկ աստծուց ստեղծվածը մահվան և թաղման շէր հասել: Ուրեմն սա (Ենոփսը) աստծուն օգնության է կանչում:

Սա հարյուր իննսուն տարեկան՝ ծնում է Կայնանին: Կայնան հարյուր յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Մադադայելին: Մադադայելը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Հարեդին: Հարեդը հարյուր վաթսուն և երկու տարեկան՝ ծնում է Ենոփին: Ենոփսը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Մաթուսաղային: Մաթուսաղային ծնելուց հետո նա երկու հարյուր տարի արժանավոր և հաճոյական վարք ունենալով—ինչպես գիտե նա, որ հաճեցավ—ամբարտիշտների միջից տեղափոխվեց, ինչպես ասված է, որի պատճառը հետո կբացատրենք: Մաթուսաղան հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Ղամեքին: Ղամեք հարյուր ութսուն և ութ տարեկան ծնում է որդի և անունը դնում Նոյ:

Նոյի մասին

Եվ ինչո՞ւ արդյոք միայն սրան որդի անունով կոչեց, իսկ բոլոր մյուսների մասին պարզաբար ասաց թե ծնան, որի մասին հայրն ինչ որ հակառակ բան է մարգարեանում.— «Սա մեզ կհանգստացնեն, ասում է նա, մեր գործերից, մեր ձեռքերի տրամությունից և աստծու անիծած երկրից», որ իրոք հղավ ոչ թե հանգիստ, այլ շնչում ամեն բանի, որ երկրի վրա կար: Ինձ թվում է, թե «հանգստացնելը» նշանակում է դադարեցնել, իսկ դադարեցնելը՝ (ոչնչացնելը) ամբարշտությունը և բոլոր շարիքները, երկրորդ դարի զազազագործ մարդկանց կատակումով: Որովհետև գեղեցիկ ասաց, «մեր

գործերիցս, այսինքն անօրինություններից, և «ձեռքերի տրամու-
թյունից», որոնցով պղծություն ենք կատարում: Բայց ըստ այս
մարգարեության հիրավի հանգչում են, բայց ոչ բոլորը, այլ առա-
քինություններ կատարյալ հոգիները, երբ շարիքներն ինչպես հեղե-
ղով մաքրվում են, ինչպես Նոյի ժամանակ շար գործերի անձնա-
տուր մարդիկ: Իսկ որդի անունով մեծարեց ս. գիրքը (Նոյին), իբ-
րև հայտնի ու նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինություն-
ների արժանավոր ժառանգի:

Ե

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԿՈՑԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄՆԵՂԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՉԱՍԱՐ Է ԳԱԼԹՍ
ՄԻՆՁԵՎ ԱՐԲԱՀԱՄ, ԿՆՆՈՍ ԵՎ ԱՐԱՄ, ԵՎ ԹԵ ԿԵՆՈՍԸ ՈՉ ԲԵՆ Է
ԵՎ ՈՉ ԲԵՎՈՐ ՈՐԴԻՆ

Եվ այս հայտնի է ամենքին, թե դժվարագյուտ և տաժանելի է
ժամանակագրություն կազմելը սկզբից մինչև մեր ժամանակները,
մանավանդ որոշելը նախարարական ցեղերի սերունդը Նոյի երեք
որդիներից: Մանավանդ որ ս. գիրքը չուրաչիսներին զատելով իբրև
իր սեփական ազգ՝ մյուսներինը լքեց, իբրև արհամարհելի և իր
կողմից նշանակվելու անարժան (ազգերի): Սրանցից սկսելով մենք
կճառենք, որքան կարողություն ունենք, ինչպես որ հավաստին
զտանք հին պատմությունների մեջ, որոնք ըստ մեզ կատարելա-
պես ճշմարիտ են: Իսկ դու, ո՞վ ուշիմ ընթերցող, նայի՛ր այստեղ
երեք ցեղերի շարքի հավասարությանը մինչև Աբրահամ, Նինոս և
Արամ և զարմացիր:

Սեմը հարյուր տարեկան հասակում, շրհեղեղից երկու տարի
հետո, ըստ ս. գրքի, ծնում է Արփաքսաթին:

Սեմ

Սեմ հարյուր տարեկան՝ ծնում է Արփաքսաթին:

Արփաքսաթ հարյուր երեսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է
Կայինանին:

Կայինան հարյուր և քսան տարեկան՝ ծնում է Սաղային:

Սաղա հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Եբեքին:

Եբեք հարյուր երեսուն և չորս տարեկան՝ ծնում է Փաղեկին:

Փաղեկ հարյուր երեսուն և երեք տարեկան՝ ծնում է Ռազա-
վին:

Ռազավ հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Սեբուքին:

Սեբուք հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նաբովրին:

Նաբովր յոթանասուն և ինն տարեկան՝ ծնում է Թարային:

Թարա յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Աբրահամին:

Քամ

Քամ ծնում է Քուշին:

Քուշ ծնում է Մեստրայիմին:

Մեստրայիմ ծնում է Նեբրովթին:

Նեբրովթ ծնում է Բաբին:

Բաբ ծնում է Անեբիսին:

Անեբիս ծնում է Արբելին:

Արբել ծնում է Քայադին:

Քայադ ծնում է մյուս Արբելին:

Արբել ծնում է Նինոսին:

Նինոս ծնում է Նինուասին:

Հարեք

Հարեթ ծնում է Գամեքին:

Գամեք ծնում է Թիրասին:

Թիրաս ծնում է Թորգոմին:

Թորգոմ ծնում է Հայկին:

Հայկ ծնում է Արամանյակին:

Արամանյակ ծնում է Արամայիսին:

Արամայիս ծնում է Ամասիային:

Ամասիա ծնում է Գեղամին:

Գեղամ ծնում է Հարմային:

Հարմա ծնում է Արամին:

Արամ ծնում է Արա Գեղեցիկին:

Արդ Կայինանին իբրև Նոյից չորրորդ և Սեմից երրորդ՝ գրում
են բոլոր ժամանակագիրները: Նույնպես և Թիրասին Նոյից չոր-
րորդ և Հարեթից երրորդ, թեպետ ըստ մեր (հայերեն) թարգմանու-
թյան ոչ մի տեղ չի գտնվում ուղղակի ճյուղագրության մեջ¹⁸: Իսկ
Մեստրայիմին իբրև Նոյից չորրորդ և Քամից երրորդ նշանակված

չենք գտնում ո՛չ մեր թարգմանութեան մեջ և ոչ որևէ ժամանակագրի կողմից: Բայց այսպես նշանակված դրանք մի շատ ուշիմ և ընթերցասեր ասորու կողմից, և մեզ հավանական թվաց նրա ասածը: Որովհետև այդ Մեսոպոտամիայի մեջ է, որի տակ հասկացվում է Եգիպտոսը: Եվ որովհետև ժամանակագրիներին շատերը գրում են, թե Նեբրովթը, այսինքն Բելը, Եթովպացի է կղև՝ մենք համոզվեցինք, որ իսկապես այսպես է կղև, Եգիպտոսի (և Եթովպիայի) սահմանակցութեան պատճառով:

Մրանից հետո այս էլ ասենք, որ թեպետ Քամի սերունդների տարիները մինչև Նինոս, և ոչ իսկ ստուգապես Նինոսինը, ոչ մի տեղ թվարկված չեն, կամ թե մեզ չեն հասել, իսկ Հարեթի սերունդներինը բոլորովին չկան,— բայց և այնպես վերը բերված ազգաբանութունը հավաստի է, քանի որ երեք ցեղերն էլ տասնևմեկական սերունդ են կազմում մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ. որովհետև Արան, տասներկուերորդը՝ Նինոսից հետո է, երիտասարդ հասակում վախճանած: Եվ սա ճշմարիտ է, ոչ ոք չկասկածի, որովհետև այս քանները մեզ պատմում է շատ բաներում վրաստահելի Աբրուդինոսը, որ ասում է այսպես. «Նինոս (որդի) Աբրեդի, (որդի) Փայադի, (որդի) Աբրեդի, (որդի) Անեթի, (որդի) Բաբի, (որդի) Բելի»: Նույնպես մերը, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկը, որին վաճառող Շամիրամն սպանեց՝ թվարկում է այսպես. «Արա Գեղեցիկը (որդի) Արամի, (որդի) Հարմայի, (որդի) Գեղամի, (որդի) Ամասիայի, (որդի) Արամայիսի, (որդի) Արամանյակի, (որդի) Հայկի, որ դուրս եկավ Բելին հակառակորդ և միանգամայն նրա կյանքին վերջ դնող»: Այս բանն ասում է Աբրուդինոսը իր առաջին առանձին մանր ազգաբանութեան մեջ, որ վերջերս ոմանք դեն գցեցին:

Մրանց վկայում է և Կեփաղիոն¹⁹, որ ասում է (իր գրքի) գլուխներից մեկում. «Մեր աշխատութեան սկզբում սկսեցինք մանրամասն գրել բոլոր ազգաբանութուններն արքունական դիվաններից (առնելով), բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ հենից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակութունը, այլ հիշել միայն քաջ, իմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներին և մեր ժամանակն իզուր չվատնել և այլն:

Այլ մեզ բոլորովին օտարտաի և ճշմարտութեան հակառակ է թվում այն, որ ասում են, իբր թե Նինոսը Բելի որդին է կամ նույն ինքն Բելը, որովհետև ոչ ազգաբանութունը, ոչ էլ տարիների

գումարումը այս բանը չեն հաստատում. դուրս մեկը (այս երկուսի) նշանավոր և անվանի լինելու պատճառով պատշաճ համարած լինի հեռավորին իբրև մոտավոր նշանակել:

Այս բաներն իսկապես մենք դրանք հունարեն գրականութեան մեջ: Թեպետ և իրենք հույները քաղղեարենից փոխադրեցին իրենց լեզվին, և թեպետ քաղղեացիները կամ ինքնարեթաբար՝ հոժար կամքով այս կատարեցին կամ թագավորների հրամանից հարկադրված՝ ինչպես մի ոմն Առիոս²⁰ և ուրիշ շատերը, բայց մենք հույներին ենք համարում, նրանցից ուսած լինելով:

2

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ՄՅՈՒՍ ՀԱՒԵՈՍՆԵՐԸ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՄՈՎՍԵՍ (ՄԱՐԳԱՐԵՆԻ) ՀԱՄԱՅԱՅՆ ԵՆ ԵՎ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԵՐ, ԵՎ ՈՒՄՊՈՒՐՈՐՈՍ ՓԻՒՍՈՓՈՍԻ ԶԻՆ ԱՆԻՐ ԶՐՈՆՅՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բազմաթիվ գրվածքներից ընտրելով հավաստին, որքան կարողացանք՝ նշանակեցինք նույն երեք որդիների սերունդները մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ, որին, կարծում եմ, խելացի մարդկանցից ոչ ոք չի հակառակի, եթե միայն մարդ չցանկա, ճշմարտութեան ոճը խանգարելով, ճշմարիտ պատմութունները առասպելների վերածել: Այս դեպքում թող ամեն մի միտք ուրախանա՝ ինչպես կամենա:

Բայց եթե դու շնորհակալ լինես մեր նեղութունների և ջանքերի համար, ո՛վ ուսումնասիր և մեզ այս հարցերում աշխատեցնող, համառոտ խոսքերով կհիշատակեմ, թե հին վիպագրիներն ի՛նչպես գրեցին մեր վերը նշանակած անձերի մասին, թեպետ ներկայումս չեմ կարող ասել, արդյոք թագավորների մատենադարաններում այնպես գտնելով, թե ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի կամեցավ փոփոխել անունները, գրույցները և ժամանակները, կամ թե մի ուրիշ որևէ պատճառից: Բայց ինչպես սկզբի մասին երբեմն ճշմարիտ են ասում և երբեմն ստում են,— օրինակ՝ նախաստեղծին չկոչելով առաջին մարդ, այլ թագավոր, նրան օտարտաի և նշանակութունից զուրկ անուն տալով և երեսուն և վեց հազար տարվա կյանք վերագրելով (ստում են). իսկ նահապետների թվով և շրճողեղի հիշատակութեամբ զուգընթացում են Մովսես (մարգարեին),— այնպես էլ շրճողեղից հետո երեք անվանի մարդիկ նշա-

նակելով աշտարակաշինությունից առաջ և Քսիսութրիոսի Հայաստան նավարկությունից հետո՝ ճշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփոխումով և ուրիշ շատ բաներով ստում են:

Բայց ես այժմ ուրախանում եմ՝ իմ առաջիկա խոսքերին սկիզբ դնելով ինձ սիրելի և շատերից պվելի ճշմարտախոս Բերոսյան Սիրիլլայից²¹: Նա ասում է. «Նախ բան աշտարակը և մարդկային խոսակցության բաղմալեզու դառնալը, և Քսիսութրիոսի դեպի Հայաստան նավարկությունից հետո, երկրի իշխաններ էին դառնում Զրվանը, Տիտանը և Հապետոսներն»²², որ ինձ թվում են Սեմը, Քամը և Հաբեթը:

«Ըրբ նրանք, ասում է նա, բոլոր տիեզերքը բաժանում էին իրենց իշխանությունների տակ, Զրվանը բռնանալով տիրում է մյուս երկուսի վրա»: Հետո արդեն Զրադաշտ մոզքը, բակտրիացիների, այսինքն մեդացիների թագավորը, այս Զրվանին կոչեց սկիզբ և աստվածների հայր և էլի ուրիշ շատ բաներ նրա մասին առասպելաբանեց, որոնք կրկնելը անտեղի ենք համարում:

«Արդ՝ իբրև Զրվանը բռնացավ ասում է (Սիրիլլան)՝ Տիտանը և Հապետոսներն նրան գիմարդություն ցույց տվին, նրա հետ պատերազմի բռնվելով, որովհետև նա մտադրություն ուներ՝ իր որդիներին բոլորի վրա թագավորեցնել: Այս խառնակության ժամանակ, ասում է, Տիտանը հափշտակեց Զրվանի ժառանգության սահմաններից մի մասը: Այս ժամանակ մեջ մտավ նրանց բույրը, Աստղիկը, և համոզեց, որ խոտվությունը դադարեցնեն: (Տիտանը և Հապետոսներն) համաձայնում են, որ Զրվանը թագավորե, բայց ուխտով և երդումով գաշինք են հաստատում, որ Զրվանից ծնվելիք բոլոր արուններին սպանեն, որպեսզի սերունդն սերունդ չթագավորե. այս նպատակով հզոր մարդկանց վերահսկող նշանակեցին նրա կանանց ծնունդների վրա: Եվ երբ երկուսին սպանեցին, երդումը և ուխտը հաստատ պահելու համար, ապա Աստղիկ բույրը Զրվանի կանանց հետ միասին համոզում են Տիտաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուցքնկեց, իսկ այժմ կոչվում է Ուլիմպոս»²³:

Արդ՝ այս բաները ուրիշ մեկը թեկուզ ճշմարտություն համարե, թեկուզ առասպել, բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան ճշմարիտ է: Որովհետև Կիպրոսի Կոստանդիա (քաղաքի) եպիսկոպոս Եպիփանը²⁴ հերձվածների դեմ դրած գրքում, երբ ձեռնարկում է ապացուցանել աստծու ճշմարտությունն ու արդարագատու-

թյունը՝ այսպես է ասում իսրայելացիների ձեռքով յոթն ազգերի ոչնչացման մասին. աստված արդարագատությունը ոչնչացրեց այդ ազգերը իսրայելացիների առաջ, որովհետև նրանց կալվածների հողըն ընկնում էր Սեմի որդիների բաժնի մեջ, իսկ Քամը հարձակվելով բռնությամբ հափշտակեց այդ երկիրը. իսկ աստված երգամբ տրված ուխտի իրավունքը պաշտպանելով վրեժ է առնում Քամի ցեղից և ժառանգությունը վերադարձնում է Սեմի որդիներին: Բայց Տիտաններին և Ռափայիմներին ս. գիրքն էլ հիշում է:

Բայց մենք պետք է թեկուզ շատ կարճատև երկրորդներ ոմանց անգիր հին գրույցները, որ վաղ ժամանակ պատմվում էին հունաց իմաստունների մեջ: Այս գրույցները մեզ հասան Գորգի և Բանան կոչվող անձերի ձեռքով, ինչպես և երրորդի՝ ոմն Դավթի²⁵ միջոցով: Սրանցից մեկը, փիլիսոփայություն ուսած, այսպես էր ասում. «Ո՛վ ծեբեր, երբ ես Հունաստանում էի և ուսանում էի գիտություններ՝ մի օր դեպք եղավ, որ իմաստուն և բազմահմուտ անձերի մեջ խոսակցություն բացվեց աշխարհագրության և ազգերի բաժանման մասին: Ոմանք գրքերը բացատրում էին այլաբանորեն, ոմանք ուրիշ կերպ: Իսկ Ուլիմպոսի որոս անունով մեկը²⁶, որ նրանց մեջ ամենահմուտն էր՝ այսպես ասաց. «Ձեզ պատմեմ անգիր գրույցներ, որ ավանդաբար հասել են մինչև մեզ, որ գեղջուկներից շատերն էլ մինչև այժմ պատմում են: Եղել է մի մատչյան Քսիսութրիոսի և նրա որդիների մասին, որ այժմ ոչ մի տեղ չի երևում, որի մեջ, ասում են, պատմվելիս է եղել այսպես: Երբ Քսիսութրիոսը նավեց դեպի Հայաստան և ցամաքի հանդիպեց՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմ անունով, դնաց դեպի հյուսիսային արևմուտք՝ երկիրը դիտելու. հանդիպեց մի փոքր դաշտի մի երկայնանիստ լեռան մոտ, որի (դաշտի) միջով գետ էր հոսում դեպի Ասորեստանի կողմերը: Այստեղ գետի մոտ նա կանգ է առնում ու մնում է երկու լուսնական ամիս, լեռն իր անունով կոչում է Սիմ և նորից վերադառնում է արևելահարավ՝ որտեղից որ եկել էր: Իսկ նրա կրասերագույն որդիներից մեկը, Տարբան անունով, երեսուն որդիներով և տասնհինգ աղջիկներով ու սրանց ամուսիններով, հորից բաժանվելով բնակություն է հաստատում նույն գետի ափին, որի անունով (Սեմը) դավառը կոչում է Տարավն (Տարոն), իսկ այն տեղը, որտեղ (Տարբանը) բնակվեց, կոչում է Ցրոնք, որովհետև այնտեղ առաջին անգամ որդիները բաժանվեցին նրանից: Դարձյալ պատմում էին, թե նա կարճ օրեր ապրել է

բակտրիացիները սահմանների մոտ, և այստեղ էլ մնացել է նրա որդիներից մեկը: Որովհետև արևելքի կողմերում Սեմին Զրվան են կոչում, իսկ զավառը կոչում են Զարավանդ մինչև այսօր: Բայց ավելի հաճախ Արամյան ազգի ծերունիները փանդիոնների նվագակցութլամբ ցուցքերի և պարերի երգերում²⁷ հիշատակում են այս բաները:

Եվ այս գրույցները սուտ են թե իրոք եղած՝ մեզ համար կարևոր է, միայն որպեսզի դու ամեն բան գիտենաս, այս գրքում գետեղում եմ՝ ինչ որ լսովի գիտեմ և ինչ որ գրքերից, որպեսզի իմանաս իմ մտքի անկեղծութլունը գեպի քեզ:

ՀԱՄԱՌՈՑ ՌԱՅԱՏՐԱԹՅՈՒՆ, ԹԵ ԱՐՏԱՔԻՆ ՆԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԲՈՒ ԿՈՉԱՄԷ՛ ՂՍՅ Ա. ԳՐԻՆ ԽԱԿԱԳԵՍ ՆԵՐՈՎԹՆ Է

Բելի մասին, որին ժամանակակից էր մեր նախնին՝ Հայկը, շատեր շատ բաներ են պատմում այլընդայլո, բայց ես ասում եմ, թե կռնոս²⁸ կոչվածը և Բելը՝ Նեբրովթն է, ինչպես եզրպատացիները Մովսեսի նման թվում են՝ Հեփեստոս, Արեզակ, Կռնոս, որ են Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, բաց թողնելով Մեսորայիմին, որովհետև նրանք ասում են, թե իրենց առաջին մարդն եղել է Հեփեստոսը²⁹, որ գտել է կրակը: (Թե ինչո՞ւ է սա կոչվում կրակը գտնող, կամ որ Պրոմեթեոսը³⁰ գողացել է կրակն աստվածներից և շնորհել է մարդկանց— այս այլաբանութլունը բացատրելը մեր նյութին չի վերաբերում): Նաև եզրպատացիների թագավորական ցեղերի կարգը և տարիների գումարումը Հովիվների թագավորական հարստութլունից մինչև Հեփեստոս հավասար է զալիս երբայցոց, Հովսեփի ժամանակներից մինչև Սեմ, Քամ և Հաբեթ:

Այսքանը բավական կհամարենք այս հարցերի մասին: Որովհետև եթե աշտարակաշինութլունից սկսած մինչև ներկա ժամանակներս պատահած բոլոր բաները ջանանք մեզ բերել մեր պատմութլյան մեջ ի գիտութլուն քեզ, ապա ե՞րբ կհասնենք ջո ցանկացած պատմական գրույցներին, մանավանդ որ մեր առաջիկա գործն երկար է, իսկ մահկանացուների ժամանակը կարճ է և անհայտ: Ուստի կսկսեմ քեզ ցույց տալ մեր (պատմութլունը), թե ո՞րտեղից և ի՞նչպես (սկսվեց):

Պատմում են, թե Արշակ մեծը³¹, Պարսից և Պարթևաց թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբեց մակեդոնացիների դեմ, թագավորեց բոլոր Արևելքի և Ասորեստանի վրայ սպանեց Նինվեում Անտիոքոս թագավորին և բոլոր տիեզերքը հնազանդեցրեց իր ձեռքի տակ: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա, այսպես նպատակահարմար համարելով, որպեսզի իր թագավորութլունն անխախտ մնա: Նրան թագավորութլյան քաղաք է նշանակում Մծբինը և նրան սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պաղեստինը, Ասիան, ամբողջ Մեջերկրայքը³² և Թետալիան³³, Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, ուր Կովկասը վերջանում է արևմուտյան ծովի մոտ³⁴, նաև Ատրպատականը, «և էլի՝ որքան ջո միտքն ու քաջութլունը կհասնեն, որովհետև, ասում է, քաջերի սահմանը նրանց գեներն է, որքան կկտրե, այնքան էլ կտրե»: Սա իր իշխանութլունը լիովին կարգի բերելով և իր թագավորութլունը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ո՞վքեր արդյոք և ի՞նչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը քաջերի՞ տեղն է գրավում, թե ապիկարների՞ նա գտավ մի ուշիմ ասորի, Մար Աբաս Կատինա անունով, քաղդեական և հունարեն գրութլյան մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արբունական դիվանը: Եվ նրան թուղթ է գրում այս բովանդակութլամբ:

ՀԱՅՈՑ ՂԱՂԱՒԵԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՊԱՐՏԵՑ ԹԱԿԱՎՈՐ ԱՐՇԱԿ ՄԵՑԻՆՅՑ

Արշակ թագավոր ցամաքի և ծովի, որի անձն ու կերպարանքն իսկապես մեր աստվածներին են նման, բախտն ու հաջողութլունները՝ բոլոր թագավորներից գերազանց և մտքի լայնութլունը՝ ինչպես երկնքինը երկրի վրա. Վաղարշակ, ջո կրտսեր

եղբայրն ու նիզակակիցը, որ քեղանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ եղիւր մշտական հաղթութիւնամբ:

Որովհետեւ քեղանից պատվեր ստացա քաջութիւնն և ամեն տեսակ իմաստութիւնն հոգ տանել՝ երբեք զանց չարի քո խրատն անփութութիւնամբ, այլ ամեն բանի խնամք և հոգ տարա՝ որքան միտքս կտրում էր և հնարավոր էր: Եվ այժմ քո խնամակալութիւնամբ թագավորութիւնս կարգավորելով՝ միտքս դրի իմանալ, թե ինձանից առաջ ովքե՞ր են տիրել Հայոց աշխարհիս և ո՞րտեղից են այն նախարարութիւնները, որ այստեղ կան: Որովհետեւ այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհենական սլաշտամունքներ, և աշխարհիս դքսավորներին ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ ուրիշ մի օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնիխուռն է և վայրենի:

Ուստի աղաչում եմ քո տերութիւնը, որ հրամայես արքունական զիվանը բանալ քո հղոր տերութիւնն ներկայացող այդ մարդու առաջ, որպեսզի քո եղբոր և որդուն ցանկալի (պատմութիւնը) գտնելով՝ փութով բերե: Հաւատացած եմ, որ մեր բավականութիւնը, որ կունենանք (քո) կամքը կատարելով, թեկ ևս ուրախութիւն կլինի: Ողջ եղիւր, աստվածների մեջ բնակութիւնամբ երեւելի՞րա:

Արշակ մեծն ընդունելով Մար Աբաս Կատինայից զորութիւնը, մեծ հոծարութիւնամբ հրամայում է առաջարկել նրան արքունական զիվանը, որ Նինվեունն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրութիւն ունի իր եղբայրը, որին հանձնարարել էր իր թագավորութիւնն կեսը: (Մար Աբասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատչանները՝ գտնում է մի մատչան հունարեն զրված, որ ունեւր, ասում է, այսպիսի վերնագիր.

Մատչանի սկիզբը

Այս մատչանն Աղեքսանդրի³⁶ հրամանով քաղցկարեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հնեբի և նախնիքների պատմութիւնները:

Որի սկզբում, ասում է, նշանակված են եղել Զրվանը, Տիտանը և Հապետոսին, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր տեղում դասավորված երկար տարիների ընթացքում:

Մար Աբաս Կատինան այս մատչանից հանելով միայն մեր

ազգի հավաստի պատմութիւնը հույն և ասորի գրեթով՝ բերում է Մծբին, Վաղարշակ թագավորին³⁷, եվ բարեկազմ ու քաջ ազնունավոր, արի վաղարշակը, կորովախոսն ու հանճարեղը, ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր դանձերի մեջ՝ հրամայում է մեծ շուքութիւնամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից հրամայում է արծանի վրա դրոշմել: Որից մենք հավաստի տեղեկանալով զրույցների կարգին՝ կկրկնենք այժմ, քո հարցասիրութիւնը (զոհացնելով), հասցնելով մեր բնիկ նախարարութիւնները մինչև քաղցկացոց Սարդանասպալը և դեռ ավելի մոտ:

Պատմութիւնն այսպես էր սկսվում:

Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երեւելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդութիւն սկիզբ: Սրանցից առաջ եկան հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանգամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտապանութիւնամբ հղանալով ծնան աշտարակաշինութիւնն ամբարիշտ խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցասումից ինչ-որ ահագին և աստվածային հողմ փչելով կործանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ և շփոթութիւն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հապետոսիւն Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հաստ աղեղով և հզոր նետածիգ:

Բայց մենք կդադարեցնենք զրուցաբանութիւնն այս կարգը, որովհետեւ մեր նպատակն է ոչ թե պատմութիւնն ամբողջութիւնամբ գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին: Արդ՝ նույն մատչանից սկսելով կասեմ. Հապետոսին, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլագ, որ են Հաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Որից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով— Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք:

Ծ

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍՍՄԲՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, խիստ գանգուր մաղերով, վառվառն աչքերով, հաստ բազուկներով: Մաքաջ և երեւելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, զիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դուրացուներին

վրա տիրապետելու: Սա խորխտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելիբրոնավորութեան դեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռովում տարածվում էր բոլոր երկրի լայնութեան վրա, բազմամբոխհակաների, անշափ կատաղիների և ուժավորների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, խելագարված, սուրն քնկերի կողմ էր կոխում, ձգտում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, և Բելին պատահամբ հաջողվեց բռնանալ և բոլոր երկիրը զրավել: Որին Հայկը շկամենալով հնազանդել, Բարեխոնում Արամանյակ որդին ծնելուց հետո. շվեց դեպի Արարադի²⁸ երկիրը, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրերով և որդիներին որդիներով, որ զորավոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեքհարյուր հոգի, և ուրիշ բնորոշիներով²⁹, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տունտեղով³⁰: Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով՝ այնտեղ կարվածում շինում է բնակության տուն³¹ և տալիս է ժառանգություն Կազմոսին, Արամանյակի որդուն: Սա արդարացնում է ասված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է (Մար Աբասը), իր մնացած մարդկանցով և տունտեղով շարժվում է դեպի հյուսիսային արևմուտք և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք, այսինքն թե այստեղ բնակողները հայրեր են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է և մի գյուղ, որն իր անունով կոչում է Հայկաշեն: Այստեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավաթիվ մարդիկ, որոնք կամովին հնազանդել են դուրսագնին: Այս էլ արդարացնում է ասված անգիր գրույցները:

ԾԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ԲՊԷՎԱՆ ԼՐԱՄԵՆ

Խոսքը շարունակելով (Մար Աբասը), ասում է, թե իբր Տիտանյան Բելը³² իր թագավորությունն ամենքի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկում է հյուսիսի կողմը Հայկի մոտ, որ նա հնազանդության գա և

խաղաղութեամբ ապրի: «Դու ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրո՛ւ և մեղմացրո՛ւ քո հպարտ քնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրիր՝ որտեղ որ կհասնես իմ երկրում բնակության տեղ քնտրել»: Հայկը Բելի պատգամավորներին հետ է դարձնում խառութեամբ պատասխանելով: Ուղարկված (պատգամավորը) վերադառնում է Բաբելոն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում նրա դեմ և հեռակ վորքի մեծ քաղմութեամբ գալիս հասնում է հյուսիս, Արաքսի երկիրը, Կազմոսի տան մոտ: Կազմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագազնաց (մարդիկ) ուղարկելով: «Գիտցած եղիր, ասում է, ո՛վ մեծդ դուրսագունների մեջ, որ Բելը դիմում գալիս է քո վրա հավերժական քաշերով և երկնադեզ հասկով մրցող հսկաներով: Եվ ես լսելով, որ նա մոտեցել է իմ տանը՝ փախա և ահա՛ տագնապած գալիս եմ քեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես»:

Իսկ Բելը հանդուգն ու անճոռնի ամբոխի զորութեամբ, ինչպես մի հեղեղ, որ զառիվալրից ներքև է միժում, շտապում էր հասնել Հայկի բնակության սահմանները, վստահ լինելով զորավոր մարդկանց սրտերի և անձերի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հսկան, փխստ գանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով, շտապով հավաքում է իր որդիներին և թոռներին, քաշ և աղեղնավոր մարդկանց, թվով շատ նվազ, և ուրիշ մարդկանց, որ ձեռքի տակ ունեիր, գնում հասնում է մի ծովակի ափ³³, որի ջրերն աղի են և մանր ձկներ են պարունակում: Եվ իր զորքերը կանչելով՝ ասում է նրանց. «Երբ մենք գուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանգնած կլինի Բելը քաշերի խոռոն քաղմության մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղիքը Բելի ծառայության տակ քնկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք»:

Եվ ամբողջ ասպարեզներ³⁴ դեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձրագույն լեռների միջև մի դաշտաձև տեղ: Եվ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, զլուխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի քաղմաթիվ ամբոխի անկարգ հրոսակը, որ հանդուգն հարձակումով ցիրուցան վազվզում էին երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, Բելը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանգնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի

վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Քելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցնել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի մեջ: Նա կրում էր երկաթե գլխանոց, նշաններ կրող վերջերով, թիկունքի և լանջի վրա պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որից ձախ կողմից կախված էր երկայրի սուրը. աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում ընտիր (գորականներ): Հայկը տեսնելով պինդ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ և ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կարմուսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև աղևզ և սուր (գործածելու մեջ) կորովի մարդիկ էին, ինքը կանգնեց առջինից և մյուս բազմությունը կանգնեցրեց իր հետևում, դասավորեց մոտավորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ շարժվեց:

Երբ երկու կողմի հսկաներն իրար մոտ հասան, երկրի վրա ահագին դրդոյուն բարձրացրին իրենց գրոհներով և իրար վրա ահ ու սարսափ էին գցում իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի բերանի հանդիպելով թավալվում ընկնում էին գետին, և կոխվն (անորոշ էր մնում), երկու կողմերն էլ անպարտելի մնալով: Այս անուղասելի տարակուսական դիպվածը տեսնելով՝ Տիտանյան արքան դարհուրեց, և հետո քաշվելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր. որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամբանալ, մինչև բոլոր զորքը հասնի, որպեսզի երկրորդ անգամ ճակատամարտ սարքի: Աղեղնավոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, պինդ քարշում է լայնալիճ⁴⁵ աղեղը, երեքթևյան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում. այս կերպով՝ ճոխացած Տիտանյանը կործանվում, ընկնում է գետին և շունչը փչում է: Իսկ ամբոխն այս քաջության ահագին գործը տեսնելով փախչում է, ամեն մեկը իր երեսը դարձած կողմը: Այսքանը բավական լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը շենցնում՝ դարձնում է դաստակերտ և անունը դնում է Հայք, հաղթական պատերազմի պատճառով. սրանից զավառն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Քելն ընկավ քաջ զորականների հետ՝ Հայկը

կոչեց Գերեզմանք, որին այժմ ասում են Գերեզմանակ: Բայց Քելի դիակը, ասում է (Մար Աբաս), դեղերով զմոսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՑ ՍԵՐՎԱԾ ՑԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹՆ ՆՐԱՆՑՑՑ
ՅՈՒՐԱՔԱՆՁՅՈՒՐՆ ԵՆՉ ԳՈՐԾՑՑ

(Մար Աբասի) մատյանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հավաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության տեղը, իր Կարմուս թոռին շատ բան է պարզնում ոչառեբազմի ավարից և անվանի մարդիկ իր ընդոթիններից: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը գնում դարդարում է Հարք կոչված դաշտում: Սա տարիներ ապրելով՝ Արամանյակին ծնավ Բաբելոնում, ինչպես վերն ասացինք. դրանից հետո դարձյալ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է, ամբողջ ազգը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր եղբայրներից երկուսին, Խոռին և Մանավազին, իրենց բոլոր աղխով թողնում է Հարք կոչված տեղում, ինչպես նաև Մանավազի որդուն՝ Բազին: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բազը ժառանգում է աղի ծովի արևմտյան հյուսիսային ափը և զավառն ու ծովը կոչում է իր անունով⁴⁶: Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավազյան և Բղնունյաց նահապետությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոռը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շեներ է հիմնում, և, ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակում է Խոռոտունիների ցեղի մեծ նախարարությունը, քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը բոլոր բազմությունն անհելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաչա-

սահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեք-ված էր դեպի արևելք և երկարությամբ ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ սկանակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր կազմելով, հեղաբար հոսում էին նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և դաշտի ամերով, որպես թե պատանիներ շրջեին երիտասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեգակնաճեմ⁴⁷ լեռը, սպիտակափառ գագաթով, ուղիղ բուսել էր երկրից՝ պինդ գոտևորված մարդու երեքօրյա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հետզհետե սրվում էր դեպի վեր. իսկապես մի ծերունի լեռ՝ երիտասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակելով՝ շենցնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածք՝ ոտն Արագածո (Արագածի ստորոտ):

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր բնիկ նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո ծնավ Արամայիսին, որից հետո էլի քավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին՝ Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արմավիր, իսկ գետը կոչում է Երասխ՝ իր թոռան Երաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Շարային⁴⁸ ամբողջ աղիտով ուղարկում է մի մերձակա արգավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Շիրակ: Ուստի, թվում է, թե արդարանում է գյուղացիների մեջ գործածվող առածը. «գու, ասում են, Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները շունենք»: Այս Արամայիսը տարիներ ապրելով ծնավ Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

Ամասիան Արմավիրում բնակվելով տարիներ անցնելուց հետո ծնում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոսին և Յուլակին: Սրանց ծնելուց հետո գետն անցնում է, մոտենում է հարավային լեռան: Այստեղ, լեռան ստորոտում, խորշերում, խոշոր ծախսերով շինում է երկու տուն, մեկը դեպի արևելք, լեռան ստորոտից բխող աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տնից դեպի արև-

մուտք, նրանից հետո՝ հտակակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում⁴⁹: Այս տները նա տվեց ժառանգություն իր երկու որդիներին, արի Փառոսին, և կայտառ Յուլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով՝ իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոսից՝ Փառասիտ և Յուլակից՝ Յուլակիրտ: Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս⁵⁰ և հետո նորից Արմավիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց և մեռավ:

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում ծընավ Հարմային. նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ. իսկ ինքը գնաց արևելյան հյուսիսում եղած մյուս լեռան հտակի կողմը, մի ծովակի ափ: Նա շենցնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենքը Գեղարբունի, ինչպես կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա ծնավ իր Միսակ որդուն, որ մի սեղ ու թիկնավետ, վայելչակազմ, կորովախոս գեղեցիկ աղեղնավոր էր: Նրան է տալիս իր ստացվածքի մեծ մասը և բաղմաթիվ մարդիկ իբրև ծառայ⁵¹ և նրա ժառանգության սահման է կտրում ծովից դեպի արևելք մինչև մի դաշտ, որտեղ Երասխը, սեպադած լեռները ձևաթելով, երկար ու նեղ ձորերով անցնելով ահագին շառաչյունով թափվում է դաշտը: Միսակն այստեղ բնակվելով, իր բնակության սահմանները լցնում է շինություններով և աշխարհը իր անունով կոչում է Սյունիք, բայց պարսիկներն ավելի ճիշտ կոչում են Միսական՝ վերջերս Վաղարշակ, հայոց առաջին թագավորը Պարթև ցեղից, գտնելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս աշխարհին տեր է նշանակում, որ Միսական ցեղն է: Վաղարշակ այս անում է պատմությունից իմանալով, իսկ թե ի՞նչպես այս եղավ, իր տեղում կպատմենք:

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է հիշյալ դաշտը և նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ հետո նրա թոռան Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի: Վերջերս, Վաղարշակի թոռան Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարաժ անունով, հղջերունների, այծյամների և վարազների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետածիդ: Սրան (Արտաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենք է պարգևում Հրազդան կոչված գետի ափերին: Արանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժունյաց տունը: Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով

ծնավ Հարմային, որից հետո էլի ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս է Հայկը, որ հայ ազգի նախնին, որ Թորգոմի որդին էր, սա՛ Թիրասի, սա՛ Գամեթի, սա՛ Հաբեթի, և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության աշխարհը: Այնուհետև, ասում է (Մար Արասը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով ծնավ Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջ գործեր է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր աշխարհը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաջության գործերը, թե ի՛նչպես և ո՛ր ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կզետեղենք, կամ բաց կթողնենք, իսկ եթե ոչ՝ կզետեղենք հենց այստեղ⁵²:

ԺԾ.

ԱՐՄԱՎԻՐԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՔԱՐ ՄԱՐԵՍԻ ՄԱՀԱՂԻՆ ՄԱՍԻՆ

Եվ որովհետև մեզ հաճելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղութունն ավելի մեծ բավականություն համարել, քան ուրիշներից (առաջարկված) ուրախություններն ու կերտվածքը, ուստի համաձայնեցինք կարճառոտ մեջ քերել զըույցները Հայկյան Արամի վարած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ի՛նչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամը նինոսի Ասորեստանին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ ժողովում է ընտանի քաջ և աղեղնավոր մարդկանց բաղմութուն, մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ նիզակավոր, շատ ուժեղ նրիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ և պատերազմելու հմուտ: Նա պատահում է Հայոց սահմաններին մոտ մեղացոց երիտասարդներին,

որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուբար Մադես⁵³, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Որ մի անգամ քուշանների նման ասպատակելով (ձիերի) սրմբակներով ոտնակոխ արավ Հայաստանի սահմանները և երկու տարի իրեն ծառայեցրեց: Արամը հանկարծորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծաղելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուբարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ, ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր եկվորներին, իսկ նրա աշխարհը, մինչև Զարասպ կոչված լեռը, իրեն ծառայեցնելով հարկատու զարձրեց մինչև Նինոսի թագավորելն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով՝ մտքումը պահած ուներ իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, զրույցներից լսած լինելով, և երկար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, դիտելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի ճևտ ոչնչացնե: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորության կորստյան պատճառ դառնալ, իր շար խորհուրդը թաքցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր լշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարգարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական լինի այսքան ասվածք, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանգ առնել մեր պատմության սկզբում:

ԺԿ.

ԱՍՈՐԵՍԱՆՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՈՎԻ ԵՎ ՀԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՅԱՊԻՍ ՔԱԱՂՅԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ՆԱԵՎ ԿԵՍԱՐՈՒՅԻ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարճառոտ խոսքերով հիշատակենք ինչ որ նույն մասյանցում պատմվում է սրա քաջության դործերի մասին՝ արևմուտքում, և Ասորեստանցիների հետ կռիվը, դեպքերի պատճառն ու նշանակությունը միայն հայտնելով, իսկ գործի ընդարձակությունը համառոտ խոսքերով բացատրելով:

Նույն այս Արամը, արևելցիների հետ ճակատամարտը վերջացնելուց հետո, նույն զորութայամբ շարժվում է Ասորեստանի

կողմերը, այնտեղ ևս գտնվում է մի ուրիշ ապականիչ իր երկրի: Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, շորս բյուր սպառազեն հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով, նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել բոլոր շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում է նրան Կորդուբի միջով մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով: Բարշամն էլ նրա զինակիրների առաջը պատահելով սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստվածացրած պաշտում էին նրա բազմաթիվ արիական գործերի պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամ հարկատու ծառայության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ քաջության գործ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների հետ, մենք դեռ պետք է պատմենք: Սա գեպի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա շորս բյուր հետևակ և երկու հազար հեծյալ (ավելացնելով)⁵⁴, հասնում է կապագովկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային (ազգերը) նվաճելով և հանձնելով այս երկու ցեղերին, արևելքը Միսակլաներին և Ասորեստանի կողմերը Կադմոսի տան հաջորդներին՝ այլևս ոչ մի տեղից շփոթության կասկած չունեն՝ ուստի երկուր ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պալապիս Քաադյան, որ բռնացել զրավել էր տարածությունը երկու մեծ ծովերի միջև, այսինքն Պոնտոսի⁵⁵ և Օվկիսոսի: (Արամը) նրան ընդհարվելով վանում և փախցնում է մի կղզի ասիական ծովում, այնտեղ աշխարհի (պահպանության) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ աշխարհի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոնտին Արմենիան⁵⁶, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերտը, որ Արամից կողմնապետ նշանակված Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց՝ այդ աշխարհի հին մարդիկ կոչում էին Մածաք, կարծես շխարողանալով ճիշտ արտասանել: Հետո նա ուրիշներից ավելի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միևնույն կարգով՝ այդ տե-

ղերից մինչև բուն երկրի սահմանները շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Սրբորդ Հայք, նաև Չորրորդ (Հայք)⁵⁷: Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը՝ մեր արևմտյան կողմը՝ Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ այլապես է պատմվում հունական կողմերում՝ մեզ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա աչպես հզոր և անվանի դառնալով՝ նրա անունով մինչև այսօր մեր աշխարհն անվանում են մեր շրջակա ազգերը, ինչպես ամենքին հայտնի է: Սա ուրիշ շատ քաջության գործեր էլ ունի կատարած, բայց ինչպան որ առաջինը՝ բավական ենք համարում:

Բայց թե ինչու՞ այս բաները թագավորների բուն մատուցաներում կամ մեհենակասն պատմություններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ ոք շտաբակուսի, կասկածի չգնա: Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինոսի թագավորությունից առաջ է, երբ ոչ ոք այսպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական գրույցները իրենց թագավորների կամ մեհենակասնի մատյաններում գրել, մանավանդ որ պարծանք և պատիվ չէր օտար ազգերի քաջությունը և արիական գործերը հիշատակել: Բայց թեպետ և (սրանք) բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մար Աբաս Կուտինան պատմում է, փոքր և աննշան մարդկանց ձեռքով գուսանական (երգերից) ժողովված են արքունի դիվանում: Մի ուրիշ պատճառ էլ բերում է նույն մարդը. թե ի՞նչպես իմացա, Նինոսը հպարտ և անձնասեր մարդ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իբրև սկիզբ աշխարհակալության, ամեն տեսակ քաջության և կատարելության՝ հրամայում է այրել բազմաթիվ մատյաններ և նախնաց մասին դրոույցներ (որ վերաբերում էին) զանազան տեղերի և առանձին մարդկանց քաջության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (գրել) և գրել միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերաբերում: Բայց այս կրկնելն ավելորդ էլ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով ծնավ Արային, որից հետո էլի շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻՑ՝ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԵՋ

Արան Նինոսի վախճանելուց քիչ տարիներ անաչ խնամակաչ դարձավ իր հայրենիքին, Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանանալով՝ ինչպես և իր հայր Արամը: Բայց այն վավաշտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա դեղեցկություն մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրեոտե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված էմ, Շամիրամ իր ախտը համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատգամավորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով, և շատ աղաչանքներով ու պարզելների խոստումով խնդրում է գալ Նինվե իր մոտ, և կամ իրեն կին առնել և բոլորի վրա թագավորել, կամ նրա ցանկություն կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղություն մը իր տեղը դառնալ:

Սրբ պատգամավորները շատ անգամ երթևեկություն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց, ապա Շամիրամը սաստիկ շարանալով, պատգամավորությունը դադարելուց հետո, առնում է իր գործի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայոց երկիրը՝ Արայի վրա. բայց որքան դեմքից կարելի էր գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանել կամ հալածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը զցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարեն. որովհետև մոլեգին ցանկությունից՝ նա տուփանքով սիրահարվել էր (Արայի) մասին եղած պատմություններին՝ որպես թե նրան տեսնելիս լիներ: Փութով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակատը պատրաստելիս նա իր գորապետներին պատվեք է տալիս, եթե դեպքը բերի, ջանալ կենդանի պահել Արային: Կռվի ժամանակ Արայի գործը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կտրիճներից: Հաղթությունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ դիակների մեջ փնտրելու իր ցանկալի տարփածուին: Արային դառնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ: Հրամայում է նրան տանել դնել ապարանքի վերնատունը:

Սրբ Հայոց գործը պատրաստվում էր նորից պատերազմելու Շամիրամ տիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար՝ (Շամիրամն) ասում է. «Ծն իմ աստվածներին հրամայեցի նրա:

վերքերը լիզել և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ կախարդական դյուխություն մը Արային կենդանացնել, տուփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց զցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել. իսկ իր սիրականներից մեկին զարդարելով ու ծածուկ պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափագն ու ցանկությունը կատարեցին. ուստի այսուհետև նրանք ավելի ևս արժանի են մեղանից պաշտվելու և փառավորվելու, իբրև մեզ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ»: Նաև մի նոր արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս զորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայոց աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը փաղաղեցնում է:

Արայի մասին այսքանը բավական է կարճատև հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով ծնավ Կարդոսին:

ԺԶ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԱՄԻՐԱՄԸ ԱՐԱՅԻ ՄԱՆԻՑ ՀԵՏՈ ՇԻՆՈՒՄ Է ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ԳԵՏԻ ԱՄՔԱՐՏԱԿԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող գործերից հետո Շամիրամը սակավ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ. քարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային գավառը, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենալով հովիտներում և ծաղկավետ դաշտերում զբոսնել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օդի մաքրությունը, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաշատ ու բարեգնաց դեռերը՝ նա ասում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի տալով շրջանի մի շոքորոզ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամենատեսակ վայելչություն մանցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օդի զով ժամանակը, կյանք վայելենք Նինվեում»:

Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովալի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր⁵⁸, որ երկայնություն մը ձգվում էր դեպի արևմուտք, հյուսիսա-

յին կողմում մի փոքր թեքութեամբ, իսկ միջօրեական (Տարավա-
յին) ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած, ղառիվար ապա-
ռած: Սրանից դեպի Տարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտաձև
երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի
ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին
քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից
ծորելով, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալ-
վում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ
սակավ շեներ կային, ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս
հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ⁵⁸:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վավաշտ Շամիրա-
մը հրամայում է անմիջապես Ատորեստանից և իր իշխանութեան
մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել շորս բյուր և երկու հազար
անարվեստ դործավորներ և իր բնտրյալներից վեց հազար արվես-
տավոր գործավորներ⁵⁹, որոնք կատառելապես հմուտ էին փայտի,
քարի, պղնձի և երկաթի դործի արհեստներում: Հրամանն ասա-
ծին պես կատարվում էր. բերվեցին անարվեստ բանուորների և
բազմարվեստ հանճարեղ վարպետների բազմություններ: Եվ
հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր
քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև
այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբար-
տակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ,
փախչում ամբանում են ասպատակությունների և գաղթականու-
թյունների ժամանակ, որպես թե ամբանայիս լինեին ապառաժ
լեռների գաղաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ նա չի կա-
րողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար՝
պարսատիկի համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայում է
քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ
է ածած այնտեղ⁶⁰: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն
անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ դասերի բաժա-
նել և ամեն մի դասի վրա դեկավար նշանակել վարպետներից
ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահե-
լով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը,
ամուր պարիսպներով ու պղնձից շինած դռներով: Քաղաքի մեջ
շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ. կրկնահարկ և

ճոահարկ, զարդարված տեսակ տեսակ գույնզգույն քարերով, և
ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հրամարութեան⁶¹: Քաղաքի կող-
մերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շի-
նում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղանիքներ, համա-
պատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը
(առունների) բաժանելով՝ անց է կացնում քաղաքի միջով ամեն
տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկոցների ոռոգման
համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ա-
փերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի
բոլոր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում
է զաստակներտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանա-
զանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բաշ-
մաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն
կերպ հոյակապ ու հոշակավոր է դարձնում և մեզը բնակեցնում է
մարդկանց անթիվ բազմություն:

Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածք-
ները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու
հնարավորություն չկա: Այդտեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝
Ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծա-
ծուկ և ահեղի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինությունն որ-
պիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտություն մեր չենք լսել, ուստի հարմար
չենք դատում մեր պատմության մեջ հյուսել, այսքան կասեմք, թե,
ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առա-
ջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարածալուի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ
այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր
քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և եր-
կար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քա-
րածալուի բոլոր երեսը հարթելով, ինչպես գրող հարթում են մեղ-
րամուրը⁶², վրան շատ գրեթե գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բո-
լորին դարմացնում է⁶³: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշ-
խարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով
իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում
նույն գրով սահմաններ էր հաստատում:

Ահա առաջինը ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաս-
տանում:

ՏԱՄԻՐԱՄԻ ԲԱՍՏԱՆ ԹԵ ԿԵՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԿՐՏՈՐՆԵՆ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԵՆ,
ԶՐԱՂԱՂՅԵՏ ՄՈՐԳԻՆ ՓԱՆԿԱՎ ՀԱՅՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄԵՌԱՎ ԻՐ ԱՆՈՎԱՍ ՈՐԴՈՒ ՁԵՌՔՈՎ

Սա շարունակ ամառային եղանակին, երբ գալիս էր հյուսիսային կողմերը, Հայաստանում շինած իր ամարանոցի քաղաքը՝ կողմնապետ և Ասորեստանի և Նինվեի վերակացու էր թողնում Զրաղաշտ մոզին, Մարաց նահապետին: Եվ այսպես երկար ժամանակ վարվելով՝ նրան հավատում է իր իշխանությունը վարելու:

Եվ հաճախ իր որդիներից հանդիմանվելով իր սաստիկ վազաշուտ և անառակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կտտորում է. ազատվում է միայն ամենափոքրը՝ Նինվասը: Նա իր բոլոր իշխանությունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրականներին պարզեցրելով՝ որդիների մասին ամենևին հոգ չի տանում: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Նինասը, ոչ թե, ինչպես ասվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Նինվեում, արքունիքում, այլ գիտե՞նալով նրա ախտասեր և չարասեր բարբը՝ թողեց թագավորությունը և փախավ դնաց Կրեմու: Իսկ երբ որդիները շտիպհաս և խելահաս դարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան հետ կկացնեն դիվական տուփանքից, և նա իր որդիներին՝ կրա իշխանությունն ու դանձերը: Սրա վրա ավելի դաշտանալով՝ (Շամիրամը) կտտորում է բոլորին, կենդանի է մնում միայն Նինվասը, ինչպես վերն ասացինք:

Իսկ երբ Զրաղաշտը տիկնոջ դեմ մի պատլանք գործեց և մեղտեղը հակառակություն ընկալ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև Մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Զրաղաշտից և դիմեց Հայաստան: Այս ժամանակ Նինվասը վրեժխնդրության հարմար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թագավորում է Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Ահա Շամիրամի մահվան մասին էլ ասացինք, թե ինչից և ե՛րբ պատահեց:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՀԱՍՏԱՏԱՊԵՍ ԱՆՆ ՏԵՎԻ Է ՈՒՆԵՑԵԼ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԱՆՊԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ, ՀԵՏՈ ՆՐԱ ՄԱՇԸ ՀԱՅՍՏԱՆՈՒՄ

Ես նկատի ունեմ Կեփաղիտնի պատմածն էլ, որպեսզի շատերին տեղիք չսամ մեղ ծաղրելու, որովհետև նա ուրիշ շատ բաների թվում խոսում է նախ Շամիրամի ծնունդի մասին, հետո դնում է Շամիրամի պատերազմը Զրաղաշտի հետ և նրան հաղթելը և արդեն վերջը դնում է Հնդկաստանի պատերազմը: Բայց մեզ ավելի հավանական է թվում Մար Աբաս Կատինայի կատարած քննությունը քաղղեթական մատյանների, քան այս, որովհետև տեղին է պատմում և պատերազմի պատճառն էլ հայտնում է: Բացի սրանից՝ մեր աշխարհի առասպելներն էլ արդարացնում են քաղմահմուտ ասորուն, թե այստեղ է պատահել Շամիրամի մահը, նրա հետիոտն փախչելը, ծարավելը, ջրի պապակելը, ջուր խմելը, այլև՝ սուսերավորների մոտենալիս հուռույթները ծովը նետելը և նրա ասած խոսքը—«Ուլունք Շամիրամա ի ծով»: Բայց եթե առասպել ախորժում ես՝ Շամիրամը Նիոբեից առաջ քար դարձավ⁶⁴:

Արդ՝ այսքանը բավական է. մենք դառնանք հաջորդ անցքերին:

ԿԵՉ ՈՐ ՊԱՏՃԱՆՆԵՆ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՇԻՆ ՀԵՏՈ

Ամեն ինչ հարմարեցնելով ևս այս դրքում կնշանակեմ մեր ազդի ալաղագուլն մարդկանց ու նախնիքներին և ինչ որ նրանց յուրաքանչյուրի մասին զրույցներ և գործողություններ կան, շմտցնելով սրա մեջ ոչ մի ինքնահնար կամ անպատշաճ բան, այլ ինչ որ (հավաքեցինք) գրքերից և սրանց հետեղությունք՝ իմաստուն և այս հարցերում լավատեղյակ անձերից, որոնցից հավատարմությամբ ջանացինք հնազրույթունները հավաքել: Եվ մենք ասում ենք, որ մենք այս պատմության մեջ արդարախոս ենք եղել մեր դիտավորությամբ և ուղղամտությամբ. իսկ ինչ (ազբյուրներից) որ հավաքել ենք՝ այդ աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի՞ են թե պախարակելի, այդ մեզ չի վերաբերում, մենք հետու

ենք դրանցից⁶⁵։ Բայց պատմածների համաձայնությունը, և պատանիների ճյուղաբաժան մեջ թվերի հավասարությունը ցույց են տալիս մեր աշխատասիրությունների համարությունը։ Արդ՝ այս այսպես կարգավորելով, կամ բոլորովին հավաստի կամ փոքր ինչ ճշմարտից շեղվելով, կսկսեմ քեզ այսուհետև եղածները պատմել Պիտոլից Հյուսման պատմությունից։

Արդ՝ Շամիրամի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ Արային սպանելուց հետո իր Զամեսես որդու ձեռքով, որ ինքը նինվասն է, պատմության կարգը հաստատ այսպես է գիտենանք։ Նինվասն սպանելով իր հեշտասեր մորը, թագավորում է ինքը և խաղաղ կյանք է վարում։ Սրա ժամանակ լրանում են Աբրահամի կյանքի տարիները։

(ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՃՅՈՒՂԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԱՅԵՑՈՑ ԵՎ ՔԱՂՎԵՍՑՈՑ ՃՅՈՒՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԵՏ ՄԻՆՉԵՎ ՍԱՐԿԱՆԱՊԱՆՈՍ, ԱՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԹՈՆՈՍ ԿՈՆԿՈՎԵՐՈՍ)։

66Երայեցոց	Քաղղեացոց	Հայոց
Իսահակ	Արիոս	Արայան Արա*
Հակոբ	Առալիոս, որ է Ամյուռոս,	Անուշավան
Ղևի	Քսերքսես, որ և Բաղեսոս	Պարեոս
Կահաթ	Առամիթոսոս	Աբբակ
Ամրամ	Բելոքոս	Զավան
Մովսես	Բալիոս	Փառնակ
Հեսու**	Աղտաղոս	Սուր***

* Սա մեր Արայի որդին է, որին Շամիրամը Արա կոչեց և մեր աշխարհի վերակացության գործը նրան հավաստեց. նրանից սերվեցին—

** Սրանից առաջ (տիրում էին) ոչ թե ըստ ցեղի, այլ ըստ առաջադիմության, որովհետև բոլորն էլ Արահամից էին։ Երբ սա քանանացիներին կոտորեց, սրանք դեպի Թարսիս նավելով անցան Ագուաս, և այս հայտնի է Ափրիկեցիների աշխարհում արձանների վրա դրոշմված արձանագրությունից, որ մինչև այժմ կա (հետևյալ բովանդակությամբ). «Մենք քանանացիների նախադարձերս գող Հեսուից փախելով եկանք այստեղ բնակելու»։ Սրանցից է և մեր պատվական Քանիդասը⁶⁷ Հայաստանում։ Եվ մենք ստուգելով հաստատ իմացանք, որ Կնիոնիների ցեղն անտարակույս սրանցից է սերված, և այս ցեղի բարբը ցույց է տալիս, որ քանանացի են։

*** Սրա ժամանակն էր այրում Հեսու նավան։

Գոթոնիել	Մամիթոս	Հավանակ
Ավովդ	Մասքաղեսոս	Վաշտակ
Բարակ	Սփերոս	Հայկակ*
Գեդեոն	Մամիդոս	Լեմպակ
Աֆիմեելբ	Սպարեթոս	Առնակ
Թովդա	Ասկատաղես	Շավարշ
Հայիբ	Ամինտես	Նորայր
Եփթայի	Բելոքոս	Վաստամ
Եսերովն	Բաղոտոսես	Կար ⁶⁸
Նղովն	Ղամպաոխես	Գոռակ
Ղաբդոն	Սուսաոխիս	Հրանտ
Մամիսոն	Ղամբաուիս	Ընձաք
Հեղի	Պաննիաս	Գլակ
Սամուել	Սոսաոմոս	Հորո
Սավուղ	Միթոեսոս	
Դավիթ և Տաշորդները	Տեսամոս	Զարմայր**
	Տեսոեսոս	Պերճ
	Թինես	Աբբուն
	Դեռկյուղոս	Բաղուկ
	Եվպաղմոս	Հոյ
	Ղավոսթենիս	Հուսակ
	Պեոխիաղես	Կայսպակ
	Ոփուատիոս	Սկայորդի
	Փուստինիս	
	Ակոազանիս	
	Սարդանապաղոս.	

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՔԵ ՍՐԱ ՈՐԴԻՆ ԷՐ ՍՈՍԱՆՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ

Իսկ Շամիրամը դեռ իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նվաթդից և տասներկու

* Սրա մասին ասում են, թե ապրել է Բելոքոսի ժամանակ և մի անմիտ խոսվություն հարուցանելով նրա մեջ մեռել է։

** Սա Տեսամոսից օգնական ուղարկվեց Պրիամոսին եթովպական գործի հետ և մեռավ հելլենացոց քաղերից։

տարեկան երեխա էր մնացել Արայի մահվան ժամանակ, դեպի Արա Գեղեցիկը տաժած գորովի պատճառով՝ նրա անունով կոչում է Արա և նշանակում է մեր աշխարհին վերակացու, մտերմաբար նրան վստահացած լինելով. և ասում են, թե նա պատերազմում Շամիրամի հետ մեռավ:

Բայց (Մար Աբասը) պատմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արու դավակ՝ գործով հզոր, խոսքով հանճարեղ Անուշավան Սոսանվերին, որովհետև նա (կրոնական) պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր Արամենակի սոսի ծառերին Արամվիր քաղաքում, որոնց տերերի հանդարտ կամ սաստիկ շարժվելուց, նայելով քամու ուժին և ուղղությունը՝ մեր Հայոց աշխարհում սովոր էին գուշակություններ անել երկար ժամանակ:

Այս Անուշավանը բավական ժամանակ արհամարհանք կրելով Զամեսեսից, տառապում է արքունի դռանը. հետո բարեկամներից օգնություն գտնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մասը՝ խնամելու համար իբրև հարկատու, վերջը նաև ամբողջ աշխարհը:

Բայց շափազանց շատ կլիներ, եթե մենք այս գլխում վերը հիշված մարդկանց բոլոր գործերն ու պատմությունները գրեինք՝ ինչպես արժան է:

ԻԱ

ՅԵՍՏՈՐՈՒՅ ԵՆՎԱՍ ՊԱՐՈՒՅՐՆ ԱՌՈՋԻՆ ԱՆԿԱՄ ԹԱԿԱՆՈՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ. ԵՐԱԿԱՆ Է ԼՆՈՒՄ ԵԱՐԱՅԻ ՎԱՐՔԱԿԵՍՈՒՆ
ՍԱՐԴԱՆՊԱԼԻՅ ԹԱԿԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՈՅՆԵՆՈՒ

Բաց թողնելով զեպրեից ոչ կարևորները, ասենք ինչ որ հարկավորն է: Վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են Ասորեստանցիների թագավորության ժամանակ, Շամիրամից կամ Նինոսից հետո, մեր Պարույրն եղավ Սարգանապալի ժամանակ: Սա ոչ փոքր օգնություն է ցույց տվել Մարացի Վարբակեսին՝ թագավորությունը Սարգանապալից վերցնելու:

Ահա այժմ ևս զվարճանում եմ՝ ոչ փոքր ուրախություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի սերունդ-

ները թագավորության աստիճանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ գործ կատարել և շատ պատմական ճառեր գրել, որոնց հիմունքը մենք ինքներս արժանացանք կարգալու իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնագույն և բազմարդյուն հեղինակի շորս հաղնեղությունների մեջ⁶⁹:

Որովհետև Վարբակեսը, ծննդյամբ մեղացի, այս ամբագույն աշխարհի ծալքի աննշան կողմերից, կենցաղավարության մեջ շատ խորամանկ, կոխմաների մեջ խիզախ, գիտենալով թունոս Կոնկոզեոսի տմարդի բնավորությունը և հեշտասեր ու թուլամորթ ծուլությունը՝ ին սիրալիր վարմունքով ու առատաձեռնությամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ հաստատություններ հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը. իր կողմն է գրավում նաև մեր քաջ նախարար Պարույրին, խոստանալով նրան թագավորության պատիվ և ձև: Գումարում է նաև արի մարդկանց մեծ բազմություն, որոնք աջող էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Սարգանապալից թագավորությունը գրավելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակացուներ թողնելով՝ թագավորությունը փոխադրում է Մարաստան:

Բայց եթե այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմվում, մի՞ զարմանար: Որովհետև ինչպես որ մեր (պատմության) առաջին ղևակներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անիմաստասեր բարքն ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այստեղ: Որովհետև ինչ գործեր որ կատարվել են նաբուգոդոնոսոսը հոր կողմից, գրի են առնված նրանց հիշատակագիրների ձեռքով. իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան չմտածեցին, (նրանց գործերը) նշանակվեցին վերջերք⁷⁰: Բայց եթե հարցնես, թե ո՞րտեղից մենք այսպես գիտենք մեր նախնիքների անունները, այլ և շատերի գործերը՝ կպատասխանեմ—Փաղղեացիների, Ասորեստանցիների և Պարսից հին դիվաններից, որովհետև մեր (նահապետները) նրանց գործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակացուներն ու մեծ կողմնակալները լինելով՝ նրանց անուններն ու գործերը մուծվել են արքունի գրքերի մեջ:

ՄԵՐ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՐԴԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԹՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՐԻՑ ՈՐԿԻ

Այժմ ես կանոնեմ թվարկելու մեր մարդկանց, մանավանդ թե թագավորներին, մինչև Պարթևների տիրություն (հաստատվելը): Որովհետև մեր թագավորների մեջ ինձ այս մարդիկ են սիրելի, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարազատներ⁷¹: Ես շատ կփափագեի, որ ա՛յն ժամանակ Փրկիչն եկած և ինձ դնած լիներ, որ նրանց ժամանակ ես աշխարհ եկած լինեի, նրանց տերությունը զվարճանայի և այժմյան վտանգներից խուսափած լինեի: Բայց շատ վաղ մեզանից այդ դրությունը փախավ, գուցե նաև վիճակը: Բայց ես այժմ օտարների թագավորության ժամանակ ապրելով՝ նրանց (թագավորների) հետ միասին պետք է նշանակեմ մեր թագավորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պապավորներն այն մարդիկն են, որոնց անունները ներքեք կդրոջմենք:

Եվ որ այդ ժամանակները մեր ազգը թագավորություն ուներ՝ սրան վկայում է Երեմիա մարգարեն իր մարգարեության մեջ՝ Բաբելոնի դեմ պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման տուր, ասում է նա, Այրարատյան թագավորությանը և Ասքանազյան գնդին⁷²»: Սա ապացույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն:

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մտադրելով նաև Մարաց թագավորներին:

Մարաց խոաջին	Իսկ մեր առաջինը, Մարացի Վաբակեսից քազադաված
Վարբակես	Պարուշր, Սկայորդու որդին.
Մոդակիս	Հրաշյա ⁷³

⁷¹ Սա Հրաշյա է կոչվում առավելագույնս սրբաբան երես և բոցավառ աշուղ ունեցողու համար: Ասում են, թե սրա ժամանակն է ասորի նարոզոդոնասորը, որ հրեաներին դերեց: Եվ ասում են, որ սա նարոզոդոնասորից խնդրեց պերված երբայեցիների գլխավորներից մեկին՝ Շամբաթ անունով և բերեց մեր երկրում բնակեցրեց մեծ պատվով: Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեց Բագրատունիների ցեղը, և այս ասույց է: Բայց թե ինչպիսի շանքեր գործ զրին մեր թագավորները՝ նրանց ստիպելու, որ կոտորեը պաշտեն և թե նրանցից քանիսը և ովքեր:

Մարաց

Հայոց

- Սոսարմոս
- Առաիկաս
- Դեովկիս
- Փռավորտիս
- Կվաքսարես
- Աժդահակ:

- Փառնավազ
- Պաճույճ
- Կոռնակ
- Փավոս⁷³
- Մյուս Հայկակ
- Երվանդ սակավակյաց
- Տիգրան

Որովհետև ես հավանական եմ գտնում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Երվանդն ու Տիգրանն ըստ հույսի⁷⁴, ժամանակը շատ հեռու չլինելով՝ մեկը հիշած կլիներ այս անունները:

ՍԵՆՏԵՐԻՄԻ ՈՐԳՆԵՐԻ ՄԱՅԻՑ ԵՎ ԹԵ ԱՐԵՐՈՒՆԵՆՈՐԸ, ԳԵՌՆԵՆՈՐԸ ԵՎ ԱՂԱՆՏԱՑ ԲՈՒՆԵ ԱՌՉՎԱՅՐ ԿՐԱՆԵՑ ԵՆ ՍԵՐՎԱՏ ՆՈՒՅՆ ԳԼԽՈՒՄ ՆԱԽԻ ԹԵ ԱՆՅՈՒ ՏՈՒՆԸ ՊԱՅՅԱՄԻՑ Է

Բայց նախ քան ձեռնարկենք մեծ Տիգրանի մասին եղած պատմություններին, որ մեր բնիկ թագավորներից իններորդն էր, հուժկու, անվանի և հաղթող այլ աշխարհակալների շարքում, պատմենք ինչ որ անհրաժեշտ է մեր պատմության կարգը պահպանելու համար: Մենք կարծես մոռացության տվինք Սենեքերիմի մասին (խոսել): Որովհետև նորուզոդոնասորի թագավորությունից ութսուն, թիչ ավելի կամ պակաս տարի առաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա որ Երուսաղեմը պաշարեց հրեաների եզեկիա առաջնորդի ժամանակ: Նրա որդիները, Աղրամեղք և Սանասար, նրան սպանելով, փախան եկան մեզ մոտ:

աստվածապաշտությանը վերջացրին իրենց կյանքը՝ հետո կարգով կպատմենք: Որովհետև մի բանի անխտանակի մարտի⁷⁵ ասում են, ըստ իրենց ենթադրության, քայց ոչ ճշմարտությանը, իբր թե Բագրատունիների թագադիր ցեղը մագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ, այսպիսի հիմքը խոսքերի մի՞ հավատար, որովհետև ոչ մի նեար կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց ճշմարտությունը: Որովհետև Հայկի և նմանների մասին ի՞նչ կակազում են վայրիվոր և անկարգ կերպով: Բայց գլխաբար, որ մերսա անունը, որ Բագրատունիները համարա առին են պատանիներին, իսկապես Շամբաթն է նրանց հին՝ երբայական լեզվով:

Սրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ Նախնի Սկալորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում: Նրա սերունդն աճելով ու բազմանալով լցրեց Սիմ կոչված լեռը: Իսկ նրանցից ականավոր և գլխավոր մարդիկ վերջերը գործերով հավատարմություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ արժանացան այդ կողմերի բզեխությունն⁷⁶ ստանալու: Իսկ Արղամտղանը⁷⁷ բնակվեց նույն կողմի արևելյան հարավում: Պատմագիրն ասում է, թե սրանից սերվեցին Արծրունիներն ու Գնունիները: Այս էր պատճառը, որ մենք հիշեցինք Ահնեքերիմին:

Բայց Անգեղ տան մասին նույն պատմագիրն ասում է, թե սերված է մի ոմն Պասքամից, Հայկի թոռից:

ԻՐ.

ՏԻՔՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ. ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԻՐ ԱՄԵՆ ԲԱՆՈՂ

Անցնենք այսուհետև զրելու Տիգրանի և նրա գործերի մասին: Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորն և ամենախոհման էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջակից նդավ Մարաշ իշխանությունը տապալելու, հույներին էլ ոչ քիչ ժամանակ նվաճելով իրենց հնազանդիցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի թե՛ իներ և թե իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարդը, որ համարում է արիական բարքի և խոհականության, չի դվարճանա սրա հիշատակությունը և չի ձգտի նրա նման մարդ լինել: Նա տղամարդկանց զլուխ կանգնեց և ցույց տալով քաջություն՝ մեր ազգը բարձրաբուրեց, և մեզ, որ (օտարներին) լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ զնողներ և հարկապահանջներ, մթերքներ ոսկու և արծաթի, և պատվական բարերի և զգեստների և զանազան գույների և դործվածքների՝ տղամարդկանց և կանանց համար՝ առհասարակ բազմացրեց, որոնցով տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ գլուցազունների էին նմանում: Հետևակ կովոզները ձիավոր դարձան, պարսերով կովոզներն

հաջող աղեղնավորներ, կոպալներով կովոզները զինվեցին սրերով ու տեղավոր նիզակներով. մերկերը⁷⁸ պատապարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց, արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլունքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու: Նա խաղաղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուղով և մեղրով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս խաբարյալ և մաղեթի ծայրը դանդուր Երվանդյան Տիգրանը, զունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, զեղեցիկ ոտներով, վալելահագամ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախությունների մեջ օրինավոր, որի մասին մեր հնեքը, որոնք փանդիոներով երգում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկությունների մեջ էլ շահավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հասկություններով), որ պիտանի են մարդուն: Եվ այս գրքում ի՞նչ կա ինձ ավելի սիրելի, քան սրա մասին եղած գովեստներն ու պատմությունը երկարել: Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և հավասարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով. չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զգեստը⁷⁹:

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Ածղահակին, որ Մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի քույրը, որին թախանձանքով խնդրում էր Ածղահակը: Որովհետև (Ածղահակը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգականության շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ այս կերպով հեշտությունը դավաճանորեն սպանել: Որովհետև նրա միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անսպասելի մարգարեություն նրան ցույց տվեց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

ՆՇ

ԱԹՐԱՆԱՆԻ ԵՐԿՈՒՐԳԻ ԻՎ ԱՍՍԱՆԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿՅՈՒՐՈՍԻ ԻՎ ՏԻՔՐԱՆԻ ՍԵՐՈՆ ԵՎ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Բայց նրա այս մտածմունքների առիթն էր մտերմական դաշնակցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին. և շատ

անգամ, երբ Աժդահակն այս բանը հիշում էր, քունը փախչում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին այսպիսի հարց էր տալիս. «Ի՞նչպիսի հնարքներով մենք պտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բազմաբյուրավոր հայի միջև»: Եվ այսպիսի շփոթ մտածմունքների ժամանակ առաջիկա դեպքերը նրան հայտնվում են երազի մեջ նախատեսությամբ, այս կերպ, ինչպես ասում է պատմողը:

ԻՋ

ՔԵ ԻՆՁՊԵՍ ԱՌԳԱՀԱԿ, ԿԱՍԿԱՅԵՐԻ ՄԵՋ ԼԻՆԵՆՈՎ, ԻՐԵՆ ՊԱՏԱՀԱՆԻՔ ԳԻՊՎԱՅՐ ՏԵՆՆՈՒՄ Է ՍՔԱՆՁՆԻ ԵՐԱՋՈՎ

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում Մարցի Աժդահակին Կյուրոսի և Տիգրանի միաբանությունից: Ուստի և մտքերի սաստիկ ալեկոծությունից՝ գիշերը քնի մեջ տեսիլքով երևաց նրան այն, ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչքով էր տեսել երբեք և ոչ ականջով լսել: Ուստի քնից վեր թռչելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սովորական կարգով, այլ իսկույն, մինչդեռ գիշերվան բավական ժամեր դեռ կային, կանչում է խորհրդակիցներին և արտում երեսով, գետնին: Նայելով սրտի խորքերից հառաչանք է արձակում: Երբ խորհրդակիցները պատճառը հարցնում են, նա ժամերով ուշացնում է պատասխանը և վերջապես հեծկտանքով սկսելով՝ բաց է անում սրտում ծածուկ պահած խորհուրդներն ու կասկածը, նաև սարսափելի տեսիլքը:

«Ո՞վ սիրելիք, ասում է նա, (երազումս թվում էր), թե ես մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի վրա երկար բարձրացած էր և որի գագաթը թվում էր սաստիկ սառնամանիքով պատած, և կարծես ասելիս լինեին, թե այս Հայկազանյ երկրումն է: Եվ երբ ես երկար նայում էի այդ լեռան, մի ծիրանազգեստ կին՝ երևաց ինձ երկնագույն քողով, բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձրահասակ, կարմիր այտերով, որ բռնված էր ծննդի երկունքով: Երբ ես երկար նայում էի այս երևույթին և հիացման մեջ էի, հանկարծ կինը երեք (զավակ) ծնեց, կատարյալ դյուցազուններ հասակով և բնությունը: Առաջինն առյուծ հեծած՝ սլանում էր դեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած դեպի հյուսիս էր դիմում, իսկ

երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի մեր տերության վրա էր հարձակվում:

Այս խառն երազների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանգնած եմ իմ արքունի (ապարանքի) վրա. տեսնում էի նրա կտուրը բազմաթիվ գեղեցիկ շատրվաններով դարդարված, մեզ պսակող աստվածներին հրաշալի տեսքով այնտեղ կանգնած, և ինձ՝ ձեզ հետ միասին նրանց զոհերով ու խնկերով պատվելիս: Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մարդը, կարծես արծվի թևերով սլանալով՝ վրա հարձակվեց և մոտենալով ողորմ էր աստվածներին կործանել: Իսկ ես, Աժդահակս, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի, սքանչելի դյուցազնի հետ կովի բռնվելով: Նախ նիզակների տեղերով իրար մարմինները խոցոտելով՝ արյան վտակներ վար հոսեցրինք և ապարանքի արեգակի նման փայլող երեսը՝ արյան ծով դարձրինք: Հետո ուրիշ գեներով (կովեցիներ) ոչ սակավ ժամեր:

Բայց ի՞նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել. որովհետև գործի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տագնապից սաստիկ քրտինքը կոխեց, և քունս փախավ, և այլևս կենդանի չեմ թվում: Որովհետև այս երևույթների երազը ուրիշ բան չի նշանակում քան այն, որ Հայկազանի Տիգրանի կողմից բռնի հարձակում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ ձեզանից, աստվածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով մեզ բարիք խորհելով չի հուսա մեզ թաղավորակից լինելը:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկություններ լսելով՝ շտրհակալությամբ պատվում է նրանց:

ԻԷ

ԽՈՐՀՐԴԱԿԻՑՆԵՐԻ ԽՐՁԵՐԸ. ՀԵՏՈ ԵՎ ԵՐ ՄՏԱՄԱՍ ՄԻՋՈՅՐ ԵՎ ԱՆՄԵՋԱՆԱՆ ԳՐՈՍԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Աժդահակը), շատ հանձարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ որ, աստվածների օգնությունից հետո, մտածում եմ իրրև օգտակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զգուշանալու և նրանց մտադրություններին ծանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան մեծ օգնություն չի բերում, քան երբ մեկը (թշնամուն) կորուստ պատրաստի՝

սիրո միջոցով նրան դավելով: Եվ այս ամենը մենք այժմ հնարավորութիւն չունենք կատարելու ոչ գանձերի միջոցով և ոչ պատրուակաւ խոսքերով, այլ միայն այն կերպով, որ ևս մտադիր եմ գործադրել: Իմ խորհուրդը կատարելու՝ որոգայթ սարքելու միջոցն է՝ նրա քույր Տիգրանուհին, գեղեցկագույնն ու խոհեմը կանանց մեջ: Որովհետեւ այսպիսի խնամիական ազգականութիւնները, համարձակ երթնելութեան միջոցով, ընդարձակ հնարավորութիւն են ստեղծում թաքուն կերպով դավեր լարելու— կա՛մ նրա մտերիմներին գանձեր ու պատիվ խոստանալով հրամայել՝ նրան հանկարծակի ապանել սրով կամ թուլների միջոցով, կամ նրա մտերիմներին ու կուսակալներին գանձերով նրանից բաժանել և այս կերպով նրան, իբրև մի անզոր տղայի, մեր ձեռքը գցել»:

Բարեկամների այս խորհուրդն ազգու համարելով, գործի են ձեռնարկում: (Աժդահակը) իր խորհրդակիցներին մեկին մեծ գանձ տալով ուղարկում է (Տիգրանի մոտ) մի թղթով, որ հետևյալ բովանդակութիւնն ունի:

ԵՐ

ԱՅՊԱՀԱՆԻ ԹՈՒՂԹԸ, ՏԵՂԲԱՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԲԱՆՈՒՀՈՒՆ ԵՎ ԱՅՊԱՀԱՆԻ ՈՒՂԱՐԿԵՐ

«Քո սիրելի եղբայրութեանդ գիտե, որ այս աշխարհի կյանքում աստվածները մեզ չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, քան սիրելիների բազմութիւն, իհարկե իմաստուն և հզորագույնների, որովհետեւ այս դեպքում գրոհից խոռվութիւններ չեն համարձակվում ծագել, և եթե պատահեն, իսկույն կընկճվին, իսկ ներսում նրանք կհալածվեն, քանի որ այսպիսի շարութիւններ ոչ ոքից չի կարող մուտք գործել: Արդ՝ ես տեսնելով բարեկամութիւնից առաջ եկող այս օգուտը, կամեցա ավելի հաստատուն դարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուքս էլ բոլոր կողմերից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ պահենք մեր տերութիւնները: Եվ այս բանը կկատարվի, եթե ինձ կնութեան տաս քո քույր Տիգրանուհուն, մեծ Հայոց օրիորդին⁸¹. Թերևս նրա համար նաև բարի համարես, որ թագուհիների թագուհի լինի: Ողջ եղիր, մեր թագակից և սիրելի եղբայր»:

Առանց խոսքս երկարացնելու ասեմ: Պատգամավորը գալիս

է, գեղեցիկ օրիորդին վերաբերյալ գործը կատարում է, որովհետեւ Տիգրանը համաձայնում է իր քույր Տիգրանուհուն Աժդահակին կնութեան տալ: Դեռ չգիտեսնալով նրա կողմից սարքված դավաճանութիւնը՝ քրոջն ուղարկում է թագավորավայել կարգով: Աժդահակը նրան կին տանելով՝ ոչ միայն իր սրտում թաքցրած նենգութեան, այլև (Տիգրանուհու) գեղեցկութեան պատճառով իր կանանց մեջ առաջին է դարձնում, իսկ ներքուստ նյութում է շարութիւն:

ԵՐ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵՆԵՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՏԵՆ ԴԱՐՁԱՎ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՍԿՍՎԵՏ, ԵՎ ԱՅՊԱՀԱՆԻ ՄԱՆ ԱՅՊ ԿՈՎՈՒՄ

Սրանից հետո ասում է⁸², թե երբ Աժդահակը Տիգրանուհուն տիկնութեան մեջ հաստատեց, իր թագավորութեան մեջ ոչինչ չէր գործում առանց նրա հավանութեան, այլ ամեն բան կարգադրում էր նրա ասածի պես և հրամայում էր, որ բոլորը նրա հրամանին հնազանդեն: Այս այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմով խաբուսկամբ նրան գրավել: «Դու չգիտես, ասում է նա, որ քո եղբայրդ Տիգրանը նախանձեղ է, որ դու Արշայց⁸³ տիկին ես դարձել, նրան գրգռում է նրա կինը՝ Չարուհին: Ի՞նչ կլինի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կմեռնեմ և հետո Չարուհին Արշայց վրա (տիկին) կդառնա և աստվածուհիների տեղը կռնի: Ուրեմն քեզ մնում է ընտրել այս երկուսից մեկը—կա՛մ լինել եղբայրատեր և հանձն առնել խայտառակ կործանում Արշայց առաջ, կամ քո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգալ»:

Այս խորամանկութեան մեջ թաքցրած էր (և սպանալիք), թե Տիգրանուհին կմեռնի՝ եթե մարապարսկացու ցանկութեան համաձայն չվարվի: Իսկ խորագիտ գեղեցկուհին այս դավաճանութիւնը հասկանալով՝ սիրալիր խոսքերով է պատասխանում Աժդահակին և մտերիմների միջոցով շտապով եղբորը հայտնում է (Աժդահակի) նենգութիւնը:

(Ածղահակն) այնուհետև գործի է ձեռնարկում, պատգամա-
 վորենքի ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ բարեկամական
 տեսակցութեան համար զա երկու թագավորութիւնների սահ-
 մանազուտս մի տեղում, իբրև թե մի կարևոր գործ ու խոսելիք կա,
 որ չի կարելի կատարել զրի և պատվիրակութեան միջոցով, բայց
 միայն անձամբ դեմ առ դեմ պատահելով: Սակայն Տիգրանը
 պատվիրակութեան դիտավորութիւնը գիտնալով՝ Ածղահակի խոր-
 հուրդներէց ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ գրով հայտնում է,
 ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով շարութիւնը
 հայտնի դարձաւ, այլևս ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկու-
 թյամբ չէր կարելի շարութիւնը քողարկել, և այնուհետև թշնամա-
 կան դրութիւնը հայտնի գրգռվում էր:

Եվ Հայոց թագավորը (ղորք) է ժողովում Կապադովկիայի
 սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային,
 և Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրները, և բոլոր զորութեամբ դի-
 մում է Մեղացոց կողմերը: Վտանգը հարկադրում է Ածղահակին
 Հայկազունի դեմ ելնել պատերազմով ոչ փոքր բազմութեամբ
 Հակառակութեան գործը ձգձգվում էր մինչև հինգ ամիս, որովհետև
 արագ ու անողջ գործը հիվանդանում էր՝ քանի որ Տիգրանը մտա-
 ծում էր իր սիրելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին: Նա աշխատում
 էր այնպիսի մի հնար դտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար
 գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մոտենում է և կովի ժամը:

Բայց գովում եմ իմ քաջամարտիկ նիզակավորին, որ բոլոր
 անդամներով համաշափ էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատշա-
 ճեցրած, կատարյալ գեղեցիկ հասակով, առույգ և ուժի կողմից
 իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչո՞ւ եմ խոսքս երկարացնում.
 կովի ժամանակ Ածղահակի երկաթե ամուր զրահը ինչպես ջուր
 ճեղքելով՝ Ածղահակին շամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգին,
 և ձեռքը հետ քաշելիս՝ նրա թոքի կեսն էլ զենքի հետ գուրս է
 բերում: Բայց կոխմն սքանչելի էր, որովհետև քաջեր քաջերի հան-
 դիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին չուտով թիկունք չէր դարձնում, ուստի
 պատերազմը երկարում էր բավական ժամեր, մինչև գործին վերջ
 էր դնում Ածղահակի մահը: Այս բարեբախտ դիպվածը նոր փառք
 էր ավելացնում Տիգրանին:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԽՐ ՏԵՐՈՒՆՈՒՄԷՆ ԲՈՒՅՐՆ ՈՒՂԱՐԿԵՑ ՏԵՐԱՆԱԿԵՐՏ,
 ԱՅԼ ԵՎ ԱՇՊԱՀԱԿԵ ԱՌԱՋԻՆ ԿՆՈՋ ԱՆՈՒՅՇԵՆ ԵՎ ԳԵՐԵՆԵՐԻ ԲԵՍԱՅԻԹՅԱՆ
 ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո
 (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմութեամբ ուղարկում
 է թագավորավայել կերպով Տիգրանակերտ⁸⁴ քաղաքը, որը Տիգ-
 րանը շինեց իր անունով, և այն զավառները հրամայում է նրա
 ծառայութեան մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ոստան⁸⁵ կոչված ազնվա-
 կան դասակարգն, ասում է, սրա սերունդից է առաջացել, իբրև
 թագավորական սերունդ:

Իսկ Ածղահակի առաջին կնոջը՝ Անուշիին, և շատ աղջիկներ
 Ածղահակի սերունդից՝ պատանիներով և դերիների բազմու-
 թյամբ հանդերձ, ավելի քան մի դուր մարդ, (Տիգրանը) բնակեց-
 նում է մեծ լեռան արևելյան կողմը մինչև Գողթնի սահմանները, որ
 են Տամբատ, Ոսկիողա, Դաժգույնք և ուրիշ դասակերտներ գետի
 ափով, որոնցից մեկն էլ Վրանցունիք, մինչև Նախճավանի ամրոցի
 դեմուղեմը: Նրանց է թողնում նաև երեք ավաններ—Խրամ, Զու-
 դա և Խո(ր)շակունիք՝ գետի մյուս կողմում, ամբողջ դաշտը, որի
 գլուխն է Ածղանական, մինչև նույն Նախճավանի ամրոցը: Բայց
 վերը հիշված Անուշի կնոջն իր որդիներով հանգիստ բնակեցնում է
 մեծ լեռան փլվածքի վերջում: (Այս փլվածքն, ասում են, առաջ է
 եկել մի ահագին երկրաշարժից. այս բանը պատմում են այն մար-
 դիկ, որոնք Պտղոմեոսի⁸⁶ հրամանով ընդարձակ ուղեորութիւն-
 ներ կատարելով ասպարեզներով շափեցին մարդկանց բնակութեան
 տեղերը, մասամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ զոտուց
 մինչև Քիմյուտոն⁸⁷: Իսկ Անուշիին սպասավորներ տալիս է նույն
 այն մարդկանցից, որ լեռան ստորոտում բնակվեցին:

Այս բանը ճշմարտապես պատմում են և թվելայր⁸⁸ Երգերը,
 որ, ինչպես լսում եմ, ախորժելով պահել են գինեվիտ Գողթն
 գավառի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարժվում են պատմու-
 թիւնները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, այլաբանաբար հի-
 շելով և Ածղահակի սերունդները, նրանց վիշապազուններ կոչե-
 լով: Որովհետև Ածղահակ մեր լեզվով նշանակում է վիշապ⁸⁹: Այլև
 (այդ երգերում) ասում են, թե՛

«Արդաւանը ճաշ սարքեց ի պատիւ Արտաշեսի
նվ նրա դեմ դավ լարեց վիշապների դահլիճում»։—
Այլև ասում են.

«Արտավազը շգտավ,
Արտաշեսի քաջ որդին,
Ապարանքի փոքրիկ տեղ
Արտաշատը հիմնելիս՝
Անցավ զնաց և շինեց
Մարաստանում Մարակերտը»

[«Արտավազը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնելու
ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ շգտնելով ապարանքի համար՝ անցավ,
ասում են, զնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը»], որ գտնվում
է Շարուրա կոչված գաշտում: Ասում են նաև.

«Տենշալով տենշում է Սաթենիկ տիկինը
Արտախուր խավարտ և տից խավարծի
Արգավանի բարձերից»⁹⁶

[«Փափագելով փափագում է Սաթենիկ տիկինը արտախուր
խավարտ և տից խավարծի Արգավանի բարձերից»]:

Արդ դու աշատեղ առավելարես շե՞ս զարմանա, թե ինչպես
պատմեցինք ճշմարիտը՝ բացատրելով մութ պատմութիւններն
այն վիշապների մասին, որ ապրում են Ազատն ի վեր⁹¹, Մասիսի
վրա:

10.

ԹԵՆ ՈՐՐՈՒՔ ԵՆ ՍՐԱ ՍԵՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՉ ՅԵՂԵՐ ԶԱՏՎԵՑԻՆ ՍՐԱՆԵՑ

Ինչպես որ ինձ, պատմողիս, սիրելի է հավաստի պատմել
այս պատմութիւն մեջ բուն և առաջին Տիգրանի և նրա գոր-
ծերի մասին, հիշելով զրույցներն այս Երվանդյան Տիգրանի
մասին, նույնպես սիրելի պետք է լինեն ընթերցողիդ ինչպես այդ
մարդն ու նրա գործերը, այնպես էլ նրան վերաբերյալ պատմու-
թիւնները: Ուստի ես սիրում եմ ըստ քաջութիւն այսպես կոչել—
Հալկ, Արամ, Տիգրան. որովհետև քաջերի սերունդները քաջերն
են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես ուզում է՝ թող
կոչի: Բայց դիցաբանական տեսակետից ևս ճշմարիտ է մեր
ասածը: Զկա ոչ մի Արամազդ, բայց միայն նրանց համար, որոնք

կամենում են, որ Արամազդ լինի. և այսպես կոչված շորս Արա-
մազդներից մեկն է միայն՝ Ճաղատ Արամազդը⁹²: Այսպես նաև
շատերը կան Տիգրան անունով, բայց սա մեկ և միակն է Հալկա-
զուններից, որ Աժդահակին սպանեց և գերի տարավ նրա տունը և
Անուշխն, վիշապների մորը, Կյուրոսին, նրա բարի կամքով և
հոժարութեամբ, օժանդակ ունենալով՝ Մարաց և Պարսից իշխա-
նութիւնը համարտակեց:

Սրա որդիներն են Բաբ, Տիրան և Վահագն⁹³, որի մասին մեր
աշխարհի առասպելներն ասում են.

«Երկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի.
Երկունքը բռնել էր ծովում
Նաև կարմրիկ եղեգնիկին⁹⁴:

Եղեգնի փողով ծուխ էր ելնում,
Եղեգնի փողով բոց էր իջնում
Եվ բոցից դուրս էր վազում
Մի պատանեկիկ:

Վազում էր խարտչաշ մի պատանեկիկ,
Նա հուր մազեր ուներ, (ապա թե)
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչքերն էին արեգակներ»:

Մենք մեր ականջով լսեցինք, ինչպես այս ումանք երգում էին
փանդիոններով: Իրանից հետո երգում ասում էին, թե կովել է վի-
շապների հետ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործութիւններին
շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին: Բայց ասում են նաև,
թե սա աստվածացրած է, և Վրաց աշխարհում սրա հասակով
արձան կանգնեցնելով՝ պատվում էին զօհերով:

Սրա սերունդներն են Վահունիները: Սրա կրտսեր որդուց Ա-
ռավանից ծագել են Առավելյանները: Սրա որդին էր Առավանը,
սրանը՝ Ներսէ՛հ, սրանը՝ Զարեհ՛հ. սրա սերունդից են Զարեհավան-
յան կոչված ցեղերը: (Զարեհի) առաջին որդին էր Արմոզը, սրանը՝
Բագամը, սրանը՝ Վահանը, սրանը՝ Վահնի: Սա Աղեքսանդր Մակե-
դոնացու դեմ ապստամբելով՝ մեռնում է նրա ձեռքով:

Այստեղից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորելը Հայաս-

տանում՝ ստույգ քան շունեմ քեզ պատմելու, որովհետև խառնակութիւններ և շփոթութիւններ լինելով՝ մեկը մյուսից առաջ էր վազում մեր աշխարհին տիրելու: Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը դյուրամ չաչաւստան մտնելով՝ իր եղբորը Վաղարշակին թագաւորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա:

ԼԲ

Քե եՂԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ՞՞՞՞ ՏԵՎՏԱՄՈՒԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ. ԵՎ ՄԵՐ ԶԱՐՄԱՅԸ ՍԱԿԱՎԱԹԻՎ ԵԹՈՎՊԱՅԻ ԶՈՐՔԻ շԵՏ ԱՅՆՏԵՎ ԻՐ ԵՎ ԱՅՆՏԵՎ ՄԵՌԱՎ

Այս երկու (պայմաններն) են, որ քո հարցասիրտից շարժելով մեզ տազնապ ու նեղութիւն են պատճառում— համարոտաբանութիւն և արագաբանութիւն, այն էլ պերճ ու պայծառ, ինչպես պլատոնական խոսքերը, ստութիւնից հեռու և չի ճշմարտությամբ, այս կերպով քեզ մի անգամից պատմել առաջին մարդուց տկսած մինչև քեզ: Բայց այս բոլորը միասին չի վարող պատահելու Որովհետև (աստված), որ ամեն բան ստեղծեց, նա, որ կարող էր մի ակնկալությամբ մի ակնթարթում ամեն ինչ զոյացնել՝ այսպես շարավ, այլ օրեր որոշեց և ստեղծվածների մեջ կարգեր, որովհետև մի քանիսն առաջին օրվա ստեղծվածներն են, մի քանիսը՝ երկրորդի, երրորդի և հաջորդ օրերի: Եվ ս. հոգին այս վարդապետությամբ մեզ սովորեցնում է նույնպիսի կարգեր պահպանել: Բայց քո փափագը մենք տեսնում ենք աստվածային սահմանից դուրս եկած— որ ամեն բան և միանգամից և ճշմարտությամբ քեզ ամբած լինի: Իսկ մենք կա՛մ երկար պետք է գրենք, որպեսզի ցանկացածիդ պես լինի, կամ կարճ, որ քեզ հաճելի չի լինի: Որովհետև քո շտապեցնելուց մենք ոչինչ չգրեցինք (Աղեքսանդրը) Մակեդոնացու մասին, ոչ էլ Եղիական (պատերազմի) մասին իր տեղում հիշեցինք, և այստեղ ենք կցում: Չենք կարող ասել, թե իմաստո՞ւն թե անհանճար հյուսն ենք մենք դառնում այստեղ, պատշա՞ճ է թե ոչ՝ այժմ միայն վերջումը կցել կարևոր և մեր շարադրութիւն արժանի պատմութիւնները:

Եվ այս ճառերից որո՞նք պետք է առաջինը լինեն, եթե ոչ Հոմերոսից պատմվածները, այն՝ ինչ որ նա պատմում է Եղիական պատերազմի մասին Ասորեստանցիների Տեսամոս թագաւորի ժա-

մանակ: Եվ մեր Զարմայրը, որ ասորեստանցիներին հպատակ էր, քիչ մարդով եթովպական զորքի հետ օգնական է եղել Պրիամոսին և այնտեղ հելլենացոց քաղերից վիրավորվելով մեռնում է, բայց կկամենայի թե Աքիլեսից և ոչ թե մի ուրիշ քաղերի:

Վերջացավ Առաջին գիրքը, Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը:

ՊԱՐՄԻՑ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԻՑ

ԲՅՈՒՐԱՍՊԻ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Բայց ի՞նչ ցանկութիւն է արդոք, որ ունես Բյուրասպի Ածղահակի⁹⁶ անպիտան և անճոռնի առասպելների նկատմամբ, կամ ինչո՞ւ մեզ նեղութիւն ես տալիս պարսից անհարմար ու անճաշակ գրույցների, մանավանդ թե անբանութիւն⁹⁷ պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և անբարի բարերարութիւնը, դեռի նրան սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել շկարողանալը, ուսերը համբուրելը, այնտեղից վիշապներ ծնվելը, այնուհետև շարութիւն անումը, փոքի համար մարդիկ սպառելը: Հետո մի ոմն Հրուդենի նրան կապելը պղնձե լարերով և Դմբավընդ կոչված լեռը տանելը: հետո Հրուդենի քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաշելով բլուր տանելը, Հրուդենի զարթնելը և նրան լեռան ինչ-որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա առաջ իբրև արձան հաստատելը, որից սարսափահար եղած՝ հնազանդ է մնում շղթաներին և չէ իշխում դուրս գալ և աշխարհն ապականել:

Ի՞նչ կարոտութիւն ունես այս սուտ առասպելներին կամ ի՞նչ կարիք այսպիսի շինծու անմիտ և անհանճար գրույցների: Մի՞թե սրանք հույների պերճ ու ողորկ, պատճառավոր առասպելներն են, որոնց տակ թաքնված են ճշմարիտ իրողութիւններ: Բայց դու մեզ ասում ես, որ իմաստ տանք նրանց անիմաստութիւնը և անզարգը զարդարենք: Ես նույնը կրկնում եմ քեզ. ի՞նչ կարոտութիւն ունես սրանց, և ի՞նչ փափագ է՝ անբաղձալի բաներին բաղձալը և մեզ նոր նեղութիւն պատճառելը: Մենք այս վերազրում ենք քո մանկական հասակին և համարում ենք քո տհաս խակու-

թյան ցանկութիւնն: Ուստի այստեղ էլ թող կատարած լինենք քու
կամօքը և փափագդ լրացնենք:

ՌԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՆՉ ՈՐ ՀԱՎԱՍՏԻ ՔԱՆ ԿԱ ԲՅՈՒՐԱՍՊԻՒ ՄԱՍԻՆ

Պլատոնի խոսքն այժմ համարձակապէս կարտասանեմ. «Սի-
րողի համար կա՞ արդո՞ք ուրիշ ես, իհարկե՞, ոչ⁹⁸»: Որովհետեւ
բացի ուրիշ անհնար բաներից, որ քեզ համար հնարավոր դարձ-
րինք, այս էլ ենք կատարում: Որովհետեւ նրանց այն զրույցներն
ու գործերը, որ մենք ատում ենք և մանավանդ որոնց լուրը տաղտ-
կութիւն էր մեզ պատճառում՝ այսօր իմ ձեռներով ինքս շարադ-
րում եմ, նրանց անմտութիւն մեզ միտք դնելով և նրանց շափա-
զանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցքերն ահա կբացատ-
րեմ, միայն թե քեզ էլ ուրախութիւն պատճառեմ կամ օգուտ
բերեմ: Բայց գիտցիր մեր ատելութիւնը դեպի այսպիսի զրույց-
ները, որ արժան չհամարեցինք մեր առաջին գրքում գետնդել, ոչ
նուցն իսկ վերջին գրույցներում, այլ գատ և առանձին: Ըս կսկսեմ
այսպէս:

(Պարսիկների) Բյուրասպի Ածղահակ ասածը նրանց նախ-
նին է, Նեքրովթին ժամանակակից, Որովհետեւ երբ լեզուները
բոլոր երկրի վրա ցրվեցին, այս բանը շկատարվեց խառնիխառն և
առանց առաջնորդների, այլ կարծես մի աստվածային ակնարկու-
թյամբ որոշվեցին զխաղտորներ և ցեղապետներ, որոնցից յուրա-
քանչյուրն իր սահմանը ժառանգեց կարգով և զորությամբ: Եվ ես
այս Բյուրասպիի իսկական անունը ճանաչում եմ Կենտալոս-
Պլուտիդա⁹⁹, որ գտել եմ քաղղեական մատչանում: Սա ոչ այն-
քան քաշությամբ, որքան ճոխությամբ և ճարտարությամբ իր ազ-
դի ցեղապետութիւնը վարում էր, Նեքրովթին հնազանդելով, և կա-
մենում էր ցույց տալ, որ ամենքը պետք է ընդհանուր կենցաղ ու-
նենան. նա ասում էր, թե ոչ որ շպետք է առանձին (սեփական)
բան ունենա, ալլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն
մի խոսքը, ամեն մի գործը հայտնի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր
մտածում, այլ սրտի բոլոր գաղտնի խորհուրդները լեզվովն արտա-
հայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մոտ ելե-
մուտ անեն ինչպէս ցեղակով, այնպէս էլ գիշերը: Եվ այս է նրա
այսպէս կոչված անբարի բարեբարութիւնը:

Եվ որովհետեւ աստեղարանութիւն մեզ հզոր լինելով կա-
մեցավ նաև կատարյալ շարութիւնը¹⁰⁰ սովորել, և այս նրան ան-

կարելի էր, — որովհետեւ, ինչպէս վերն ասացինք, մարդկանց պատ-
րելու նպատակով սովորութիւն ուներ ոչ մի բան ծածուկ չգործել,
ուստի այնպիսի կատարյալ և ծայրահեղ շարութիւնը սովորելու
հնարավորութիւն չկար, — այս ուսման համար մի դառն հնարք
է մտածում, — իբրև թե փորի սարսափելի ցավեր ունի, որ ոչ մի
ուրիշ միջոցով չի բժշկվի, եթե ոչ մի ինչ-որ խոսքով ու սուկալի
անունով, որը ոչ որ չի կարող լսել առանց վտանգի: Եվ սովորած
չար ոգին, որ նշութում էր շարութիւնը, գլուխը Բյուրասպիի ուսերի
վրա դնելով անկասկած սովորեցնում էր նրան անբարի արախետը,
տանը և հրապարակներում, ակամեջին խոսելով: Մրա մասին առաս-
պելում ասում են, թե սատանայի ճուտը նրան սպասավորելով
կատարում էր նրա կամօքը, որի համար հետո, պարզև խնդրելով,
ուսը համբուրում էր:

Իսկ վիշապներ բուսնելը կամ Բյուրասպիի կատարելապէս
վիշապանաղը, որ ասում են, այս է: Որովհետեւ նա անթիւ մար-
դիկ սկսեց զոհել դեերին՝ ուստի բազմութիւնը նրանից տաղտ-
կացավ և բոլորը միաբանեցին ու նրան հալածեցին. նա փախավ
վերոհիշյալ լեռան կողմերը. երբ հալածանքը նրա դեմ սաստկա-
ցավ, նրա հետ եղած ամբոխը քայքայվեց և ցրվեց. հալածողներն
այս բանին վստահանալով՝ մի քանի օր այդ տեղում հանգիստ
առան: Սակայն Բյուրասպին ցրվածներին նորից հավաքելով՝ հան-
կարծորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ պատճառելով.
բայց բազմութիւնը հաղթում է և Բյուրասպին փախուստ է տալիս:
Հասնում, նրան սպանում են լեռան մոտ և զցում են մի մեծ ծը-
ծրմբահոտ վիհի մեջ¹⁰¹:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ՆԱՍՆԻՔՆԵՐԻ

Ա

Այժմ քեզ կգրեմ, ինչ որ մեր աշխարհում առանձին գործեր են կատարվել, սկսելով երկրորդ գիրքս, կարգով պատմելով Աղեքսանդրի թագավորությանից մինչև քաջ ու սուրբ մարգու՝ Տըր-զատի թագավորությանը, ինչ որ այստեղ քաջության և արիության, իմաստության և բարեկարգության գործեր են կատարվել ամեն մի (թագավորի) ձեռքով, (սկսած) Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վաղարաշակ եղբորից¹⁰³, որին թագավորեցրեց մեր աշխարհի վրա, և մեր աշխարհի մյուս թագավորներից, որ նրանից հետո եղան նրա զարմից, որոնք տիրությունը որդին հորից առնելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն ըստ կարգի հաջորդում էր թագավորությանը, իսկ մյուսները, ավելորդները, աճում և բազմանում էին իբրև ցեղ։ Բայց կգրեմ կարճառոտ, որքան մեզ հարկավոր է, ավելորդները բաց թողնելով։ Որովհետև տրիշ ազգերի մասին բավական է, ինչ որ շատերից արդեն ասված է։

Երբ բոլոր տիեզերքին տիրեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Փիլիպպոսի և Ոլոմպիազայի որդին, քսան և չորսերորդն Աքիլեոսից, ապա ինքը մեռնում է՝ իր տիրությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ բոլորի իշխանությունն իջ կոչվի Մակեդոնական։ Նրանից հետո Բաբելոնի վրա թագավորեց Սելևկիոսը, որ շատերից իշխանությունը խլեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնազանդեցրեց, որի պատճառով և նիկանովր (հաղթող) կոչվեց։ Սա երեսուն և մեկ տարի տիրելուց հետո՝ թագավորությունը թողնում է իր որդուն Անտիոքին, որ Սոտեր էր կոչվում, սա (թագավորեց) տասն և ինն տարի։ Սրան հաջորդեց Թևոս կոչված Անտիոքոսը տասը տարի, իսկ տասն և մեկերորդ տարում պարթևներն ապրստամբում են և դուրս են գալիս մակեդոնացիների հպատակությունը։

նից։ Ուստի թագավորում է Արշակ քաջը, որ Արրահամի սերունդ զեց էր, Քենուրայի զավակներից¹⁰⁴, որով հաստատվում էր Տիրոջ խոսքն Արրահամին, թե՛ «Քեզանից ազգերի թագավորներ կծնվեն»¹⁰⁵։

Բ

ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐՈՒՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ՊԱՏԵՐԱՋԻ
ՄԱԿԵՌՈՆԱՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՍԵՐ ՀՈՒՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ինչպես ասացինք, Աղեքսանդրի մահից վաթսուն տարի հետո պարթևների վրա թագավորում էր Արշակ քաջը՝ Բահլ Առավոտին¹⁰⁶ կոչված քաղաքում, Քուշանների երկրում, նիստ սատիկ պատերազմներ մղելով գրավում է ամբողջ արևելքը, Բաբելոնից էլ հալածում է մակեդոնացիների իշխանությունը։ Նա լսում է, որ հոմամայեցիները զորացել են (և իշխում են) բոլոր արևմուտքին ու ծովին, որ սպանիացիներից խլել են ոսկու և արծաթի հանքերը, գաղատացիներին հաղթելով հարկատու են դարձրել, ինչպես և ասիացիների թագավորությունը։ (Ուստի Արշակը) պատգամավորներ ուղարկելով խնդրում էր դաշնակցություն (կնքել), որպեսզի (հոմամայեցիները) մակեդոնացիներին չօգնեն, (իբր կողմից խոստանալով) ոչ թե հարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան հարյուր քանքար։

Այսպես նա տիրեց երեսուն և մեկ տարի։ Նրանից հետո նրա որդին Արտաշեսը քսան և վեց տարի։ Սրան հաջորդում է որդին, Արշակը, որ կոչվեց Մեծ, պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի որդու Անտիգոնոսի հետ, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բաբելոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բռնելով երկաթե շղթաներով տարավ Պարթևների աշխարհը, որի պատճառով սիրիպիսիոս¹⁰⁷ կոչվեց։ Բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Սիրիացին, լսելով որ Արշակը գնաց, գալիս գրավում է Ասորիքը։ Բայց Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից հետ է դառնում։ Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղված, պատերազմով պատահում է նրան նեղ տեղերում և իր զորքի հետ միասին կորչում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի¹⁰⁸ պատմության շորթորդ (զորից), որտեղ

աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Եվրոպե, մեկը Լիբիե և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

գ

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻՆ ԶԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ ՔԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնում է իր Վաղարշակ եղբորը, նրան սահման տալով հյուսիսն ու արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում ասացինք, քաջ և խոհեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում¹⁰⁹ և կենցաղական կարգեր հաստատեց մեր աշխարհում՝ որքան կարելի էր, սահմանեց նախարարություններ և այս նախարարությունների համար նահապետներ պիտանի մարդկանցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներից:

Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է քարեկարգությունների, նախևառաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով գորավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որոց որդի թագադիր լինել Արշակունիներին, (և սահմանելով) որ նրանից սերվող ցեղը Բագարատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարություն է մեր աշխարհում: Որովհետև այս Բագարատն առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վաղարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիների հետ, երբ սա արքունի դռանն էր, իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, բյուրերի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վերադառնանք ու պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոռտացիների հետ և Փոյուզիայում, և նրա հաղթությունը:

դ

ԹԵ ԽՆՁՊԵՍ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ԶԱՅՈՑ ՔԱՋԵՐԻՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿՍՐԻՒ ԿԵՐԱՅԱՆՈՎ՝ ԱՐՇԱՎՈՒՄ Է ՄԱՅԵԿՈՆԱՅԻՆԵՐԻ ՄՏԵՐԻՄՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի մակեդոնացիների հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք (ընկած

երկիրները), Վաղարշակն էլ մեծ դորք է գումարում Ասորպատականից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարդիկ, վերը հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ՝ եղած քաջերին, ծովեզերքի երիտասարդներին¹¹⁰, որ սերված էին Գեղամից և քանանացիներից, և Շարայի ու Գուշարի սերունդներից, և նրանց մերձակա Սիսակյաններին և Կադմյաններին իրենց մերձավորներով, գրեթե մեր աշխարհի կես մասը: Հասնում է մեր աշխարհի միջավայրը, Մեծամորի ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բյուզ է կոչվում, բավական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է ասել՝ (զինվորական) կարգեր շփտեին:

Եվ այստեղից, մեր աշխարհի բոլոր կողմերից (զորքերը) միացնելով, հասնում է Խաղտիքի¹¹¹ սահմանները. որովհետև Ղազիկան, Պոնտոսը, Փոյուզիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի պատերազմների լուրն առած ըլինելով հաստատ պահում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետության հետ: Ուստի և մի ոմն Մորփյուղիկես վերահիշյալ կողմերը միաբանեցնելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի հետ: Նրանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ քարազագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, և միմյանց մոտ գալով, մեջտեղը երկար ատպարեզներ թողած՝ երկու կողմերն ամրանում են բավական օրերի ընթացքում:

ե

ՄՈՐՓՅՈՒՂԻԿԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՋԸ ՄԿՈՒՆԻ ԶԱՐՎԱՍԻՑ

Երբ այսպես շատ օրերի ընթացքում երկու կողմերն ամրացան, ապա պատերազմն սկսվում է մեր կողմից. ուստի և Մորփյուղիկեսը, կամա ակամա, կազմակերպում է իր զորքի ճակատը և հանդուգն հարձակումով վրա է վազում: Որովհետև նա սրբտոտ մարդ էր, երկար անդամներով, մարմնին համապատասխան, սաստիկ ուժեղ էր և ամրացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառազիններով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարդիկ գետին էր գլորում Վաղարշակի երիտասարդներից և ջանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամրացած էր զինված մեծ խմբի մեջ: Եվ մոտ հասնելով՝ հաջողվեց սվինը գցել, որովհետև կորովի և երկայնաձիգ էր,

աշտեն¹¹² հետու արձակեց, կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Բայց չհասարակեցին մեջ ընկնել քաջ և անվանի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սենեքերիմի սերունդներից, որոնք աշտեի հարվածով քաջին սպանեցին և նրա զորքերն առաջ խառնելով փախցրին, արյանով տակներ թափելով գետինը ոռոգեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով խաղաղվում է և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում է:

Զ

ԹԵՆ ԻՆՉՈՒՆՍ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ԶՅՈՒՄԻՍՍՅՈՆ ԵՎ ԱՐՆՎՄՏՏԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Այս դործը կատարելուց հետո (Վաղարշակը) կարգավորում է Մաժարի կողմերը, պոնտացիներին և եգերացիներին¹¹³, ու դառնում է դեպի հյուսիս, Պարսար լեռների ստորոտով, Տայքի միջով, դեպի անտառախիտ, գեջ, մառախլապատ լոռավետ տեղերը. գեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնաշխին և ջերմին վայրերը փոխադարձաբար բարեխառնելով¹¹⁴ իր թագավորության վայելչության համար, այնտեղ ամարանոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները դեպի հյուսիս գնալու լինի: Երկու անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հանդերձ վերածում է երկու գոմի, դարձնում է որսերի տեղ, և Կոլայի ջերմությունը մեղմացնում է այգիներով և բուրաստաններով: Բայց ես քաջվում եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել, որովհետև ևս միայն տեղերը ճիշտ նշանակեցի, առանց ոճի վրա ուշադրություն դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կապը անխղձի պահելու նպատակով:

Այստեղ նա կանչեց եկվոր վայրենի ցեղը, որ ապրում էր Հյուսիսային դաշտում և Կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում և խորը ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջնում են մինչև մեծ դաշտի բերանը. նրանց պատվեր է տալիս թողնել ավազակությունը, դեն դրցել մարդկանց դավիլը, հպատակվել արքունական հրամաններին ու հարկերին, որպեսզի հաջորդ անգամ, երբ նրանց տեսնե, առաջնորդեր և իշխաններ հաստատե գեղեցիկ կարգերով: Եվ նրանց արձակում է՝ իր կողմից իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ նշանակելով:

Իսկ ինքը, արևմուտքից հավաքած բազմությունն արձակելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մոտի խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բասյան, բայց հետո Բուլղար Վրենդուր¹¹⁵ Վունդի գաղթականության պատճառով, որ այդ տեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ. և (մոտակա) գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և սառնամանիքներն սկսեցին փչել, նա այնտեղից շարժվեց, եկավ իջավ մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի ափին այն տեղում, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ծովակից սկիզբ առնելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր աշխարհի զորքերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերցնում է իր հետ բոլոր գլխավորներին և շվում է Մծբին:

Է

ԹԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ԹԵ ՈՐՏԵՂԵՑ ՀԻՄՆԵՑ ՆԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՉՈՒՆՍ ԶՐԱՄՏՏԵՑ ԿԵՆՏԱՎԱՍՐԵԼ

Այս գլուխը մեծ է և հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ և կոկիկ պատմելու: Որովհետև շատ կա այստեղ՝ տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ կապված զորքերի, զորապետների, կողմերի կողմնակալների և սրանց նմանների:

Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր զբոսից ու թագից: Եվ Բագարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում, շնորհակալություն ցույց տալով հենց սկզբից անձնատուր լինելուն և թագավորին օժանդակելուն համար, ինչպես և նրա հավատարմության և քաջության համար՝ պարգևում է նրան՝ ցեղի վերը հիշված տանուտիրական պատիվը¹¹⁶, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլուխը և կոչվել թագադիր, այլև ասպետ¹¹⁷, և մանր մարգարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առանց ոսկու և (թանկագին) քարերի՝ երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն ղգեստներ հագցնող նշանակում է Ձեռնախին¹¹⁸, քանանա-

ցոց սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, շգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից, ընտիր և քաջ նիղակապոր և սուտեբավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխաղ անունով մի բարի և սրտոտ մարդու: Բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը¹¹⁹, Իսկ Գատին, որ Գառնիկի գավազաններից էր, Գնդամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրանա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց¹¹⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գարաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամականների վրա, իսկ Աբելին (սեղանատան) սպասների և գահերի վրա¹²⁰. նրանց պարգեվում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբելյան և Գաբելյան:

Իսկ Արծրունիներն իմ գիտցածովս¹²¹ ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք (Թագավորի) առջև արծիվներ էին կրում: Ես դանց եմ անում առապելների դատարկարանությունները, որ պատմվում են Հաղամակերտում, իբր թե երեխայի քնելուն հակառակվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ իմ գիտցածով գինիունի են, որ Թագավորին արժանի ըմպելիքներ էր պատրաստում, և գարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև Թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեզ գինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Անեքերիմի սերունդներից են:

Նույնպես և Մպանդունիների համարում են սպանդանոցների վրա (նշանակված), իսկ Հավունիներին՝ բաղնակիրներ և բազե բռնողներ, որովհետև ասյրում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ Զյունականներին էլ ես համարում եմ ամաբանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջագիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև Թագավորներին ընտանի մարդիկ:

Եվ արքունի դռան շորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին Թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹²² էին կոչվում, և երբեմն հայերից ժառանգություն:

էին ստանում գյուղեր և դասակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից Թագավորների ժամանակ, ինչպես լսում եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստան կոչվել, շգիտեմ, արդոք նախկին ցեղի սպառվելով պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն զցելով և նրա տեղ ուրիշ գնդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջինը հաստատ հին Թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաց աշխարհում, որոնք Սեփեծով¹²³ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ խոզել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին¹²⁴, որի իշխանությունը տարածվում էր Ատրպատականից մինչև Ճուաշ և Նախնավան: Բայց սրա պատմությունը, թե ո՞րպես և ո՞րտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես շգիտեմ:

Ը

ԱՐԱՐՍ ԱԹԳՍԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԻ ՆՇԱՆԱԿՆԸ

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո՝ Թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժդահակի՝ Մարաց Թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացոց տեր: Նրան թողնում է բոլոր գյուղերը, որտեղ (ասյրում էին) դերի բերված մարացիները: Իսկ արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, երկու կողմնակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Սիսակյաններին և Կադմոսի սերունդներից, որոնց անունները հիշեցինք մեր նախորդ գլուխներից մեկում:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կողմնակալությունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բյուր մտավորական և հանճարեղ գործերում, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով: Բայց գիտցիր, որ մենք Առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն Սիսակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը, Սրասիս գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը. աշխարհն էլ Աղվանք

կողմից նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս (Միսակի) սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել Ուտեացոց ազգը և Գարգամանցոց, Մավդեացոց և Գարգարացոց իշխանությունները:

Իսկ Գուշարին, Շարաչի զավակներից, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, աշխնքն Կանդարքը և Զավախքի կես մասը, Կողբը, Մոբը, Չորը, մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Աշոցքի տեր և Տաշիրքի սեպուհ նշանակում է Վաղարշակը Հայկազն Գուշարի զավակներից: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացոց բզեշխ, որ Գարեհի¹²⁵ Միհրդատ Նախաշարի սերնդից էր, որին Աղեքսանդրը բերելով իշխան նշանակեց Իվերիացոց ցեղից գերիների վրա, որոնց բերել էր Նաբուգոդոնոսորը, ինչպես պատմում է Աբլուզենոսը¹²⁶, ասելով. «Մեծագոր նաբուգոդոնոսորը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը. նա զորք ժողովելով հասնում էր լիբիացոց և իվերիացոց աշխարհը, և հաղթահարելով իր ձեռքի տակ էր նվաճում, և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պոնտոս ծովի աջակողմում»: (Իվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում): Իսկ Բասենի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում, Որդունի անունով, Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռ Պասքամից, մի տղեղ, բարձր, կուպիտ կազմվածքով, տափակ թթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա հաչացքով մարդու, որին սաստիկ տղեղության պատճառով կոչում էին Անգեղյա¹²⁷, որ վիթխարի հասակ և ուժ ունե՞ր՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն՝ երեսի տղեղության պատճառով: Բայց եթե ուզում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Մամսոնին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագճիկին¹²⁸: Որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր զարնում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ճեղքվածք չկար, ուզածին պես ճեղքում էր մեծ

ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա գծում էր արժիվներ և նման բաներ: Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել. նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեղ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրածև ժայռեր և շարտում է նրանց հետևից: Զրեբի այլկոծվելուց ոչ սակալ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատառուժից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ առաջ են բռնում¹²⁹: Ո՛հ, չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց ի՞նչ կանես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի զորույցների արժանի:

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է Մոփաց նախարարությունը Չորրորդ կողմած Հաչքում: Նույնպես հաստատում է Ապահունյաց նախարարությունը, ինչպես և Մանավազյանը և Բղնունականը, նույնպես Հայկի սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին գտնելով՝ տներ է նշանակում, գյուղերի և զավառների անուններով նրանց կոչելով:

Բայց մոռացանք Սլաք կոչված դժնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ասել, արդյոք Հայկի՞ց էր ծագել, թե նրանից առաջ մեր աշխարհում ապրողներից, որոնց զոյսվյան մասին պատմում են զրույցները. բայց նա քաջ մարդ էր: Սրան քիչ մարդկանցով նշանակում է չեռը պահպանելու և քոշեր որսալու. սրանք կոչվեցին Սլիունիներ: Այսպես և նույնպիսի զործերի վրա նշանակում է անդառնալի Միանդակին¹³⁰, որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վահագնի զավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ խնդրեցին մեհյանների սպասավորությունը, նրանց շատ պատվում է, նրանց է հանձնում բրմությունը, դասում է առաջին նախարարությունների շարքում և կոչում է Վահանիներ: Նույնպես գտնելով, Առավելյանները և Զարեհավանյանները առաջին թագավորների սերունդներից են, նշանակում է նույնանուն ավաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի տնից էր (ծագում) մեծ բզեշխ և կուսակալ է նշանակում արևմտյան-հարավում, Ասորեստանի սահմաններին մոտ, Տիղբու գետի ափին, նրան զավառներ պարգևելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Սիմը, և ամբողջ Կղեսուրը¹³¹,

Իսկ Մոսկուում գտնելով նույն գավառից մի մարտ, որ ձեռքի տակ ունեւր բաղմամբիւ սրիկաներ¹³², հաստատում է նախարարութիւն: նույնպէս հաստատում է Կորովացիներին, Անձնացիներին և Ակեւացիներին նույնանուն գավառներէ: Իսկ Ռշտունիներին և Գուլիսեցիներին մասին գտաւ պատմված, թէ նրանք անկառկած Միսական (տան) հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդո՞ք գավառներն են կոչվել մարդկանց անունով, թէ գավառների անունով կոչված են նախարարութիւնները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեծյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիքներին: Վաղարշակը շատ խնդրեց, նույնպէս և խոսքերով հարկադրեց հրեա Շամբատի գավակ Բագարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, որպէսզի թողնի հրեական կրօնը և կուսքը պաշտի. բայց երբ նա հանձն շտաով, իագավորը նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բաղմամարդ քաղաքներ, զլիսավոր մարգաշատ զլուղեր:

Եվ իր թագավորական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում (արքունիք) մտնելու և իջնելու, խորհրդի, կերովուտի և զբոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրէժխնդրութիւնը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անիրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրութիւնը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ավաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիներին հարգն ու պատիւը ավելի լինի, քան զլուղացիներինը, որ զլուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպէս իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ շքուղանան զլուղացիների մօտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգութիւն և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շինութիւն և խաղաղ կյանքի, — և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ունեւր, հարմար գտաով, որ բոլորն էլ միասին իր մօտ չմնան Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը, և նրան սահմանակից ձորը, որ Տարոնից գուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր զլուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի:

(ղանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մօտ, իբրև թագավորութիւն հաշտորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեխան հիրավի կայսրացի էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպէս որ նրան նախողները նախատեսում էին, թէ ի՛նչ արութիւններ սիրտի դարգանան նրա մեջ: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձաով Արշակունի թագավորների համար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորութիւն փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու զուտրերը զնան Հաշտենից կոչմերը իբրև ցեղի ժառանգներ:

Այսպիսի արութիւն գործերից և բարեկարգութիւններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծբինում, ըսաներկու տարի թագավորելուց հետո:

•

ՄԱՐ ԱՐՏԱՆ ԱՌԱՋԻՆԵ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԹՅԵՐ ԻՄԱՆԵՆ

Արշակը, Վաղարշակի որդին, Հայոց վրա թագավորում է տասներեք տարի. իր հոր առաքինութիւններին նախանձաւոր և հետևող գտնվելով, նա շատ բարեկարգութիւններ մտցրեց. պոնտացիների հետ պատերազմելով, մեծ ծովի ափին իր (հաղթութիւն) նշան թողեց (մի արձան). և ասում են թէ իր բոլորակ տեղով նիզակը, որ թաթախված էր զնուսների արյունի մեջ, հետեւակուց նետելով՝ խորը նստեցրեց երկնաքարից շինած արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզերքում: Այս արձանը պոնտացիները երկար ժամանակ պատվում էին իբրև սաստիկների զործ, բայց երբ Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնվեց պոնտացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը զցցեցին:

Սրա ժամանակ մեծ խոտվութիւններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, բուլղարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկան մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև արգավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ:

Բագարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպէսզի կուսք պաշտեն. նրանցից երկուսը սրով արիարար վախճանվեցին իբրև հայրենական կրօնի համար, որոնց շեմ տատանվում կոչելու հետևող Անանյաններին և Եղիազարյաններին¹³³. Իսկ մյուսները

միայն այսքան բան հանձն են առնում—շաբաթ օրերը ձի հեծնել որսի և պատերազմի համար և տղա զավակներին անթլիատ թողնել եթե լինեն, որովհետև կին շունեին: Եվ Արշակից հրաման դուրս եկավ բոլոր նախարարություններին՝ նրանց կին շտալ, եթե պայման չդնեն թլիատությունից հրաժարվելու: Նըրանք հանձն են առնում միայն այս երկուսը, բայց կուռքերին երկրպագելը՝ ոչ:

Այստեղ սպասվում են ժերունի Մար Աբաս Կատինայի պատմությունները¹³⁴:

ժ

ՔԵ ՈՐՏԵՂԵՅ ՎՏԱՎ ՊՍՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՐ ԱՐԱՍ ԿԱՏԻՆԱՅԻ ԳՐՔԻՑ ՀԵՏՈ

Կսկսենք պատմել քեզ Ափրիկանոս¹³⁵ ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վկայում են Հովսեպոս և Հյուպոդիտոս¹³⁶ և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց (հունարենի)՝ ինչ որ Եղեսիայի, այսինքն Ուռհայի դիվանում գրվածքներ կային մեր թագավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծբինից և Պոնտոսի Սինոպից¹³⁷, մեհենական պատմություններից: Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աչքով տեսանք այն դիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական (պատմության) գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց՝ թարգմանել տվեց հայերեն: Փնարել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, և կգտնես առաջին զբարբության տասներեքերորդ գլխում, որտեղ վկայում է, թե Եղեսիայի դիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Աբգարից հետո մինչև Երվանդ: Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահպանվելու կլինի նույն քաղաքում:

ՇԱ

ՄԵՐ ԱՐՏԱՇԵՍ ԱՌԱՋԻՆԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻՑ) ՀԱՓՇՏԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Արտաշեսն իր հոր Արշակի փոխանակ թագավորում է Հայոց վրա Պարսից Արշական թագավորի քսան և շորսերորդ տա-

րում, և առաջադեմ լինելով, շի կամենում երկրորդական փահր գրավել, այլ ձգտում է ավագության. Արշականը համաձայնելով՝ տալիս է նրան նախագահությունը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազամասեր մարդ էր, որ և Պարսկաստանում արքունի (պալատ) շինեց իր համար և առանձին դրամ կտրել տվեց, իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ թաղավոր էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարաժ անունով մի պատանու, որ Գատի որդին էր, Գառնիկի զավակներից, Գեղամի սերնդից, որովհետև այդ պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձրգությունամբ, (պատվիրելով) Տիգրանին սովորեցնել: Նրան նշանակում է վերակացու արքունական որսերի, պարգևում է նրան գլուղեր Հրազդան գետի մոտերը. նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարաժունի: Բայց իր Արտաշամա դուստրը կնություն է տալիս ոմն Միհրդատի¹³⁸, Վրաց մեծ թղեշխի, որ Գարեհի նախարար Միհրդատի զավակներից էր, որին Աղեքսանդրը նշանակել էր իվերիացիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոնտոս ծովի կողմնակալությունը:

ՓԲ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԱՐՇԱԿԱՆԸ ԴԵՊԻ ԱՐՎԱՐՈՒՄԸ, ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԶԵՐՐԱԿԱՆԸ ԵՎ ԿՈՒՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՎԱՐ ԱՌՆԵԼ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ՅԱԼԸ

Այն ժամանակ Արտաշեսը հրաման է տալիս արևելքից ու հյուսիսից զորք հանել խիստ մեծ բազմությամբ, այնպես որ նա նրանց հաշիվն էլ չգիտեր, այլ (հրամայում էր) ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդազուլու մի քար դիզել և թողնել իբրև նշան իրենց բազմության: Այնուհետև նա շարժվում է դեպի արևմուտք և ձերբակալում է լյուդացիների Կրեսոս թագավորին:

Ասիայում դստելով Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի պղնձաձուլ ոսկեզօծ արձանները, բերել է տալիս մեր աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուսիների ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի

և կրեաացի Դիպլինոսի գործն էր¹³⁹, իրենց նախնի Վահագնը համա-
քելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ գյու-
ղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց Արտաշեսը երկու ծովերի մեջ եղած ցամաքը նվաճելով,
օվկիանոսը լցնում է նավերի բազմութեամբ, կամենալով բոլոր
արևմուտքն իրեն հպատակեցնել. որովհետև Հռոմում մեծ խռովու-
թյուն և շփոթութիւն լինելով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրութիւն
ցույց չտվեց: Բայց շնմ կարող ասել, ի՞նչ բանի ազդեցութեամբ,
ահագին ազմուկ և շփոթութիւն է ծագում, և բազմաթիվ զորքերն
սկսում են միմյանց կոտորել. իսկ Արշատեսը փախչելիս մեռնում
է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, քան և հինգ տարի թագա-
վորելով:

Բայց էլլազայում էլ վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Աթենասի,
Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հաբաստան:
(Բերողները) դեռ մեր աշխարհի ներսերը չհասած՝ լսում են Արտա-
շեսի մահվան բոթը և արձանները փախցնում հասցնում են Անի
ամրոցը. քուրմերն էլ արձանների հետ գնալով՝ նրանց մոտ էլ
մնում են:

ԺԳ.

ՈՒՐԻՇ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻՑ ՎԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՄԱՇԵՍԻ
ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԵՍՈՍԻՆ ԿԱՊԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս բանն ասում են Հունաց պատմագիրները, ո՛ր մեկը կամ
երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ քնն-
նութիւն կատարեցինք: Որովհետև մի քանի պատմութիւններից
յսել էինք, թե Կյուրոսն է սպանել Կրեսոսին և լյուդացոց թագա-
վորութիւնը վերցրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի առարկու-
թյունը Նեքթանեբոսին¹⁴⁰, իսկ այս Նեքթանեբոսը, ինչպես պատ-
մում է Մանեթոսը, եգիպտացիների վերջին թագավորն է, որին
ոմանք համարում են Աղեքսանդրի հայրը: Եվ գտնում ենք, որ Կրե-
սոսը Նեքթանեբոսից երկու հարյուր տարի առաջ է եղել, իսկ Նեք-
թանեբոսն ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ Հայոց Արտաշես
Առաջին թագավորից:

Բայց որովհետև շատերն են, որ ասում են, թե մեր Արտաշեսն
է բռնել Կրեսոսին և հարմար ոճով են պատմում, ուստի և ես հա-

մոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկրատեսն այսպես է ասում. «Իմ աշ-
քում Պարթև Արտաշեսը բարձր է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց.
որովհետև իր աշխարհում մնալով՝ տիրեց Թերեթին ու Բաբելոնին,
և Ալլուս գետը շանցած՝ լյուդացոց զորքը կոտորեց և Կրեսոսին
բռնեց, և նախքան Ասիա հասնելը Ատտիկեյի գոլակում հուշակվեց:
Ավա՛ղ բախտին. գոնե իր տերութեան մեջ լիներ վախճանված և ոչ
թե փախուստի ժամանակ»:

Արա նման ասում է Եփագարոսը. «Աղեքսանդրի և Դարեհի
պատերազմը փոքր է թվում՝ Արտաշեսի (պատերազմի) հետ հա-
մեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ ցերեկվա լույսը փոշու
պատճառով պայծառ չէր երևում, իսկ սա նետաձգութեամբ արե-
զակն ստվերով պատեց, կեսօրին արհեստական գիշեր ստեղծելով:
Նա փախստական շթողեց, որ լյուդացիներին լուր տաներ, այլև
նրանց Կրեսոս թագավորին հրամայում է տապակի վրա դնել:
Ուստի և հոսող ջրերը շկարողացան գետը հորդացնել, (որովհետև
զորքը) խմելով նրան իջեցնում էր ձմեռվա նվազութեան, քանի որ
զորքի բազմութեամբ ցույց տվեց, որ թյէրը տկար են (նրանց
քանակն արտահայտելու), այնպես որ ավելի շափ էր հարկավոր,
քան հաշիվ: Բայց նա սրանով չհպարտացավ, այլ արտասվեց,
ասելով. «Ավա՛ղ այս անցավոր փառքին»:

Սկամազրոսն էլ այսպես է գրում. «Լյուդացիների հպարտացած
Կրեսոսին մոլորութեան մեջ էր գցում Պյութիայի¹⁴¹ գուշակը, պա-
տասխանելով. «Կրեսոսն Ալլուս գետն անցնելով իշխանութիւններ
կկործանեք»: Նա օտարների (իշխանութիւնները) կարծելով՝ իրենը
կործանեց, որովհետև Պարթև Արտաշեսը նրան բռնելով հրամայեց
երկաթե տապակի վրա դնել: Իսկ Կրեսոսը հիշելով Աթենացի Սո-
զոնի խոսքերը՝ իր լեզվով բացականչեց: «Ո՛վ Սոդոն, Սոդոն, դու
զեղեցիկ խոսեցիր, թե չի կարելի մարդու բարեբախտութեանը երա-
նի տալ մինչև նրա մահը»: Նրա մոտն եղած մարդիկ այս լսելով
Արտաշեսին պատմեցին, թե Կրեսոսը մի նոր աստծու կանչեց: Ար-
տաշեսը զթալով՝ հրամայեց նրան իր մոտ բերել, և հրա նրանից
հարցրեց և իմացավ, թե ինչ էր նրա բացականչածը, հրամայեց
ներել ու շտանջել»:

Փղեգոնիոսն¹⁴² էլ գրում է. «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թագա-
վորներից հուժկու եղավ. նա ոչ միայն լյուդացիներին վտանց և
Կրեսոսին կապեց, այլև Հելլեսպոնտոսում¹⁴³ և Թրակիայում
տարերբների բնութիւնը փոխեց, ցամաքի վրայով ծովազնացու-

Յյուն կատարեց, ծովով անցավ իբրև հետևակ. նա սպառնում էր թևառաչյիններին, նրա համբավը հիացնում էր հելլենական (աշխարհը): նա կործանեց լակեդեմոնացիներին, փախցրեց փոկեացիներին, դովկրացիներն անձնատուր եղան, բյուտացիները նրա կալվածների մի մասն են, ամբողջ էլլադան ահաբեկված էր նրանից: Քիչ ժամանակ հետո (նրա) աղետները գերադանցեցին բոլորից. Կյուրոսն այնքան շքշվառացավ մասքոթների դեմ պատերազմելիս, այնպիսի (չարիքներ) չկրեց Դարեհը սկյութացիներից փախչելիս, ոչ էլ Կամբյուսեսը Եթովպացոց աշխարհում. փոքր է և Բսերթսի զորքով էլլադա հարձակվելը, որտեղ նա թողեց գանձերն ու խորանները և ինքը հազիվ փախչելով կենդանի մնաց: Իսկ սա մեծամեծ հաղթանակներով փառավորվելուց հետո իր զորքերից խողխողվում է¹⁴²:

Արդ՝ ես այս պատմություններն արժանահավատ եմ համարում, իսկ այն Կրեսոսը, որ, ինչպես պատմում են, եղել է Կյուրոսի կամ նեքթաներոսի ժամանակ, կամ սո՛ւտ է, կամ մի անունով կոչված են շատ թագավորներ, ինչպես շատերը սովորություն ունեն:

66

ՏԻՅՐԱՆ ՄԻՋԻՆԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹԵ, ՀՈՒՆԱՅ ԶՈՐՔԵՐԻՆ ԳԻՄԱԳՐՈՒԹԵ,
ՄԵՆՅԱՆՆԵՐԸ ԵՊԵՆԸ ԵՎ ՊԱՂԵՍՅՈՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒԹԵ

Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան որդին Պարսից Արշական թագավորի քառասուն և իններորդ տարում: Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նա զնում է Հունաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հետապնդելով մեր աշխարհն էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և հեռ է մղում: Իր քրոջ մարդուն Միհրդատին հավատալով Մածաքը և Միջերկրյա կողմերը և շատ զորք նրա մոտ թողնելով դառնում է մեր աշխարհը:

Իբրև առաջին գործ՝ նա կամեցավ մեհյանները շինել: Իսկ քրմերը, որ եկել էին Հունաստանից, (հնար) մտածելով, որ իրենց Հայաստանի խորքերը չըջեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին:

Երբ թև աստվածները հենց նույն տեղում կամենում են քնակվել: Տիգրանն այս քանին համաձայնելով՝ Ոլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անիում¹⁴³, Աթենասինը Քիլում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզայում և Հեփեստոսինը Բաղայառվում: Բայց Ափրոդիտի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածուի, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ Հաշտից տեղում¹⁴⁵: Եվ գայրանալով Վահունիների վրա, որոնք իրենց սեփական (գյուղում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմության (պաշտոնից) և արքունիք է գրավում այն գյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին:

Եվ այսպես մեհյաններ շինելով և մեհյանների առաջ քաղիններ կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցանել և երկրպագություն անել: Բագրատունյաց ցեղի մարդիկ այս բանը հանձն չառան: (Տիգրանը) նրանցից մեկի, որ Ասուղ էր կոչվում, լեզուն կտրեց, որովհետև անարգել էր արձանները: մյուսներին ուրիշ չարչարանքների չենթարկեց, որովհետև համաձայնեցին թագավորի զոհերից, նույնպես և խոզի միս ուտել, թեպետ իրենք զոհեր չմատուցին ու չերկրպագեցին (կուռքերին): Ուստի (Տիգրանը) նրանցից առնում է զորքի իշխանությունը, բայց թագադիր ասպետությունը չի առնում: Ինքն իջնում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամինայի արձանը, որ շինված էր փղոսկրից և բյուրեղից և արծաթով կազմած, հրամայում է տանել կանգնեցնել Թորդան ավանում:

(Ալդտեղից) անմիջապես դիմում է Պաղեստինացոց աշխարհը¹⁴⁶ Պողոմյան Կղեպատրայի վրեժ առնելու՝ նրա Դիոնիս որդու գործած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ: Հրեաներից շատ գերի վերցնելով՝ շրջապատում է Պողոմյայի քաղաքը¹⁴⁷: Իսկ հրեաների Աղեքսանդրիս կամ Մեսաղինա թագուհին, որ Հուդա Մակաբեի Շմավոն եղբոր որդի Հովհաննեսի որդի Աղեքսանդրի կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր հրեական թագավորությունը՝ մեծ գանձ տալով (Տիգրանին) այնտեղից հեռ գարձրեց: Որովհետև (Տիգրանը) լսել էր, թե Վայկուն անունով մի ելուզակ¹⁴⁸ վրդովում է Հայոց աշխարհը, գրավելով այն ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ելուզակի անունով կոչվում է Վայկունիք:

ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ՊՈՄՊԵՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԵՐ ՎՐԱ ԴԻՄԵԼԸ, ՄԱԺԱՔՆ ԱՌՆԵԼԸ ԵՎ ՄԻՆՐՊԱՏԻ ՄԱՆԸ

Այն ժամանակ հոռմայեցիները Պոմպեոս զորավարը մեծ զորքով գալիս հասնում է Միջերկրյա կողմերը և իր Սկավրոս սպարապետին ուղարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու։ Նա գալիս է, բայց չի պատահում Տիգրանին, որովհետև սա վերագարծել էր իր աշխարհը ելուզակի հարուցած խուճապի պատճառով։ Սկավրոսն անցնում է Գամասկոս և, տեսնելով, որ Մետեղը և Դուզը քաղաքի առել են, նրանց հալածում է և փութալով գնում է Հրեաստան Արիստարքուդի վրա, իբրև օգնական նրա ավագ եղբոր Հյուրկանոս քահանայապետին, որ Աղեքսանդրի որդին էր։

Իսկ Պոմպեոսը Միհրդատի հետ պատերազմելով՝ սաստիկ դիմադրություն է հանդիպում և ահագին կռիվների։ Նա մեծ վտանգի է ենթարկվում, սակայն բազմությունը հաղթում է և Միհրդատը փախուստ է տալիս Պոնտոսի կողմերը։ Նրանից Պոմպեոսն անսպասելի վերալով ազատվելով առնում է Մաժաքը, բռնում է նրա որդուն Միհրդատին, քաղաքում զորք է թողնում և առանց (Միհրդատին) հետամուտ լինելու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան։ Նա Պոնտացի Պիղատոսի հոր ձեռքով Միհրդատին սպանում է թունավոր դեղով։ Այս բանին վկայում է և Հովսեպոս՝ բալասանին վերաբերող գլխում, ասելով «Երիբովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը»։

ՏԵԳՐԱՆԻ ՀՈՐՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԶՈՐԱՎԵՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎԵԼԸ, ԳԱՐԲԱՆՈՍԻ ԽՈՒՅՍ ՏԱԼԸ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԻ ՄԻՆՐՊԱՏԻ ԱՐՁԱԿՎԵԼԸ

Իսկ Տիգրանը գերի հրեաներին տեղավորելով Արմավիրում և Վարդգեսի ավանում, Քասախ գետի վրա, ելուզակներին լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրդատի սուզը կատարելով՝ այնուհետև շարժվում գնում է Ասորիք, հոռմայեցիների զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու։ Նրա դեմ է գալիս Գաբիանոսը, հոռմայեցիների զորքի սպարապետը, որին այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը Հռոմ վերադառնալիս։ Գաբիանոսը չի համարձակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել,

և Եփրատի մոտերից դառնում գնում է Եդիպոսս, պատճառ բերելով Պոռոմեոսին։ Եվ Տիգրանի հետ գաղտնի հաշտություն կնքելով՝ հետ է տալիս Միհրդատի որդի պատանի Միհրդատին, որ Տիգրանի քեռորդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մաժաքում, ասելով, թե (Միհրդատը) գաղտնի փախավ։

ԿՐԱՍՈՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Հոռմայեցիները կասկածի գնալով՝ Գաբիանոսին փոխում են են և նրա տեղ ուղարկում են Կրասոսին։ Նա գալով գրավում է բոլոր գանձը, որ գտնվում էր Երուսաղեմում աստծո տաճարում, և հետո դիմում է Տիգրանի վրա։ Եփրատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է և բոլոր զորքի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է։ Տիգրանը գանձերը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան։

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՍՍԻՈՍ ԳԵՐԱԴԵՑՑ ՏԵԳՐԱՆԻՑ, ԵՎ ՄԻՆՐՊԱՏԻ ԱՊՍՍԱՄԵՆԸ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻՍԸ ԵՐԵՆԸ

Հոռմայեցիք զայրանալով ուղարկում են Կասսիոսին անթիվ զորքերով։ Սա գալով՝ դիմադրում է Հայոց զորքերին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել և ասպատակել Ասորիքը։

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրդատի մասին, թե իր քեռորդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանություն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը։ Միհրդատն արհամարհանք կրելով իր քեռի Տիգրանից՝ ապստամբում է (նրանից) և ապավինում է Կեսարին, և նրանից Պերգա քաղաքի իշխանությունն ստանալով՝ նրա հրամանով օգնում և աջակցում է Հերովդեսի հորը, Անդիպատրոսին։ Սա Մաժաք քաղաքը շինցնում է ավելի ընդարձակ և պայծառ շինություններով և կոչում է նրան Կեսարիա, ի պատիվ Կեսարի։ Այս ժամանակից սկսած այդ քաղաքի վրայից վերանում է Հայոց իշխանությունը։

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՁԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ. ՊԱՂԵՍՏԻՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՂ
ՋՈՐԲ ՌԵՂԱՐԳԵԼԸ. ՀՅՈՒԲՎՅԵՆՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԻ ԵՎ ՔԱԶՄԱԹԻՎ
ՀՐԵԱՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս բոլորից հետո Տիգրանը, հիվանդ լինելով, ազաշում է պարսից Արտաշես թագավորին՝ իրենց մեջ սեր հաստատել (որ խզվել էր) իր հոր հպարտության պատճառով, երբ նա պարսիկներից խլեց նախագահությունը: Իսկ ինքը (Տիգրանը) երկրորդական գահն ընդունելով, ինչպես օրենքն էր, նախագահությունը վերագործնում է նրան: Այս կերպով Արտաշեսին հաշտեցնելով՝ նրանցից օգնական զորք է խնդրում: Ապա Տիգրանը Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարդափրանին սպարապետ նշանակելով Հայոց և Պարսից զորքերին՝ ուղարկում է հռոմեացիների զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ ասորաց և պաղեստինացոց աշխարհների բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղացնել: Բարդափրանին ընդառաջ է գալիս մի ոմն Պակարոս, որի հայրը թագավոր էր եղել Ասորոց, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արիստարքուդյան սոհմից: Գալով Ռշտունյաց նահապետ և Հայոց ու Պարսից սպարապետ Բարդափրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանքար ոսկի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունից զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փասսայելը տեսան, որ Բարդափրանը հոռոմացիներին զորքերին փախցրեց ոմանց դեպի ծովը, ոմանց զանազան քաղաքներ, ինքը խաղաղությունը անցնում է երկրով՝ իրենք էլ նրա հետ բանակցում են խաղաղության համար: Նա էլ Գնել անունով մեկին Գնունյաց ցեղից, որ Հայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծելազորքով ուղարկում է Երուսաղեմ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց գաղտնապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում Երուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգհարյուր հեծյալներով: Եվ տակառապետը դավաճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին գնալ Բարդափրանի մոտ աշխարհի ավերմունքի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել:

Հյուրկանոսը Բարդափրանից երդում է խնդրում, նա էլ երդվում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային և երկրային պաշտելիքներով, նաև Արտաշեսի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վրասահանալով՝ Հյուրկանոսը թողնում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի երեք եղբոր Փասսայելին, գալիս է Բարդափրանի մոտ՝ ծովի ափը, Եթովպոն կոչված պուղը:

Բարդափրանը խորամանկությամբ նրանց պատվում էր, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման էր տալիս նրանց բռնել և Անտիգոնոսի ձեռքը մատնել: Եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ ատամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանգամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Եվ Փասսայելը, Հերովդոսի եղբայրը, ինքն իր զլուխը քարին զարկեց և բծիչը, որ Անտիգոնոսից ուղարկվեց իբրև թե բժշկելու, նրա վերքը թունավոր դեղերով լցրեց ու մահացրեց:

Իսկ Բարդափրանը հրաման տվեց Հայոց թագավորի տակառապետ Գնելին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնելը ջանաց խաբեությամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդես հանձն չառավ, միևնույն ժամանակ չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների գաղտնի պատճառով, այլ զիշերը ծածուկ ընտանիքով փախավ եղոմայեցիների մոտ, և ընտանիքը Մասադան ամրոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հոռոմ հասնել: Բայց Հայոց զորքը Անտիգոնյանների օժանդակությամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ ոքի չմնասեցին, այլ միայն Հյուրկանոսի գույքերն առան ավելի քան երեքհարյուր քանդար: Եվ գալստն ասպատակելով՝ Հյուրկանյաններին (հավատարիմ տեղերն) առան ավերեցին. Մարիսացոց քաղաքն էլ տոնելով, այնտեղ թագավոր զրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ գերիների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարդափրանին հրամայեց՝ Մարիսացոց քաղաքից բերված հրեա գերիներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում: Արանից հետո Տիգրանն ապրելով ոչ ավելի քան երեք տարի, վախճանվում է, երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո¹⁴⁹:

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ԱՅԼ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ. ՍԻՂՈՆԵ ԵՎ
ԲԵՆԷԴԻՌՈՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հոռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և սինկլիտոսի¹⁵⁰ առաջ պատմում է իր հավատարմությունը հոռոմայեցիներին, և Անտոնիոսից Հրեաստանի թագավոր նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցնում Բենդիդիոս սպարապետին հոռոմեական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տապալի: Ասորիք հասնելով՝ նա փախցնում է Հայոց զորքերը և Միդոնին թողնելով, որ հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը դառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ դիմում են Միդոնի վրա և փախցնում են նրան մինչև Բենդիդիոսի մոտ, անչափ արյունահեղություններ անելով:

ԻԱ

ԹԵ ԻՆՊՅՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԵ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐԻ ՎՐԱ ԴԻՄԵԼՈՎ
ԱՌՆՈՒՄ Է ԵՄՄԵԱՏ ՔԱՂԱՔԸ

Անտոնիոսը գալրանալով ինքն անձամբ գալիս է հոռոմեական բոլոր զորքերով: Եամշատ¹⁵¹ հասնելիս լսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն առնում է Սովսիոսին օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում Անտիգոնի դեմ կռվելու, ինքը ձմեռանոց է գնում Եգիպտոս: Նա շտապում էր այնտեղ հասնել կնամուլ մարդու վազըտություններ, վառված ցանկություններ դեպի Կղեոպատրան՝ Եգիպտացիների թագուհին: Այս Կղեոպատրան Պաղոմեոս Գիոնիսի դուստրն էր, Պաղոմյան Կղեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին. այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելապես հանձնարարում էր Հերովդեսը Սովսիոսին: Սա քաջապես կռվելով առնում է Երուսաղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և թագավորեցնում է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլիայի վրա:

Հայոց վրա թագավորում է Արտավազդը, Տիգրանի որդին: Սա իր հզորյուններին և քույրերին բնակեցնում է Ագիովիտ և Արքերանի գավառներում, նրանց ժառանգությունն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական գյուղերը, առանձին եկամտավոր և ուտեստով, նման նրանց այն ազգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի կողմերում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորազն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի բնակության տեղերում:

Բայց ուրիշ ոչ մի արություն ու քաջություն զործ ցույց չտվեց, այլ անձնատուր էր եղել Կերոսիումի, թափառում էր ճախճախոտ տեղերում, եղեգնուտներում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր որսալով, անփույթ լինելով ուսման, քաջության և քարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնալով՝ աղբանոցներ էր մեծացնում: Իր զորքերից պախարակվելով իր անզործ ժողովրդյան և սաստիկ որովայնամուկության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետքն առել էր նրանից, դալրացած հրամայում է՝ զորքեր հանել՝ Ատրպատական նահանգի բյուրավորները, և Կովկաս լեռան բնակիչները ազվանների և վրացիների հետ, շարժվում գնում է Միջագետք և հալածում է հոռոմայեցիների զորքերը:

ԻԲ

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԶԵՐԲԱԿԱԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱԶՐԻՆ

Առյուծի նման գազանաբար մոնչաց Անտոնիոսը, մանավանդ գրգռվելով Կղեոպատրայից, որ (հայերի դեմ) քեն էր պահում իր մամի կրած շարշարանքների համար Տիգրանից: (Կղեոպատրան) ոչ միայն հայերին էր լինում մահաբեր, այլև ուրիշ շատ թագավորների, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրե: Ուստի և Անտոնիոսը շատ թագավորներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունները

հավատում է Կղեոպատրալին, բացի Տյուրոսից և Սիդոնից և առհասարակ Ազատ գետի մոտերն եղածներին: Վերցնելով զորքերի բազմությունը՝ դիմում է Արտավազդի վրա: Միջադեպով անցնելով՝ սաստկապես կոտորում է Հայոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և Եգիպտոս վերադառնալով՝ Կղեոպատրալին է պարգևում Տիգրանի որդի Արտավազդին, նաև ուրիշ շատ իրեր պատերազմի ավարից¹⁵²:

Ի՞նչ

ԱՐՇԱՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԱՌ ՄԱՍԻՆ, ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԿՍՄ ՉԱՅՈՅ ՄԱՍՆԱՍԻ
ԿԵՐՊՈՎ ՀՈՐԻՄՅՅՅԻՆՆԵՐԻՆ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՌՆԱԼԸ, ՀՅՈՒԹՎԱՆՈՍԻ
ԱՐՁԱԿՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՐԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՅԵՂԻՆ ՀԱՄԱՅ
ՎՏԱՆՎԸ

Արշեզի կյանքի վերջին տարում, որ նրա թագավորության քսանևմեկերորդ տարին էր, Հայոց զորքերը ժողովվելով՝ նրա հրամանով իրենց վրա թագավորեցրին Արշամին կամ Արշամին¹⁵³, որ Արտաշեսի որդին էր, Տիգրանի եղբայրը, Արգաթի հայրը: Ասորիներից ոմանք այս Արշամին կոչեցին Մանովա, ինչպես շատերը սովորություն ունեն երկու անուն կրել, ինչպես Հերովդես Ագրիպպիա, կամ Տիտոս Անտոնինոս, կամ Տիտոս Հուստոս:

Որովհետև այդ տարում Արշեզը վախճանվեց, Պարսից թագավորությունը թողնելով իր Արշավիր որդուն, որ շատ փոքրահասակ տղա էր, և չկար մեկը, որ Արշամին օգներ հոռմայեցիներին դիմադրելու համար, ուստի Արշամը նրանց հետ խաղաղության հաշտություն է կնքում՝ նրանց հարկ տալով Միջագետքից և Կեսարիայի կողմերից, Հերովդեսի ձեռքով: Այս եղավ սկիզբը Հայոց մասնակի հարկատու դառնալուն հոռմայեցիներին:

Այս ժամանակներն Արշամի բարկությունը շարժվեց Ենանոսի վրա, որ մի թագակապ ասպետ էր, որովհետև նա արձակեց հրեաների քահանայապետ Հյուրկանոսին, որին գերի էր բերել Ռարգափրան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Ենանոսը պատճառ է բերում, թե (Հյուրկանոսը) խոստացավ հարյուր քանթար փրկանք տալ, որ ինքը հույս ունի ստանալ և համաձայն է (թագավորին) տալ: Ուստի Արշամը որոշ ժամանակամիջոց է դնում նրան (փրկանք

քըն ստանալու): Նա իր եղբայրներից մեկին, որ Սենեբրիա էր կոչվում, ուղարկում է Հյուրկանոսի մոտ, որ իր փրկության համար (խոստացածը) վճարե: Ենանոսից ուղարկվածը դալով՝ գտնում է, որ Հերովդեսն սպանել է Հյուրկանոսին, որպեսզի իր թագավորության դեմ դավեր չսարքե: Արդ՝ երբ որոշված ժամանակամիջոցը լրանում է և Ենանոսը Հյուրկանոսի փրկանքի գանձը չի տալիս, Արշամը նրա վրա բարկանալով՝ պատվից զրկում է և հրամայում է բանտը դնել:

Այդ ժամանակ Գնթունյաց ցեղի նահապետ Զորան նրա մասին քսություն է անում թագավորին, ասելով. «Գիտցած եղիր, թագավոր, որ Ենանոսը մտածում էր քեզանից ապստամբել և ինձ հետ խորհուրդ էր անում, որ Հրեաստանի Հերովդես թագավորից երդում ինդրենք այն մասին, որ մեզ կընդունի և մեզ ժառանգություն կտա մեր քնիկ երկրում, որովհետև այս աշխարհում մենք շտեմնված տանջանքների ենթարկվեցինք ու խայտառակ եղանք: Ես նրա հետ չհամաձայնեցի և ասացի. ինչո՞ւ ենք մեզ խաբում հնացած զրույցներով ու պառաված առասպելներով ու մեզ պաղեստինացի համարում: Նա ինձանից հույսը կտրելով՝ նույն նպատակով Հյուրկանոս քահանայապետին ուղարկեց Հերովդեսի մոտ, բայց Հերովդեսից է՛լ ավելի հուսախաբվեց: Բայց նա իր ուխտադրած մտադրությունից հեռ չի կենա, եթե դու, թագավոր, առաջը չառնես»: Արշամ թագավորն այս քսությունը հավատալով՝ հրամայեց պես-պես տանջանքների ենթարկել Ենանոսին և իբրև վերջին վճիռ՝ կա՛մ բոլորովին թողնել հրեական կրոնը և իրկրպագելով արեզակին և թագավորի կուսքերը պաշտել, որին վստահելով թագավորը նրան նախկին իշխանությունը կտա, կամ փայտից կախվել և նրա ցեղը բնաջինջ լինել: Եվ նրա աչքի առաջ սպանելով նրա ազգականներից մեկին, որի անունը Սարիա էր, երբ նրա մոտով սպանման տեղն էին տանում նրա որդիներին, Սափատիային և Ազարիային, նա որդիների մահվան երկյուղից և կանանց թախանձելուց կատարում է թագավորի հրամանը իր բոլոր ազգատոհմով և հաստատվում է նախկին պատվի մեջ: Սակայն թագավորը լիովին չի վստահանում նրան, այլ ուղարկում է Հայաստան, աշխարհը նրան հավատալով, միայն թե Միջագետքից նրան հեռացնի:

ԱՐԳԱՐԻ ԳԾՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՐՈՎՈՐԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱՊԱՐԱ ՀՆՈՁԱՍԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արանից հետո խոսվությունն ծագեց Հրեաստանի Հերովդես թագավորի և մեր Արշամ թագավորի մեջ: Արովհեստե Հերովդեսը քաղմավի՜ր մտնական զործերից հետո ձեռնամուխ է լինում բարեգործությունների, շատ քաղաքներում գանազան շինություններ անելով: Հոռոմից սկսած մինչև Դամասկոս: Եւ Արշամից խնդրեց քաղմա՜րի՜վ հասարակ մշակներ, որպեսզի Ասորիքի Անտիոք քաղաքի նրապարակները, որ ազտեզություններից ու տղմից անանցանելի էին դարձել, լցնել տա: Արշամը հանձն չառնելով՝ զորք է ժողովում Հերովդեսին զիմադրելու, և պատգամավորները Հոռոմազարկելով խնդրում է կայսրից, որ իրեն Հերովդեսի իշխանութիանը չհնթարկի: Իսկ կայսրը ոչ միայն Արշամին չի ազատում Հերովդեսի իշխանությունից, այլև ամբողջ Ասորիքը նրան է հավատում:

Այն ժամանակ Հերովդեսը դադարացիներից և պոնտացիներից տասը հունգ վերցնելով իր ծառայության՝ Միջերկրալքի վրա թագավոր է նշանակում, իր ձեռքի տակ, իր Աղեքսանդր որդու աներոջը, որ Տիմոնի որդին էր, իսկ մոր կողմից ծագում էր Մարաց թագավորությունից, Գարեհ Վշտասպլայի սերունդից: Այս տեսնելով՝ Արշամն ամեն բանով նպասակվում է Հերովդեսին, իբրև արքայի և տալիս է նրա խնդրած մշակները, որոնց ձեռքով (Հերովդեսը) լցրեց Անտիոքացիների քաղաքի հրապարակները քսան վտավան երկայնությունը և սալահատակեց սպիտակ մարմարի սալաքարերով, որպեսզի հեղեղների ջրերը զյուրավ անցնեն այս հատակների վրայով և քաղաքին բուրբոնի չվնասեն: Բայց Արշամը քսան տարի թագավորելով մեռավ:

ԱՐԳԱՐԻ ԲԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԱՄԲՈՂՋԱՊԵՍ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՌՆԱԼԸ
ՀՈՒՄԱՏԵՑՈՒՆԵՐՈՆ, ՊԱՏԵՐԱՋԸ ՀԵՐՈՎՈՐԵՍԻ ԶՈՐՔԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՆՐԱ
ԵՂՐՈՐԹՐԻ ՀՈՎԱՑՈՒՆ ԵՎԱՆԵԼԸ

Թագավորում է Արգարը, Արշամի որդին, Պարսից Արշավիր թագավորի քսաներորդ տարում: Այս Արգարոսը կոչվում էր «ավագ ալը», իր առավել հեղություն և իմաստություն պատճա-

ռով, հետո՝ նաև տարիքի: Այս (բասերը) հույներն ու ասորիները պարզ չիարողանալով արտասանել, նրան կոչեցին Արգարոս: Սրա թագավորության երկրորդ տարում Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ բուրբոնի հումալեցիների հարկի տակ են բնկնում, որովհետև, ինչպես ասված է Ղուկասի ավետարանում՝ Ավգոստոս կայսրից հրաման դուրս եկավ՝ ամբողջ տիեզերքն աշխարհագիր անելու: Ուստի և Հայաստան էլ եկան հումալեցիների զործակալները, որոնք իրենց հետ բերին Ավգոստոս կայսեր պատկերը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում: Այս ժամանակներում ծնվում է մեր վրկիչ Հիսուս Քրիստոսը, ասածու որդին:

Մոտ այս ժամանակները խոսվություն է ծագում Արգարի և Հերովդեսի մեջ. որովհետև Հերովդես հրամայեց հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել կայսերական պատկերի մոտ, բայց երբ Արգարն այս հանձն չառնով, աչա Հերովդեսն սկսեց նրա դեմ դավա՛ր սարքել: Նա թրակացիների և ղերմանացիների զորքերն ուղարկում է Պարսից երկիրն ասպատակելու, բայց հրաման է տալիս նրանց Արգարի աշխարհովն անցնել: Բայց Արգարը չհամաձայնելով՝ ընդդիմանում է, տոհրով, թե կայսերական հրամանն այնպես է, որ այդ զորքը պետք է անապատով անցնի Պարսից երկիրը: Հերովդեսը դառնանում է, բայց անձամբ ոչինչ չի կարող հաջողեցնել, տեսակ տեսակ ցուվերից բնվելով, ինչպես պատում է Հովսեփոս Քրիստոսի դեմ համարձակվելու պատճառով նա որդնալից եղավ: Ուստի նա (Արգարի դեմ) է ուղարկում իր Հովսեփ եղբորորդուն, որին տվել էր իր զուտարը, որ տասը եղել էր կին իր եղբոր Փերուրին: Սա առնելով զարքի բազմությունը՝ դալիս հասնում է Միջագետքի աշխարհը և հանդիպում է Արգարին Բուլնան զորանիստ դավառում. կովի մեջ նա մեռնում է և զորքը փախուստի է դիմում: Հենց այդ ժամանակ էլ մեռնում է և Հերովդեսը, և Ավգոստոսը հրեից ազգապետ է նշանակում նրա Արքեղայոս որդուն:

ԵՂՐՈՐԹ ԲԱԳԱՐԻ ԾԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՑ ՀՈՒՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ
ԼՈՒՍԱՎՈՐԸ ՏՈՂՄԻ

Ոչ շատ օրեր անցած վախճանվում է Ավգոստոսը և նրա տեղ հումալեցիների վրա թագավորում է Տիրերը. իսկ Գերմանիկոսը

կեսար դառնալով, անարգում է Արշավիրի և Արգարի Հոռոմ ուղարկած իշխաններին, նրանց պատերազմի պատճառով, որի մեջ սպանեցին Հերովդեսի եղբորդուն: Այս բանից զրդոված, Արգարը միտքը դնում է ապստամբել և պատերազմի պատրաստութուն է տեսնում: Այս ժամանակ նա քաղաք է դարձնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց զոնդը պահպանում էր Եփրատի անցքը Կասսիոսի դեմ, որ և կոչվեց Եղեսիա: Այնտեղ է փոխադրում Մծբինից իբարքունիքը և բոլոր իր կուռքերը — Նաբոգը, Բելը, Բաթնիքաղը և Թաբազան, նույնպես և մեհյանների վարժարանի մատուցաները և առհասարակ թագավորների դիվանները:

Մրանից հետո մեռնում է Արշավիրը և Պարսից վրա թագավորում է նրա որդին Արտաշեսը: Արգ՝ թեպետ ինչ որ ձեռնարկելու ենք պատմել, չի համապատասխանում ո՛չ ժամանակին և ոչ էլ պատմութան կարգին, բայց որովհետև մեր հայոց ազգի հավատին առիթ եղողները Արշավիր թագավորի սերունդներն են և նրա Արտաշես որդու հարազատները՝ ուստի այդ մարդկանց պատվականութան պատճառով կսկսենք, վաղորոք այս գրքում նշանակելով նրանց Արտաշեսի կողքին, որպեսզի կարգացողներն իմանան, որ նրանք այս քաջի համազգիներն են: Իսկ հետո արդեն կնշանակենք նրանց հայրերի Հայաստան դալու ժամանակը, որ են Կարենյանները և Սուրենյանները, որից եղավ սուրբ Գրիգորը, ինչպես և Կամսարականները, երբ պատմութան ընթացքում կհասնենք այն թագավորի ժամանակին, որ նրանց ընդունեց:

Բայց Արգարի ապստամբելու մտադրությունը չհաջողվեց, որովհետև Պարսից թագավորութան մեջ իր ազգականների միջև խռովություն ծագելով՝ զորք է ժողովում, չվում է այնտեղ, որպեսզի նրանց համոզի և խաղաղացնի:

Ի՞նչ

ԱՐԳԱՐԻ ԱՐԵՎԵԼԻ ԳԱՆԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ
ԹԱԿԱՎՈՐԵՑՆԵՆԸ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՆԱ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ (ԱՐՏԱՇԵՍԻ)
ԵՎ ԹԱՅՐՆԵՐԻՆ, ՈՐՈՆՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄ ԵՆ ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉԸ ԵՎ ՆՐԱ
ԱԶԳԱՅԻՑՆԵՐԸ

Արգարն արևելք գնալով դառնում է, որ Պարսից վրա թագավորել է Արտաշեսը, Արշավիրի որդին և եղբայրները նրան ընդդիմանում են, որովհետև նա կամենում էր ժառանգաբար

նրանց վրա թագավորել, իսկ նրանք չէին համաձայնում: Ուստի Արտաշեսը նրանց պաշարել էր և մահվան սպառնալիք արել և այս պատճառով զորքի և մյուս ազգականների մեջ մեծ երկպառակություն և հակառակություն էին ծագել: Որովհետև Արշավիր թագավորը երեք որդի և մի դուստր ուներ. մեկն ինքը, Արտաշես թագավորը, երկրորդը Կարեն, երրորդը Սուրեն, իսկ նրանց քույրը, որ Կոշմ էր կոչվում, կին էր բուլոս արջաց զորավարին, որ նշանակված էր նրա հորից:

Արգարը նրանց համոզում է խաղաղանալ և բոլորի մեջ այս կարգն է սահմանում. — կթագավորե Արտաշեսը իր գավազներով հանդերձ, ինչպես մտադրվել էր, իսկ եղբայրները կկոչվեն Պահլավներ՝ իրնց քաղաքի և մեծ ու պողաքեր աշխարհի անունով և կհամարվեն Պարսից բոլոր նախարարությունների մեջ ամենապատվավորները և առաջինները՝ ինչպես իսկական թագավորական սերունդներ: Նաև երզումով դաշինք է հաստատում (Արգարը) նրանց մեջ, որ հիթ Արտաշեսի ցեղից տղամարդիկ սպառվեն, թագավորությունը նրանց կանցնի: Եվ նրա թագավորող ցեղից դուրս որոշել նրանց երեք ցեղերը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և քրոջը՝ Ասպահապետի Պահլավ, նրա մարդու տանուսերություն անունով:

Եվ ասում են, թե սուրբ Գրիգորը Սուրենյան Պահլավից է և Կամսարականները Կարենյան Պահլավից: Բայց նրանց մեր աշխարհը դալու հանդամունքներն իր կարգին կսլատմենք, այստեղ միայն նշանակելով նրանց Արտաշեսի կողքին, որպեսզի ճանաչես, որ այս մեծ ցեղը հիրավի Վաղարշակի արյունից է, այսինքն Վաղարշակի եղբոր Արշակ Մեծի սերունդը:

Այս այսպես կարգադրելով և դաշինքի գիրն իր հետ վերցնելով՝ Արգարը հետ է դառնում ոչ առողջ, այլ շարաշար ցավերով ասխտացած:

Ի՞նչ

ԱՐԳԱՐԻ ՎԵՐԱԳՈՐԱՆԱՆ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԵՎ ԱՐԵՏԻՆ ԹԿՈՒԹՅՈՒՆ ՏՅԱԼԷ՝
ՀՆՐՈՎԳԵՍ ԶՈՐՐՈՐՎԱՊԵՏԻ ՀԵՏ ԳԱՏԵՐԱԶՄԵՆԻՍ

Երբ Արգարն արևելքից վերադարձավ, հոռոմայեցիների մասին լսեց, թե նրանք կասկածի մեջ են չնկիլ նրա վերաբերմամբ, իբրև թե արևելք գնացել է զորք բերելու: Ուստի նա հոռոմայեցիների դոր-

ծախարհներին գրեց իր Պարսկաստան գնալու պատճառը և ուղարկեց նաև այն դաշինքը, որ կնքված էր Արտաշեսի և նրա իղբայրների մեջ: Բայց նրանք չհավատացին, մանավանդ որ Արգաթի մասին շարախոսում էին նրա թշնամիները—Պիղատոսը, Հերովդես Չորրորդապետը, Լյուսանիան և Փիլիպպոսը: Իսկ Արգաթն իր Եդեսիա քաղաքը գալով՝ միաբանեց պատրիարքոց Արևտ Թագավորի հետ, նրան օգնական զորք ուղարկելով մի ոմն Խոսրան Արծրունու ձեռքով, որպեսզի Հերովդեսի հետ պատերազմի: Որովհետև Հերովդեսը նախ կին էր առել Արևտ Թագավորի դստերը, ապա անարգելով արծախել էր և Հերովդիսի դստիկան նրա ամուսնու կենդանության ժամանակ խեղ (և իրեն կին դարձրեց): այս պատճառով էլ հաճախ Հովհաննես Մկրտչից հանդիմանվելով՝ նրան սպանեց: Իր դստեր անարգանքի պատճառով Արևտը նրա հետ պատերազմ ունեցավ, որի մեջ Հերովդեսի զորքը շարաշար կոտորած կրեց Հայոց քաջերի օգնությամբ, կարծես աստվածային տնօրինությամբ. Հովհաննես Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու համար:

1

ԱՐԳԱԹԻ ԻՇԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒԹԸ ԱՍՏԻՆՈՍԻ ՄՈՏ, ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՐԱՆՔ ՏԵՍՆՈՒԹ ԵՆ ՄԵՐ ՓԵՎԻՃ ՔԵՐՍԱՍՆԵ, ՈՐ ԱՌԻՔ ԵՂԱՅ ԱՐԳԱԹԻ ՉԱՎԱՏԱԼՈՒՆ

Այս ժամանակները կայսեր հազարապետ նշանակվեց Փյունիկեցիներին¹⁵⁵, Պաղեստինցիներին, Ասորիներին և Միջագետքի վրար Սարինոսը՝ Սարոգեի որդին: Արգաթ իր գլխավորներից երկուսին՝ այսինքն Ադանիքի բղձխ Սար Իհաբին և Ապահունիների տոհմի նահապետ Շամշագրամին, և իր հավատարիմ Անանին ուղարկեց նրա մոտ Բեթբուրին քաղաքը, բացատրելու համար իր արևելք գնալու պատճառը և ցույց տալու Արտաշեսի և իղբայրների մեջ կնքված դաշինքի թուղթը և նրա օգնությունն ու պաշտպանությունը ինդրելու: Նրանք գալով գտան նրան Ելեթի որոյսում¹⁵⁶, նա սիրով և պատվով ընդունեց նրանց և Արգաթին պատասխանեց, որ (արևելք գնալու) առիթով կայսրից չկասկածի, միայն թե հոգ տանի հարկերը լիով վճարելու:

Նրանք այնտեղից վերադառնալիս մտան Երուսաղեմ մեր փրկիչ Քրիստոսին տեսնելու համար, որի սքանչելագործությունների համար

բավը լսել էին, և իրենք էլ ականատես դառնալով (վերադարձան և) պատմեցին Արգաթին: Արգաթ զարմանալով ստուգով հավատաց, որ նա արգաթն աստուռ որդի է. նա ասաց. «Իրանք մարդու զորություններ չեն, այլ աստուռ, որովհետև մարդկանցից ոչ ոք չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն աստված»: Եվ որովհետև նրա մարմինն ասպակնված էր շարաշար ցավերով, որոնց նա տիրացել էր Պարսից աշխարհում յոթը տարի առաջ և մարդկանցից բռնակցելու գտնելու հնար չէր եղել, ուստի (Քրիստոսին) աղաչանքի թուղթ ուղարկեց, որ գա և իր ցավերը բռնակցի, հետևյալ բովանդակությամբ.—

Ա

ԱՐԳԱԹԻ ԹՈՂԹԸ ՓՐԿՉՆԵ

Արգաթ Արշամի¹⁵⁷, աշխարհի իշխան, քարերար և փրկիչ Հիսուսի, որ Երուսաղեմացոց աշխարհում երևեցար, ողբույն:

Լսել եմ քո մասին և այն բռնակցությունների մասին, որ կատարվում են քո ձեռքով առանց դեղերի և արմատների, որովհետև, ինչպես ասում են, դու կույրերին տեսնել ես տալիս, կաղերին քայլեցնում ես, բորոտներին մաքրում ես, շար ոգիները և դեղերը հանում ես և առհասարակ երկարատև հիվանդություններով շարաշարվողներին բռնակցում ես, նաև մեռածներին կենդանացնում ես: Երբ այս ամենը քո մասին լսեցի, մտքումս դրի այս երկուսից մեկը—կամ որ դու աստված կլինես, որ երկնքից իջել ես և այս բաներն անում ես, կամ աստու որդի կլինես, որ այդ անում ես: Այս պատճառով քեզ գրեցի, աղաչելով որ նեղություն կրես, գառ ինձ մոտ և բռնակցի իմ ունեցած հիվանդությունը: Նաև լսեցի, թե հրեաները քեզանից տրտնջում են և ուզում են քեզ շարաշարել, քայց ես մի փոքր և գեղեցիկ քաղաք ունեմ, որ երկուսիս էլ բավական է:

Թուղթը տանողները նրան պատահեցին Երուսաղեմում: Այս բանը վկայում է և ավետարանի խոսքը թե «Կային հեթանոսներից ոմանք, որ եկել էին նրա մոտ»¹⁵⁸. Այս պատճառով լսողները շամարձակվեցին ասել Հիսուսին, այլ ասացին Փիլիպպոսին և Անդրեասին, և նրանք ասացին Հիսուսին: Իսկ մեր փրկիչը հանձն չառավ ինքը գնալ այն ժամանակ, երբ Արգաթը նրան կանչում էր, այլ նրան արժանացրեց թղթի, որ այս բովանդակությամբ ունի.—

ԱՐԳԱՐԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՄԵԱՆԸ, ԱՐ ԳՐԵՑ ԹՈՎԱՍ ԱՅԱԲՅԱԼԸ ՓՐԳՔԻ ՀՐԱՄԱՆՈՂ

Երանի նրան, ով ինձ հավատում է, թեպետ տեսած չլինի, որովհետև իմ մասին այսպես է գրված, թե որոնք ինձ տեսնում են, ինձ չեն հավատա, իսկ որոնք չեն տեսնում, կհավատան և կյանք կգտնեն: Իսկ որ դու ինձ զրեցիր, որ դամ քեզ մոտ, ես այստեղ պե՞տք է կատարեմ այն բոլորը, որի համար ուղարկված եմ: Երբ այս բոլորը կկատարեմ, կհամբառնամ նրա մոտ, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառնամ, քեզ մոտ կուղարկեմ իմ այս աշակերտներից մեկին, որ քո ցաւերը բժշկե և կյանք շնորհե քեզ և քեզ հետ եղողներին:

Այս թուղթը քերից Արգարի սուրհանդակ Անանը և նրա հետ փրկչի կենդանազիր պատկերը¹⁵⁹, որ մինչև այսօր գտնվում է Եղեսպցիների քաղաքում:

ՔԱՆՈՍ ԱՌԱՔՅԱԻՆ ՔԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՄԻԱՏՈՍՄ ԵՎ (ԱՐԳԱՐԻ) ՀԻՆԳ ԹՂԹԻՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Բայց մեր փրկչի համբառնալուց հետո թովմաս առաքյալը, տասներկու (առաքյալներից) մեկը, Եղեսիա քաղաքն ուղարկեց Քաղեոսին, յոթանասուն (աշակերտներից), որպեսզի Արգարին բժշկե և ավետարանը քարոզե տիրոջ ասածի համաձայն: Նա եկավ և իջևանեց հրեա Տուբիա իշխանի տանը, որի մասին ասում են, թե Քաղարատունյաց ցեղից էր և Արշամից խուսափելով՝ հրեական կրոնը շուրջացավ իր մյուս ազգականների հետ, այլ նույն կրոնով մնաց մինչև Քրիստոսին հավատալը: Եվ նրա (զարու) համբավը ողջ քաղաքում տարածվեց: Արգարը լսելով տաաց. «Պա այն մարդն է, որի մասին Հիսուս զրեց», և իսկույն նրան կանչեց: Երբ Քաղեոսը ներս մտավ, նրա երեսի վրա սքանչելի տեսիլք երեւոյ Արգարին. նա դահից վեր կացավ և երեսի վրա ընկնելով՝ նրան երկրպագեց. շուրջը գտնվող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլքը չիմացան: Արգարը նրան հարցրեց. «Իսկապես դու օրհնյալ Հիսուսի աշակերտն ես, որին խոստացավ այստեղ ուղարկել, և կարող ես իմ ցավերը բժշկել»: Քաղեն նրան պատասխանեց. «Եթե հա-

վատաս Հիսուս Քրիստոսին, ասածու որդուն, քո սրտի բոլոր ցանկացածները կստանաս»: Արգարը նրան ասաց. «Ես հավատացի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի զորքերս առնել և գալ կոտորել նրան խաչող հրեաներին, եթե հոռմայեցիների թագավորությունն այս բանը շարգելեր»:

Այստեղից սկսելով՝ Քաղեոսը քարոզեց ավետարանը նրան և բոլոր քաղաքին. ձեռքը վրան դնելով նրան բժշկեց, ինչպես և քաղաքի իշխանին, որ հիվանդ էր պողպատալու¹⁶⁰ և մեծ պատիվ էր վայելում թագավորի արքունիքում, և առհասարակ բժշկեց քաղաքում եղած բոլոր հիվանդներին և ախտավորներին: Եվ բոլորը հավատացին, և մկրտվեցին ինքը Արգարը և ամբողջ քաղաքը: Կուրքերի մեհյանների դռները փակեցին, և քաղին ու սյունի վրա եղած պատկերները եղեգով պատեցին: Նա ոչ սքի բռնությամբ չէր դարձնում հավատի, բայց հավատացյալներն օր-օրի վրա ավելանում էին:

Իսկ Քաղեոս տաքչյալն Ադդե անունով մեկին, որ մետաքսազործ և խույր կարող էր, եղեսիայի վրա (Եպիսկոպոս) ձեռնադրելով, նրան իր փոխարեն թողնում է թագավորի մոտ: Իսկ ինքն Արգարից հրովարտակ առնելով, որ ամենքը Քրիստոսի ավետարանին լսեն, գալիս է Արգարի քնոորդի Սանատրուկի մոտ¹⁶¹, որին նշանակել էր մեր աշխարհի և զորքերի վրա:— Բայց Արգարը հոժարեց թուղթ գրել Տիրեբրիոս կայսեր, որ այսպիսի բովանդակությամբ ունեւր.—

Արգարի բուղրը Տիրեբրիոսին

Արգար Հայոց թագավոր, իմ տիրոջ, հոռմայեցիների Տիրեբրիոս կայսեր ողջույն:

Թեպետ դիտեմ, որ քո թագավորութունից ոչ մի բան չի ծածկվի, բայց իբրև քո մտերիմ՝ ավելին քեզի իմաց եմ տալիս զրով: Որովհետև պաղեստինացիների դավառներում բնակվող հրեաները ժողովելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որևէ հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտիքներին, որ նրանց մոտ կատարեց— հրաշքներ և սքանչելի գործեր, մինչև անգամ մեռած մարդկանց կենդանացնել: Պետք է դիտենաս, որ սրանք սոսկական մարդու զորութուններ չեն, այլ աստծու Որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեգակը խավարեց, երկիրը շարժվեց ու տատանվեց և ինքն էլ երեք օրից մեռած տե-

դից հարութիւնն առավ և շատերին երևաց: Եվ այժմ ամեն տեղ նրա անունը նրա աշակերտներէ միշտով մեծամեծ սքանչելիքներ է կատարում, ինչպես հենց ինձ վրա հայտնի ցույց տվեց: Արդ՝ այսուհետև քո տերութիւնը գիտե, թե ի՞նչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք այն բանը գործեցին, և բոլոր աշխարհին գրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև Հշմարիտ աստծու: Ողջ մնաս:

Աբգարի թղթի պատասխանը Տիրեհիոսից

Տիրեհիոս Հոռմայեցիներէ կայսր, Հայոց Աբգար թագավորին ողջույն:

Քո մտերմութեան թուղթը կարգացին իմ առաջ, նրա համար մեր կողմից շնորհակալութիւն: Թեպետև առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսել, բայց և Պիղատոսը ստուգապես մեզ հայտնեց նրա հրաշքների մասին և թե հարութիւնից հետո շատերը հավատացին, թե նա աստված է: Ուստի և ես ևս կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես: Բայց որովհետև հոռմայեցիների սովորութիւնն այնպես է, որ միայն թագավորի հրամանով աստված չեն նստեցնում, մինչև որ նա սինկղիստոսի կողմից շնորհով, շքանով, ուստի ես այս բանը սինկղիստոսին հայտնեցի, բայց սինկղիստոսն արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից քննված չէր: Բայց մենք հրաման տվինք, որ ամեն ոք, ով կամենա, Հիսուսին էլ ընդունի աստվածանրի թվում, և մահ սպառնացինք նրանց, ովքեր քրիստոսյանների վրա կշարախոսեն: Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք հանդգնեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թե չէր արժանի խաչի և մահվան, այլ պատվի և երկրպագութեան, նրանց գործը կքննեմ և արժանավոր (պատիժը) կհատուցանեմ, երբ ազատ ժամանակ գտնեմ սպանիացոց պատերազմից, որոնք ինձանից ապստամբել են:

Աբգարը դարձյալ թուղթ է գրում Տիրեհիոսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ տիրոջ՝ Հոռմայեցիների Տիրեհիոս կայսեր ողջույն:

Քո տերութեան վայել թուղթը տեսա և ուրախացա քո մտածած հրամանի վրա: Եթե վրաս չես նեղանա՝ սինկղիստոսի այդ գործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ՝ աստվածու-

թիւն տրվում է մարդկանց քննութեամբ. ուրեմն այսուհետև եթե աստված մարդուն հաճելի չլինի, էլ չի կարող աստված լինել, և այստեղից (հետևում է), թե մարդուն է վայելում աստծուն նվիրագործել¹⁶²: Բայց դու, տեր, բարեհաճիր ուրիշ մարդ ուղարկել Երուսաղեմ Պիղատոսի տեղ, որպեսզի նա անարգանքով հեռացվի այն իշխանութիւնից, որ դու նշանակել ես, որովհետև նա հրեաների կամքը կատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց ասանց քո հրամանի: Ողջ եղիր:

Աբգարն այս (թուղթը) գրելով՝ նրա պատճենը գրեց իր գիւղանի մեջ, ինչպես և մյուս թղթերինը: Նա գրեց նաև Ասորեստանի մանկահասակ Ներսես թագավորին Բարեւոյն:

Աբգարի թուղթը Ներսեսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ որդի Ներսեսին ողջույն:

Քո ողջույնի գիրը տեսա, Պերոզին կապանքներից արձակեցի և հանցանքը ներեցի, և եթե կամենաս, նշանակիր նրան Նինվեի վերակացու, ինչպես ուզում ես: Գալով քո գրածին, թե ինձ մոտ ուղակիր այդ բժշկին, որ այդ հրաշքները գործում է և քարոզում է մի ուրիշ աստված, որ հրից ու ջրից էլ վեր է, որպեսզի նրան տեսնեմ և լսեմ, — նա բժիշկ չէր մարդկային արվեստով, այլ աշակերտ էր աստծու որդու, հրի և ջրի ստեղծողի, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան վիճակ էր ընկել: Բայց նրա գլխավոր ընկերներից մեկը, Սիմոն անունով, ուղարկված է այդտեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան փնտրի՛ր, գտի՛ր և նրանից կլսես, ինչպես և քո Արտաշես հայրը: Նա բոլոր հիվանդութիւնները կբժշկե և ցույց կտա կյանքի ճանապարհ:

Նաև Պարսից Արտաշես թագավորին գրեց թուղթ այս բովանդակութեամբ. —

Աբգարի թուղթն Արտաշեսին

Աբգար Հայոց թագավոր, իմ եղբայր Պարսից Արտաշես թագավորին ողջույն:

Գիտեմ, որ դու արդեն լսած կլինես Հիսուս Քրիստոսի, աստծու որդու մասին, որին հրեաները խաչեցին և որ մեռած տեղից հարութիւն առավ և իր աշակերտներին ուղարկեց բոլոր աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Նրա գլխավոր աշակերտներից մեկը, Սի-

մոն անունով, քո տերութեան կողմերումն է: Արդ՝ փնտրի՛ր, գտի՛ր նրան և նա կբժշկե՛ ձեզ մոտ բոլոր ախտերն ու հիվանդութիւնները և կյանքի ճանապարհ ջուրց կտա: Դու հավատա նրա խոսքերին, դու և քո եղբայրներդ և բոլորը, որ կամովին հնադանդում են քեզ: Որովհետ ինձ ախտը չի է, որ դուք, մարմնով իմ ազգականներս, նաև հոգով իմ մտերիմ հարազատները լինեք:

Եվ դեռ այս թղթերի պատասխանը շտապած՝ Արգարիտը վախճանովում է երեսուն և ութ տարի թագավորելուց հետո:

19

ՄԵՐ ԱՌԱՔՅԱԼՆԵՐԻ ԵԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արգարից հետո Հայոց թագավորութիւնը երկու մասի է բաժանւում, որովհետև նրա Անանուն որդին թագադրվեց ու թագավորեց Եղեւսիայում, իսկ նրա քեռորդին Սանատրուկը (թագավորեց) Հայաստանում: Սրանց ժամանակ պատահած անցքերն առաջուց դրված են ուրիշներից, ինչպես Քաղեոս առաքյալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի հավատալը և (հետո) նախարարների երկյուղից հավատը թողնելը, առաքյալի և նրա հետ եղողների կատարածը Շավարշան գովառում, որ այժմ Արտազ է կոչւում, ապառած քարի պատուվելը, և առաքյալի մարմինն ընդունելով էլի՛ր իրար գալը, հետո՝ աշակերտների նրա մարմինն այնտեղից առնելը և դաշտերում թաղելը, և թագավորի Սանդուխտ դստեր նահատակվելը ճանապարհին մոտ, և վերջերս երկուսի նշխարներն հայտնվելը և առապարը փոխադրվելը: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, մեզանից առաջ պատմված է ուրիշներից, ուստի կարևոր շնամարեցինք մանրամասն կրկնել: Նույնպես մեզանից առաջ ուրիշներից պատմված է առաքյալի աշակերտ Աղդեի կատարածը Եղեւսիայում Արգարի որդու ձեռքով:

Սա (Արգարի որդին) հոր տեղ թագավորելով՝ հայրենի առաքինութեան հետևող շեղավ, այլ կուռքերի մեհյանները բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց: Եվ մարդ ուղարկեց Աղդեի մոտ, որ իրեն համար բեհեղից խույր կարե ոսկե բանվածքով ինչպես առաջ անում էր իր հոր համար: Պատասխան ընդունեց, բայց չեմ ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան գազաթի համար, որ երկրպագում Բրդիստոսին, կենդանի աստծուն: (Քաղափորն)

Վույն հրամայեց իր զինակիրներից մեկին, որ նրա ոտները սրով կտրե: Նա գնալով տեսավ, որ նստած էր վարդապետութեան աթոռը, սրով խփեց, նրա սրունքները կտրեց դեն գցեց, և նա իսկույն հոգին տվանդեց: Այս էլ ծայրաքաղ անելով համառոտ հիշատակեցինք, քանի որ առաջուց ուրիշներից պատմված է:

Բայց հայերին վիճակվեց նաև Բարդուղիմեոս առաքյալը, որ նահատակվեց մեզ մոտ Արեւանոս քաղաքում¹⁶³, Իսկ Սիմոնի մասին, որ պարսիկներին վիճակվեց, հաստատ չեմ կարող պատմել, թե ի՞նչ գործեց և ո՞րտեղ նահատակվեց: Որովհետև ոմանք պատմում են, թե մի ոմն Սիմոն առաքյալ¹⁶⁴ նահատակվել է Վերիոսփորում. արդյոք իսկապես նա՞ է, և ի՞նչ պատճառով է գնացել նա այնտեղ՝ չգիտեմ, բայց միայն նշանակեցի, որպեսզի իմանաս, թե ինչ ոչ մի ջանք չեմ խնայում պատմել քեզ ամեն բան, ինչ որ հարկավոր է:

18

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐՅԸ ԵՎ ԱՐԳԱՐԻ ԶԱՎԱՆՆԵՐԻ ՍՊԱՆՆԵՐԸ, ԶԵՂԻՆՆ ՏՈՒՆՆԵՐ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկը թագավորելով՝ զորք է հավաքում իր դայակների¹⁶⁵ Բարդատունի և Արծրունի քաջերի ձեռքով, որպեսզի գնա պատերազմելու Արգարի որդիների հետ՝ ամբողջ թագավորութիւնը տիրելու նպատակով: Եվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնարկութեամբ Արգարի որդուց Աղդեի սպանութեան վրեժն առնվեց: Որովհետև նա Եղեւսիայում իր ապարանքի վերնատանը մարմարե սյուն էր կանգնեցնել տալիս և ինքը ներքևը կանգնած հրամայում էր, թե ինչպես պետք է անել, սյունը բռնողների ձեռքից սրկ գալով ընկավ նրա վրա, ոտները ջախջախեց և նրան սպանեց:

Իսկույն քաղաքի ընակիշները սատգամավոր ուղարկեցին Սանատրուկի մոտ, խնդրելով ուխտով պայման դնել, որ նա իրենց քրիստոնեական հավատին չղկույլի, իսկ իրենք նրան կհանձնեն քաղաքն ու թագավորական գանձերը: (Սանատրուկը) կատարեց (նրանց խնդիրը), բայց հետո ստեց, նույնիսկ Արգարի տան բոլոր զավակներին սրով կոտորեց, բացի աղջիկներից, որոնց քաղաքից հեռացրեց, որ գնան Հաշտյանքում բնակվեն: Նույնպես և

Աբգարի կանանցից գլխավորին, որի անունն էր Հեղինե, ուղարկեց, որ բնակվի իր քաղաքում, հառանում, և նրան թողեց բոլոր Միջագետքի տիկնությունը իբրև փոխարեն այն բարիքների, որ ինքը գտել էր Աբգարից նրա միջոցով:

Իսկ Հեղինեն, որ իր ամուսնի՝ Աբգարի նման զարգարված էր հավատով, շհանդուրժեց կուսարշանների մեջ բնակվել, այլ գնաց Երուսաղեմ Կղավդիոսի օրերը, այն սովի ժամանակ, որը զուշակել էր Ագաթուր: Եվ իր բոլոր դանձերը Եղիպտոսում ծախսելով՝ շատ մեծ քանակությամբ ցորեն գնեց և բաժանեց բոլոր կարոտյալներին, որին վկայում է և Հովսեպոսը: Նրա շիրիմը հայտնի նշանով մինչև այսօր էլ կա Երուսաղեմում, դրան առաջ:

12

ՄԱՆՈՒՆ ՔԱՂԱՔԻ ՆՈՐՈԳՄԱՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՎԱՆԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՂԱՔԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի Մծբին քաղաքի շինությունից: Որովհետև քաղաքը Լրկրաշարժից խախտված լինելով՝ նա քակեց ու նորից շինեց ավելի պայծառ և նրան պատեց կրկնակի պարիսպներով ու պատվարով. քաղաքի մեջ կանդնեցոնց իր արձանը, ձևորին մի դրամ բռնած, որ այս է նշանակում, թե այս քաղաքի շինության վրա բոլոր դանձերս ծախսվեցին և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկ կոչվեց, պետք է ասել: Աբգարի քույր Ավդեն ձմեռ ժամանակ դեսյի Հայաստան ճանապարհորդելիս բուքի է պատահում Կորդվաց լեռներում. մորիկը բուքին ցրեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ո՞ւր մնաց: Իսկ նրա դայակը, Սանոտր, Բյուրատ Բագրատունու քույրը, հոսքին Արծրունու կինը, երեխային, որ դեռ շատ փոքր էր, ստինքների մեջ առնելով՝ երեք օր և Լրևք դիշեր մնաց ձյունի տակ: Մրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ նորուհրաչ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց և նա պահպանում էր երեխային: Բայց որքան մենք մերահասու եղանք, բունն այսպես է եղել. փրկորդ մարդկանց հետ եղել է մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երեխային և դայակին: Այս պատճառով էլ նա կոչվեց Սանատրուկ, անունը դայակից ստանալով, իբրև թե Սանուտի տուրք:

184

Սա Պարսից Արտաշես թագավորի տասներկուերորդ տարում թագավոր դառնալով, երեսուն տարի ապրեց և որսի մեջ մեռավ, մեկի նետը պատահամբ փորին դիպելով, կարծես սուրբ դասեր շարշարանքների վրեժը հատուցանելով:

Ղեբուրեան¹⁶⁶, Ափշադար զպրի որդին, զրեց բոլոր դործերը, որ կատարվել էին Աբգարի և Սանատրուկի ժամանակ և զրեց Եգեսխայի դիվանում:

13

ՆՐԱԿԱՆԻ ԻՎԱՆՎՈՐԵԸ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ՈՐԿՆԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԸ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՓԱՆՁՆԵՍԻ ԱՋԱՏՎԵԸ

Սանատրուկ թագավորի մահից հետո թագավորության մեջ շփոթություն է ծագում: Որովհետև մի ոմն Երվանդ, Արշակունյաց ցեղից մի կնոջ որդի, թագավորում է վերջին Դարեհի ութերորդ տարում: Նրա մասին զրույցներն այսպես են պատմում: Մի կին Արշակունյաց ցեղից, պառաված, տգեղ ու վավաշոտ, որին ոչ ոք սիրտ չարավ կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապօրինի խառնակությամբ, ինչպես Պասիփոսյեն¹⁶⁷ (ծնավ) Մինոսավրոսին: Երբ երեխաները զարգացան, նրանց անունները դրին Երվանդ և Երվազ: Երվանդը հասակն առելով դառնում է մի սրտոտ և հաղթանդամ մարդ: Նա շատ զեպքերում Սանատրուկից ուղարկվելով իբրև վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր դարձավ, այնպես որ բոլոր նախարարների մեջ առաջինն եղավ, և իր խոնարհությամբ ու առատաձեռնությամբ բոլորին քաշեց իր կողմը գրավեց: Եվ երբ Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով նրան թագավորեցրին, բայց առանց թագադրի Բագրատունիների ցեղից¹⁶⁸:

Բայց Երվանդը թագավոր դառնալուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կոտորում է: Թվում է, թե Աբգարի որդիների կոտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց մի փոքրիկ տղայի, Արտաշես անունով, ծծմալըն առավ փախցրեց Հեր գավառի կողմերը, Մաղխազանի հովվական կայանները և լուր ուղարկեց նրա դայակին Սմբատին, Բյուրատ Բագրատունու որդուն, Սպեր դավառը, Սմբատավան գյուղը: Արդ՝ երբ Սմբատը, Բյուրատի որդին լսում է Սանատրուկի (մահվան) և նրա որդիների կոտորածի գույժը, առնում է իր երկու դուստրներին՝ Սմբատանույշին ու

185

Սմբատուհուն, տանում նստեցնում և Բայբերդում, քաջ մարդիկ մարոցին պահապան դնելով, իսկ ինքն իր մի կնոջ և սակավաթիվ մարդկանց հետ դնում է մանուկ Արտաշեսին որոնելու: Երվանդ թագավորն այս բանը լսելով՝ մարդիկ է ուղարկում (նրանց բռնելու): Այս պատճառով (Սմբատը) երկար ժամանակ, կերպարանքը փոխած և հետիոտն թափառում է լեռներում ու դաշտերում երեխայի հետ և նրան սնուցանում է հովվական կայաններում և հովիվների մոտ, մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում գնում է Պարսից Գարեհ թագավորի մոտ: Եվ որովհետև Սմբատը քաջ մարդ էր և առաջուց ծանոթ, ուստի մեծ պատվի է արժանանում Պարսից զորապետիսների հետ. նույնպես և երեխան ապրում է թագավորի որդիների հետ, որոնց բնակության տեղեր կին որոշված Բատ և Ողտմն գավառները:

19

ԻՆՁ ԶԱՆԹԻՐ ԳՈՐԾ ԳՐԵՑ ԵՐԿԱՆԴԵ՛ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ԻՐ ԶԵՌԲԸ ԳՅԵԼՈՒ ԶԱՄԱՐԸ:
ԵՎ ՄԻՋԱԳԱՆՏԵՐԸ ԹՆՂՆԵԼԸ

Բայց Երվանդը շարունակ մտածում էր, թե ի՞նչպիսի շարիք է սնվում նրա թագավորության համար Մարսուն¹⁶⁹. նրա սիրտը լիքն էր կասկածներով, և քունը քաղցր չէր լինում: Արթուն ժամանակ միշտ այս մասին հոգալով՝ քնի մեջ էլ սարսափելի երազներ էր տեսնում այդ առիթով: Ուստի պատգամավորների ձեռքով, նվերների միջոցով, աշխատում էր հաճեցնել Պարսից թագավորին, որ նա մանուկ Արտաշեսին իր ձեռքը տա: Նա ասում էր. «Իմ արյունակից, իմ հարազատ, ինչո՞ւ ես այդ մարացի Արտաշեսին սնուցանում ինձ և իմ թագավորության հակառակորդ, ականջ դնելով ավազակ Սմբատի խոսքերին, որ ասում է, թե Արտաշեսը Սանատրուկի որդին է. և հովիվների ու անդեորդների որդուն ջանում է Արշակունի դարձնել, լուր տարածելով, թե նա քո արյունակիցն ու հարազատն է: Նա Սանատրուկի որդին չէ, բայց Սմբատը մի մարացի տղա գտնելով՝ խաբված է և բարբանջում է»: Շատ անգամ Սմբատին էլ (մարդ) էր ուղարկում, թե «Ինչո՞ւ այդքան զուր նեղություններ ես կրում, ծծմորից խաբվելով այդ մարի տղային սնուցանում ես ինձ հակառակ»: Նա պատասխաններ է լսում ոչ հաճելի: Այն ժամանակ Երվանդը մարդիկ է ուղարկում և կոտորեց

է տալիս Բայբերդում (պահապան դրված) քաջերին, իսկ Սմբատի զուսարներին գերի բռնելով պահում է Անի ամրոցում ոչ վատ պայմաններում:

Բայց Երվանդը Վեսպասիանոսի և Տիտոսի¹⁷⁰ թագավորության ժամանակ Միջագետքը հռոմայեցիներին թողնելով՝ նրանց իրեն թիկունք դարձրեց և այս կողմից այլևս վտանգ չէր զգում: Այս ժամանակից սկսած Միջագետքի վրայից վերացավ Հայոց իշխանությունը, և Հայաստանից էլ ավելի մեծ հարկեր էր վճարում Երվանդը: Իսկ հռոմայեցիների գործակալները Եղեսիա քաղաքն ամեն կերպ սարքավորելով՝ այնտեղ հաստատում են գանձարաններ այն հարկերի համար, որ ժողովում էին Հայաստանից, Միջագետքից և Ասորեստանից: Այնտեղ են ժողովում նաև բոլոր դիվանները, և հիմնում են երկու դպրոց, մեկը բուն տեղական ասորական և մյուսը հունական: Այնտեղ են փոխադրվում հարկերի դիվանը, նաև մեհենական դիվանը, որ գտնվում էր պոնտացիների մինոպ քաղաքում:

170

ԵՐԿԱՆԴԱՇԵՍ ԲԱՂԱԹԻ ԾԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄՍԱՍԻՆ

Սրա ժամանակ արքունիքը Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Երասխ գետը (նրանից) հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բոլորովին, և թագավորական կայանի համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում: Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում և ղեպի արևմտյան կողմը, միակաուր ապառաժ բլուրի վրա, որը շուրջ պատում է Երասխը, իսկ դիմացից էլ հոսում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարերը կտրել տալով իջեցնում և մինչև բլուրի հատակը, գետի (մակերևույթին) հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանգոսխաքներ ներքևից մինչև վեր մինչև դուռը. սանգոսխաքի վրա, աստիճանների միջև, թաքնված որոգայթներ է շինում, որպեսզի եթե մեկը կամենա

գաղտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի: Սանդուխքը, ասում են, երկու տեսակ էր սարքված, մեկը ցերեկ-վան ճանապարհ արքունի սպասավորներին և ընդհանրապես ելև-մուտքի համար, իսկ մյուսը գիշերալին, դավադիրների դեմ:

Խ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԾԻՆԵՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ԲԱՂԱՔԸ

Բայց Երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ քացի կուրքերից, որովհետև իրեն համար օդտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ մի գուցե երբ ժողովուրդը զոհաբերության համար այնտեղ գա, քաղաքն զգուշությամբ չպահջի: Ուստի նրանից հյուսիս, մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բաղարան, այսինքն թե բաղիններն այնտեղ են սարքավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուրքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվաղ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԽԱ

ՄՆՆՊԵՑ ԿՈՉՎԱՅ ԸՆՏԱԹՐ ՏՆԻՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տնկում է նաև մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելում է արաղ այծյամների, եղնիկների և եղջերուների ցնդեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք անելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ոտախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մննդոց անտառ:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԳԵՆԵՐՑ ԿՈՉՎԱՅ ՋԵՌԱԿԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդոսկերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և շքնաղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչու-

թյամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիբը, իսկ բնակչության շուրջը կաղմում է ծաղկոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բրի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանում էր խիտ արտևանունքի գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածն գիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնունների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս գեղեցիկ դիրքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերրի և թագավորական դաստակերտ:

Երվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարգևում է կամատարականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերիմներին և Արշակունյաց ցեղի արյունակիցներին, ինչպես իր տեղում կալամենք:

Բայց ասում են Երվանդի մատին, թե հմայքով շար աչք ուներ, որի պատճառով արքունի սպասավորները սովորություն են ունեցել առավոտն արշալույսը բացվելիս որձաքար քարեր բռնել Երվանդի առաջ, որի հայացքի շարությունից այդ որձաքարերը, ասում են, պայթելիս են եղել: Սակայն այս բանը կամ սուտ է և առասպել, կամ թե ինչ-որ դիվական զորություն է ունեցել, որպեսզի այսպես, շարաչքի անունով, վնասե, ում որ կամենա:

ԽԳ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՍՄՐԱՍԸ ՊԱՐՍԵ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԾԻՆԱԿԱՆ ԳԱՐՁԱՆՈՎ, ԽՆԻՐՈՒՄ ԷՐ ԱՐՏԱՇԵՍԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՆԸ

Իսկ երբ մանուկ Արտաշեսը դարգացավ և նրա դայակ Մմբատը քաջության և արիության շատ գործեր ցույց տվեց, Արյաց նախարարները նրան համակրելով քարեխոսում են թագավորին, որ նրան պարգև տա, ինչ որ նա խնդրե: Թագավորը համաձայնելով ասում է նախարարներին. «Իմացե՛ք, ի՛նչ է ցանկանում այդ քաջ մարդը»: Նրանք ասում են. «Անմահ քարեքար տեր, Մմբատն ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն, որ քո արյունակից և հարազատ Արտաշեսին, Սանատրուկի որդուն, որ զրկված է իր թագավորությունից, հաստատես իր թագավորության մեջ»: Արքայից արքան համա-

ձայնելով՝ Սմբատի ձեռքն է տալիս մի մասը Ասորեստանի զորքերից և Ատրպատականի զորքերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն ու հայրենական գահի վրա հաստատեն:

ԽԳ.

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵՐՎԱՆԳԻ ԼՍՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԳԱԼ ԵՎ ՁՈՐԲ Է ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՐԱՍՏՎԵԼՈՎ

Երվանդին Ոստեացոց զավառում լուր է հասնում, թե Պարսից թագավորը մեծ զորք զուժարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեզ վրա գա և մանուկ Արտաշեսին իր թագավորությունը բերի: Երվանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնապահներ է թողնում նախարարներին շատերին և ինքն շտապով դալիս է իր քաղաքը, որպեսզի իր մոտ զուժարե Հայոց, Վրաց և Կեսարիայի կողմերի զորքերը, նաև Միջագետքինը, խնդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը շուտով գումարվեցին նրա մոտ. եկավ նաև Արգամը, Մուրացյան ցեղի տանուտերը, Աժդահակի սերնդից, հետևակ զորքի բազմությունը: Որովհետև Երվանդը նրան վերադարձրել էր երկրորդական դահը, որը Տիգրանը խլել էր նրանցից և ավել էր իր քրոջ մարդուն, Միհրդատին, իսկ Միհրդատի մահից հետո ոչ ոքի չէր տրված, մինչև որ Երվանդը վերադարձրեց Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նախարարներին պարգևներ և պատիվներ է տալիս, և բոլոր զորքերին առատապես պարգևատրում էր:

ԽԾ.

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԻՐ ԱՇԵԱՐՉԸ ՄՏԵՆՈՒՆ ՊԵՍ ԳՈՐԾԸ ՀԱՋՈՎԱԾՑ

Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել Ոստեացոց սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմի զորքերը, նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսելով՝ Հայոց մյուս նախարարներն էլ լքվում, քայքայվում էին և մտածում էին Երվանդից բաժանվել, մանավանդ երբ տեսնում էին, որ հոռմայեցիների զորքերը նրան օգնություն չեկան: Իսկ Երվանդն ավելի առատացնում էր պարգևները և ամեն

մեկին բաժանում էր գանձերը. և որքան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև բոլորն էլ գիտեին, թե առատաձեռնությունից չէ, որ տալիս է, այլ երկյուղից վառնում է: Եվ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս:

ԽՁ.

ԵՐՎԱՆԳԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ՓԱՆՈՒՍՏԻ, ՔԱՂԱՔԻ ԱՌՆՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆԸ

Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծովի ափը, Արագած կոչված լեռան թիկունքում. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին: Նրա զորքերի բազմությունը նշանակություն չտալով, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր, բազմաթիվ տիգավորներով: Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան երեք հարյուր ասպարեղ հետո էր նրա քաղաքից, հյուսիսում, Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա դեմ հանեց իր զորքերի բազմությունը և ճակատաց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատգամ էր ուղարկում հաստատուն երդումներով, որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել էր Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսի նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ երևացին, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողերը հնչեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ շարժելով սլանում էր, ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա: Իսկ Հայոց նախարարները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում միանում էին նրա հետ: Վրաց զորքերը թեպետ իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդուգն հարձակում գործելով ընդհատվեցին, բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը: Այդտեղ Երվանդի զուժը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կտուրած կրեցին: Երկու ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսցի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե

Արտաշեսին կապանեն: Արանց հետիոտն պատահում է Գիսակը, Արտաշեսի ծծմոր որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթովթյուն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են և նա մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Երվանդը ձիով շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից մինչև քաղաքը հաստատած իջևաններում նոր-նոր ձիեր հեծնելով փախչում էր անընդհատաբար¹⁷¹: Մեքատն էլ նրան հետամուտ լինելով՝ սաստկապես հալածում էր զիշերով մինչև քաղաքի դուռը: Իսկ Մարաց զորքերը Երվանդի գնդի կողմն անցնելով՝ մթության մեջ բանակ էին դնում դիակներին վրա: Արտաշեսն էլ հասնելով Երվանդի խորանին, որի շուրջը նա կաշու և կտավի առագաստներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և զիշերը նրա խորանում մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (Մարաց) զորքերը դիակներին վրա բանակ դրին¹⁷², կոչեց Մարաց մատդ, իսկ ճակատամարտի տեղը կոչեց Երվանդավան, իբրև թե այստեղ վանեց Երվանդին, այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս: Ապա չվեց գնաց Երվանդի քաղաքը. կեսօրից առաջ Երվանդի դաստակերտը հասնելով՝ զորքին հրամայեց, որ միասին բարձր աշաղակեն «Մար ամատ», որ թարգմանվում է՝ Մարը եկավ, սրանով հիշեցնելով այն վիրավորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Երվանդը Պարսից թագավորին և Սմբատին, նրան Մար կոչելով: Հենց այս ձայնով էլ այն դաստակերտը Մարմեա կոչվեց, հավանորեն Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը նրա վրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դաստակերտի անվանակոչության:

Բայց Սմբատը զիշերով Երվանդի հետևից գալով փոքրաթիվ վաշտով՝ քաղաքի դուռը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերն եկան: Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամրոցի գեմ կովել՝ ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին: Ձինվորներից մեկը մտնելով՝ վազրով Երվանդի գլխին խփեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրվեց. այսպես ջախջախվելով վախճանվեց քսան տարի թագավորելուց հետո: Բայց Արտաշեսը հիշելով, թե Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խոնորագույն էր, հրամայում է թաղել և մահարձան դնել:

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹՅԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ԻՐ ԵՐԱՆԱՎՈՐԵՆԵՐԸ ԲԱՐԻՔԵՆԻ ԱՆԵԼԸ

Երվանդի մահից հետո Սմբատը մանելով խուզարկում է արքունական գանձերը. Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով, դնում է Արտաշեսի պուխը և թագավորեցնում է բոլոր Հայոց աշխարհի վրա Պարսից Դարեհ թագավորի քսան և իններորդ տարում: Արտաշեսը թագավորությունն առնելով՝ պարզեցրեց է տալիս Մարաց և Պարսից զորքերին և արձակում է, որ գնան իրենց աշխարհը: Նույնպես տալիս է քաջ և պատվավոր Արդամին նրան խոստացած երկրորդական գահը, նաև հակինթներով զարդարված պսակ, երկու ալիանջներին գինդեր, մի ոսթին կարմիր ազանեիթը, (իրավունք) գործածելու ոսկե գզալ և պատառաքաղ և ոսկնզեն գավաթներով (գինի) խմելու: Եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու գինդերից և կարմիր կոշիկից: Եվ բացի նրա հայրենական թագակապ ասպետությունից և արևմտյան զորքի իշխանությունից՝ նրան է հավատում Հայոց բոլոր զորքերը, մեր բոլոր երկրի գործակալները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ ներսեհին, իր ծծմոր Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ զարձնելով՝ այդ (ցեղը) կոչում է Դիմաքսյան՝ նրա հոր քաջագործությունների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա ղեմքի կեսը սրով վեր բերին, երբ նա Արտաշեսի համար կոչվում էր:

Պատմվում է, թե (Արտաշեսը) նույն օրերում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնհինգ պատանի, Տուրի որդիներին, կոչելով ցեղը նրանց հոր անունով Տրունի, ոչ թե որևէ արիական գործի համար, այլ նրանց հոր լրտեսության համար, որ կատարում էր (Երվանդ) թագավորի տնից Սմբատին (տեղեկություններ ուղարկելով), որովհետև Երվանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց այս պատճառով:

ԵՐՎԱՆԸ ՍՊԱՆԵԼԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԲԱԿԱՐՍԸ ՇԵՆԵԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՌՍԱԸ ՀՈՌՄԱՅԻՆՆԵՐԸ

Մրանից հետո (Արտաշեսը) հրամայում է Սմբատին գնալ Բազարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երվանդի բա-

դաքին մոտ, և սպանել Երվանդի եղբորը, Երվազին: Ամբատը նրան բռնելով՝ հրամայում է նրա շինքից մի երկանաբար կապել և նետել գետի մի պտույտի մեջ: Նրա տեղ բազիկների վրա նշանակում է մի հրազանան մոզի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշեսին, որին այդ պատճառով Մոգպաշտե էին ասում: Հետո ավար է առնում Երվազի գանձերը և հինգ հարյուր հոգի ծառաներ¹⁷³, նաև մեհյանների գանձերից ընտիրները և բերում է Արտաշեսին: Արտաշեսը Ամբատին է պարգևում Երվազի ծառաները, իսկ գանձերը հրամայում է տանել Պարսից Գարեհ թագավորին, իր գանձերից էլ վրան ավելացնելով, շնորհակալության և պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի:

Այն ժամանակ Ամբատը Երվազի ծառաներին, որ գերել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մասիսի թիկունքում (իբ) ձեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, ընծաները Գարեհին տանելով, հոռմայեցիների տերության նկատմամբ անփույթ լինելով: Իսկ երբ Ամբատը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են գալիս կայսեր հարկահանները ծանր զորքով: Արտաշեսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատապես պատմում է Հանիի Ողյումայ¹⁷⁴ թուրմը, որ գրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ գործեր, որ մենք պատմելու ենք, որին վկայում են նաև Պարսից մատյանները և Հայոց վիպասանների երգերը:

ԽԹ

ԱՐՏԱՇԵՍ ԲԱՂԱՔԻ ԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշես վերջինի գործերից շատ բան հայտնի են քեզ այն վիպասանքներից, որ պատմվում են Գողթնում, ինչպես քաղաքը շինելը, ինամությունն Ալանների հետ և Սաթենիկի իբր թե սիրահարությունը առասպելական վիշապազուններին, այսինքն Ածղահակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը. կռիվը նրանց հետ, նրանց իշխանության քայքայումը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը, և Արտաշեսի որդիների նախանձը և իրար դեմ զրգովելը կանանց միջոցով: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, քեզ հայտնի են վիպասանների երգե-

թից, բայց մենք ևս կարճառոտ կհիշատակենք և այլարանությունը կճշմարտենք¹⁷⁵:

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և այնտեղ բլուրին հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օգնում է նրան անտառի փայտով: Ուտի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուտքերը: Բայց Ապողոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա գերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեցնում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի բոլոր վայելչությունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով (այդ քաղաքը) սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք:

Ծ

ԱՂԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐԱՎԱՐՏՐԸ ՄԵՋ ՎՐԱ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԿՆՍՏԱՆՍԻՆԱԿ ԵՐԱՆՑ ԶԵՏ

Այս ժամանակներն ալանները բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով, վրաց աշխարհի կեսն էլ իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բազմությամբ գալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է ունենում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ազգերի միջև: Ալանների ազգը փոքր ինչ հետ է նահանջում և մեծ կուր գետն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմից. Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև Հայոց զորքերն Ալանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի մոտ են բերում, Ալանների¹⁷⁶ թագավորը հաշտություն էր խնդրում, խոստանալով տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ ուզե, առաջադրել էր նաև երդումով դաշինք անել, որ Ալանների երիտասարդներն այնուհետև շասպատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն հետ

տալ, պատանու քույրը գալիս է գետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

«Քեզ եմ ասում, քաջ տղամարդ Արտաշես,
Որ հաղթեցիր Ալանների քաջ աղջին.
Ե՛կ լսի՛ր Ալանների գեղայնա դստերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:
Որովհետև օրենք չէ, որ քենի համար դյուցադները
Ուրիշ դյուցազն դարմերի կենդանությունը ջնջեն
Կամ իբրև ծառա ստրուկների կարգում պահեն,
Եվ երկու քաջ աղջերի մեջ
Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով գնաց գետի ափը և տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր, նրան ցանկացավ: Կանչում է իր դայակ Սմբատին, քայ է անում իր սրտի փափագը՝ կին առնել Ալանների արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաջերի ազգի հետ և պատանուն խաղաղություն արձակել: Սմբատը հավանություն է տալիս և մարդ է ուղարկում Ալանների թագավորի մոտ, որ ալանների արքայազն օրիորդ տիկին Սաթենիկին կնության տա Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա
Հազար հազարներ ու բյուր բյուրեր
Քաջերի սերունդ այս կույսի՝
Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ասելով.

«Հեծավ արի Արտաշես արքան գեղեցիկ սև ձին,
Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Եվ անցնելով գետն իբրև սրաթև արծիվ,
Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Զգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,
Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,
Արագաբար իր բանակը հասցնելով»:

Իրապես այսպես է եղել: Որովհետև Ալանների մոտ հարգի է կարմիր մորթը, (Արտաշեսը) բավական լայքա և շատ ոսկի է տալիս վարձանք և առնում է տիկին օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են ոսկեօղ շիկափոկ պարան: Նույնպես հարսանիքի մասին երգում են առասպելաբանելով.

«Ոսկի տեղ էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթենիկի հարսնության ժամանակ»:

Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունենին՝ իբրև փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շաղ տալ հոռմայեցիների հյուպատոսների նման. նույնպես և թագուհիները առագաստի սենյակում մարդարիտ: Երգի իսկական իմաստն այս է:

Սա Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնում է Արտավազդին և ուրիշ շատ դավակներ, որոնց այստեղ թվել կարևոր չհամարելիք, այլ կհիշենք հետո, երբ մի դործի կհասնենք:

ԵՄ.

ԱՐԳԱՄԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, շտիպանա դառնալով, դուրս եկավ մի քաջ, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արգամին նախանձելով՝ պատրանքներով իր հոր զայրույթը շարժեց Արգամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բուրբի վրա թագավորել: Այս կերպով նրան պատվից ղցելով՝ ինքն է առնում երկրորդական զահը: Սրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշի է գնում Արգամի մոտ, ինչ-որ կասկած է ծագում, իբր թե դիավորություն ունեն թագավորին դավելու, ուստի թագավորի որդիները ազմուկ են բարձրացնում և հենց ճաշի ժամանակ քարշում են Արգամի ալևոր մաղերը: Արտաշեսը սուստիկ շփոթված վերադառնում է Արտաշատ և իր Մաժան որդուն մեծ զնդով ուղարկում է, հրամայելով Մուրացյան ցեղից շատերին սպանել, Արգամի ապարանքն այրել և նրա հարձին, որ չընաղ գեղեցկություն ուներ և շնորհայի քայլվածք¹⁷⁸ և կոշվում էր Մանդու, բերել իրեն իբրև հարձ: Երկու

տարի հետո (Արգամին) նորից հնազանդութեան բերելով հրամայում է նրա գույքը վերադարձնել, բացի հարճից:

Իսկ Արտավազը շրջակայանանալով նրանով, որ երկրորդութեան պատիվն առել էր նրանցից, խլում է նաև նախնազանք և բոլոր գյուղերը նրասփոյց դեպի հյուսիս, և նրանց մէջ եղած ապարանքներն ու բերդերը իրեն ժառանգութեան է դարձնում: Արգամի որդիներն այս բանին շամբերելով՝ նրան դիմադրում են, բայց արքայորդին հաղթելով, կոտորում է Արգամի բոլոր զավակներն իրենց հոր հետ, ինչպես և բոլոր երեւելի մարդկանց Մուրացյան ցեղից, և գրավում է նրանց գյուղերը և նրանց բոլոր իշխանութեանը: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բացի մի քանի աննշան ու կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Արտաշեսի մօտ և նրա արքունիքում փրկվեցին: Այս Արգամն է, որ առասպելի մէջ կոչվում է Արգավան և այս է Արտավազի հետ պատերազմի պատճառը:

ԾԲ

ԹԵ ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԱՐԳ ԷՐ ՍԵՐԱՏԷ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐՇ ԿՈՏԱՐԵՑ ԱՎԱՆՆՈՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ, ԵՎ ԱՐՏԱԶՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՍԱՏՎԵԼԸ

Ինձ սիրելի է խոսել նաև քաջ Սմբատի մասին, որովհետև նա, համաձայն առասպելին, որ շատ հեռու չէ ճշմարտութեանից, ուներ իր բաշտութեան համեմատ հասակ և անդամներ, իր առաքինութեամբ որսում էր հոգիներ, վայելչացած էր զեղեցիկ ալևոր մաղերով, աչքերի մէջ արյունի փոքրիկ նշանով, որ փայլում էր, ինչպես զրակոնտիկոն (ակնք)՝ ոսկու և մարդարտի մէջ (ազուցված)¹⁷⁹, արողաշարժ և փութիտ անձի և մարմնի հետ նա միաժամանակ զգույշ էր ամեն բանում, և բոլոր մարդկանցից ավելի հաջողութեան շնորհք ուներ պատերազմների մէջ: Այնքան քաջագործութեաններից հետո նա Արտաշեսի հրամանով զորքով գնում է Ալանների աշխարհ՝ Սաթենիկի եղբորը օգնութեան: Որովհետև Սաթենիկի հայրը մեռնելով մի (կողմնակի) մարդ բռնութեամբ թագավորել էր Ալանների աշխարհի վրա և հալածում էր Սաթենիկի եղբորը: Սմբատը նրան հայածեց հեռացրեց, Սաթենիկի եղբորը տեղ դարձրեց իր աղգին և հակառակորդների երկիրն ավերեց, որտեղից բոլորին գերի վերցնելով, մեծ բազմութեամբ

բերեց Արտաշատ: Արտաշեսը հրամայում է նրանց բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կոչվում էր Շավարշական գավառ, (այս անվան հետ) պահպանելով նաև բնիկ Արտազ անունը, որովհետև մինչև այսօր էլ Արտազ է կոչվում այն աշխարհը, որտեղից նրանք զերվեցին:

ԾԳ

ԿԱՍՔԵՐԻ ԵՐԿՐԻ ԱՎԱՐՈՒՄԸ, ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԶԱՎԱՆՆԵՐԻ ԿՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՔԱՏԻ ԳԵՄ ԵՎ ԻՐԱՐ ԳԵՄ

Պարսից Արշակ վերջին թագավորի մահից հետո մեր Արտաշեսը Պարսից աշխարհի վրա թագավորեցնում է իրեն համարուն Արտաշեսին, նրա որդուն: Բայց նրան շիամեցան հնազանդել այն լեռան բնակիչները, որ իրենց լեզվով կոչվում է պատիժահար գավառ, որ Գեղումների¹⁸⁰ լեռն է, նույնպես և ծովափերի բնակիչները և զեռ ավելի այս կողմն ապրողները: Այս առիթով նաև Կասրից երկիրն ապստամբում է մեր թագավորից: Ուստի Արտաշեսը նրանց վրա է ուղարկում Սմբատին հայոց բոլոր զորքերով, ինքն էլ յոթն օր հետը գնում է՝ նրան ճանապարհ գնելու համար: Սմբատը գնալով բոլորին հնազանդեցնում է, բայց Կասրից երկիրն ավելեբով՝ Սմբատն Արտազի գերիներից ավելի շատ գերի է բերում Հայաստան, որոնց հետ նաև նրանց Զարգմանոս անունով թագավորին: Ուստի Արտաշեսը նրա ժառանգություններն արժանապես (գնահատելով), նրան է պարգևում Գողթնի գյուղերում եղած արքունական հողերը և Ուլտի ակունքները, և բացի սրանից, նրան է թողնում ամբողջ ավարը: Արտավազն այս բանին նախանձելով կամեցավ Սմբատին սպանել, բայց նրա դիտավորությունը բացվեց և այս բանը մեծ վիշտ պատճառեց նրա հորը: Իսկ Սմբատը տեղի տալով՝ գնաց Ասորեստանի կողմերը, իր կամքով թողնելով Հայոց զորքի իշխանությունը, որի վրա աչք էր տնկել Արտավազը: (Սմբատը) Արտաշեսի հրամանով բնակություն է հաստատում Տմորիքում, որ այժմ կոչվում է Կորդրիք, և բազմաթիվ գերիներին նստեցնում է Ալիկում: Որովհետև նա ծերութեան հասակում կին էր առել այդ կողմերի ասորեստանցիներից և նրան շատ սիրում էր, այս պատճառով այդ կողմերում բնակվեց:

Իսկ Արտավազը Սմբատի գնալուց հետո հորից ստանում է

բոլոր զորքերի իշխանութիւնը, որին փափագում էր: Սրա վրա նրա եղբայրներն սկսեցին նախանձել, իրենց կանանցից գրգովելով. ուստի Արտաշէսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է հաղարապետ և նրան է հովատում արքունական տան բոլոր գործերը, իսկ Մաժանին նշանակում է Անիում¹⁸¹ Արամազդի կուսքի քրմապետ: Զորքի իշխանութիւնն էլ շորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտավազդին, արևմտյանը տալիս է Տիրանին, հարավայինը հովատում է Սմբատին և հյուսիսայինը Զարեհին: Զարեհը գոռոզ մարդ էր, երեւելի որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ երկշոտ և դանդաղկոտ: Այս բանը փորձով գիտնալով մի ոմն Քարձամ, Վրաց թագավոր, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Զարեհին բռնելով բանտարկում է Կովկասում: Բայց Արտավազդն ու Տիրանը նրա հետ պատերազմելով՝ իրենց եղբորը հետ են դարձնում, մեծ ազմից¹⁸² հանելով:

ԵՂ

ՊԱՏԵՐԱԶԻ ԲԱՍՅԱՆՈՒՄ ԴՈՒՅՏԻԱՆՈՒՄ ԶՈՐՔԵՐԻ ԶԵՏ

Արևմուտքում ինչ-որ հուզմունքներ են ծագում. սրա վրա վստահանալով՝ Արտաշէսն ապստամբում է Հռոմայեցիների տիրութեան դեմ և հարկ չի վճարում: Դոմետիանոս կայսրը սրա վրա դայրանալով զորք է ուղարկում Արտաշէսի վրա: Նրանք գալիս հասնում են Կեսարիայի կողմերը, Տիրանին արևմտյան զորքի հետ առաջ խառնած քշում բերում են մինչև Բասսնի մեծ և ընդարձակ հովիտը մեծ տագնապով: Այստեղ Արտավազդը արևելյան և հյուսիսային զորքերով, թագավորի բոլոր որդիների հետ միասին, նրանց դեմ է դուրս գալիս, բայց պատերազմի ժամանակ շատ նեղն են ընկնում: Պատերազմի վերջերին վրա է հասնում Սմբատը հարավային զորքերով և մեջ մտնելով վտանգից ազատում է թագավորի որդիներին, հաղթութիւն է տանում և վերջ դնում պատերազմին: Որովհետև նա, շնայելով իր ծերութեան, երիտասարդի պես կազմակերպեց և ճակատամարտը մղեց, և Հռոմայեցիների զորքին հետամուտ լինելով հալածեց մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են,

թե եկած է եղել մի ոմն Դոմեոս¹⁸³, որ ինքը Դոմետիանոս կայսրն է, բայց ոչ թե ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանն ու զորքերը այլաբանելով (առասպելները) նրա անունով են կոչել:

Բայց Արտաշէսի բախտից՝ այդ ժամանակ Դոմետիանոսը մեռնում է Հռոմում. նրանից հետո ներվասը թագավորում է ոչ ավելի, քան մի տարի: Այս բանից հպարտացած՝ Հայոց և Պարսից զորքերը նույնիսկ ասպատակութիւն կատարեցին դեպի Հունաստան: Սրանց օրինակով եգիպտացիները և պաղեստինացիների կողմերը նույնպես դադարեցին հարկ տալը:

ԵՆ

ՏՐՈՅԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՄԱՃԱՆԵ ՄԱՀԸ ԵՂՐԱՅՐՆԵՐԻ ԶԵՏՈՎ

Այս ժամանակները Հռոմայեցիների վրա թագավորում է Տրայանոսը: Նա ամբողջ արևմուտքը խաղաղացնելուց հետո դիմում է եգիպտացիների և պաղեստինացիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ և շարժվում է պարսիկների վրա: Արտաշէսն աճապարելով՝ մեծ ընծաներով նրա առաջն է ելնում, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ նրա առաջն է դնում և նրանից ներումն ստանալով վերադառնում է Հայոց աշխարհը: Իսկ Տրայանոսը Պարսկաստան անցնելով և բոլոր իր ցանկացածը կատարելով՝ հետ է դառնում Ասորիքով:

Նրա առաջն է գալիս Մաժանը և եղբայրների վրա մատնութիւն է անում. «Գիտցիր, ասում է, ո՛վ թագավոր, եթե Արտավազդին և Տիրանին երկրից դուրս չքշես և Հայոց զորքերը Զարեհին չհավատաս՝ հարկերն առանց դժվարութեան չեն հասնի քեզ»: Մաժանն այս արավ, քեն պահած լինելով Սմբատի համար, որովհետև իրեն էլ նա էր սնուցել, միևնույն ժամանակ նա կամենում էր Տիրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միաժամանակ թե քրմապետ լինի և թե արևմտյան (զորքի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշադրութիւն չդարձնելով՝ նրան ձեռնունայն հետ է դարձնում: Իսկ Արտավազդն ու Տիրանը նրա այս դավը լսելով՝ որսի ժամանակ դարան սարքեցին և սպանեցին Մաժանին, և տարան թաղեցին Բագնաց ավանում (Բագավանում) իբրև քրմապետի: Իսկ Արտաշէսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Ադրիանոս կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍՈՂ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀՐ ԲՈՋՄԱՄԱՐԻՆՔՐԵՑ ԵՎ ՄԱՀՄԱՆՆԵՐ ՀԱՍՏԱՏԵՑ

Բոլոր առաջինական գործերից և բարեկարգութիւններից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և ագարակների սահմաններ որոշել, որովհետև նա մեր աշխարհը բաղմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկիրներից) բերելով, որոնց բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջերը պնակի նման փոսցնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ գետնից քիչ բարձր: Սրա վրա նախանձելով՝ Պարսից Արտաշիր (թագավորը), Սասանորդին, հրամայում է Պարսկաստանումն էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կոչել, որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց ասում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՛չ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը:

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասում են, թե սրա ժամանակ է եկել Ամատունիների ցեղը Արշաց աշխարհի արևելյան կողմերից: Բայց սրանք բնիկ հրեաներ են, մի սմն Մանուից, որ մի ուժեղ և մեծահասակ որդի ուներ Սամսոն անունով, ինչպես հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը դնել ըստ հույսի¹⁸⁴: Բայց այս ճշմարիտ է, ինչպես այժմս էլ նկատվում է Ամատունիների սերնդի մեջ, որ նրանք հաղթանդամ, վայելչակազմ և ուժեղ մարդիկ են, ամեն բանում պատշաճ: Սրանք տարված են եղել Արշակի ձեռքով, որ պարթևական ցեղից առաջինը թագավոր դարձավ, և առաջադիմելով՝ Արշաց աշխարհումն էլ պատվի հասան Ահմատանի կողմերը: Իսկ թե ի՞նչ պատճառով նրանք մեր աշխարհն եկան՝ չգիտեմ, միայն թե Արտաշեսից պատիվներ են զտնում գյուղերով ու դաստակերտներով և կոչվում են Ամատունիներ, այսինքն եկվորներ: Իսկ պարսիկների մի մասը նրանց Մանույան են կոչում, նրանց նախնիի անունով:

ԱՌՈՎԵՂՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ՈՐՏԵՂՅՈՑ Է ԱՅՌ ՑԵՂԸ ՍԵՐՎԱԼ

Սրա օրերում (առաջ եկան) Առավելյաններն ևս, Ալանների ազդից, որոնք Սաթենիի մերձավորներն էին և նրա հետ գալով՝ մեր աշխարհի նախարարութիւնների շարքը դասվեցին ցեղով, իբրև մեծ թագուհու հարազատները: Տրդատի հոր Խոսրովի ժամանակ նրանք ինամիացան Բասիլների դավթականներից մի քաջի հետ:

ԱՐԿԱՏՆԵՐԻ ԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ գլուխների բաժանեցինք, որպեսզի խոսքի երկայնությունը ձանձրալի չդառնա բնթերցողներին. այս վերջին գլուխն էլ նրա համար է, որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս գործերն էլ: Որովհետև թեպետ մեր նախորդ գլուխներում հիշատակված կարգերն ու զեղեցիկ սովորությունները սահմանվեցին Վաղարշակից և ուրիշ հին թագավորներից, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու զիտություններից գուրկ էին մնացել, ավելի կողոպուտների և ասպատակությունների հետևելով, իսկ այնպիսի գիտությունների կամ անբույժ էին կամ ձեռնհաս չէին, ինչպես շաբաթներ, ամիսներ, տարվան շրջաններ (սահմանելը). նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, գործ էին անում ուրիշ ազգերինը: Նույնպես և չկար նավագնացություն մեր աշխարհի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գետերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նույնիսկ երկրագործությունն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ քիչ տեղերում. նրանք հյուսիսային ազգերի նման ապրում էին հում մսով և սրա նման բաներով: Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ:

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գեղեցիկ է պատմում և Արիստոն Փեղղացին¹⁸⁵ Արտաշեսի մահվան մասին: Որովհետև հրեաներն ապստամբել էին հոռմա-

յնցիներն Ադրիանոս թագավորից և պատերազմեցին Ռուսոս և պարբոսի հետ առաջնորդութիամբ մի ավազակ մարդու, որ կոչվում էր Բարբորա, այսինքն աստղի որդի. նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ շարդում էր պարծենալով, թե ինքը երկնքից ծագել է նրանց փրկիչ, նեղված ու գերված (ազգայիններին): Նա պատերազմն այնքան սաստկացրեց, որ նրան նայելով նաև Ասորիքը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրաժարվեցին, մանավանդ որ լսել էին, թե Ադրիանոսը վարակվել է ուրկության ախտով: Բայց մեր Արտաշեսը հավատարիմ մնաց նրան:

Ահա այս ժամանակներն էր, որ Ադրիանոսն եկավ Պաղեստին, ապստամբներին կտորեց՝ նրանց մի փոքր քաղաքում պաշարելով, Երուսաղեմի մոտ: Նա հրամայեց, որ բոլոր հրեա ազգը բշեն հեռացնեն հայրենի աշխարհից, այնպես որ շատ հեռվից էլ շկարողանան Երուսաղեմը տեսնել: Իսկ ինքը վերստին շինեց Երուսաղեմը, որը ավերել էին Վեսպասիանոսը, Տիտոսը և ինքը և իր անունով կոչեց Հեղիա, այսինքն արեգակ, ինչպես կոչվում էր ինքը Ադրիանոսը: Այնտեղ նա բնակեցրեց հեթանոսներ և քրիստոնյաներ, որոնց եպիսկոպոսն էր մի ոմն Մարկոս: Այս ժամանակները նա մեծ զորք ուղարկեց Ասորեստանի կողմերը, մեր Արտաշեսին էլ հրամայեց իր զլխավոր մարդկանցով գնալ Պարսկաստան: Նրա հետ էր գտնվում իբրև քարտուղար այս մարդը (Արիստոնը), որ այս պատմութունը մեզ տվեց: Նա Արտաշեսին հանդիպեց Մարսքում¹⁸⁶, Սոհուդ կոչված տեղում:

Արտաշեսը հիվանդացավ Մարանդում, Բակուրակերտ ավանում: Նա Աբեղյանների տոհմի նահապետ ոմն Աբեղոյի, որ մի ճարպիկ, շողոքորթ և հաճոյախոս մարդ էր, հենց նրա խնդրով, ուղարկեց Եկեղյաց գավառը, Երիզա, Արտեմիսի մեհյանը, որպեսզի կուտքերից բժշկություն և երկար կյանք խնդրե (թագավորի համար). նա դեռ հետ չդարձած՝ Արտաշեսի մահը վրա է հասնում: Եվ (Արիստոնը) գրում է, թե ո՛րքան բազմություն մեռավ Արտաշեսի մահվան ժամանակ—նրա սիրելի կանայք, հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպես բազմատեսակ շքեղ պատիվներ մատուցին զիակին, քաղաքակիրթ (ազգերի) կարգով, և ոչ թե բարբարոսների նման: Նրա դագաղը, ասում է, ոսկեղեն էր, գահը և անկողինը բեհեզից և մարմինը պատող պատմուճանը ոսկեթել, գլուխը թագ դրած, ոսկյա զենքն առջև: Գահը շրջապատում էին

որդիներն ու աղզականների բազմությունը, և սրանց մոտ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը զինված, որպես թե պատրաստվում են պատերազմի. առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ հետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լալկան կանայք¹⁸⁷, բոլորից վերջը՝ ուսմիկների բազմությունը: Եվ այսպես տանելով թաղեցին: Նրա գերեզմանի վրա կամավոր մահեր էին լինում, ինչպես վերն ասացինք: Սա թագավորեց քառասուն և մի տարի, այսպես սիրելի լինելով մեր աշխարհին:

ԵՍ

ԱՐՏԱՎԱԶՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ, ԻՐ ԵՂԱՅՐԵՆԵՐԻՆ ՈՒ ԲՈՒՅՐԵՐԻՆ
ՀԱՆԱՏԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՂԸ՝ ԱՅԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԵ ՀԱՆԿԵՐԸ

Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա Արտավազդ որդին և Այրարատից բոլոր եղբայրներին հալածում է Ազիովիտ և Առբերանի գավառները, որպեսզի Այրարատում, թագավորի կալվածում, շապրեն. միայն Տիրանին պահում է իրեն փոխանորդ, որովհետև ինքը որդի չունի: Նա քիչ օրեր թագավորելուց հետո մի անգամ անցնում էր Արտաշատ քաղաքի կամուրջով՝ Գինա ակունքների մոտ կինճեր և վայրի էշեր որսալու, հանկարծ ինչ-որ ցնորքից շփոթվում խելագարվում է, ձիուց վայր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում է¹⁸⁸:

Նրա մասին Գողթնի երգիչներն այսպես են առասպելաբանում. Արտաշեսի մահվան ժամանակ, հեթանոսական սովորութիամբ, շատ կատորածներ էին լինում. սրա վրա, ասում են, Արտավազդը նեղանում է և ասում է հորը.

«Երբ դու գնացիր,
Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
Ի՛նչպես թագավորեմ»:

Սրա համար Արտաշեսը նրան անիծելով այսպես է ասում.

«Թե դու հեծնես որսի դնաս
Ազատն ի վիր, զեպի Մասիս,
Քաշերը քեզ բռնեն տանեն

Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնտեղ մնաս, լույս շտենես»:

Պառաժները սրա մասին զրուցում են, թե արգելված մնում է մի քարանձավի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների կռահահատության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին հետևելով, կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ (կռանով) խփում են սալին, որպեսզի, ասում են, Արտավազդի շղթաներն ամրանան: Բայց իսկական իրողությունն այնպես է, ինչպես վերն ասացինք:

Բայց ոմանք ասում են, թե հենց սրա ծնվելու ժամանակ մի պատահար է հանդիպել. և կարծում են, թե Աժդահակի սերունդից կանայք նրան կախարդել են, որի պատճառով Արտաշեսը նրանց շատ շարշարեց: Այս մասին նույն երգիչներն առասպելի մեջ այսպես են ասում.

«Վիշապաղունքը մանուկ Արտավազդին գողացան,
Եվ նրա տեղ դրին դե»:

Բայց ինձ ճշմարիտ է թվում այն լուրը, թե նա ծննդից ի վեր մոլությամբ է ապրել, մինչև որ նույն մոլությամբ մեռել է: Թագավորությունն առնում է նրա Տիրան եղբայրը:

ԿԲ

ԻՆՉ ՈՐ ԿԱ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայոց վրա թագավորում է Տիրանը, Արտաշեսի որդին Պարսից Պերոզ առաջինի երրորդ տարում: Սրա մասին ոչ մի քաջության գործ չի սլաոմվում, այլ միայն որ հավատարմությամբ հպատակ մնաց հոռմայեցիներին և, ինչպես ասում են, անձնատուր եղավ որսի և զրոսանքների: Նա երկու ձի է ունեցել, Պիգասոսից¹⁸⁹ ավելի թեթևաշարժ և անշափ արագահնաց, այնպես որ համարում էին, թե նրանք ոչ թե գետնի վրայով են գնում, այլ օդազնաց են: Բզնունյաց մի ոմն իշխան Դատաքե խնդրեց այդ (ձիերը) հեծնել, և պարծենում էր, թե թագավորից ավելի հարուստ է:

Սրա մոտ եկան Արշակունյաց ցեղից իր հին ազգակիցները.

արոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում են. «Ընդարձակի՛ր մեր ժառանգության (հողերը), որովհետև մենք շատ բազմացանք և մեզ նեղ է գալիս (եղածը)»: Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիսը գնան ապրելու Աղիոժիտ և Առեհրանի գավառներում: Սրանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին, թե մեր տեղն ավելի նեղ է, բայց Տիրան ուշադրություն չդարձրեց, այլ հաստատապես վճռեց ոչ մի նոր (հող) չտալ նրանց ժառանգություն, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն: Հողը մարդավով բաժանելիս դուրս եկավ, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի նրանցից շատերն եկան Աղիոժիտ և Առեհրանի գավառը:

Ասում են, սրա ժամանակ եղել է Անձևացյաց ցեղից մի պատանի Երախնավու անունով, ամեն բանում սեզ. նա կին է առել Արտավազդի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հունատտանից: Եվ որովհետև Արտավազդը դավակներ շունեցավ, ուստի թագավորը Երախնավունին թողեց Արտավազդի բոլոր տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր: Թագավորը նրան սիրելով՝ նրան է տալիս երկրորդական գահը, որ գրավում էր Արտավազդը, նույնպես նրան է հավատում արևելյան զորքի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Գրվասպ անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր և խնամիացած էր Վասպուրականի նախարարների հետ, թագավորը նրան էր տվել Տատյոնք ավանը ազարակներով հանդերձ և այն միակ այգին, որի մեջ էր մտնում Գալլատավա ծովից¹⁹⁰ հանած մեծ առուն: Իսկ ինքը թագավորը գնաց Եկեղյաց կողմերը և արքունիքը հաստատեց Չըրմես ավանում: Նա խաղաղությամբ վարեց իր թագավորությունը քսան և մի տարի, և մեռավ ճանապարհին, ձյան հյուսի տակ մնալով:

ԿԳ

ՏՐՊԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՆՐԱ ՅԵՂԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունյաց ցեղից կար մի ոմն Տրդատ, քաջ Սմբատի Սմբատունի դստեր որդին, մի սրտոտ և ուժեղ մարդ, կարճ հասակով և գծուժ կերպարանքով: Նրան Տիրան թագավորը ի-

րեն փեսայացրեց, իր Երանյակ դասերը նրան կնության տալով: Կինը չսիրեց իր մարդուն, Տրդատին, քամահրում էր նրան, հոնքերը կիտում, շարունակ իրեն վալ էր տալիս, որ իր նման չքնաղ ու աղնվազարմ կինն ստիպված է մի տղեղ և հասարակ ծագումից մարդու հետ ապրել: Սրա վրա դայրանալով, Տրդատը մի օր սաստիկ ծեծում է նրան, կտրում է նրա շեկ մազերը, փետտում է խոպոպիքները և հրամայում է բաշեքաշ նրան սենյակից դուրս գցել: Իսկ ինքն ապստամբելով զնաց Մարաստանի ամուր կողմերը: Երբ նա հասավ Սյունյաց աշխարհը, այդտեղ նրան հասավ Տիրանի մահվան լուրը, ուստի այդտեղ էլ մնաց:

Մի օր Սյունյաց Բակուր նահապետը նրան դիմորթի հրավիրեց: Երբ գինով ուրախություն էին անում, Տրդատը տեսավ մի կին, որ շատ ղեղեցիկ էր և նվագում էր ձեռնեքով, անունը նազինիկ: Տրդատը նրան ցանկացավ և ասաց Բակուրին. «Այդ վարձակն¹⁹¹ ինձ տուր» նա պատասխանում է. «Չեմ տա, որովհետև իմ հարճն է»: Իսկ Տրդատը այդ կինն իր մոտ քաշելով սեղանակիցների առաջ զգվում համբուրում էր նրան սիրահարված անզուսպ երիտասարդի նման: Բակուրը խանդոտելով վեր կացավ, որ կինը նրա ձեռքից խլի: Բայց Տրդատը ոտքի ելնելով ծագկամանն իբրև ղենք գործածեց, սեղանակիցներին էլ սեղանից վանեց: Կարծես մի նոր Ողիսես էր¹⁹² առաջ եկել, որ կոտորում էր Պենելոպի սիրահարներին, կամ Ղապիթանների և Հուշկապարիկների կռիվ էր տեղի ունենում Պերիթոսի հարսանիքում: Այսպես իր կացարանը հասնելով, իսկույն ձի հեծավ և հարճի հետ միասին Սպեր զնաց: Բայց իսկապես ավելորդ էր պատմել այդ ցանկասեր մարդու քաջագործությունը:

Բայց գիտցիր, որ Բագրատունյաց ցեղի մարդիկ իրենց հայրենի կրոնը թողնելիս սկզբում օտարոտի անուններ սկսեցին կրել, ինչպես Բյուրատ, Տրդատ¹⁹³ և այլ այսպիսի անուններ, զրկվելով իրենց նախնական անուններից, որ կրում էին ուրանալուց առաջ, ինչպես Բագադիա, Տուբիա, Սենեթիա, Ասուդ, Սափատիա, Վաղարիա, Ենանու: Եվ ինձ թվում է, թե Բագրատունիների այժմ գործածած անուններից Բագարատը Բագադիա է, Ասուդը Աշուտ, Ենանույես և Վաղարիան (գարձել է) Վարադ, Ծամբատը՝ Ամբատ:

Տիրանին հաշորդում է նրա եղբայրը, Տիգրան վերջինը, որ Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի շորորդ տարում: Նա երկար ապրեց, քառասուն և երկու տարի, բայց ոչ մի արության գործ ցույց չտվեց, որ արժանի լիներ հիշատակելու, բայց մի հույն աղջկանից կալանավորվեց այն ժամանակ, երբ վախճանվեց հոռմայեցիների Տիտոս երկրորդ թագավորը¹⁹⁴, որը կոչվեց Անտոնինոս Ավգոստոս, և Պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հոռմայեցիների իշխանության վրա, որի պատճառով և Պերոզ կոչումն ստացավ, որ նշանակում է հաղթող, որովհետև նա առաջ հունարեն լեզվով կոչվում էր Վաղեգեսոս, իսկ թե պարսկերեն ինչպես էին կոչում՝ չգիտեմ:

Մեզ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պաղեստինացիների կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով մեր Տիգրանն էլ ասպատակեց Միջերկրայքը, որտեղ և կալանավորվեց մի աղջկանից, որ իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Ղուկիանոս կեսարը¹⁹⁵ Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միջերկրայք գալով՝ նվաճեց Հայաստանը և արձակեց Տիգրանին: Նա Տիգրանին կին տվեց իր մերձավոր Ռոփի կույսը, որին (Տիգրան) Հայաստան դառնալիս արձակեց իր մոտից, իսկ նրանից ծնված շորս պատանիներին նախարարական ցեղի վերածեց, նրանց մոր Ռոփիի անունով Ռոփսյան կոչելով, որպեսզի Արշակունի շխույժեն, իսկ նրանցից առաջինին այդ նախարարության նահապետ նշանակեց:

Իսկ կրտսեր նախարարական ցեղերը թե՛ այստեղ մեզ մոտ և թե՛ Կորճեքում հաստատում է այս Տիգրանը այն մարդկանցից, որոնք հեծելազորով աննշան էին¹⁹⁶, բայց անձամբ երևելի, և նրան փրկելու համար հույների հետ պատերազմեցին, ոմանք Կորճեցի և ոմանք մեր կողմից: Խոսքս վերաբերում է Վճեններին մերձավոր հին ցեղերին¹⁹⁷, Հայկազանց սերունդներից, ինչպես և մի քանի եկվորներին: Մենք անուն առ անուն չենք պատմի նրանց մասին, մասամբ՝ որովհետև մեզ հայտնի չեն, և մասամբ խույս տալով դժվար աշխատանքից, և երրորդ՝ որ շատերի անհաստատ լինելը կթեկադրեր բոլորն էլ հետազոտել: Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, թեկուզ

շատ անգամ էլ սրա համար աղաչես¹⁹⁸, այլ կգրենք միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին հավաստի դիտենք: Որովհետև մենք, որքան հնար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված խոսքերից և ինչ որ անհավաստի գործ կամ կարծիք կար, միայն հետևելով արդարն ու ճշմարիտը գրելու, ուրիշներից (օգտվելով) կամ մեղանից՝ որքան կարողություն ունեինք: Այստեղ էլ նույնպես վարվելով՝ խոսքիս ընթացքը կանգնեցնում եմ, երբ անպատշաճություն եմ նկատում կամ հավաստիության կողմից կասկածելի մի բան: Եվ քեզ էլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ ես աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու, (մի գուցե այդպիսի) քիչ կամ շատ պատմություններով մեր այս մեծ և հավաստի ամբողջ աշխատությունն անպետք ու ավելորդ մի գործ դառնա, որ հավասարապես վտանդ է և ինձ, և քեզ:

ԿԵ

ՎԱՊԱՐՇԻ ՔԱՌԱՎՈՐԱՆՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՔԱՍԵՆԻ ԱՎԱՆԸ ՇՆՆԵԸ, ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԸ ՊԱՍՊՈՂՎ ՊԱՏԵԼԸ, ԽԱՋՈՐՆԵՐԻ շԵՏ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ ԵՎ ՆՔԱ ՄԱՆԸ

Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վաղարշը իր համանուն Վաղարշի, Պարսից թագավորի երեսուներկուերորդ տարում: Սա ավան է շինում այն տեղը, ուր նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռանոցից գնալու ժամանակ հանկարծ երկունքը բռնեց և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, Բասեն գավառում Մուրց և Երասխ գետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

«Գաղթական գնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց գավառից, Քասախ գետի մոտ,
Եկավ ու նստավ Շրիշ բլրի մոտ,
Արտիմեզ քաղրի, Քասախ գետի մոտ,
Երվանդ արքայի դուռը թակելու»¹⁹⁹:

Այս Երվանդը առաջինն է, Սակավակցացը, Հայկազուններից, որի քրոջը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան միջինը նստեցրեց հրեա գերիների կեսը, որ և

վաճառաշատ քաղաքագյուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց նրան պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) Նոր քաղաք:

Սա բան տարի թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լուկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով քան շատերը թույլ թագավորներից: Որովհետև սրա ժամանակ հյուսիսային ազգերի բազմությունը, իսպիրներից և Բասիլներից²⁰⁰ բազկացած, Ճորա գունից²⁰¹ դուրս են գալիս, իրենց առաջնորդ և թագավոր ունենալով մի ոմն Վնասեպ Սուրհասի, և գալիս անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բազմությամբ և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կոտորելով՝ դիակները սփռեց դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հայածելով անցնում է Ճորա կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին. թեպետ Հայոց քաջերը նրանց փախուստի դարձրին, բայց Վաղարշը մեռավ կորովի ազգանավորների ձեռքից:

Թագավորությունն առնում է նրա խոսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում: Նա իսկույն Հայոց դորքերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը, իր հոր մահվան վրեժն առնելու. նա սրով և գեղարդով վանում է այդ հզոր ազգերին, բուլոր պիտանի մարդկանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իբրև իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդում է հոռմայեցիներին:

ԿԶ

ԹԻ ՈՐՏԵՆՂԻՑ Է ՊԱՍՄՈՒՄ ԱՅՍ ԲԱՆՆԸԸ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաժանը²⁰², որ Եղեգիայից էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ պատմագիր հանդիսացավ: Նա առաջ հետևում էր Վաղենատիանոսի աղանդին, որը նա հետո անարգեց, ստույթունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության շահագեց, այլ միայն նրանից դատվելով՝ իրենից նոր աղանդ հնարեց: Բայց պատմության մեջ շատեց, որովհետև հզոր էր խոսքով. նա նույնիսկ համաձայնեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիոնացոց աղանդի և ճա-

կատարի դեմ և մեր աշխարհի կուռքերի պաշտամունքի մասին: Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ, հուսալով թե կկարողանա հետևողներ գտնել վայրենի հեթանոսների մեջ: Բայց հրե ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարգաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը. նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլորը փոխադրեց ասորի լեզվի և ապա նրանից հունարենի: Իր մատչանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե Հայոց թագավոր Տրգրան վերջինը պատվել է իր եղբոր՝ Մաթան քրմապետի գերնդմանը Բագավանում, Բաղրևանդ գավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի զոհերից վայելեն բոլոր անցորդները և հյուրեր ընդունվեն գիշերելու համար: Հետո Վաղարշն այդ տեղում ժողովրդական տոն սահմանեց նոր տարվա սկզբին, նավասարդի ամսագլխին: Մենք այս պատմությունից առանք ու գրեցինք քեզ Արտավազդի թագավորությունից մինչև Խոսրովի արձան (կանգնեցնելը)²⁰³:

ԿԸ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԼԱՄԱՌՈՍ ՊԱՐՄԵՅ

Ինչպես ասացինք, Վաղարշից թագավորությունն առնում է նրա որդին Խոսրովը, սուրբ Տրգատ Մեծի հայրը: Նրա և նրա տոհմակիցների մասին փոքր ինչ համառոտ պատմում է Տրգատի հաջող քարտուղար Ագաթանգեղոսը²⁰⁴, փոքրիշատե հիշատակելով Պարսից Արտավան թագավորի մահը, պարթևների տերության վերջանալը Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով պարսիկների նվաճվելը նրա ձեռքի տակ, Տրգատի հոր Խոսրովի վրեժխնդիր լինելը և ասպատակություններ Պարսից և ասորեստանացոց աշխարհն ավերելը: Որից հետո ասում է, թե Խոսրովը (պատգամ) ուղարկեց իր բնիկ աշխարհը, բուշանների կողմը, որպեսզի իր տոհմակիցներն իրեն օգնության գան և Արտաշիրին դիմադրեն: Բայց նրանք, ասում է, չլսեցին (Խոսրովին), որովհետև ավելի հաճ ու հավան էին Արտաշիրի տերությանը, քան իրենց ազգատոհմի և եղբայրության տերությանը, և որ Խոսրովը վրեժխնդիր է լինում առանց նրանց: Սրա վրա (Ագաթանգեղոսն) ավիլացնում է, թե (Խոսրովը) տասը տարի այսպես հաճախակի ավարելով նրանց

ամբողջ երկիրն ամայացնում էր: Սրանից հետո պատմում է Անալի նենգավոր գալուստը, որ հրապուրվեց Արտաշիրի խոստումից, որ նա ասաց, թե «Ձեր բնիկ սեփական պատվական Պահլավը նորից ձեզ կդարձնեմ և քեզ թագով կփառավորեմ»: Ուստի Անալը հանձն է առնում և սպանում է Խոսրովին:

Արդ՝ թեպետ Ագաթանգեղոսը համառոտ պատմեց այս անցքերը, բայց ես կամենում եմ երկար ու մանրամասն գրել այս ժամանակի պատմությունը բուն սկզբից, լի և խիտ ճշմարիտ տեղեկություններով:

ԿԸ

ԹԱԳԱՆԱՐՍԱՅՆ ԱԶԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆՅԵՅ ԶՈՎԵՑԻՆ ՊԱՐԹԵՎՍԿԱՆ ՅԵՂԵՐԸ

Սուրբ գիրքը մեզ ավանդում է, որ Ադամից սկսած քսանեմեկերորդ նահապետն էր Աբրահամ, որից առաջ է եկել պարթևների ասոր: Որովհետև (ս. գիրքն) ասում է, թե Սառայի մեռնելուց հետո Աբրահամը կին առավ Քետուրային²⁰⁵, որից ծնվեցին Եմբանը և նրա եղբայրները, որոնց Աբրահամն իր կենդանության ժամանակ բաժանեց Իսահակից, արձակելով նրանց արևելյան երկիրը: Նրանցից սերվեց պարթևների ազգը: Սրանցից էր Արշակ քաջը, որ մակեդոնացիներից ապստամբելով թագավորեց Քուշանաց երկրում երեսուն և մի տարի. նրանից հետո նրա Արտաշես որդին քսան և վեց տարի, ապա նրա Արշակ որդին, որ կոչվեց Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր եղբորը՝ Վաղարշակին Հայոց վրա թագավոր դրեց, իր երկրորդ դարձնելով: Իսկ ինքը չվելով Բահլ, այնտեղ հաստատեց իր թագավորությունը, հիսուներեք տարի. այս պատճառով նրա սերունդները Պահլավ կոչվեցին, ինչպես և նրա եղբոր Վաղարշակի սերունդները նախնիի անունով կոչվեցին Արշակունի:

Եվ սրանք են Պահլավիկ թագավորները.— Արշակ Մեծից հետո նրա թագավորությունն առնում է Արշական, Հայոց Վաղարշակ թագավորի տասներեքերորդ տարում՝ երեսուն տարի, ապա Արշանակ երեսուն և մի տարի. նրանից հետո Արշեզ քսան տարի, ապա Արշավիր քառասուն և վեց տարի. սա ունենում է երեք որդի և մի դուստր, ինչպես ասացի²⁰⁶. նրանցից անդրանի-

կի անունն էր Արտաշես, երկրորդինը Կարեն, երրորդինը Սուրեն. դուստրը կոչվում էր Կոշմ:

Արդ՝ Արտաշեսը հոր մահից հետո կամեցավ իր ցեղով թագավորել հղբայրների վրա. երբ հղբայրները շհամաձայնեցին, նա նրանց նվաճեց ոչ այնքան ողորական և պատրողական խոսքերով, որքան սաստով: Եվ Արգարը նրանց մեջ երդումով պայման և դաշինք հաստատեց, որ թագավորի Արտաշեսը իր զավակներով, իսկ եթե նրա զարմն սպառվի, ապա հղբայրներն ստանան թագավորությունն իրենց ավանդության կարգով: Եվ Արտաշեսը նրանցից այս (համաձայնությունն) ստանալով՝ դավառներ է նրանց պարգևում և նրանցից սեղծում է նախարարական ցեղեր, յուրաքանչյուր մեկի անունով, բոլոր նախարարություններից բարձր դասելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կոչվեն Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ, իսկ քույրը Ասպահապետի Պահլավ, որովհետև նրա ամուսինը զորքերի վրա էր (նշանակված): Եվ այս կարգով նրանք երկար տարիներ մնացին, մինչև որ նրանց տերությունը վերջացավ:

Բայց դու այստեղ մեզ չբամբասես իբրև ավելորդարանի, որ մեր մի անգամ արդեն պատմածը նորից ասացի՛նք: Բայց գիտցիր, որ մենք ցանկալով որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր լուսավորչի ազգականների մասին, ախորժելով կրկնեցինք մեր ասածները:

ԿԹ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ՊԱՐՄԻՑ ԱՐՏԱՇԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՅԵՂԸ ՄԻՋԵՎ ՎԵՐՉԸ

Անցնենք այժմ թվարկելու Արտաշեսի ցեղից թագավորներին, մինչև նրանց տերության վերջանալը: Ինչպես ասացի՛նք, Արշավիրից հետո թագավորում է Արտաշես երեսուն և չորս տարի: Ապա Գարեհ երեսուն տարի, Արշակ տասն և ինը տարի, Արտաշես քսան տարի, Պերոզ երեսուն և չորս տարի, Վաղարշ հիսուն տարի, Արտավան երեսուն և մի տարի²⁰⁷: Սրան սպանեց ստահրացի Արտաշիրը, Սասանի որդին, պարթևների թագավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության աշխարհը գրավելով: Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան Պարսից և Ասորոց մեջ, նաև Հույների: Որովհետև պարթևներն իրենց թագավորության սկզբից մինչև նրա դադարումը գործ ունեցան հոռոմայեցիներին:

հետ, երբեմն հնազանգությունը, երբեմն պատերազմով, ինչպես պատմում են Պաղևկատոս²⁰⁸, Պորփյուր, Փիլեմոն և ուրիշ շատերը: Բայց մենք կպատմենք Բարսումայի գրքից, որ բերեց հոռոմացուցը:

Է

ԻՆՉ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ ԿՍՆ ՊԱՇՏԱՎԻՆՆԵՐԻ ՄՍՍԻՆ

Այս հոռոմացուցը պարսից Շապուհ թագավորի դպիրն է եղել և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուլիանոսը, Պառաբատոս կոչվածը, զորքով Տիգրոսի վրա գնաց. իսկ նրա մահից հետո Հոբիանոսի հետ Հունաստան եկավ արքունական սպասավորների հետ միասին, մեր հավատն ընդունելով կոչվեց Եղիաղար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուհի և Հուլիանոսի գործերի պատմությունը: Սրա հետ միասին նա թարգմանեց հին (թագավորների) պատմությունը պարունակող մի մատյան, որ գրել էր իր գերեզմանի մի ոմն Բարսումա, որ պարսիկները կոչում են Ռաստոհ-հուն²⁰⁹, որտեղից առնելով մենք այս գրքում կրկնում ենք, դեն պեղելով նրանց առասպելների բարբաջանքը: Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները—Փափագի երազը²¹⁰, Սասանից մանվածապատ հուր դուրս գալը, հոտը պատելը, լուսնակը, կախարհների, այսինքն քավոյանների նախագուշակությունը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիրի պոռնկական խորհուրդը սպանությանը հանդերձ, մոգի աղջկա անմիտ հանձարաբանությունը նոխազի մասին և բոլոր մնացածը. նաև այժի ծիծ տալը երեխային արծվի հովանու ներքև, ագուսի գուշակությունը, գերապանծ առյուծի պահպանությունը գայլի սպասավորությանը, և քաջ մեհամարտությունը, և ինչ որ այլաբանության կարգին է պատկանում: Մենք միայն ստույգը կգրենք, ճշմարտության վայել պատմությունը:

ԸԱ

ԿՈՍՐՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԳԵՊԻ ԱՍՈՐԵՍԱՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱՊԻ ԷՐ ԹԳՆԵԼ ԱՐՏԱՎԱՆԻ

Երբ Արտաշեսը, Սասանի որդին, Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորեց²¹¹, Պահլավյան երկու ցեղերը, որոնք կոչվում

են Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավ, նախանձ պահած լինելով՝ իրենց հարադատ ազգից թագավորած ցեղի զեմ, որ Արտաշեսինն էր, հոծարութեամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիրի թագավորութունը: Բայց Կարեն Պահլավի տունը հավատարմութուն պահպանելով զեպի իրենց եղբայրական ազգականութունը, պատերազմով դիմադրեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշիրին: Բայց զեռավելի առաջ Հայոց հոսրով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խռովութեան մասին, աճապարեց օգնութեան դիմելու Արտավանին, նրան փրկելու՝ եթե հնար լինի: Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մահվան բոթը, բուր Պարսից զորքերի և նախարարների միաբանութունը (Արտաշիրի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ Պարթևների և Պահլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից: Ուստի հոսրով սրա մոտ պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրտմութեամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը: Եվ իսկույն շտապով ծանուցանում է հոռմայեցիներին՝ Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օգնութուն խնդրելով:

28

ԽՆՍՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՑ ԾԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՎ
ԳԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փիլիպպոս, իր թագավորութեան մեջ խռովութուն ծագած լինելով, շարողացավ հոռմայեցիների զնդերը պարապեցնել հոսրովին օժանդակելու համար, բայց նրան օգնեց գրով—հրամայելով, որ բուր կողմերից նրան նպաստեն: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնութեան են հասնում Եգիպտոսից և անպատից սկսած մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը: (հոսրովը) այսքան բազմութուն ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ աշխարհները:

Դարձյալ պատգամավորներ է ուղարկում իր առհմային Պարթև և Պահլավիկ ազգերին և ջուշանաց աշխարհի բուր զորքերին, որ գան իր մոտ, Արտաշիրից վրեժ առնելու, և (հետո) ինքը նրանցից արժանավորին կթագավորեցնե, որպեսզի տերութունը նրանց ձեռքից դուրս չգա: Իսկ նրանք, վերը հիշված Ասպահապետի և Սուրենի Պահլավները, չհամաձայնեցին, որի պատ-

ճառով հոսրովը մեր աշխարհը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթութեան վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հետ կանգնելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք զնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական վեհաճանը իր ցեղով, Կարենյան Պահլավով, Արտաշիրին չհնազանդեց, այլ քո կոշիկն անսալով, գալիս է քեզ մոտ:

29

ԽՈՍՐՈՎԸ ԿՐԿԻՆ ՀԱՐՁԱԿԵԼԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝ ԱՌԽԵՑ ԼԻՈՍԱՅԵՑԻՆԵՐԻ
ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

հոսրովը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր ազգականների գալստյան լուրը, բայց այս ուրախութունը երկար չտևեց, որովհետև շուտով հասավ բոթը, թե Արտաշիրն անձամբ միաբանած զորքերով հետամուտ է եղել և կոտորել է Կարենյան Պահլավի ցեղը, բուր արուններին ոչնչացնելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնակերները, բացի մի երեխայից, որին ազատեց նրանց տանը հավատարիմ մեկը Բուրզ անունով և փախցրեց Ջուշանաց աշխարհը և հանձնեց նրա մի քանի հզոր ազգականներին: Արտաշիրը շատ ջանաց ու խնդրեց, որ այդ երեխան իր ձեռքը տան, բայց չհաջողվեց, որովհետև ազգականները միաբան (մերժեցին), այնպես որ Արտաշիրն ակամայից երզվեց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս առիթով պարսիկները բուր առասպելներ շինեցին նրա մասին, որ անբան (անասուններն) սպասավորելիս են եղել երեխային: Սա Պերողամատն է, Կամսարականների ցեղի նախնին, որի մասին իր տեղում կպատմենք:

Բայց մենք (դառնանք այն անցքերին), որ տեղի ունեցան Կարենյան Պահլավի ցեղի կոտորածից հետո, որի վրեժը պահանջեց հոսրով թագավորը ոչ թույլ շահով: Թեպետ և Փիլիպպոսը վախճանվել էր և հոռմայեցիների թագավորութունը շփոթութեան մեջ էր ընկել և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերութունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Գեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրները, որոնք հոսրովին շօնեցին, բայց նա իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնու-

Յյամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քշեց մինչև Հնդկաց աշխարհը:

ՀԳ

ԱՆԱԿԻ ԳԱԼՍՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՀՂԱՅՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիրը խոսրովից մինչև Հնդկաց աշխարհը փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում նախարարներին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կամ զեղծի միջոցով կամ գաղտնապես սրով սպանելով. զանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ ձեզ, պարթևազուններիդ, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով. ազգականության պատճառով նա ձեզ կվստահանա և կպատրվի»: Նրանց խոստանում էր վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կռչվում էր Պահլավ, արքայանիստ Բահլ քաղաքը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը: Նաև խոստանում էր թագավորական ձև և պատիվներ, Արյաց աշխարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով՝ Անակը, որ Մուրեհյան Պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում խոսրովին սպանել: Եվ կեղծելով, թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից, նրան ձևի համար հետամուտ են լինում Պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով քշում են Ասորեստանով, բերում հանում են Ատրպատականի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն խոսրովը ուտեստաց զավառում այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են եկողները և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Սրանք Անակին պատահելով թագավորի հրամանով նրան տանում են Արտազ կռված գավառը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտնեցին մեր մեծ և սուրբ Թադեոս առաքյալի նշխարները:

Այստեղ ես հիշում եմ սքանչելի ծերի²¹² զրույցը, որ ասում էր. «Նախնիքներից ունեմ այս զրույցը, որոնց հիշատակությունը անցել է հորից որդուն, ինչպես Ոլիմպիոսի զրույցները Տարոնի և Միմ լեռան մասին»: Արդ՝ երբ Անակ ապրում էր Արտազի դաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի դին, պատահեց սուրբ առաքյալի գերեզմանի մոտ անկողինը, և ասում են, այստեղ է հղություն առել մեր սուրբ և մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և

Նույն առաքյալի շնորհն ստացավ նա, որ նրա հանգստարանի մոտ գոյություն գտավ և նրա հոգևոր մշակության պակասը լրացրեց:

Անակի Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդում նա սպանում է խոսրովին, որ թագավորեց քառասուն և ութ տարի: Ինքը (Անակը) և բոլոր իրայինները մեռնում են. աստծու նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ, կարելի է ասել, աստծու կամքով և առաքյալի շնորհով ստեղծվեց կամ լուսավորվեց մոր արգանդում, որին և տվեց նա իր առաքելական շնորհը: Իսկ այս զրույցներից մնացածները բեղ կպատմի Ագաթանգեղոսը:

ՀԵ

ԿԱԳԱԳՈՎԿԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐՈՒԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՄԵԼԻԱՆՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կապագողովկական Կեսարիայի Փերմելիանոս եպիսկոպոսը²¹³ սքանչելի էր ուսումնասիրությամբ, որ տղայության հասակում մրիգինեսի մոտ գնաց ուսանելու: Նա շատ գրվածքներ գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հալածանքի, որ նախ ծագեց Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի²¹⁴ ժամանակ և վերջը՝ Դիոկղեսիանոսի օրերում, կցելով նաև թագավորների զործերը: Այս գրքում նա ասում է, թե Աղեքսանդրացիների տասնևվեցերորդ եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց հալածանքի իննեքորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե մեր աշխահում էլ շատերը նահատակվեցին խոսրովի ձեռքով և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմում, ոչ էլ անուններն է նշանակում և նահատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր չհամարեցինք կրկնել: Նույնպես գրում է, թե Սևերոսի որդի Անտոնինոսը պատերազմել է Միջագետքում Պարսից Վաղարշ թագավորի հետ և մեռել է Եգիսիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր խոսրովը ոչ մեկի կողմը չի անցել:

Իսկ ինչ որ նա պատմում է խոսրովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անիշխանության տարիների մասին, մենք ստույգ համարելով կրկնում ենք բեղ համար համառոտ խոսքերով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի թագավորության ժամանակ

նակ և նրանից հետո, մենք ոչ անփութութիւնով և անզգուշութիւնով վրիպելով և ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմութիւններ սարքելով, այլ հետեւելով Հունաց դիվանների մատենագիրների հիշատակութիւններին, և սրանց նմանութիւնով իմաստուն և հնախոս բանասեր մարդկանց հաղորդումներին, ստույգ տեղեկացանք և արդարապէս քեզ պատմեցինք:

ԱՐՏԱՆԵՐԻ ՄԵՋ ՎՐԱ ԳԻՄԵԼԸ ԵՎ ՏԱԿՏՅՈՒՆ ԸԱԳԹԵԼԸ

Նույն մարդն ասում է, թե խոսքովի սրախողտող լինելուց հետո Հայոց նախարարները միաբանելով՝ իրենց օգնութեան են կանչում Փոյուգիւնում գտնվող Հունաց զորքերը, պարսիկներին դիմադրելու և Հայոց աշխարհը պաշտպանելու համար, և իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս կայսրին: Բայց որովհետև գոթերը Գանուբ գետն անցնելով շատ դավաճներ գերեցին և Կյուկղազի կողմերը²¹⁵ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը²¹⁶ չի կարողանում մեր աշխարհին հովանավորել նաև նրա կյանքն էլ կարճ է տևում, և թաղամտութիւնն առնում է Կղավդիոս և նրանից հետո Ավրեղիանոս, արագ-արագ իրար հաշորդելով, նույնիսկ ամիսներով թաղավորեցին Կյունտոս և Տակիտոս և Փղոսիանոս եղբայրները: Այս պատճառով Արտաշիւրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, Հունաց զորքերը փախցրեց և մեր աշխարհի մեծագույն մասը գերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները Արշակունցաց ցեղի հետ նրանից (խուսափելով) զաղթում ապավինում էին հույներին. սրանցից մեկն էր և Արտավազդ Մանդակունին, որ խոսքովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում է կայսեր դուռը: Ուստի Տակիտոսը հարկադրված գալիս է Արտաշիւրի վրա պոնտացոց կողմերը, իսկ իր եղբոր Փղոսիանոսին ուրիշ զնդով արձակում է դեպի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիւրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և իրայիններից սպանվում է պոնտացոց Քանյուբում²¹⁷, այսինքն խաղտիքում. այսպէս և նրա Փղոսիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսնում ութսուն և ութ օր հետո:

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԽԱՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏԱՏՎԵԼԸ ԵՎ ԱՐՏԱՆԵՐԻ՝ ՄԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵՆԱՐԳ ՊԱՆԵԼԸ ԱՆՆՇԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույների վրա թագավորեց Պոսրոսը և Արտաշիւրի հետ խաղաղութիւն կնքելով՝ մեր աշխարհը բաժանում է, սահմանացույց փոսեր կտրելով: Արտաշիւրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, զաղթածներին հետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապավինածներին ներքև իջեցրեց, բացի Ամատունցաց ցեղից մի նախարարից, Օտա անունով, որ Սլկունցաց ցեղին փեսա էր և սնուցանում էր խոսքովի դուստր խոսքովիդուխտին, Անի ամրոցում իբրև մի որջում հանգարտ թաքնվելով:

Իսկ Արտաշիւրը գեղեցիկ կարգավորում է Հայոց աշխարհը, վերականգնում է նախկին կարգերը: Նաև այն Արշակունիներին, որոնք հրաժարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է՝ եկամտաներով և ուտեստով, ինչպէս որ առաջ էին: Մեհյանների պաշտամունքն էլ ավելի դարգացնում է, այլև հրամայում է անշեջ պահել Որմըզդական հօրը Բագավանի բագինի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակ շինել ավեց իր նախնիքների պատկերներով, ինչպէս և արեգակի և լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիւրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, դետնի մեջ քարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիւրական: Նա մեր աշխարհը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպէս իր աշխարհներից մեկը, ջսան և վեց տարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կոչվեց Շապուհ, այսինքն արքայի որդի, մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը:

ՄԱՆՈՒՄԻՆՆԵՐԻ ՑԵՂԻ ԿԱՏՈՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՆԵՐԻ ՁԵՆԲՈՎ

Բայց Արտաշիւրը լսել էր, թե հայոց նախարարներից մեկը խոսքովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել ազատել է, կայսեր դուռը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմա-

ցավ, որ Արտավազըն է, Մանդակունինների ցեղից. ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանդակունիններն ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին: Բայց Տաճառ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից էր, հայկազն Գուշարի զարմից, զողացավ մի գեղեցկազն կույս՝ Արտավազդի բույրերից և Կեսարացոց քաղաքը փախցնելով, ազատեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ նրա չքնաղ կերպարանքի պատճառով:

ՀԹ

ՏՐԿԱՅԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ

(Փերմելիանոսը) պատմում է Տրդատի քաջագործությունների մասին. մանկություն հասակում սիրում էր ձի հեծնել, կորովի ձիավարում էր, աշողակ էր գինաշարժության մեջ, սովորել էր պատերազմական արվեստը: Հետո պեղոպոնեսացոց Հիփիտեի²¹⁸ հրամանի համաձայն՝ կրկեսի մրցության մեջ գերազանցեց Հուդպցի Կղիտոստրագոսից, որ միայն վեցից բռնելով հաղթում էր, նաև արգիացի Կերասոսից, որովհետև սա եղան կճղակը սոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վայրենի ցուլերի եղջյուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վիզը ոլորելով ջախջախեց: Եվ մեծ կրկեսում ձիարշավի ժամանակ կամենալով կառքը քշել, հակառակորդի ճարպկությունից վեր ընկավ. նա իսկույն կառքից բռնեց, կանգնեցրեց, որի վրա բոլորը զարմացան: Եվ երբ Պրոքոսը պատերազմում էր Գոթերի հետ, սաստիկ սով եղավ, և մթերքների պակասության պատճառով զորքերը նրա դեմ ելան և սպանեցին, նույնպես գիմեցին բոլոր իշխանավորների վրա: Իսկ Տրդատը մենակ դիմադրելով ոչ ոքի թույլ չտվեց մտնել կիկիանոսի²¹⁹ ապարանքը, որի մոտ ինքը (ժառայում) էր:

Բայց Կարոսը իր Կարինոս և Նոմերիանոս որդիների հետ թագավորելով՝ զորք ժողովեց և պատերազմեց Պարսից թագավորի հետ, որին հաղթելով Հոռմ դարձավ: Ուստի Արտաշիրը շատ ազգեր օգնական դարձնելով և Տաճկաստանի մեծ անապատը իրեն թիկունք շինելով՝ նորից ճակատեց հոռմայեցիների հետ երկու

տեղ, Եփրատի այս ու այն կողմում: Այս (պատերազմում) Կարոսը²²⁰ սպանվեց Հոինոնում: Նույնպես և Կարինոսը, որի հետ էր և Տրդատը, գնաց անապատը Կոոնակի դեմ և սպանվեց ինքը զորքի հետ միասին, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին: Իսկ Տրդատի ձին վիրավորված լինելով, չկարողացավ փախստականների հետ գնալ, այլ առնելով իր գեներերն ու ձիու սարքը, լողալով անցավ լայնատարած ու խոր Եփրատ գետը և հասավ իրենց բուն զորքերի մոտ, որտեղ գտնվում էր կիկիանոսը: Նույն օրերում սպանվում է նաև Նոմերիանոսը Թրակիայում և թագավորությունն ստանում է Դիոկղետիանոսը: Իսկ ինչ գործեր որ սրա ժամանակ կատարել է Տրդատը, քեզ ավանդում է Ազաթանգեղոսը:

Ձ

ՀԱՄԲԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԵՎԵՐՈՒ ԵՎ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ ԱՐՏԻԹԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԹՂԹԻՅ, ՈՐ ԳՐԵԼ ԷՐ (ԻՐԻԵՎ ՊԱՏԱՍԽԱՆ) ՀԱՏՈՒՆՁԱՆԻ ՄԻԱՅՆԱՂՈՐ ՄԱՐԿՈՍԻ ՀԱՐՑՄՈՒՆԻԿՆԵՐԸ²²¹

Բուրգար անունով մեկը Պարսկաստանից, ոչ փոքր և աննշան մարդ, Պարսկաստանից դուրս գալով եկավ Գամիրքի կողմերը և պանդխտեց Կեսարիայում, Հավատացյալներից նա կին առավ, Սոփի անունով, որ Եվթաղիոս անունով մի հարուստի բույրն էր, և հետ դարձավ՝ նորից Պարսկաստան գնալու իր կնոջ հետ: Եվթաղիոսը նրա հետեից գնալով՝ համոզեց և արգելեց (որ չգնա): (Սոփին) մեր կուսավորչի ծնունդին պատահելով՝ ծծմայրի պաշտոն է ընդունում. իսկ երբ աղետը պատահեց, Եվթազն առավ իր բույրը, նրա մարդու և երեխայի հետ և դարձավ Կապադովկացոց աշխարհը: Բայց այս բոլորը դործում է աստծու նախատեսությունը, ինչպես ես ուղում եմ մտածել, մեր փրկության ճանապարհը (պատրաստելու համար), ապա թե ոչ, ի՞նչ հույսով պահլավիկ երեխային հոռմայեցիների իշխանության մեջ էին սնուցանում և քրիստոնեական հավատի մեջ կրթում:

Երբ մանուկը չափահաս դարձավ, մի հավատացյալ մարդ, Դավիթ անունով, նրան փեսայացրեց, նրան կին տալով իր Մարիամ անունով աղջիկը: Իսկ երեք տարի հետո, երբ երկու որդի ունեցան, փոխադարձ համաձայնությամբ իրարից բաժանվեցին ու հեռացան: Մարիամը կրտսեր երեխայի հետ կանանց վանքը

մտնելով կրոնավոր դարձավ, և այս երեխան շափահաս դառնալով հետևող եղավ մի միայնակեցի, նիկոմաքոս անունով, որ նրան անապատ ուղարկեց: Իսկ անդրանիկը մնաց դայակների մոտ, որ հետո աշխարհի կարգ մտավ՝ ամուսնացավ: Իսկ նրանց հայրը, Գրիգորը անցավ գնաց Տրդատի մոտ՝ հոր պարտքը հատուցանելու, կամ իսկապես ասելով՝ վարժվելու և պատրաստվելու մեր աշխարհի առաքելության և քահանայապետության, ինչպես և մարտիրոսության վիճակին:

Բայց հիրավի սքանչելի հոր ավելի դարմանալի որդիներ եղան. որովհետև ոչ նա իր որդիներին փնտրեց, երբ Տրդատի հետ վերադարձավ, ոչ էլ նրանք նրա մոտ եկան, ո՛չ միայն հալածանքի երկյուղից, այլև ո՛չ՝ երբ նրանց հայրը քահանայացավ ու փառավորվեց, նրանք երևան եկան ու փաշլեցին: Ուստի նա էլ երկար շմնաց Կեսարիայում, այլ շուտով Սեբաստացոց քաղաքը դառնալով, այնտեղ մնում էր՝ վարդապետության համար նյութ հավաքելու: Բայց նույնիսկ եթե երկար մնալու լինեք Կեսարիայում՝ չէին անի ոչինչ, ինչ որ կարելի էր մաքով անցնել, այլ միայն դիտում էին անսպառն ու անանցակալը. նրանք պատվի հետևից չէին ընկնում, այլ պատիվն էր նրանց հետևից գնում, ինչպես քեզ ասում է Ագաթանգեղոսը:

ՁԱ

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ Է ՍԱՐԵՆ ԿԱՄԱՐՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՅԵՂԸ

Արտաշիւրը, Մասանի որդին, վախճանվելով, Պարսից թագավորությունը թողնում է իր Շապուհ որդուն: Ասում են, որ սրա ժամանակ է Հայաստան եկել Մամիկոնյանների ցեղի նախնին, արևելյան հյուսիսային քաջատոհմիկ և պիսավոր աշխարհից, ձենաստանից, որ ես բոլոր հյուսիսային աշխարհի մեջ տառչինն եմ համարում: Նրանց մասին այսպիսի վրույց կա:

Արտաշիւրի կյանքի վերջին տարիներում եղել է Արբոկ անունով մի ձեն-բակուր²²²—նրանց լեզվով այսպես է կոչվում թագավորական տիտղոսը: Սա ունեցել է երկու դայակորդի, Բլզոխ և Մամգուն անունով, որոնք եղել են մեծ նախարարներ: Բլզոխը Մամգունի մասին շարախոսում է, և ձենաց թագավորը հրամայում է Մամգունին սպանել: Մամգունն այս լսելով՝ թա-

գավորի կոչին չի գալիս, այլ իր աղխով փախչում ապափինում է Պարսից Արտաշիւր թագավորին: Արբոկը պատգամավորներ է ուղարկում նրան պահանջելու, և որովհետև Արտաշիւրը չի համաձայնում (տալ), ձենաց թագավորը պատրաստվում է նրա դեմ պատերազմի: Արտաշիւրը շատ շուտով մեռնում է և թագավորում է Շապուհը:

Արդ՝ Շապուհը թեպետ Մամգունին չի հանձնում նրա տիրույթ ձեռքը, բայց նույնպես չի թողնում Արշաց աշխարհում, այլ բոլոր աղխովն իբրև արքորական ուղարկում է Հայաստան իր վորձակալների մոտ: Եվ պատգամ է ուղարկում ձենաց թագավորին, ասելով. «Քո զովարը թող չգա, որ ես Մամգունին չկարողացա քո ձեռքը տալ, որովհետև հայրս նրան երզվել էր արեղակի լույսով. այլ որպեսզի դու միամիտ լինես՝ ես նրան իմ աշխարհից հալածեցի արևմտյան կողմը, աշխարհի ծայրը, որ նրա համար մահի հավասար է. ուրեմն թող իմ և քո մեջ պատերազմ չլինի»: Եվ որովհետև, ինչպես ասում են, աշխարհիս երեսին ապրող բոլոր ալզերից ամենախաղաղասերը ձենաց ալզն է, (թագավորը) հաշտվում է: Սրանից էլ պարզ երևում է, որ ձենաց ալզը հիրավի խաղաղասեր է և կենսասեր:

Նրանց աշխարհն սքանչելի է ամեն տեսակ պտուղների առատությամբ, զարդարված է գեղեցիկ բույսերով, ունի շատ սիրամարգ²²³, արտազրում է առատ բրբրում և մետաքս, անչափ շատ կան այնտեղ համուրներ, հրեշներ և էշայծյամ կոշիվներ: Այնտեղ, ասում են, ընդհանուրի կերակուր են կազմում փասյանք, պորը և նմանները, որոնք մեզ մոտ պատվական և քերին մառչելի կերակուրներ են: Իսկ ակնեղենների և մարդարիաների հաշիվը, ասում են, չգիտեն: Եվ այն զգեստները, որ մեզ մոտ պատվական է և քերին մառչելի, նրանց մոտ սովորական ըզեստ է: Այսքան ձենաց աշխարհի մասին:

Իսկ Մամգունը ոչ իր կամքով Հայաստան գալով՝ պատահեց Տրդատի դալստյանը, և Պարսից զորքերի հետ (Պարսկաստան) չգարձավ, այլ իր բոլոր աղխով Տրդատին ընդառաջ գնաց մեծ ընծաներով: Տրդատը նրան ընդունեց, բայց հետո պատերազմի շտարավ Պարսից երկիրը, այլ բնակության անդ տվեց նրա աղխի համար և ապրուստի միջոց, բավական երկար տարիներ տեղից անդ փոխելով:

ՏՐԻԱՏԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՎԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿ,
ՆԱԽՔԱՆ ԷԱՎԱՏԱՆԸ

Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության քա-
տույզ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությունը գտանք, որ
Տրդատ թաղավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում, և այս
կողմերն եկել մեծ զորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախարար-
ներից շատերը նրան ընդառաջ զնացին: Եվ երբ հասավ մեր
աշխարհը, տեսավ, որ Օտան սնուցել է իր հոսարովիղուխտ զրո-
ջը և պահպանել է զանձերն ու ամրոցը մեծ համբերությամբ. և
խկապես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, որով-
հետև նա թեպետ աստծու մասին ճշմարտությունը չգիտցավ,
բայց կուռքերի ստությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա սա-
նը, հոսարովիղուխտը, մի օրինավոր համեստ կույս, և շուներ բո-
լորովին անզուսն բերան, ուրիշ կանանց նման:

Տրդատը Հայաստանի հաղարապետ է նշանակում Օտային և
շնորհակալությամբ պատվում է նրան, մանավանդ պատվում է իր
զայեկորդուն, Արտավազդ Մանգակունուն, որ պատճառ եղավ իր
փրկության և հայրենական փառքին հասնելուն. ուստի նրան է
հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը: Նույն պատճառով
նրա քրոջ մարդուն, Տաճատին, Աշոցք գավառի (տեր) է դարձնում:
Սա էր, որ վերջինը հայտնեց իր աներոջ՝ Արտավազդին, և սա
թագավորին, նախ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի
որդիների մասին. այս բաները նա իմացել էր Կեսարացոց քաղա-
քում ապրած լինելով:

Իսկ քաջ Տրդատը արագ-արագ բազմաթիվ ճակատամարտեր
տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն ան-
ձամբ տանում էր հաղթությունը: Մի անգամ նա ալիլի (մեծ քա-
ջություն ցույց տվեց) քան հնումը Եղիանանը²²⁴ և իր նիզակը
կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի երկ-
րորդ անգամ՝ Պարսից կորովի զորականները փորձով գիտենալով
հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ զրահների ամրությունը, բազմաթիվ
նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սաստիկցրին, որ գետին
փովելով թագավորին վեր է գցում: Իսկ նա ոտքի կանգնելով և հե-
տիոտն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին դետին է գլորում
և մեկի ձին բռնելով արիարար թռչում է վրան: Մի երկրորդ

անգամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետիոտն հարձակվելով
սրով ցրվում է փղերի երամակները: Այսպիսի քաջագործություն-
ներով բավական երկար մնաց Պարսկաստանում և Ասորեստա-
նում, և Տիզբոնից էլ այն կողմն անցավ:

ԱՅՆ ՄՍԱՍՆ, ՈՐ ՏՐԻԱՏԸ ԿՈՆ Է ԱՌԵՈՒՄ ԱՇԽԵՆԻՆ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՆՈՒՆԸ
ՄԱՋՍԻՄԻՆԱՅԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ (ԿՈՍՏԱՆՆՈՒՆ) ԷԱՎԱՏՔԻ ԵՎԱՎ

Տրդատը մեր աշխարհը վերադառնալով՝ Սմբատ ասպետին,
Բագարատի հորը, ուղարկում է՝ իրեն կին բերելու Աշխաղարի
դստերը, Աշխեն կույսին, որ հասակով թագավորից պակաս չէր:
Հրամայում է նրան գրել Արշակունի, ժիրանիները հագցնել և
թաղ կապել, որպեսզի թագավորին հարսնանա: Նրանից ծնվեց
հոսրով որդին, որ իր ծնողների հասակին համապատասխան չէր:

Նույն օրերում պատահում է նաև Մաքսիմիանայի, Դիոկղե-
տիանոսի դստեր հարսանիքը նիկոմիդիայում, որին փեսայանում
է Կոստանդիանոս կեսարը, Հռոմի Կոստոս թագավորի որդին, որ
ծնված էր ոչ թե Մաքսիմիանոսի դստրից, այլ պոռնիկ Հեղի-
նեից: Այս Կոստանդիանոսը հարսանիքի ժամանակ բարեկամա-
ցել էր մեր Տրդատ թագավորի հետ: Քիչ տարիներ հետո Կոստան-
դը մեռնում է, և Դիոկղետիանոսը նրա տեղ է ուղարկում նրա
որդի և իրեն օրդիացած Կոստանդիանոսին:

Սա թագավորելուց առաջ, քանի որ դեռ կեսար էր, կովի
մեջ պարտություն կրեց և մեծ տրտմության մեջ քնելով, քնի
մեջ նրան երևաց երկնքից՝ աստղերից (բաղկացած) խաչ, շուրջը
զրված՝ «Սրբանով հաղթի՛ր»: Որը (խաչը) նա պատերազմական
նշան շինելով²²⁵ և (զորքի) առջևից տանելով՝ պատերազմներում
հաղթեց: Բայց հետո հրապուրվելով իր Մարսիմիանա կնոջից,
Դիոկղետիանոսի դստրից, եկեղեցու դեմ հալածանք բացեց և
շատերին նահատակեց, և այս հանդգնության պատճառով ինքն
էլ բոլոր մարմնով ապականվեց և լեփանդական²²⁶ բորոտությամբ:
Արիողական կախարհները և մարտիկյան բժիշկները²²⁷ չկարողա-
ցան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Հնդկաս-
տանից հմայողներ ուղարկել, բայց նրանք էլ օգուտ չբերին: Այս
ժամանակ մի քանի քրմեր, գեներից խրատվելով, հրամայեցին, որ

բաղմաթիվ փոքր երեխաներ մորթել տա ավազանի մեջ և նրանց տաք արյունի մեջ լողանա, որով կառողջանա: (Կոստանդիանոսը) երբ լսեց երեխաների լացը, նրանց մայրերի ողբը, մարդասիրությանը գթաց, նրանց փրկությունն ավելի լավ համարելով, քան իրենը: Սրա փոխարեն նա ընդունում է աստծուց.— երազի մեջ առաքյալներից հրաման ստացավ, որ (բորտությունից) կմաքրվի՝ կենսատու ավազանում լվացվելով Հոռոմի Սեղբեստրոս եպիսկոպոսի ձեռքով, որ նրա հալածանքից փախել ապրում էր Սեբաստիոն լեռնում: Նրանից նա ուսավ և հավատաց²²⁸, և աստված բոլոր բնավորներին նրա առաջ ոչնչացրեց, ինչպես պատմում է բեզ Ազաթանդեղոսը:

27

ՍԼԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԲՆԱԶՆՋՈՒԹԸ ԶԵՆԱԶՆ ՄԱՄԳՈՒՆԻ ԶԵՆՔՈՎ

Երբ Պարսից Շապուհ թագավորը պատերազմներից հանգրստացավ, Տրդատի Հոռոմ Կոստանդիանոսի մոտ գնալիս, Շապուհի միտքն այլևս զբաղված չլինելով՝ շարիքներ է նյութում մեր աշխարհի վրա: Նա բոլոր հյուսիսային (ազգերին) թովեց և զրզռեց, որ արշավեն Հայաստան, ժամադիր լինելով, որ ինքն ևս մյուս կողմից կգա Արշաց գործերով: Նրա խոսքերից հրապուրվելով՝ Սլկունյաց ցեղի Սղուկ նահապետն սպանեց իր փեսային, ծերացած Օտային, Ամատունյաց ցեղից, որ խոսքով իրավաբան, Տրդատի քրոջ անուցանողն էր: Տրդատը շատ շուտով արևմուտքից վերադառնալով այս բոլորը լսեց, և գիտնալով, որ Շապուհը չեկավ ինչպես ժամադրվել էր, շարժվեց դիմեց հյուսիսականների վրա: Իսկ Սլկունյաց ցեղի նահապետն ամբացել էր Ողական կողմած ամբողջում, ապավեն ունենալով Սիմ կոչված լեռան բնակիչներին: Նա թագավորին ընդդիմանալով վրդովում էր երկիրը և լեռան մոտերը ոչ ոքի չէր թողնում որևէ գործով սբաղվել: (Տրդատ) թագավորը դիմեց Հայաստանի բոլոր նախարարություններին, ասելով. «Ով որ ինձ մոտ բերի Սլկունյաց ցեղի նահապետին, հավիտենական իշխանությունը նրան կտամ Սլկունյաց ցեղի բոլոր գյուղերը, դասակերտները և նրանց բոլոր իշխանությունը»: Այս բանը հանձն առավ ճենազնյա Մամգունը:

Երբ թագավորը դիմեց Աղվանքի կողմերը հյուսիսականների վրա, Մամգունն էլ իր բոլոր աղխով գնաց Տարոնի կողմերը, իբրև

Թե թագավորից ապստամբած, Ճանապարհ ընկնելիս նա գաղտնի հետևակներ է ուղարկում և իմաց է տալիս Սլկունյաց ցեղի նահապետին, թե թագավորը գնաց Աղվանքի կողմերը: «Թագավորը, ասում է, մեծ վտանգի մեջ է, ուստի նա Աղվանքի կողմերը գնաց՝ լեռան ստորտաներում ապրող բոլոր ազգերի հետ պատերազմելու, ուստի մեզ համար նպաստավոր ժամանակ է մտածելու և գործելու, ինչ որ կամենանք. որովհետև մտադիր եմ քեզ հետ դաշնակցել՝ թագավորից իմ կրած արհամարհանքի պատճառով»: Սլկունյաց ցեղի նահապետը շատ ուրախանալով նրան ընդունում է ուխտի երդումով, բայց ամբողջ չի թողնում (մտնել), մինչև տեսնի, թե ո՞րքան հավատարիմ է նա երդմունքին և դաշինքին: Իսկ հիշյալ Մամգունը ամեն կերպ ջանում է հավատարմություն ցույց տալ ապստամբին, մինչև որ գրավեց նրա վստահությունը իբրև իսկապես հավատարիմ գործակից, այնպես որ նրան իրավունք տվեց համարձակ ամբողջ մտնել և ելնել:

Շատ բաներով Սլկունյաց ցեղի նահապետին վստահեցնելուց հետո օրերից մեկում նրան համոզում է ամբողջից դուրս գալ և երևներ որսալ: Երբ որսին միջամուխ են լինում, նա ազեղով խրվում է նրան թիկունքի մեջ և զետին է կործանում ապստամբին: Եվ իսկույն իր մարդկանցով ամբողջի դուրս հասնելով՝ բերդը գրավում է, բոլոր ներքը եղողներին կապում: Նա կամեցավ Սլկունյաց ամբողջ ցեղը ոչնչացնել և բոլորին կոտորեց, միայն երկուսը փախան ընկան Մոփաց աշխարհը: Իսկ Մամգունը շուտով տեղեկություն է հազորդում թագավորին: Տրդատն ուրախանալով հրովարտակ է գրում, որով նրան իշխանություն է տալիս այն ամենի վրա, ինչ որ խոստացել էր. նրան նշանակում է նախարար ապրստամբի փոխանակ, և նրա անունով կոչում է Մամգոնյան: Բայց հրամայում է մնացած Սլկունիներին շվնասել:

28

ՏՐԴԱՏԻ ԲԱԶՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂՎԱՆՔՈՒԹ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՅՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԲԱՆԱ, ԵՐԲ ԻՐԵՋՔՈՆ ԿՆՍ ԱՐԱՎ ԲԱՍՄԱՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒ

Իսկ Տրդատ թագավորը Հայաստանի բոլոր (գործերով) Գարգարացոց դաշտն իջնելով՝ հանդիպում է հյուսիսականներին և ճակատամարտ է տալիս²²⁹: Երբ երկու կողմերն իրար են խառնը-

վում, նա հսկայի նման հարձակվելով, թշնամիների բազմությունը երկուսի է ճեղքում: Չեմ կարող նկարագրել նրա ձեռքի արագությունը, թե ի՞նչպես անհամար մարդիկ նրանից պարկվում՝ թափափվում գետին էին ընկնում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից ձկները գետին են թափվում ու վխտում հողի երեսին: Բասիլների թագավորն այս տեսնելով՝ մոտ է գալիս (Հայոց) թագավորին, հանում է ձիու վրայից շներից հյուսված կաշեպատ պարանց և հեռնի կողմից ուժեղապես նետելով, հաջողությամբ գցում է նրա ձախ ուսից մինչև աջ կողմի անութը, որովհետև (այդ միջոցին Տրդատը) ձեռքը բարձրացրած էր՝ սրով մեկին խփելու համար. նա կրում էր զրահ պինդ պահպանակներով, որի վրա նետերը նույնիսկ գիծ չէին թողնում: (Բասիլների թագավորը Ղարողանալով հսկային տեղից շարժել ձեռքով քաշելով)՝ (պարանց) իր ձիու լանջին գցեց, բայց Ղարողացավ այնքան շուտ մտրակել ձին, որքան որ շուտ հսկան աճապարելով ձախ ձեռքով բռնեց պարանց և սաստիկ ուժով ցնցելով դեպի ինքը քաշեց և երկսայրի սրի հաջող հարվածով կտրեց կես արավ մարդուն և նրա հետ ձիու պարանցն ու զուգեր:

Իսկ բոլոր զորքերը տեսնելով, թե ինչպես իրենց թագավորն ու զորավոր կովոզը միջակաուր եղավ այնպիսի ահավոր բազուկից, փախուստի դիմեցին. Տրդատը նրանց հետամուտ լինելով հալածեց մինչև Հոնաց աշխարհը: Եվ թեպետ իր զորքին էլ փոքր հարված չհասավ և շատ մեծամեծ մարդիկ ընկան, և մեռավ Արտավազը Մանդակունին՝ բոլոր Հայոց սպարապետը, բայց Տրդատը հայրենական կարգի համաձայն նրանցից պատանդներ առավ ու հետ դարձավ: Այս կերպով բոլոր հյուսիսը միաբանելով՝ շատ զորք (այնտեղից) հանելով բանակ է կազմում և դիմում է Պարսից աշխարհը, Արտաշիրի որդի Շապուհի վրա, իր մարդկանցից շորս զորավար նշանակելով—Վրոց առաջնորդ Միհրանին, նրան վստահանալով քրիստոնեական հավատի պատճառով, Բագարատ ասպետին, Ոշտունյաց Սանաճիհը նահապետին և Ամատունյաց Վահան նահապետին: Բայց Միհրանի և Վրաց աշխարհի հավատալու մասին մենք դեռ պատմելու ենք:

Մի կին, Նունե անունով, սուրբ Հոփսիմյանների ցրված ընկերներից, փախչում հասնում է Վրաց աշխարհը, Մծխիթա, որ նրանց նախագահ քաղաքն է: Խիստ ճգնություններով նա բժշկական շնորհք ստացավ, որով շատ ախտավորներ բժշկեց, մինչև իսկ Միհրանի, Վրաց առաջնորդի կնոջը: Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ի՞նչ զորությամբ այդ սքանչելիքները գործում ես և նրանից լսեց Քրիստոսի ավետարանի քարոզությունը, և լսածին խորթելով, զովասանությամբ պատմեց իր նախարարներին: Շուտով նրան լուր հասավ այն սքանչելիքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին թագավորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի Նունեի ընկերների մասին: Այս բաների վրա հիացած՝ նա պատմեց երանելի Նունեին, որից և ավելի ստույգ կերպով և մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին:

Այդ օրերում գեղյբ եղավ, որ Միհրանը որսի զնաց և մոլորվեց լեռների դժվարակուխտ տեղերում, օդի, բայց ոչ աչքերի խավարելուց, ինչպես որ գրված է. «խոսքով մեզ է բերում»²³⁰, կամ՝ «ցերեկը մթնեցնում զիշեր է գործնում»²³¹: Այսպիսի մի խավար պատեց Միհրանին, որ առիթ դարձավ նրա մշտնջենավոր լուսով լուսավորվելուն: Որովհետև նա զարհուրեց, հիշելով Տրդատի մասին լսածը, թե երբ ճանապարհ ընկավ, կամենալով որսի գնալ՝ աստծուց հարվածներ հասան նրան. նա կարճեց, թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի: Մեծ երկյուղից պաշարված՝ նա խնդրեց աղոթքով, որ օդը լուսավորվի և ինքը խաղաղ (տուն) վերադառնա, խոստանալով պաշտել Նունեի աստծուն: Խնդրածը գտնելով՝ ասածը կատարեց:

Իսկ երանելի Նունեն հավատարիմ մարդիկ խնդրելով՝ ուղարկեց ս. Գրիգորի մոտ, թե ինչ կհրամայե այնուհետև անել, որովհետև վրացիները հոժարությամբ ընդունեցին ավետարանի քարոզությունը: Նա հրաման ստացավ՝ կուրքերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատվական խաչի նշանը, մինչև որ ասաված հովիվ տա նրանց առաջնորդելու: (Նունեն)

խակունց կործանեց ամպրոպային Արամազդի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր դրված, և մեծ գետն անցնում էր երկուսի միջով: (Այդ արձանին) սովոր էին երկրպագել առավոտներն յուրաքանչյուրն իր տան կառուրից, որովհետև երևում էր նրանց դիմացը, իսկ ով որ կամենար զոհել, անցնում էր գետը և զոհում էր մեհյանի առաջ:

Նրա վրա հարձակվեցին քաղաքի նախարարները, թե ո՞ւմ պիտի երկրպագենք կուռքերի փոխանակ. (Նունեն) ասաց, թե Քրիստոսի խաչի նշանին, (հաշ) շինեցին, կանգնեցրին վայելուչ բլուրի վրա, քաղաքի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր փոքրագույն գետով²³²: Առավոտը բոլոր բազմությունը նրան երկրպագեց, դարձյալ ամեն մեկն իր տան տանիքից: Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի տաշած փայտ է, ոչ ճարտար ձեռքի գործ, շատ շատերն արհամարհեցին ասելով, թե այդպիսի փայտով նրանց անտառը լիքն է, և թողին հեռացան: Բայց բարեբարն աստված նրանց զայթակղվելը տեսնելով, երկնքից ամպի սյուն իջեցրեց, լեռը լցվեց անուշահոտ բուրմունքով, և լսելի եղավ բազմաթիվ սաղմոսերգուների քաղցր ձայն, և լույս ծագեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու շափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկու աստղով: Ապա բոլորը հավատացին ու (այդ խաչին) երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում:

Իսկ երանելի Նունեն այնտեղից գնաց, որ Վրաստանի մյուս գավառներին էլ քարոզի իր անառյակուն լեզվով, շատ հասարակ կերպով շրջելով, առանց որևէ ավելորդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ավելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը դարձնելով մահվան կրթության միջոց, աստծու խոսքին (բանին) խոսքով վկա դառնալով և իր հոժարությամբ պսակվելով՝ ինչպես արյունով: Համարձակվում եմ ասել, որ նա առաքելուհի դարձած քարոզից Կղարջից²³³ սկսած, Ալանաց և Կասբից դռների մոտով մինչև Մասքութների սահմանները, ինչպես քեզ պատմում է Ագաթանգեղոսը²³⁴:

Բայց մենք նորից դառնանք Տրդատի Պարսկաստանի վրա հարձակվելու պատմությանը:

ՇԱԳՈՒՆԻ ԿՐԱՅ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԿԱՄԱՅԻՆ ՀՆԱԳԱՆՎԵԼԸ
ԿՈՍՏԱՆԳՒԼԱՆՈՒ ՄԵՇԻՆ. ՏՐԿԱՏԻ ԵԿԵԼԵՍԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆԸ ԵՎ
ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԱԼԸ. ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ԺԱՄԵՆԱԿ ՏԵՐԻ
ՌԵՆՏՅԱԿ ՓՐԿԱՅԱՆ ԽԱՉԻ ԳՅՈՒՏԸ

Բայց Տրդատը թեպետ հաղթություն էր տարել, միայն թե իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով չվատահացավ մենակ իր ուժերով Շապուհի հետ կռվելու, մինչև որ հասավ հոռմայեցիների զորքերի բազմությունը, որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակվեցին, Շապուհին փախստական դարձրին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: (Այն ժամանակ) Տրդատն էլ բոլոր իրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը տասներ²³⁵ ասպատակությունք:

Այս ժամանակ նրա մոտ է գալիս Կամտարը, նրա ազգականն ու հարազատը, Պերոզամատի առաջին որդին: Այս Պերոզամատն այն տղան է, որին Բուրզը փախցնելով փրկեց՝ մինչ Արտաշիրը կոտորում էր Կարենյան Պահլավի ցեղը: Երբ նա երիտասարդ դարձավ, Արտաշիրը նրան հաստատեց հոր պատվի մեջ և նշանակեց զորքին զորագլուխ՝ խուժադուժ աղզերի հետ կռվելու համար, նենգություն մտածելով, որ այս կերպով նրան բարբարոսների ձեռքը կձգե: Բայց նա քաջ մարդ լինելով սքանչելի կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վզրկին²³⁶, որ խաբան էր կոչվում՝ սա նվաճելով նրան կնություն տվեց իր դուստրը: Նա ուրիշ կանայք էլ առավ, Արտաշիրի մերձավորներից, բազմաթիվ որդեհեք ունեցավ և զորանալով բռնաբար տիրում էր այն կողմերին: Թեպետ նա Արտաշիրի (հպատակների) հաշվում էր, բայց նրան շտեմավ, և նրա մեռնելուց հետո չհնազանդեց նրա Շապուհ որդուն, կռվեց (նրա հետ), շատ պատերազմներում հաղթեց, բայց Շապուհի մտերիմներից թունավորվելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի ուրիշ Վզրկի խաբան նստեց, որ թըշնամություն էր վարվում նրա որդու Կամտարի հետ: Իսկ Կամտարը դժվար համարելով երկու հորը թշնամի թագավորների միջև ապրել, մանավանդ որ եղբայրները նրա հետ չմիտքանեցին, վեր կացավ ամբողջ ընտանիքով ու աղիտով եկավ մեր Տրդատ թագավորի մոտ, այնինչ նրա եղբայրները գնացին Շապուհի մոտ: Այս Կամտարը հոր (կենդանության) ժամանակ քաջաբար

նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կովի մեջ մեկը սակրով խփում է նրա գլխին և սկավառակի մի մասը կտրում է: Հետո նա ղեղերով բռնկվում է, բայց գագաթի բոլորակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կոչվել է Կամսար²²⁷:

Քայց Տրդատը յոթնպարսպյան Եկբատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ²²⁸ և վերագաննում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ բոլոր նրա ունեցածով: Իսկ Շապուհը հաղթող Կոստանդիանոսին ազալեց հաշտություն կնքել և խաղաղություն հաստատել: Կոստանդիանոս այս կատարեց և այնուհետև իր մորը՝ Հեղինեին ուղարկեց Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը որոնելու, որ և գտավ փրկական փայտը հինգ բեռաների հետ միասին Հուդա անունով մի հրեայի ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի եպիսկոպոս դարձավ:

22

ԼԵԻՍԱՆՈՍԻ ԿՍՊՎԵԼԸ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՀՌՈՄԵՑ ՓՈՆԱԿՐՎԵԼ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒԹՈՒՄԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ աստված բոլոր բռնավորներին ոչնչացրեց Կոստանդիանոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիվներով մեծարեց կիկիանոսին²²⁹, նրան կնության տվեց մոր կողմից խորթ իր զրոյը, նրան զարդարեց ծիրանիներով և կայսերական պսակով, և երկրորդական գահի պատվին հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագավոր նշանակեց: Քայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է եբրայեցիների մասին, թե չարին անկարելի է փոխվել, նույնը պատահում է և այստեղ: Ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խայտուցը փոխել և եթովպացուն իր թխությունը, այսպես էլ (անկարելի է) ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել²⁴⁰:

Որովհետև նա դուրս եկավ նախ իր հավատին դրժող և ապա՝ իր բարերարի դեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու դեմ հալածանք հանեց և գաղտնի նենդությամբ լարեց Կոստանդիանոսի դեմ և առհասարակ բազմատեսակ շարիքներ հասցրեց իր իշխանության տակ եղողներին, այս ցանկասեր և գարշելի ալևորը, որ ներկում էր մազերը և իր կնոջը մեծ նեղության ենթարկեց, սիրահարվելով

երանելի Գլխյուռային, որի պատճառով սպանեց սուրբ Բասիլիոսին, պոնտական Ամասիայի եպիսկոպոսին:

Երբ նրա դավը բացվեց, և նա իմացավ, թե Կոստանդիանոսը լուռ չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան բնդղմանալու: Նա ցրտացավ սիրուց դեպի մեր Տրդատ թագավորը և նրանից ակնածում էր ինչպես իսկական թշնամուց, որովհետև գիտեր, թե արդար մարդուն ատելի է որևէ ամբարիշտ: Իսկ երբ հաղթող Կոստանդիանոսն եկավ, աստված նրա ձեռքը մատնեց կիկիանոսին. նա (նրա կյանքին) խնայեց, ինչպես ձերուհու և իր զրոյ ամուսնուն, հրամայեց երկաթե կոպանքներով տանել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ աստծուն աղոթե, դույց նա ներողամիտ դռնվի: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտարարելով, թե հոռմայեցիների թագավորությունը մեկ հատ է, իր քսանամյակը կատարեց Նիկամիդացիների թաղաքում. որովհետև նա սկսեց թագավորել հալածանքների շորրորդ տարում մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տոնը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ շամարելով Հոռմ դառնալ, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոնում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսություններ տեսիլքի միջոցով: Նա մեծապայծառ շինություններ անելով՝ քաղաքը հնգապատիկ մեծացրեց: Որովհետև ոչ մի մեծ թագավոր այնտեղ այսպիսի ձեռնարկություններ չէր ունեցել բացի մի քանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու (շինածները), երբ նա այստեղ սպառազինվում էր Դարեհի դեմ գնալու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց Ստրատեգիոն կոչվածը, որովհետև այնտեղ նա կաշմակերպեց իր պատերազմական սարքը: Հետո հոռմայեցիների Սեվերիոս կայսրը նրան նորոգեց և իր կողմից շինեց բազանիքը այն սյունի տեղում, որի տակ գրված էր խորհրդավոր Արեգակ բառը, Թրակացոց լեզվով՝ Զեքսիպոն, և այս անունով էլ կոչվեց բազանիքը: Նա շինեց նաև թատրոնը, գաղանամարտության և խաղերի (կրկեսը) և ձիարշավի տեղը, բայց չավարտեց: Իսկ Կոստանդիանոսը ամեն կերպ նրան բարեկարգեց և կոչեց նոր Հոռմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք (Կոստանդիուպոլիս): Այս էլ են ասում, թե Հոռմից գաղտնի հանեց և բերեց Պալադիոն կոչված քանդակը²⁴¹ և դրեց Փոբոնում սյունի տակ, որ ինքը կանգնեցրեց: Բայց այս մեղ անհավատալի է թվում, ուրիշներն ինչպես կամենան:

ԱՐԻՈՒ ՆԵՐԵՏԻԳՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՐՈՎ ԵՎԻԿԱՏՈՒՄ ԳՈՒՄԱՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍԻ ՎՐԱ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍՔԱՆՁԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ժամանակներն երևաց Արիոս Աղեքսանդրիացին, որ ուսուցանում էր շարաշար ամբարշտություն, թե որդին հորը հավասար չէ և ոչ էլ հոր բնությունից և էությունից, և չի ծնված հորից նախքան որևէ ժամանակ, այլ օտար ոմն է, և արարած, և կրտսեր և ժամանակի ընթացքում գոյացած: Այս ամբարիշտ Արիոսը արտաքննությունն էլ սատկեց, ինչպես իրեն արժան էր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման ելավ, որ Բյուզանդիայի Նիկիա քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով գումարվի: Եվ ժողովվեցին—Բիտոն և Բիկենդ երեցները չունեցան քաղաքից, սուրբ Սեղբեստրոսի գրավոր հրահանգով, Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրիայի, Եվստաթիոս Անտիոքի, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրովարտակ է հասնում մեր Տրդատ թագավորին, որ սուրբ Գրիգորին հետն առնելով գնա ժողովին: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև լսել էր, թե Շապուհը խնամիացել է Հնդկաց թագավորի և արևելյան նաքանի հետ, և զորավարություն է անում Ներսեսը, որ թագավորեց ինը տարի, և Որմիլը, որ նույնպես երեք տարի թագավորեց քաջագործություններով. ուստի կասկածի մեջ էր, միգուցե (Շապուհը) պայմանին ստե, հեթանոսների սովորությունք, այս պատճառով էլ մեր աշխարհն առանց իր ներկայություն չթողցե: Բայց սուրբ Գրիգորն էլ չհամաձայնեց գնալու, որպեսզի ժողովից չափազանց պատիվներ չկրե իբրև խոստովանող²⁴², քանի որ նրան այնպիսի փափագով և մեծ փութով հրավիրում էին: Նրանք իրենց փոխարեն ուղարկեցին Արիստակեսին, ճշմարիտ խոստովանությամբ և երկուսի գրով: (Արիստակեսը) գնալով հասնում է մեծն Ղևոնդին և նրան հանդիպում է այն ժամին, երբ նա մկրտում է Գրիգոր աստվածաբանի հորը՝ Գրիգորին, որը երբ չրից գուրս եկավ, նրա շուրջը լույս փայլատակեց, որը բազմությունից ուրիշ ոչ ոք չտեսավ, այլ միայն Ղևոնդիոսը, որ մկրտում էր, և մեր Արիստակեսը, Եղեսիայի Եվթաղը, Մծբնի Հակոբ և

Պարսկաստանի Հոհան եպիսկոպոսները, որոնք նույն ճանապարհով ուղևորվում էին ժողովին:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ԵՎԻԿԱՏՈՒՄ ԳՈՒՆԱԿԸ, ԱԳՊՈՒՍՏՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ ԳՄԱՐՆՈՒՄ ԵՎՍՅ ՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արիստակեսը մեծն Ղևոնդի հետ գնում հասնում է Նիկիացոց քաղաքը, որտեղ ժողովված էին երեքհարյուր տասնևութ հայրեր՝ արիանոսներին տապալելու, որոնց նշովեցին և եկեղեցու հազորակցությունից հեռացրին, և ինքնակալ (Կոստանդիանոսն էր նրանց) արտոքեց հանքերը: Այս Արիստակեսը հետ է դառնում ճշմարիտ դավանությունք և ժողովի քսան զուլս կանոններով, և գալիս հանդիպում է հորը և թագավորին վաղարշապատ քաղաքում: Սուրբ Գրիգորն ուրախանալով՝ իր կողմից մասնավոր պուխներ է ավելացնում ժողովի կանոնների վրա՝ իր հոտի ավելի մեծ զգուշության համար:

Այս ժամանակ նրանց ազգական Կամսարն ևս իրայինների հետ մկրտվում է մեծ Գրիգորի ձեռքով, և թագավորը նրան չրից ընդունելով, նրան ժառանգություն է տալիս Արսաշեսի մեծ դաստակերտը, որ այժմ Դրասխանակերտ է կոչվում, և Շիրակ գավառը՝ իբրև իր ազգականին և մտերիմ հարազատին: Բայց նա մկրտությունից հետո յոթն օրից ավելի չապրեց ու վախճանվեց: Բայց Տրդատ թագավորը Կամսարի որդիներից մեծին, Արշավիրին, մխիթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարզեներ էլ է ավելացնում—Երվանդի քաղաքը և նրա գավառը, մինչև մեծ ձորի պուխը, միայն թե նրա մտքից հանել տա հիշատակը իրենց բնիկ աշխարհի, որ Պահլավ է կոչվում, որպեսզի հավատի մեջ հաստատուն մնա: Իսկ Արշավիրն այդ գավառը շատ սիրելով՝ իր անունով կոչում է Արշարունիք, որ առաջ կոչվում էր Երասխաձոր: Ահա ասացինք երկու ցեղերի, պարթևների և պահլավիկների գալստյան պատճառը:

Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքար քարերով, որոնք ազուցված էին երկաթե գամերով և կապարով. նրա մեջ շինում է հովանոց՝ ար-

ձաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով, իր նոսրովիզուիստ քրոշ համար, և նրա վրա գրում է իր հիշատակը՝ հունարեն գրերով:

Բայց սուրբ Գրիգորը նույն լեռները դառնալով, այնուհետև ալլես ոչ ոքի չերևաց մինչև վախճանվելը:

ՂԱ

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱՎՈՒՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՔԵ ԻՆՁ ՊԱՏՃԱՌՈՎ
ԼԵՈՒ ԿԱԶՎՈՒՄ Է ՄԱՆՅԱ ԱՅՐՔ

Մենք գտանք, որ սուրբ Գրիգորը, մեր հայրն ու ծնողն ըստ ավետարանի՝ սուրբ Թադեոս առաքյալի ավոտը նստավ Տրդատի թագավորության տասնևյոթներորդ տարում: Երբ նա ամբողջ Հայաստանը լուսավորեց աստվածագիտության լուսով, կապաշտության խավարը փարատեց և բոլոր կողմերը լցրեց եպիսկոպոսներով և կրոնի ուսուցիչներով, այնուհետև նա սիրեց լեռներն ու ամառանոցները, որպեսզի հանդարտ մտքով ինքն իր մեջ ամփոփվի և աստծու հետ խոսի՝ (ուրիշ) ղրազմունքներից ազատ. իր տեղ փոխանորդ թողեց իր Արիստակես որդուն և ինքը մնաց Գարաձաղցաց գավառում, Մանյա այրք լեռան մոտ:

Բայց ասենք, թե ինչու է կոչվում Մանյա այրք: Որովհետև սուրբ Հովհաննիսյանց ընկերների մեջ կար մի կին, Մանի անունով, ինչպես վրացիներին ուսուցանող նունեն, որ չկարողացավ հասնել և հետևել (ընկերներին), երբ գալիս էին մեզ մոտ, գիտնալով, որ բոլոր տեղերն էլ աստծուն են, բնակվեց այս լեռներում, քարայրների մեջ, որի պատճառով լեռան անունը կոչվեց Մանյա այրք. նույն այրումն էլ բնակվեց սուրբ Գրիգորը:

Թեպետև նա այնտեղ բնակվեց, բայց ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում էր, շրջում էր մեր աշխարհում, աշակերտվածներին հաստատում էր հավատի մեջ: Իսկ երբ նրա Արիստակես որդին Նիկիայի ժողովից հետ եկավ՝ այդ ժամանակից ի վեր սուրբ Գրիգորիտան այլևս ոչ ոքի չերևաց և չհայտնվեց: Ուստի հաշվելով նրա քահանայանալու սկիբից, այսինքն Տրդատի թագավորության տասնևյոթներորդ տարուց, մինչև նրա (թագավորության) քառասունվեցերորդ տարին, երբ այլևս ոչ ոքի չերևաց, դուրս կգա երեսուն տարի:

Նրանից հետո (նստավ) Արիստակեսը յոթ տարի, Տրդատի քառասուն և յոթներորդ տարուց մինչև հիսուներեքերորդը, երբ տեղի ունեցավ Արիստակեսի կատարածը, Որովհետև նա իսկապես հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է²⁴³, ուստի նա թշնամի էր թվում բոլոր անիրավ և աղտեղագործ մարդկանց: Ուստի Արքեղայոսը, որ Չորրորդ Հայքի վերակացու էր նշանակված, նրանից հանդիմանվելով, հարմար օրվան էր սպասում և Մոփաց գավառում նրան ճանապարհին պատահելով, սրով սպանեց, իսկ ինքը փախավ գնաց Կիլիկիայի Տավրոս (լեռը): Իսկ երանելու աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով բերին Եկեղյաց գավառը, իր ամանում՝ Թիլում թաղելու: Եվ ավոտը հաջորդեց նրա մեծ եղբայրը, Վրթանես, Տրդատի հիսուն և չորսերորդ տարուց այս կազմը:

Իսկ սուրբ Գրիգորը Մանյա այրում երկար տարիներ աներեվութաբար ապրելուց հետո մեռնում՝ փոխադրվում է հրեշտակների կարգերը: Հովիվները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղումն էլ թաղում են, առանց գիտենալու, թե ո՞վ է: Եվ հիբավի, վայել էր, որ նրանք, որոնք մեր փրկչի ծննդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասավոր դառնան նրա աշակերտի հուղարկավորության²⁴⁴: Եվ այսպես (մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ աստվածային անօրինություններ, ինչպես հնումը Մովսեսինը, որպեսզի նորադարձ բարբարոս ազգերից չպաշտվի: Իսկ երբ մեր կողմերում հավատն արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի ճգնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և թաղվեցին Քորդան գյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների գավառից, թագավորոջ ցեղից գատված Արշակունի, Սուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից. նա մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեկ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կոապաշտության խոր շարությունից ելք, ճշմարիտ բարի և դիվահալած, երանության և հոգևոր շինության առիթ, իսկապես աստվածային արմավենի, տիրոջ տանը տնկված և մեր աստծու գավթում ծաղկած²⁴⁵: Նա այսպիսի և այսքան ժողովուրդներ բազմացրեց և մեզ պատրաստեց հոգևոր պարարտ ծերության ի փառս և ի գովեստ աստծու²⁴⁶:

ՏՐԿԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՎԱՆՃԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԻ ՉԵՑ ԵՎ ԱՂԹԵՐԳԱԿԱՆ ՄԵՂԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորութեան հոգեւոր վերակացւի մասին ճառելիս,— որովհետեւ Քրիստոս է բոլոր գոյացութեաննորի ճշմարիտ թագավորը,— պետք էր հրաշափառ խոսքերով գրել, ինչպես մեր լուսավորութեան նախաշավղին ու նահապետին հավասար Հոգնոզի և նրա գործակցի մասին: Որովհետեւ սուրբ հոգուն հաճո թվաց ավագութեան տալ իմ լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կազմելացնեմ նաև առաքելութեան կոչումով, իսկ սրանից դուրս՝ (նրանք երկուսը) իրար հավասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ թագավորի առավելութեանը, որովհետև աստծու մասին մտածելու և ճշնողութեան մեջ նրանք երկուսը հավասար էին, իսկ համոզական կամ ստիպողական խոսքերով (նոր հավատին) հնադանդեցնելու մեջ՝ թագավորի շնորհն ավելի էր, որովհետև նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշավիղ ճանապարհ և մեր լուսավորութեան երկրորդ հայր: Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ գովասանքի, մանավանդ որ այս հատվածը պատմագիրների առանձին արտահայտությունների համաձայն շարադրվեց, և ոչ թե հատկապես մեզանից²⁴⁸ անցնենք սրան վերաբերյալ պատմութեան կարգին:

Սա Քրիստոսին հավատալուց հետո ամեն տեսակ առաքինութեաննորով փայլելով՝ ավելի և ավելի ջանքեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի (հավատի) համար. սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ուսմիկ մարդկանց բազմությունը, իրապես Քրիստոսի (հավատացյալ) լինելու, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխանեն նրանց հավատին: Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խոստարությունը, այլև ամբարտավանությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով դեպի բարին, խորթ լինելով ճշմարտութեան. կամ թե բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են թագավորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարձերի կամքին: Եվ թագավորը, չկարողանալով այս բանը ներել, պցում է երկրային պսակը, գնում է երկնային պսակի հետևից, շուտով հասնելով այն տեղը,

ուր Քրիստոսի ճգնավորը (Մանին) լեռների քարայրում էր ապրել:

Այստեղ ես ամաշում եմ ասել ճշմարտությունը, մանավանդ թե մեր ազգի անօրենությունն ու ամբարշտությունը, մեծամեծ ողբերի և արտասուքների արժանի նրանց գործը: Որովհետև նրա հետևից մարդ են ուղարկում, կանչում են, որ զա թագավորությունը շարունակե, (խոստանալով) նրա կամքով վարվել: Իսկ երբ սուրբը չի համաձայնում, նրան (թունավոր) ըմպելիք են տալիս, ինչպես հնումը ասեցինք Սոկրատին տվին մուլախիկը, կամ մերն ասելով՝ կատաղած երբայցիցինքը մեր աստծուն տվին լեղի խառնած ըմպելիք: Այսպես անելով նրանք իրենց վրայից հանգրքին աստվածապաշտութեան բազմափայլ ճառագայթը:

Այս պատճառով ես իմ (ժողովրդի) վրա ողբալով ասում եմ՝ ինչպես ասել է Պավղոսն իր (ժողովրդի) և Քրիստոսի խաչի թըշնամիների մասին. բայց ասում են ոչ իմ խոսքերը, այլ սուրբ հոգու.— Ո՛վ շար և ստահակ ազգ, ազգ՝ որ իր սիրտը շողջեց և որի հոգին աստծուն հավատարիմ չմնաց²⁴⁹: Արամյան մարգիկ, մինչև ե՞րբ պիտի մնաք անզգա. ինչո՞ւ եք սիրում ունայնությունը և անաստվածությունը: Գուր չիմացա՞ք, որ տեքը սքանչելի դարձրեց իր սրբին, և նա ձեզ չի լսի, երբ դուք ազազակելով նրան դիմելու լինեք: Գուր բարկանալով մեղանչեցիք, բայց ձեք անկողիններում չզղջացիք²⁵⁰, որովհետև անօրեն դեհում կատարեցիք և արհամարհեցիք նրան, ով հույսը դրել էր սիրոջ վրա: Այս պատճառով ձեր վրա կհասնի որոգայթ ողբ, դուք չդիտեք, և այն որսը, որ դուք որսացիք, նա ձեզ կբռնի, և նույն որոգս Թով կբռնվեք: Իսկ նրա անձը աստուծով կցնծա, իր փրկութեամբ կուրախանա և իր ամբողջ էութեամբ կասի. Տե՛ր, ո՞վ է քեզ նման²⁵¹:

Եվ որովհետև այս բոլորը ճշմարիտ այսպես է, ապա և մենք մխիթարվենք մեր նեղությունների մեջ: «Եթե կանաչող ծառին այսպես արին, ասում է Քրիստոս, ապա շորին ի՞նչ կանեն»: Արդ՝ երբ նրանք այսպես վարվեցին աստծու սրբերի հետ և որոնք աստծու համար իրենք իրենց նվաստացրին, թագավորությունից (հրաժարվելով), այլևս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել աստծուն՝ ձեք կողմից մեզ հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք նեղությունների և աղքատության: Բայցնայնպես կասեմ. ո՞վ ձեզանից մեզ համար ապրուստ, ո՞վ ունուցիչների մոտ միջնորդու-

թյուն, ո՞վ համոզիչ կամ խրախուսական խոսք, ո՞վ մեր գնալիս բեռնակիրներ, ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանգիստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իջևան պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև դուք շատնաճարեցիք շար լեզուներն ու տգիտությունը, նրանց սնոտի փառամոլությունը և կատաղի լեզվագարությունը, այլ ձեր ուսումնատյաց բարքով նրանց անմոռությունը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի քան Բաբելոնի հնոցը:

Այս պատճառով յուրաքանչյուր մեկը իր համար առանձին բուրմ է և պաշտոնյա, ինչպես ասում է ս. գիրքը, որ հարմար է գալիս ներկա պայմաններին, երբ շատերն են, որ խոսում են աստվածային նյութերի մասին, բայց առանց հասկանալու խնդրի էությունը, և խոսողները ոչ թե ս. հոգու հաճույքով են (ընտրված), այլ օտարի: Ուստի ասվեցուցիչ են այս ճառերը և սարսափելի՝ մտածող մարդկանց համար, որովհետև խոսողը խոսում է աստծու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խոսողի միտքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում է ոչ թե խոսած նյութի մասին և ոչ էլ խոսում է մեղմ ու հեզաբար, ինչպես որ պատվիրված է, թե «ոչ որ դուրսը նրա ձայնը լսի»²⁵², այլ (հոգում է) մարդկային փառքի համար, և որոտագին հնչեցնում են մարդկանց լսելիքին: Նրանց շատախոսությունը հորդաբար հոսում է իբրև աղբյուրից, ինչպես ասաց հներից մեկը²⁵³, և բորբոքեցնում են կոշտներն ու հրապարակները: Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբադրանց մասին, այլև, — թող ոչ որ շնեղանա, — նրանց մասին, որ դրանց հորդորում են այսպես լինել: Ես ինձ զսպում եմ Քրիստոսի խոսքը կրկնել, թե նրանք պետք է վճարեն վրեժը արդար Աբելի արյունից սկսած մինչև Զաբարիայի արյունը, որ թափվեց տաճարում սեղանի առաջ²⁵⁴:

Այստեղ կարճում ենք մեր խոսքը, դուք նեղություն չկրելով խոսելու մեռածների ակահններին²⁵⁵: Բայց սուրբ Տրդատի մասին մեր պատմածը ճշմարիտ է. նրան մահվան դեղ խմցնելով՝ դրվվեցին նրա շնորհի ճառագայթների լույսից: Նա թագավորեց հիսուն և վեց տարի:

Ավարտվեց Երկուրդ գիրքը
Հայոց մեծերի առաջադիմության

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Ա

Ոչ հին տարիների պատմությունն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով, կարողացանք անցնել բոլոր հունական (աղբյուրները), ոչ նույնիսկ Գրիգորի²⁵⁶ գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ աչքերս նրա վրա պահելով՝ բոլորն անմոռաց անցնեմք, որպեսզի բաց չլնողներնք որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարագրության մեջ հիշատակվելու: Այլ որքան ջանքն ու հիշողությունը բավականացան, մենք ստուգությամբ պատմեցինք Աղեքսանդր Մեծից մինչև սուրբ Տրդատի մահը, շատ կանոխ և հին ժամանակի (անցքերը): Ուստի մեզ չպետք է մեղադրես ու պարսավես, որովհետև ահա ինչ որ մեր ժամանակները կամ քիչ առաջ պատահել է, քեզ անսխալ կպատմեմ, երրորդ գիրքը գրելով, անցքերը սուրբ Տրդատից հետո մինչև Արշակունյաց ցեղի դադարելը թագավորությունից և սուրբ Գրիգորի սերունդինը՝ քահանայապետությունից, հասարակ լեզվով այս պատմություններն անելով, որպեսզի այնպես շերտի, թե մեկը փափաղում է (կարգալու) պերճարանությունից գրավելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտության կարտուելով՝ հաճախակի և անդադար կարդան մեր հայրենիքի պատմությունը:

Բ

ԻՆՉ²⁵⁷ ԱՆՑՔԵՐ ՊԱՏԱՆԵՑԻՆ ՄԵՍ ՎՐՔԱՆԵՍԻՆ ԵՎ ԵՐԵՎ
ԱՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՏՐԳԱՍԻ ՎԱԽՅԱՆՎԵՂՈՒՑ ՀԵՏՈ

Տրդատի վախճանվելու ժամանակ մեծ վրթանես պատահմամբ դոնվում էր սուրբ Հովհաննեսի վկայարանում²⁵⁸, որ նրա հայրն էր շինել Տարոնում: Այստեղ այդ լեռան բնակիչները, նա-

խարարների թելադրութեամբ, դավ սարքեցին, կամենալով նրան սպանել: Բայց նրանք անըմբռնելի ձեռքով կապվեցին, ինչպես հնումը Նոյսի ժամանակ²⁵³, կամ նույն ինքն Քրիստոսի մեր աստծու ժամանակ հրեաները գեանին զարկվեցին, (այնպես որ Վրթանեսը) առանց որևէ վնասի անցավ գնաց Եկեղյաց գավառը, Քիլ ավանը, որտեղ գտնվում էր նրա Արիստակես Լզրոր հանգստարանը, և սուգ էր անում Հայոց աշխարհիս վրա, որ անիշխանութեան մեջ մնալով՝ նախարարական ցեղերը մեկը մյուսի դեմ էլան իրար կոտորելու, որով Լրեք տոհմեր, Բղնունականը, Մանավազյանը և Որդունին, ոչնչացան մեկը մյուսի ձեռքով:

9

ՍՈՒՐՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՄԱԸՐ ԲԱՐՔԱՐՈՍՆԵՐԻ ՉԵՌՔՈՎ

Մեծ պնդութեամբ երանելի Տրդատը վրեժխնդիր էր լինում հավատի և վարքի նկատմամբ, մանավանդ նրանց, որոնք իր իշխանութեան հեռավոր տեղերում էին ապրում: Ուստի նրա մոտ եկան արևելյան հյուսիսային կողմերի գործակալները, Փայտակարան կոչված հեռավոր քաղաքի վերակացուները և ասացին թագավորին. «Եթե կամենում ես, որ այն կողմի մարդիկ ուղիղ վարք ունենան ըստ այս (նոր) հավատի, ապա նրանց համար եպիսկոպոս ուղարկիր սուրբ Գրիգորի սերնդից, որովհետև մեծ փափագով խնդրում են, և մենք հաստատ դիտենք, որ Գրիգորի հրաշակված անվան պատճառով կակնածեն նրա սերնդից և նրա հրամանի համաձայն կվարվեն»: Երանելի Տրդատը համաձայնելով նրանց եպիսկոպոս է տալիս մանուկ Գրիգորիսին, Վրթանեսի երեց որդուն: Թեպետ նրա անշարժաստեթյանը նաշելով, այս բանը կանոնի դեմ էր համարվում, բայց նկատելով նրա հույս մեծությունը և հիշելով, որ Սողոմոնը տասներկու տարեկան հասակում թագավորեց իսրայելցիների վրա, մեծ վստահությամբ ուղարկեց, մի սմն Սանատրուկի հետ, որ իր Արշակունի ցեղիցն էր:

Նա գնալով՝ բարի օրինակ էր դառնում, հայրենական առաքինություններով վարվելով, բայց կուսութեամբ ղերազանցելով հայրերից, իսկ պատժելու կողմից՝ թագավորին հավասարվելով: Իսկ երբ Տրդատի վախճանվելու լուրը հասավ, բարբարոսները նույն Սանատրուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խոսող աղվաններ

րի դավելով, երանելի (Գրիգորիսին) սպանեցին Վատնյան դաշտում, Կասբիական կոչված ծովի մոտ, ձիերին ոտնատակ տալով: Նրա սարկավազները նրա մարմինը բերին փոքր Սյունիք, թաղեցին Սմարաս ավանում: Իսկ Սանատրուկը թագ դնելով իր գլուխը՝ դրավեց Փայտակարան քաղաքը, և մտածում էր բոլոր Հայաստանին տիրել օտար ազգերի օգնությամբ:

10

ԲԱՅՈՒՐ ԲՊԵՇԵՒ ԱՆՋԱՏՎԵԼԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՍԲԱՆՈՒՓՅՈՒՆԻՑ ԵՎ ԱՆՆԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ՝ ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԹԱԳՎԱՐՈՍՆԵՆԸՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես աստվածային պատմությունների մեջ գտնում ենք ասված՝ երբայական ազգը դատավորներից հետո, անիշխանութեան անխաղաղ ժամանակ, շուներ թագավոր և ամեն մարդ վարվում էր ըստ իր հաճույքի, նույն բանը կարելի էր տեսնել և մեր աշխարհում: Որովհետև երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Ազանիքի բյեշխ, տեսնելով որ Սանատրուկը թագավորեց Փայտակարանում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, սակայն շթագավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնազուխ լինել: Ուստի Հայոց միաբանությունից անջատվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից Որմիլդ թագավորին: Ապա Հայոց նախարարները ուշքի և խելքի գալով՝ ժողովվեցին մեծն Վրթանեսի մոտ և պատմավոր իշխաններից երկու անձ, Մոսիքի Մար իշխանին և Հաշտյանքի Գագ իշխանին, ուղարկեցին նախագահ քաղաքը գնալու Կոստանդիանոսի որդու՝ Կոստանդ կայսրի մոտ, նվերներով և թղթով, հետևյալ բովանդակությամբ.—

11

ՀԱՅՈՑ ԹՂԹԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

«Վրթանես եպիսկոպոսապետը և նրա ձեռքի տակ եղած եպիսկոպոսները և Մեծ Հայաստանի բոլոր նախարարները մեր տիրոջ՝ ինքնակալ Կոստանդ կայսրին: ողջուն են մատուցանում: Միտքդ բեր քո հոր Կոստանդիանոսի ուխտադրությամբ պայմանը մեր Տրդատ թագավորի հետ և մեր աշխարհը մի՛ թողնիր անաստված պարսիկներին, այլ օգնիր մեզ զորքով՝ Տըր-

դասի որդուն Խոսրովին թագավորեցնելու համար: Որովհետև աստված ձեզ ոչ միայն Եվրոպային տիրացրեց, այլև բոլոր Միջերկրայքին և ձեր զորութեան ահը մինչև աշխարհի ծայրը տարածվեց: Եվ մենք խնդրում ենք, որ դուք ամէլի և ավելի տիրանաք: Ողջ եղեք»:

Կոստանդն այս (խնդրին) լսելով՝ Անտիոքոսին, իր պալատի կառավարչին, մեծ զորքով ուղարկեց, նաև ծիրանի ղզեստ ու պսակ և թուղթ հետևյալ բովանդակութեամբ.—

Կոստանդի բուլթը.

«Ինքնակալ ավղոստոս Կոստանդոս կայսրը մեծ Վրթանեսիդ և բոլոր քո աշխարհականներին՝ ողջույն:

Մեծ զորք ուղարկեցի օգնության և հրաման՝ ձեզ վրա թագավորեցնելու Խոսրովին՝ ձեր Տրդատ թագավորի որդուն, որպեսզի բարեկարգության մեջ հաստատվեր և հավատարմութեամբ մեզ հարատակվի: Ողջ եղեք»:

2

ԱՆՏԻՈՔՈՍԻ ԳԱՆՈՒՅՐԸ ԵՎ ԵՐԱ ԿՈՐԾԵՐԸ

Անտիոքոսն եկավ, Խոսրովին թագավորեցրեց և շորս սպարապետներին հանձնեց զորքի վրա նույն իշխանությունը, որոնց նշանակել էր Տրդատն իր կենդանության ժամանակ՝ իր դայակ Արտավազդ Մանգակունու մահից հետո, որ միակ սպարապետն էր և բոլոր Հայոց (զորքերի) զորավարը: Առաջին՝ Բաղարատ ասպետը արևմտյան զնդին զորավոր, երկրորդ՝ Միհրան, Վրաց առաջնորդը և Գուգարացոց բյեշխը, հյուսիսային զորքին սպարապետ, երրորդ՝ Վահան, Ամատունյաց նահապետը, արևելյան զնդին զորավար, չորրորդ՝ Մանաճիհը, Ռշտունյաց նահապետը, հարավային զորքին սպարապետ: Եվ զորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժինը: Մանաճիհին հարավային զորքով, կիլիկիցի զորքն էլ նրանց հետ, ուղարկեց Ասորեստանի և Միջերկրայքի կողմերը, իսկ Ամատունյաց Վահան նահապետին արևելյան գրնդով, և նրանց հետ գաղատացի զորքերը, ուղարկեց Ասորպատականի կողմերը՝ սահպանելու (երկիրը) Պարսից թագավորից:

Իսկ ինքը, թողնելով Խոսրովին, — որովհետև մարմնով փոքր էր, թույլ ոսկորներով և պատերազմական հասակ և հարմարու-

թյուն չուներ, — առավ իր հետ Միհրանին և Բաղարատին իրենց զորքերով, և բոլոր հունական զորքի հետ միասին դիմեց Սանատուկի վրա: Իսկ նա, Փայտակարան բաղաբը պարսկական զորքով լցնելով, շտապով գնում ապավինում է Շապուհ թագավորին, Ազվանից նախարարների հետ միասին: Անտիոքոսը տեսնելով, որ նրանք շնահազանդեցին և խաղաղությամբ ընվաճվեցին, հրամայում է պատակտվածների իշխանությունն ավարտությունը տկաթացնել, իսկ ինքը (աշխարհի) հարկը ժողովելով գնում է կայսրի մոտ:

է

ՄԱՆԱՃԻՀԻՐԻ ՀԱՆՑԱՆՔԸ ՄԵՐՆ ԶԱԿՈՐԻ ԳԵՄ ԵՎ ԵՐԱ ՄՈՒՐԸ

Մանաճիհը Հայոց հարավային գնդով և կիլիկիցի զորքով Ասորեստանի կողմերը գնալով պատերազմեց Բակուր բյեշխի հետ և սպանեց նրան, իսկ նրա զորքերն ու նրան օգնության ուղարկված պարսիկներին հայածեց. Բակուրի որդուն, Հեշային ձերբակալելով՝ երկաթե կապանքներով ուղարկում է Խոսրովին, իսկ նրա իշխանության գավառներն անխնա սրի է մատնում, ոչ միայն կոմոզներին, այլև ոամիկ գյուղացիներին, և շատ գերիներ է առնում Մծբինի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ մեծ եպիսկոպոսի²⁶⁰ ութ սարկավագներին: Հակոբը նրանց հետևից գալով՝ հորդորում է Մանաճիհին արձակել ոամիկ գերիներին, քանի որ նրանք անմեղ են, բայց Մանաճիհը չի համաձայնում, պատճառ բերելով թագավորին:

Հակոբը դիմում է թագավորին. սրա վրա Մանաճիհն ամէլի է շարանում, և գավառացիների թելադրությամբ նրա ութ սարկավագներին, որ կալանավորված էին, հրամայում է ծովը նետել: Երբ այս լսում է մեծն Հակոբ, սաստիկ բարկացած վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը Փարավոնի մոտից, բարձրանում է մի լեռ, որտեղից ամբողջ գավառն երևում էր, և անիծում է Մանաճիհին և նրա դավառը: Եվ աստծու դատաստանը շուտ վրա է հասնում, որովհետև Մանաճիհը Հերովդեսի նման տեսակ տեսակ ցավերից բռնվում է և մեռնում, և գավառի պողաբեր ջրաբրի հողերը աղշոտ հողերի են փոխվում, երկինքը նրանց վրա պղինձ դառնալով, ըստ սուրբ գրքի, ծովն էլ հակառակելով՝ (բարձրա-

նում) ծածկում է արտերի սահմանները: Երբ այս բաները լսում են մեծն Վրթանես և խոսքով թագավորը, դայրանալով հրամայում են գերվածներին արձակել, և նույն մարդուն դիմել զղջումով ու աղաչանքով, որ դուցե աստծու բարկությունը դադարի: Եվ Մանաձիհրի որդին ու ժառանգը, Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, գեղեցիկ ապաշխարհությունում, հորդ արտասուքներով ու հառաչանքներով նրա բարեխոսությունը ստացավ զավանի բժըշկությունը:

Ը

ՓՈՔՐ ԽՈՍՐՈՎԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԸ, ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ ՏԵՂԱՓՈՒՅԻԸ ԵՎ ԱՆՏԱՌԸ ՏԿԵԼԸ

Պարսից Որմիզը թագավորի երկրորդ և Կոստանդի ինքնակալության ութերորդ տարում նրա օգնությամբ թագավորեց խոսրովը. նա ոչ մի քաջության գործ ցույց չտվեց հոր նման. նա նույնիսկ հակառակություն ցույց չտվեց անջատված կողմերի վերաբերմամբ, մի անգամից հետո, որ հունական զորքերից կրեցին²⁶¹, այլ Պարսից թագավորին իր կամքին թողնելով՝ նրա հետ խաղաղություն է կնքում, բավական համարելով տիրել մնացած սահմաններին, բոլորովին շտաժելով ազնվական խորհուրդներ: Որովհետև թեպետ նա մարմնով փոքր էր, բայց ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացու չափ, որ միայն երեք կանգուն²⁶² հասակ ուներ, որ (սակայն) չէր խափանում նրա հոգու աշխույժը: Իսկ սա անփուլթ լինելով քաջությամբ և բարի հիշատակներով՝ զբաղված էր զբոսանքներով, թուխորությունով և այլ որսերով, որի համար էլ նա անտառ տնկեց Ազատ գետի մոտ, որ մինչև այսօր էլ կոչվում է նրա անունով:

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի վրա և շինում է արևից պատսպարված ապարանք. (այս տեղը) պարսկական լեզվով կոչվում է Դվին, որ նշանակում է բլուր²⁶³: Որովհետև այդ ժամանակ Հրատն ուղեկցում էր Արեգակին և անմաքուր ջերմ օդը գարշելի հոտ էր բուրում, ուստի Արտաշատում բնակվողներն այս բանին շղիմանալով՝ կամավ հանձն առան այս տեղափոխությունը:

ՄՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿ ՀՅՈՒՄՆԱԿՆ ԱԶԳԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՄԵՉ ՎՐԱ, ԵՎ ՎԱՀՆՆ ԱՄԱՏՈՒՆՈՒ ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մրա ժամանակ Հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միաբանելով, գիտնալով նրա թուլասրտությունն ու ծուլությունը, մանավանդ հրապուրվելով Սանատրուկի թելադրությունից, Պարսից Շապուհ թագավորի գաղտնի հրամանով արշավեցին ու հասան մեր աշխարհի միջին վայրերը մեծ բազմությամբ, մոտ երկու բյուր մարդով: Պատերազմելով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորապետներով, այսինքն Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային գնդերը խոսրովի մոտ էին Մոփաց աշխարհում, իսկ Միհրանին սպանել ու մեր Հյուսիսային զունդը շարդել ու փախցրել էին թշնամիները և (այս կերպով) հասել էին մինչև Վաղարշապատ ու պաշարել նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին դեպի Օշականի առապարը և թույլ շտվին, որ նրանք ցրիվ գալով նետաձգություն կատարեն ըստ իրենց սովորության, այլ քաջածի հեծյալները նրանց շտապ շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով մղեցին քարքարոտ դժվար տեղերը, այնպես որ թշնամիներն ակամայից ստիպվեցին ճակատամարտ կազմելու:

Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա, սպառազինված և ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով. այսպես նա արշավանքներ էր կատարում զորքի մեջ: Հայոց քաջերն աչքերը նրա վրա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վնասել, որովհետև երբ նիզակով խփում էին, թաղիքը շուտ էր գալիս²⁶⁴. Այս ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին դառնալով դեպի կաթողիկե եկեղեցին՝ ասաց. «Թզնիր ինձ, աստված. դու որ Դավթի պարսաքարը դիպցրիր խրոխտացող Գողթաթի ճակատին, իմ նիզակս էլ ուղիղ այս հզորի աչքին»²⁶⁵: Նրա խնդրվածքը զուր չանցավ. ձիու գավախիցը խփելով՝ գետին գլորեց ահագին հսկային: Այս դիպվածն առիթ դարձավ թշնամիների փախուստին և Հայոց զունդը զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այստեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի քաջագործությունների և այս առաքինական դիպվածի մասին: Ուստի

Քաղաքները նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը, Օշականը՝ որտեղ վաճանհան ինքնակամ դեմ էլավ ու մենամարտեց (հսկա թշնամու հետ)։ Իսկ Միհրանի փոխարեն գործի վրա նշանակում է Գարջույլ Մաղխազին, Խոռխոռունիների նահապետին։

Ծ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՆՈՆԱԿԵԼԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՊԱՐՏԱԿՆԵՐԻ ՀԵՏ

Սրանից հետո Խոսրովն իմանալով, որ Պարսից Շապուհ թագավորը թշնամիների հետ է, լուծում է նրա հետ կնքած խաղաղությունը նրան վճարած մասնավոր հարկը կտրելով՝ այն ևս կայսրին է տալիս և Հունաց զորքերը բերելով, դիմապրում է Պարսից թագավորին։ Բայց նրա կյանքը երկար չտևեց, նա վախճանվեց ինն տարի թագավորելուց հետո։ Նրա մարմինը վերցրին և թաղեցին Անիում, հայրերի մոտ։ Իսկ մեծն Վրթանես ժողովելով բոլոր Հայոց նախարարներին, զորքերով ու զորապետներով, մեր աշխարհը հանձնում է Արշավիր Կամսարականին, իբրև զխավոր և թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձի²⁶⁶, իսկ ինքն աննելով Տիրանին, Խոսրովի որդուն, գնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան հոր տեղ Հայոց թագավոր նշանակի։

Իսկ երբ Պարսից Շապուհ թագավորը լսեց Խոսրովի մահը և թե նրա Տիրան որդին կայսրի մոտ գնաց, մեծ զորք է գումարում իր ներսևհեղոր ձեռքի տակ, իբրև թե մտադրվելով նրան թագավորեցնել Հայոց վրա, և ուղարկում է մեր աշխարհը, համարելով թե նա անառաջնորդ է մնացել։ Նրանց հանգիստում է քաջ Արշավիր Կամսարականը բոլոր հայկական զորքով Մոուզ կոչված դաշտում, և թեպետ պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարարներից, բայց հաղթությունը տարավ Հայոց գունդը և փախուստի մատնեց Պարսից զորքերը։ Այսպես մեր աշխարհը պահեցին մինչև Տիրանի գալը։

ԵԱ

ՏԻՐԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՄԵՐՆ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈՒՋԵԼԸ ԵՎ ՄՈՒՐԸ ՀՈՒՅԻՆԻ ՀԱՋՈՐԻՆՆ ԱՓՈՒՐՆ

Ավգոստոս Կոստանդը, Կոստանդիանոսի որդին, իր ինքնակալության տասնեյոթներորդ տարում թագավորեցնում է Տի-

րանին, Խոսրովի որդուն և ուղարկում Հայաստան մեծն Վրթանեսի հետ։ Նա գալով խաղաղություն պահում է մեր աշխարհը, պարսիկների հետ հաշտություն անելով և ոչ թե պատերազմներ։ Հարկ վճարելով հույներին, մասնավոր բան էլ պարսիկներին, խաղաղ ապրում էր իր հոր նման, նույնպես ոչ մի քաջության գործ ցույց չտալով, նույնիսկ շհետեկելով հայրենական առաքինությանը, այլ ամեն բարեպաշտությունից թուլացած դաղտնի կերպով, որովհետև մեծն Վրթանեսից բաշխելով չէր համարձակվում հայտնապես ախտերին անձնատուր լինել։

Իսկ մեծն Վրթանեսը եպիսկոպոսության տասնևհինգ տարին լրանալիս փոխվում է այս աշխարհից Տիրանի երրորդ տարում։ Թագավորի հրամանով նրան տարան թաղեցին Քորդան գյուղում, կարծես մարգարեական աչքով տեսնելով, որ շատ ժամանակ անցնելուց հետո նույն տեղում պետք է թաղվեն նրա հոր նշխարները։ Իսկ ավտոը հաջորդում է նրա Հուսիկ որդին, Տիրանի շորրորդ տարում, որ լիովին հետևող է լինում իր հայրերի աստվածության։

ԾԲ

ՏԵՊՈՒՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿՈՍՏԱՆԻՆԻ ՀԵՏ

Բայց Շապուհը, Որմզդի որդին, շատ սեր հաստատեց մեր Տիրան թագավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունք և օգնական եղավ նրան ազատելով հյուսիսային ազգերի հարձակումից, որոնք միարանելով գուրս եկան ձորա պահակից²⁶⁷ և շորս տարի ժամանակ բանակ դրին ու մնացին Աղվանքի սահմաններում։ Ուրիշ շատ թագավորների էլ նվաճեց Շապուհը և շատ բարրաբոս ազգերից էլ օժանդակություն գտնելով՝ հարձակվեց Միջերկրային և Պարսիստանի վրա։ Իսկ Կոստանդը Հուլիանոս կեսար²⁶⁸ դարձնելով՝ ինքը գինվեց պարսիկների դեմ։ Ծակատամարտի մեջ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին, որովհետև երկու կողմիցն էլ շատերն ընկան, և ոչ մեկը մյուսից երես չդարձրեց. այնպես որ համաձայնության գալով՝ խաղաղություն կնքեցին մի քանի տարով։ Պարսիկների (պատերազմից) վերադառնալով՝ Կոստանդը երկար հիվանդությունից հետո վախճանվեց Կիլիկիայի Մոմփսյու-ձատ քաղաքում, քսաներեք տարի թագավորելուց հետո։ Սրա օրե-

րում Երուսաղեմում երկնքից երևաց լուսեղեն խաչը քաղաքի բալտր-
հավատացյալներին և անհավատներին երանելի Կյուրեղի²⁶⁹ ժա-
մանակ:

ԺԳ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ՀՈՒՄԱՆՈՍԻՆ ՈՒՄԱՐԱԶ ԳԵԱՆՈՎ ՊԱՏԱՆՔՆԵՐ Է ՏԱԼԻՈՒ

Այս ժամանակներում Հունաց վրա թագավորեց ամբարիշտ
Հուլիանոսը²⁷⁰. նա աստծուն ուրացավ, կուռքերը պաշտեց, հալա-
ծանք և խռովություն հուզեց եկեղեցու դեմ և ամեն կերպ ջա-
նում էր քրիստոնեական հավատը հանգցնել. բայց ոչ թե բռնու-
թյամբ էր հնազանդեցնում, այլ խորամանկությամբ հնարք էր
փնտրում, որ Քրիստոսի պաշտոնը խափանվի և դեերին երկրպա-
զություն մատուցվի: Երբ նա բոս իրավունքի դինվեց²⁷¹ պարսիկ-
ների դեմ և Կիլիկիայով անցնելով Միջագետք հասավ, Պարսից
սահմանապահ զորքերը Եփրատ գետի նավակամրջի շվանները
կտրելով՝ անցքը պաշտպանում էին: Իսկ մեր Տիրան թագավորը
Հուլիանոսին ընդառաջ գալով՝ հարձակվում է Պարսից զորքերի
վրա, նրանց հալածում է և սպասավորություն մատուցանելով՝
ամբարիշտ Հուլիանոսին և հեծելազորի ամբողջ բաղմությունն
անց է կացնում (դետով) և շատ մեծարվում է Հուլիանոսից:

Նրանից այս խնդիրն է անում, որ նրան իր հետ Պարսկաս-
տան շտանի, պատճառ բերելով, թե անկարող է ձի հեծնել: Հու-
լիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանից զորք և պա-
տանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդուն, Արշակին, տա-
լիս է Տրդատին երրորդ որդուն, կնոջ և օրդիներով և իր Տիրիթ
թոռանը, իր մեռած անդրանիկ որդու՝ Աբուաշեսի որդուն: Հու-
լիանոսը նրանց առնում անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիոն, իսկ
Տիրանին արձակում է՝ իր աշխարհը ղեակու: Նրան տալիս է
իր պատկերը, տախտակի վրա նկարված, որի վրա (նկարված
էին) նաև մի քանի դեերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեց-
նել եկեղեցում՝ արևելյան կողմում, ասելով, թե հոռմայեցիների
տերության հարկատու եղողները բոլորն այդպես են անում:
Տիրանը հանձն առնելով բերում է, մտքով շանցկացնելով, թե խա-
բուրթյամբ դեերի պատկերներին երկրպագություն կմատուցվի:

252

ԺԷ

ՍՈՒՐԲ ՀՈՒՄԱՆ ԵՎ ԳԱՆՆԵԼ ԵԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրանը Սոփաց գավառը հասնելով կամեցավ պատկերը դնել
իր արքունիքի եկեղեցում: Սուրբ Հուսիկը պատկերը հափշտա-
կեց թագավորի ձեռքից, գետին գցեց և ոտով կոխեց ու մանրեց,
հասկացնելով թագավորին բանի խորամանկությունը: Տիրանը
նրան շտեղծ, վախենալով Հուլիանոսից, որովհետև մտածեց, թե
ինքը կարող է մեռնել, իր քն թագավորի պատկերը ոտնակոխ ա-
նող: Ուստի ավելի ևս բորբոքվեց նրա մեջ դայրույթը, որ տա-
ծում էր դեպի սուրբ Հուսիկը՝ իր հանցանքները շարունակ
հանդիմանելու պատճառով, և հրամայեց ճիպոտներով այնքան
երկար ձողկել նրան, որ ծեծելիս հոգին ավանդեց:

Նրա վախճանվելուց հետո Տիրանը նախատինքի և անեծքի
ենթարկվեց ծերունի Դանիել քահանայի կողմից, որ սուրբ
Գրիգորի աշակերտն ու սպասավորն էր, ուստի հրամայեց նրան
խեղզամահ անել: Աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով թա-
ղեցին նրա միայնարանում, որ կոչվում է Հացյաց դրախտ: Իսկ
սուրբ Հուսիկի մարմինը վերցրին տարան իր հոր մոտ, Քոր-
դան գյուղը: Նա կախակոպտություն արավ վեց տարի:

ԺԸ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՈՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐՆ ԸՈՒՄԱՆՈՍԻ ՄՈՏԻՑ ԶԵՏ Է
ԳԱՆՆԵՐ ԵՎ ՅԵՂՈՎ ԿՈՏՈՐՎՈՒՄ Է

Սուրբ Հուսիկի սպանման լուրը և բոլոր նախարարների բերթ-
մընջունը հասավ Ռշտունյաց նահապետի ականջին, որ Հա-
յոց հարավային զնդի զորապետն էր Մանահիհի փոխանակ և
Տիրանի հրամանով գնացել էր իր զորքով Հուլիանոսի հետ: Այս
լուրը լսելով՝ նա ասաց իր զորքին. «Չվարվենք այն մարդու
հրամանով, որ զայնակություն է գցում Քրիստոսի երկրպա-
զության մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և շուղեկցենք այս ամ-
բարիշտ թագավորին»: Զորքն իրեն կամակից դարձնելով՝ հետ
է դառնում և գնում ամբանում է Տմորիքում, մինչև տեսնի, թե
ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները: Բայց Հուլիանոսի սուր-
հանդակները նրա գալուց առաջ են հասնում և բերում են Տիրա-
նին թուղթ հետևյալ բովանդակությամբ. —

253

Հուլիանոսի թուղթը Տիրանին.

«Ինքնակալ Հուլիանոս, Ինաքի սերունդ, Արամազդի որդի, ճակատագրով անմահության սահմանված, մեր Տիրան գործակալին ողջույն:

Այն զորքը, որ մեզ հետ ուղարկեցիր, նրանց զորագլուխն առավ և հետ դարձավ: Մենք կարող էինք մեր անթիվ զինորդից ուղարկել նրանց հետևից ու բռնել, բայց թույլ տվինք (նրանց հեռանալ) երկու պատճառով. նախ՝ որպեսզի պարսիկները չասեն, թե զորքը բերում է բռնություն և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որպեսզի փորձենք թո՛հա վատարմությունը: Արդ՝ եթե նա այդ բանն արավ ոչ թո՛հա կամքով, ապա նրան ցեղովին բնաջինջ արա, որպեսզի մնացորդ չմնա, հակառակ դեպքում երդվում եմ Ռատով²⁷², որ մեզ թագավորությունը շնորհեց, և Աթենասով, որ հաղթություն, որ մեր վերագործին անպարտելի զորությունը կխորտակենք քեզ էլ, թո՛հա աշխարհն էլ»:

Տիրանն այս տեսնելով՝ զարհուրում է և Հայր կոչված մարդպետին ուղարկում է Զորայի մոտ, երգումով նրան կանչում է նրա զորքը տեսնելով, որ բոլոր նախարարները լուռ են մնացել, մեր ազգի անժուժկալությամբ ցրվեցին, յուրաքանչյուրը զնաց իր տունը: Զորան մենակ մնալով ակամայից գալիս է թագավորի մոտ: Նրան բռնելով՝ թագավորը գրավում է Աղթամարը, նրա ամուր բերդը և բոլորին կոտորում սպառում է: Բայց մի փոքրիկ երեխա, նրա Մեսենդակ եղբոր որդին, դայակները փախցրին փրկեցին: Իսկ թագավորը նրա տեղ նշանակում է Սաղամութին, Անծիտի տիրոջը:

ԺԶ

ՀՈՌՄԻԿԻ ՈՐԿԻՆԵՐԻ ՄԱՀՆ ԵՎ ՓԱՌՆԵՐՍԵԶԻ ՀԱՋՈՐԿԵՆ ԱՌՈՌԻՆ

Իսկ Հայոց նախարարները Տիրանից խնդրում են մի արժանավոր մարդ, Հուսիկի փոխարեն եպիսկոպոս զնելու համար: Որովհետև նրա որդիները գովելի վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական աթոռին. և բացի սրանից, այդ օրերում նրանց վրա մահ հասավ ահռելի, սարսափելի, լսելու արժանի, — մի տեղում երկուսը միասին կայծակնահար եղան, որոնց անուններն էին Պապ և Աթանազիոսն. նրանք շթողին շափահաս գա-

վակ այդ պաշտոնին համապատասխան, բացի Աթանազիոսի մի որդուց, ներսես անունով, որ Կեսարիայում սովորում էր և այդ ժամանակ գնացել էր Բյուզանդիոն՝ կին առնելու մի ոմն Ասպիոն մեծ իշխանի աղջկան: Ուստի որովհետև Գրիգորի ցեղից մարդ չկար, ընտրեցին մի ոմն Փառնեբսեսի Տարոնի Աշտիշատից և դրին քահանայապետ Տիրանի տասներորդ տարում: Նա աթոռը գրավեց շորս տարի:

ԺԷ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ՇԱՊՈՒՇԻՑ ԵԱՐԵՅՑ ՈՒ ՆՐԱ ԿՈՉԻՆ ԳՆԱՂՈՎ ՆՐԱՆՑ ԿՈՒՐԱՑՎԵՑ

Այս բոլորից հետո ամբարիշտ Հուլիանոսը փորից վիրավորվելով սատկում է Պարսկաստանում, ինչպես արժանի էր նրա չար խորհուրդների համար: Նրա զորքը հետ դարձավ, թագավոր ընտրելով Հոբիանոսին, որը ճանապարհին վախճանվեց՝ Բյուզանդիոն չհասած: Իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը նրանց հետամուտ է լինում և խաբեություն կանչում է Տիրանին իր մոտ, պրելով նրան այսպիսի թուղթ.—

Շապուհի թուղթը Տիրանին:

«Մազդեպանց քաջ²⁷³, արեգակին բարձակից Շապուհ արքայից արքա. մեր բարյացակամությամբ հիշած սիրելի եղբոր, Հայոց Տիրան թագավորին շատ ողջույն:

Մենք ստուգապես վերահասու եղանք, որ դու հաստատ պահեցիր թո՛հա սերը դեպի մեզ, կայսրի հետ շեկար մեր Պարսից աշխարհը, և այն զունդը, որ քեզանից առավ (Հուլիանոսը), հետևից մարդ ուղարկելով հետ կանչեցիր: Եվ առաջինը ինչ որ դու արիր, գիտենք նրա համար արիր, որպեսզի թո՛հա աշխարհով չանցնի, այն, ինչ որ նա ինքը պիտի աներ: Ուստի մեր պահապանները երկշտությունով թողին հեռացան՝ քեզ պատճառ բռնելով, որի վրա զայրանալով՝ մենք ցուլի արյուն տվինք խմցնել նրանց զխավորին: Քո թագավորությանը մենք ոչ մի վնաս չենք հասցնի, երդվում ենք Միհր մեծ աստուծով, միայն շտապիր գալ մեզ տեսություն, հասարակական օգուտի մասին խորհրդակցելու համար»:

Տիրանն այս տեսնելով՝ խելագարվեց զնաց նրա մոտ, որով-

հետև արդարութիւնը նրան տանում էր հատուցման տեղը: Եւպուհը նրան տեսնելով՝ նախատեց խոսքերով իր զորքերի դեմ հանդիման և նրա աչքերը կուրացրեց, ինչպես հետո Սեղեկիայինը²⁷⁴: Գուցե սրանով նա վրեժը տուժեց սուրբ մարդու, որով լուսավորվում էր մեր աշխարհն ըստ ավետարանի խոսքի, աշխարհի լույսը լինելով: Տիրան նրա լույսը խավարեցրեց Հայաստանում և ինքն էլ խավարեց, տասնամեկ տարի թագավորութիւն անելուց հետո:

ԺԸ

ՇԱՊՈՒՇԻ ԱՐՇԱԿԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ ԵՎ ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ ԱՐՇԱԿԵԼԸ

Քայց Եւպուհը Տիրանի փոխարեն թագավորեցրեց նրա որդուն Արշակին, ակնածելով Հայոց զորքերից, որպեսզի որևէ կերպով չխափանեն իր ձեռնարկելիք գործը: Նա այսպես պատշաճ համարեց, որ բարեբարութիւն անելով մեր աշխարհը հաստատ իր կողմը գրավե. նախարարական ցեղերն էլ նա զսպեց, ամենքից պատանդներ առնելով: Եվ Հայոց արևելյան զորքին Վահան Ամատունու փոխանակ սպարապետ նշանակեց իրեն հավատարիմ Սյունի Վաղինակին, և Հայաստանը նրան հանձնելով, ինքը հետամուտ եղավ հունական զորքին, հասավ մինչև Բյութանիա. և այնտեղ նստեց շատ ամիսներ: Ոչինչ անել չկարողանալով, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցնում, վրան դնում է առյուծ, ոտքերի տակ մի գիրք բռնած, որ այս է նշանակում. ինչպես առյուծը հզորն է զազանների մեջ, այնպես է և Պարսկականը թագավորների մեջ, իսկ գիրքը պարունակում է գիտութիւն՝ ինչպես է հոռմայեցիների տերութիւնը:

ԺԹ

ԽՆ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՇԱԿ ԱՐՇԱՄԱՐՇԵՑ ՀՈՒՆԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Այս ժամանակների ընթացքում հյուսիսային ազգերի կողմից խռովութիւններ ծագեցին, (որոնք զբաղեցրին) Պարսից Եւպուհ թագավորին: Իսկ հույների վրա թագավորից Վաղենտիանոս, որ զորքի գումարտակ է ուղարկում Միջերկրայք և հալածում է պարս-

կական զորքերին: Հետո մեր Արշակ թագավորին ուղարկում է այսպիսի թուղթ.—

Վաղենտիանոսի թուղթն Արշակին

«Ինքնակալ Վաղենտիանոս Ավգոստոս, մեր աթոռակից և թագակից Վաղես կայսրի հետ, Հայոց Արշակ թագավորին ողջույն:

Դու պետք է հիշեիր այն շարիքները, որ ձեզ հասան անասոված պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեզանից գտել եք հնուց իվեր մինչև քո ժամանակ, և պետք է հեռանայիր նրանցից և մեզ մոտենայիր: Որպեսզի մեր զորքի հետ խառնըվելով, միասին կռիվեք նրանց դեմ. մեր այդտեղի զորավարների ձեռքով ուղարկիր ձեր աշխարհի հարկերը, նրանց զոհացողական թղթերով, որպեսզի նրանք քո այստեղի եղբորը և նրա հետ եղած պատանդներն առնելով դուրս բերեն: Ողջ եղիր, լիովին հնազանդութեամբ մեր հոռմեական տերութեանը:

Իսկ Արշակը նույնիսկ շատասխանեց այս թղթին, այլ ատամ բացելով նրանց արհամարհեց. միևնույն ժամանակ նա Եւպուհի կողմն էլ շարժավ բոլոր սրտով, այլ ինքնահավանութեամբ պարծենում էր միշտ կերտիւումների ժամանակ և վարձկան երգիչների բերանով, իբրև թե Աթիլիսից²⁷⁵ էլ ավելի քաջ ու արի է, բայց իրոք նմանվելով կաղ ու սրագլուխ Թերսիտեսին, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտավանութեան վարձն ստացավ:

Ի

ՍՈՒՐՐ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՒԾՄԹ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակի թագավորութեան երրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ դարձավ մեծն Ներսես, Աթանազիսների որդին, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով նա եկավ Հայաստան և իր հայրերի բոլոր ուղղութեան կարգերը նորոգեց, և ավելին ևս, որովհետև ինչ բարեկարգութիւններ որ նա տեսավ հույների աշխարհում, մանավանդ թագավորանիստ քաղաքում, նույնը սահմանեց և մեր աշ-

խարհում: նա եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արավ անգթությունը, որ մեր երկրում ի բնե սովորական էր: Որովհետև բորոտները²⁷⁶ հալածվում էին, իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի ախար նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի: նրանց կացարաններն անապատներն էին և ամայի տեղերը, նրանց ծածկույթը՝ քարերն ու մացառները, իրենց թշվառության մեջ նրանք ոչ ոքից մխիթարություն չէին գտնում: Բացի սրանցից, հաշմանդամները չէին խնամվում, անծանոթ հյուրերը չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գտնում:

Իսկ նա հրամայեց, որ ամեն մի գավառում շինեն աղքատանոցներ առանձնացած անբնակ տեղերում, որպեսզի Հունաց հիվանդանոցների նման մխիթարություն լինեն մարմնով վշտացածներին: Այս (հիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները և ազարակները, որպեսզի իրենց արտերի արդյունքներից, արածող անասունների կթից ու բրդից բաժին հանեն և պարտավորաբար նրանց պետքերը հոգան, հեովանց հեռու, իսկ նրանք դուրս չգան իրենց բնակություն (սահմանված) շենքերից: Այս գործը նա հանձնեց իր սարկավազին, իսկ անունով, որ Կարնի Մարգաց (գյուղից) էր: նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում իջեվաններ շինվեն օտարականների համար, սնունդի տեղեր որբերի և ծերերի համար և խնամք շքավորների համար: Շինում է նաև անապատ և անմարդաբնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ և մենակ (ճգնողների) համար խրճիթներ: Սրանց վրա հայր և վերահսկիչ է նշանակում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին և Գինդին Սլկունյաց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը.— առաջին՝ խնամությունը մերձավոր ազգականների միջև, որը գործադրում էին՝ սեպուհական աղնվականության պատճառով ազահելով, և երկրորդ՝ որ մեռածների վրա ոճիրներ էին գործում հեթանոսական սովորությամբ: Այնուհետև մեր աշխարհի մարդիկ երևացան արդեն ոչ բարբարոսների պես այլանդակված, այլ քաղաքացիների նման համեստացած:

ԱՐՇԱԿԻ ԵՂՐՈՐ՝ ՏՐԴԱՏԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ, ՍՈՒՐԲ ԵՆՐԵՍԻ ԲՅՈՒՋԱՆԿՈՒՆ
ԳՆԱԼԸ ՈՒ ՊԱՏԱՆԴԵՐԸ ՀԵՏ ԴԱՐՁՆԵԼԸ

Վաղենտինոսն անիրավ մարդկանց վերաբերմամբ շատ խիստ ու ահավոր էր. նա շատ իշխաններ սպանեց հափշտակության պատճառով, և Ռոդանոս անունով մի ներքինապետ կենդանի այրեց, որովհետև ինքը երեք անգամ հրամայեց, բայց նա չվերադարձրեց մի այրի կնոջից հափշտակած գույքը: նույն այդ օրը հասան նրա այն պատգամավորները, որոնց ուղարկել էր Հայաստան և նրան ավելի գայրացրին՝ Արշակի խրոխտալու ղեպքը պատմելով: Եվ որովհետև նա բարկացած դրովթյան մեջ էր, հրամայեց սպանել Արշակի եղբորը Տրդատին, մանուկ Գնելի հորը, և Քեոզոսին պատվիրեց ծանր զորքով Հայոց վրա դիմել: Երբ նա Հայաստանի սահմանները հասավ, Արշակը զարհուրեց, նրան ընդառաջ ուղարկեց մեծն Ներսեսին, խնդրեց հաշտվել, խափանված հարկերը լիովին վճարեց և Ներսեսին շքեղ ընծաներով նրա հետ ուղարկեց (Բյուզանդիոն): նա գնալով՝ թագավորին հանդարտեցնում է, շատ մեծարվում է նրանցից և պատանդները խնդրում՝ հետ է առնում ու վերադառնում: Եվ մի կույս Ոլիմպիադա անունով, կայսրի ցեղից, կին է բերում Արշակին: Բայց կայսրը բարեբարություն անելով մանուկ Գնելին, նրա հոր Տրդատի անմեղ մահվան համար իրենց ձեռքով՝ տալիս է հյուպատոսության պատիվ և շատ գանձեր: Տիրիթը սրա վրա նախանձելով՝ շարունակ մտածում էր նրան շարիք գործել, հարմար օրվան սպասելով:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԵՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿՍՎ ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ԳՆԵԼԻ ՄԵՋ, ԵՎ ՏԻՐԱՆԻ ՄՇՀԸ

Իսկ Գնել եկավ Կուաշ ավանը Արագած կոչված լեռան ստորոտում, իր կուրացած Տիրան պապի մոտ, որ ղեռ կենդանի էր: Տիրանը դառնապես ողբաց իր Տրդատ որդուն, Գնելի հորը, ինքն իրեն պատճառ համարելով նրա սպանվելուն. ուստի Գնելին է տալիս իր բոլոր ունեցածը և կալվածները, գյուղեր և դաստակերտներ, և հրամայում է հենց նույն Կուաշ ավանում բնակվել:

Այնուհետև Գնելը կին է առնում մի ոմն Փառանձեմի, Սյունյաց ցեղից, և թագավորավայել հարսանիք անելով առատ-առատ պարզկներ է տալիս բոլոր նախարարներին: Մրանք նրան հավանելով ու սիրելով՝ իրենց զավակներին նրան հանձնեցին, որոնց նա փառավոր զարդարեց զենքերով ու զարդերով: Մրա համար նրան ավելի ևս սիրեցին: Այստեղ ահա Տիրիթն առիթ գտավ քսության: Նա եկավ թագավորի մոտ իր բարեկամ Վարդանի հետ, որ թագավորի զինակիրն էր, Մամիկոնյան տոհմից, և ասում էն. «Մի՞թե չգիտես, որ Գնելը միտքը դրել է քեզ սպանել և քո փոխանակ թագավորել: Ահա տես, թագավոր, այս բանի ապացույցները. Գնելը բնակվեց Այրարատում, ձեր թագավորական կալվածում, բոլոր նախարարները սրտով նրան են հարած: Կայսրներն այս դավը սարքելով՝ նրան հյուպատոսության պատիվ տվին և շատ մեծ դանձ, որով նա նախարարներին գրավեց»: Վարդանը երզվում էր թագավորի արևով և ասում էր. «Ես իմ ականջովս լսեցի Գնելից, որ ասում էր, թե ես իմ հորեղբորը շեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժը, որ նրա պատճառով եղավ»:

Արշակ այս բանին հավատալով՝ նույն Վարդանին ուղարկում է Գնելի մոտ, թե «Ինչո՞ւ բնակվեցիր Այրարատում և հայրենական կարգը խանդարեցիր: (Որովհետև սովորութունն այնպես էր, որ Այրարատում բնակվի միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պահում էին իբրև թագավորին հաջորդ, իսկ մյուս Արշակունիներն ալորեն Հաշտյանք, Աղիովիտ և Առեբրանի գավառներում, արքունական եկամուտներով և ուտեստով): Արգ՝ դու պետք է ընտրես երկուսից մեկը, կամ մահ ընդունել, կամ Այրարատից հեռանալ և քեզանից հեռացնել նախարարների որդիներին»: Գնելն այս լսելով թագավորի հրամանը կատարեց ու զնաց Աղիովիտ և Առեբրանի: Բայց Տիրան, նրա սպաքը, խիստ խոսքեր ուղղեց իր Արշակ որդուն, որի պատճառով իր սենեկապետների ձեռքով խեղդամահ եղավ՝ Արշակի գաղտնի հրամանով և թաղվեց նույն Կուաշ ավանում, շարժանանալով իր հայրերի գերեզմաններին. գուցե նա հատուցումն արավ աստծու մարդու՝ Գանիելի մահվան: Ինչ շափով որ շափեց, նրանով էլ ինքը շափվեց; ինչպես ասված է ս. գրքում²⁷⁷:

Մրանից հետո թագավորը որսի զնաց Մասիսի թիկունքում իր սիրած Կոզալովիտ գավառը: Սաստիկ մեծ որս եղավ, և Արշակը խմելիս պարծենում էր, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավորի ժամանակ այսքան բազմաթիվ երե չի կոտորվել մի ժամում: Այստեղ Տիրիթն ու Վարդանը նորոգում են իրենց նենգութունն ասելով, թե Գնելը այդ օրերում ավելի շատ երեններ է սպանել իր լեռան վրա, որ Շահապիվան է կոչվում, որ նրան հասել էր նրա մոր պապից, Գնել Գնունուց: Ուստի (Արշակը Գնելին) այսպիսի հրովարտակ է ուղարկում.—

Արշակի թուղթը Գնելին

«Արշակ, Մեծ Հայքի թագավոր, իմ Գնել որդուն ողջուն: Այդտեղ, Սաղկանց լեռան²⁷⁸ վրա, անտառոտ և ջրավետ տեղում ընտրիր և պատրաստիր առատ որսով տեղ, որպեսզի մենք գանք և թագավորավայել որսի հանդիպենք»:

Հրովարտակն ուղարկելուց հետո Արշակն իսկույն զնաց, մտածելով, որ եթե Գնելը հրամանի համաձայն չի կատարել, նրան կապե, իբրև թե նա զժկամակել է թագավորի ուրախանալուն: Բայց երբ գալիս տեսնում է որսի այնպիսի պատրաստություն և երենների այնպիսի բազմություն, որ նա երբևք չէր տեսել, խոցվում է սրտում նախանձից ու կասկածներից, և հրամայում է նույն Վարդանին՝ որսատեղում Գնելին սպանել, իբրև թե պատահամաբ, նևտը որսի վրա արձակելիս՝ նրան դիպչելով: Այս հրամանն ստանալով՝ նա իսկույն կատարում է, ոչ այնքան թագավորի հրամանի պատճառով, որքան իր սիրելի Տիրիթի կամքը կատարելով: Իսկ Արշակը Գնելի դին նախարարների հետ Աղիովտի գաշտն իջեցնելով՝ թաղում է արքունական Զարիշատ քաղաքում և անմեղ ձևանալով՝ մեծ կոծ է կատարում:

Թևպետ կարծում էր Արշակ, թե այդ շարիքները թաքուն գործեց, բայց ինչ որ չի ծածկվում աստծու ամենատես աչքից, հայտ-

նի է դառնում և աշխարհին, հանցավորներին ի սարսափ, ինչպես Տիրանի և Գնեյի մահը: Երբ բոլորն այս բանն իմացան, իմացավ նաև մեծն Ներսես, որ անիծելով Արշակին և սպանության առիթ հղողին, գնաց սուգ նստավ շատ օրեր, ինչպես Սամվելը Սավուլի համար: Իսկ Արշակ շղջաց, շապաշխարհեց, այլ անամոթաբար, սպանվածի գանձերին և ժառանգությանն ազահելով, գեո նրա կնոջը, Փառանձեմին էլ իրեն կին առավ, որից ծնվեց մի պատանի, որ կոչվեց Պապ:

Այս Փառանձեմը մի անլուր և անկարելի շարիք գործեց, որից լսողները պիտի սարսափեն: Մի անարժան ու սուտանուն քահանայի ձեռքով մահացու դեղ խառնեց կյանքի դեղի մեջ²⁷⁹ և տվեց Ուլիպիդային, Արշակի առաջին կնոջը, և նրան կյանքից զրկեց, նախանձելով նրա տիկնության վրա: Նույնպես և Արշակի ձեռքով սպանել է տալիս Վաղինակին և նրա տեղ նշանակում է իր հորը՝ Անտիոքին:

ԻՇ

ՏԻՐԻՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Շապուհը հյուսիսական ազգերից խաղաղվեց և պատերազմներից հանգիստ առավ՝ արտահայտեց իր բարկությունը Արշակի վրա, որ նա այնքան տարիներ հարկ է տալիս կայսրին, և ոչ իրեն: Այս պատճառով Արշակ նրա մոտ է ուղարկում Տիրիթին և նրա սիրելի Վարդանին՝ արժանավայել ընծաներով, հաշտություն խնդրելու համար: Բայց Շապուհը որովհետև ուզում էր հույներից վրեժխնդիր լինել անցյալ պատերազմների համար ինքը գնում է նրանց դեմ պատերազմի, ուստի և խնդրում է մեր Արշակ թագավորին, որ իր հետ գնա բոլոր Հայոց զորքերով: Բայց Արշակը, պատճառներ բերելով, չկամեցավ անձամբ գնալ, այլ մի փոքր գունդ ուղարկեց Շապուհի հետևից:

Իսկ ինքը Տիրիթի վրա բարկանալով, զրկում է պատվից, իբրև թե այդ բանը կատարվեց նրա թելադրանքով, որովհետև նա ատում էր հույներին: Թագավորին ավելի զրգուում էր նրա զինակիրը, Վասակը, որ եղբորը նախանձում էր մի հարձ աղչկա պատճառով: Ուստի թագավորը նրանց (Տիրիթին ու Վարդանին) սաստիկ նախատեց ամոթալի վիրավորական խոսքերով: Իսկ

նրանք այսպիսի անպատվություն և պարսավանք տանել չկարողանալով՝ գատվեցին (Արշակից) և դիմեցին գնացին Շապուհի մոտ: Սրա վրա ավելի զայրանալով՝ Արշակ հրամայում է նույն Վասակին՝ նրանց հետևիցն ընկնել ուժեղ գնդով և նրանց սպանել, որտեղ որ նրանց հասնի: Վասակն անփուլթ չեղավ (այս հրամանը) կատարելու, թեպետ Վարդանը իր եղբայրն էր: Այս կերպով Գնեյի անմեղ արյան վրեժը պահանջվեց ամբարիշտ Տիրիթից, ինչպես անիծել էր Ներսեսը, և Վարդանից, որին վիճակվեց իր հարազատ եղբորից սպանվել:

ԻԶ

ՇԱՊՈՒՀԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԵԼ ԵՏԻՐԱՆԱԿԵՐՍՈՒՄ

Իսկ Շապուհը զալիս հասնում է մեր Տիգրանակերտ քաղաքը: Նրան դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ զորքը, որովհետև Սյունյաց Անտիոք նահապետը, որ Արշակի աներն էր և քաղաքի վերակացուն, հրամայեց քաղաքի դռները կողպել Շապուհի առաջ: Եվ ոչ միայն արգելեց մտնել, այլև ոչ պատգամավորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկների սպանեցին. Շապուհի գունդը պարտություն կրելով նորից Մծբին դարձավ: Երբ զորքը հանգստացավ ու կրած նեղություններից կազդուրվեց՝ (Շապուհը) կամեցավ (դնալ և) Տիգրանակերտն առնել, բայց նրա առաջապահ գնդերը և լրտեսները լիթողին այս բանով զբաղվել, (ասելով թե) դրանով հույների դեմ ձեռնարկված գործը կխանգարվի: Եվ Շապուհն առաջ անցնելով՝ այսպիսի թուլթ է գրում նրանց.—

Շապուհի թուլթը Տիգրանակերտին

«Մաղդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքա, Տիգրանակերտցիներին, որ այլևս չեք հիշվելու արյաց և անարյաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա քաղաքները մուտք գործել խաղաղությամբ և քաջին վայել ազնվակա՛նությունամբ: Եվ եթե դուք, տիգրանակերտցիներդ, որ առաջինն եք, ոչ թե քաջությամբ, այլ իմ ուղևորության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն

նույնպես վարվելու: Բայց իմ դարձի ժամանակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպիս կվնասեմ, որ նորից օրինակ զառնաք խելացնոր ստանալեներին»:

ԻԷ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՆ ԱՐՇԱԿԱՎԱՆՉ ԵՐԵՎԱՆ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՎԱՆ, ԵՎ ԱՆԻՆ ԱՌՆՎԵՑ

Բայց Արշակն ավելի ևս հանդիմնելով մի անմիտ գործ գործեց: Մասիս լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ—մեղաւոր մարդկանց ժողովատեղի. և հրաման արձակեց, թե ով որ կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատաստան և իրավունք չի լինի: Անմիջապես բոլոր հավիտը ինչպես ծով լցվեց մարդկանց բազմությամբ. որովհետև ավանդատուներն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցադորձները, զոդերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ,—և նրանց դեմ հարց ու դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ նրանց չլսեց, այն աստիճան, որ նրանք մինչև Շապուհին դիմեցին: Եվ երբ Շապուհ Հունաստանից հետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ գնդով ուղարկեց, որ երբ դիպքը գա, Արշակին բռնի: Բայց նա խուսափեց նրանցից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միաբանելով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան գալով նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարի է առնում այնտեղ պահված բոլոր արքունական գանձերը, այլև թագավորների ոսկորները, շղիսեմ՝ Արշակին նախատինք հասցնելու նպատակով, թե որևէ հեթանոսական համայնի համար: Բայց հետո նախարարները խնդրեցին հետ ստացան (ոսկորները) և թաղեցին Աղցը ավանում, Արագած կոչված լեռան ստորոտում: Որովհետև նրանք չկարողացան ջոկել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները, քանի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում, Վաղարշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայոց նախարարները ժողովվելով դիմեցին թագավորական դաստակերտի՝ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնա-

սարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ մեծն Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուղտմ էին գերի առնել, ինչպես հեռավոր թշնամիների Երեխաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց թթոցներով կրել²⁸⁰ մի զոմ. նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք (մեծանալով) ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթթ (թթոցներ):

ԻԸ

ՏԻՎԻՆԱՆԱԿՐՏԻ ԱՌՆՎԱՆԸ ԵՎ ՆԻՄՆՈՎԻՆ ՔԱՆԳՎԵԸ

Իսկ Շապուհ եկավ Տիգրանակերտ: Գոնեքը դարձյալ կողպեցին և պարսպի վրա բարձրանալով աղաղակում էին. «Հեռացի՛ր մեզանից, Շապուհ, ապա թե ոչ բեղ սոռաչինից սովելի մեծ շարիքներ կհասցնենք»: Իսկ նա պատասխանեց. «Մ'վ քաջ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արդելիլ փակել էք Տիգրանակերտի սպարիսպների հետ, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում: Քաջ տղամարդիկ կովում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում. կանաչք են, որ փակվում են, կովից վախենալով»: Այս ասելով դարձավ գերի բռնված հույներին և առաց. «Եթե ձեր կովելով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բոլորիդ կաղաթեմ ձեր բնտանիքներով հանդերձ». իսկ Պարսից զորքերին հրամայեց քաղաքի շուրջը սլոտվել և պարսպի վրա եղողներին նետերով խոցոտել:

Իսկ հույները մտա գալով, մեծ ուժով պարսպին դեմ դրին էշ կոչված (գործիքը): Մա մի անյավոր մեքենա է, որ բշելով տանում են երեք մարդ. նրանց ներքեում կան կայցիներ, երկբերանի սակրներ և սրածայր մուրճեր՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազնյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, հիմքից քանդելով, տուրալեցին, դռներում և բուրբ կողմերում կրակներ վառեցին, և նետում էին քարեր, նետեր և տեգեր: Մերոնք խոցոտվելով շշկվեցին: Բոլոր զորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բազմախողոտող սուրբ արյունով հաղեցնելուց. այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը: Իսկ հունական ձեռքը կրակի էր մատնում բոլոր փայտակերտ շինությունները: Շապուհը կոտորածից մնացածներին դերի առնելով չվում է Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում

եղած զնվերին մարդիկ է ուղարկում, հրամայելով, որ Սյունյաց տոհմը (բնաշինչ անեն) անդամակ դարձնեն²⁸¹;

ԻԹ

ԱՐՇԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԻՐ ԱՆԵԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՊԱՊԻ ԲՅՈՒՋԱՆԳԻՈՆ ՈՒՂԱՐԿՎԵԼ

Շապուհի համար դարձյալ խոտվություններ ծագեցին նույն (հյուսիսական) ազգերից, իսկ խաղաղությունը շուտ եկավ հույների կողմը, համաձայն այն խոսքի, թե փոփոխակի իրար փոխարինում են²⁸², սրանց խաղաղությունը նրանց խոտվության մեջ է կայանում, և նրանց խաղաղությունը սրանց խոտվության մեջ, այնպես որ մեկի վախճանը մյուսի սկիզբն է գտնում: Որովհետև վաղնախանութ²⁸³ Բերդիտիոն կոչված բերդում հիվանդանալով մեռնում է, և տերութունն առնում է նրա եղբայրը, Վաղես, որ Կսթնդի հետ բարեբախտ պատերազմ մղելով ու հաղթելով հետ է դառնում և անմիջապես զորք է ուղարկում Միջագետք, Հայաստան՝ Շապուհին օղնական զորք տալու համար:

Բայց Արշակը վրացական զնդով գալով՝ իր մտերիմներից էլ սակավաթիվ զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այն նախարարների հետ իր Արշակավան դաստակերտի վրեժն առնելու համար: Նրանք էլ միաբանելով՝ Ներսեհի, Կամսարի որդու առաջնորդությամբ պատերազմով զիմազրում են Արշակին: Տեղի է ունենում սաստիկ կռիվ, որի մեջ յուրաքանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում. տղամարդ տղամարդի դեմ դուրս գալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտություն կրած լինել: Երբ նրանք սրանով են լինում զբաղված, վրա են հասնում կայսերական զորքերը: Այն ժամանակ Արշակը տեսնելով, թե իրեն թշնամի են Շապուհը, Վաղեսը և իր նախարարները, ամենքից լքված՝ շատ անգամ մարդ է ուղարկում մեծն Ներսեսի մոտ աղաչանքով, խոստանում է հետ կանգնել բոլոր շար ճանապարհներից, նրա կամքով վարվել, բուրձով ու մոխրով ապաշխարել, միայն թե նա գա, խաղաղություն զցի և իրեն փրկե հզոր հույների ձեռքից: Նույն բանի համար նախարարների կողմից էլ իրար վրա հաճախ խնդիրներ էին գալիս. այնպես էլ եպիսկոպոսները ժողով գումարե-

լով նրան թախանձելով խնդրում էին, որ անտարբեր ըմնա իր վիճակի կորուստին:

Ապա մեծն Ներսեսը համաձայնելով եկավ և նրանց մեջ խաղաղություն հաստատեց, որովհետև թագավորն էլ, նախարարներն էլ նրան լսեցին, բացի Արծրունիների նահապետ Մեհրուժանից և նրա քրոջ մարդուց Վահան Մամիկոնյանից, որոնք անլսող եղան և ապստամբելով զնացին Շապուհի մոտ: Իսկ մյուս բոլոր նախարարները ուխտ հաստատեցին, որ թագավորն այնուհետև ուղղությամբ վարվի և իրենք հավատարմությամբ նրան ծառայեն: Այսպես (հաստատվեց) նրանց մեջ: Բայց Հունաց զորքերի մոտ էլ գնաց մեծն Ներսեսը և աղաչում էր, որ մեր աշխարհին վնաս չհասցնեն, այլ հարկերն ստանան, Արշակի որդուն Պապին բոլոր նախարարների որդիներով հանգերձ պատանդ վերցնեն ու հետ դառնան: Քաղցր ու մեծ Բեռդոս զորավարը համաձայնեց ու դարձավ կայսրի մոտ պատանդներով հանդերձ, հետը տանելով մեծն Ներսեսին Արշակի թղթով, որ հետեյալ բովանդակությունն ուներ.—

Արշակի բուղբը Վաղեսին

«Արշակ թագավոր Մեծ Հայքի և Արամյան ազգի բոլոր նախարարներս մեր տիրոջ՝ ինքնակալ Վաղես Ավդոստոսիդ և քո Գրատիանոս որդուդ ողջուն:

Թող ինքնակալդ այնպես ըմտածե, թե մենք ձեզ ատելուց ստամբակեցինք կամ մեզ հղոր համարելով ասպատակող գունդ ուղարկեցինք Հունաց երկիրը. բայց զիտենալով, որ մեծ խոտվություն է ծագել ձեր մեջ և որ ոչ ոք մեզ չի փրկի Շապուհի ձեռքից, երկյուղից նրան օգնեցինք մի փոքր զնդով. բայց նա ինքս, Արշակս, նրա հետ շեկա, հավատարիմ մնալով ձեզ, որի պատճառով նա ավերեց մեր աշխարհը, մինչև անգամ մեր հայրերի գերեզմանները փորեց, սկիռները հանեց: Արդ՝ այս իրողություններին հավատալով՝ հաստատ պահեցեք ձեր նախկին սերը՝ զեպի մեզ և մենք հավատարմությամբ ձեզ կծառայենք»:

Բայց Վաղեսը ոչ թուղթը կարդաց և ոչ մեծն Ներսեսին կամեցավ ականել, այլ ուղղակի հրամայեց նրան արսորել և բոլոր պատանդներին սրի անցկացնել:

ԿԵՆՏ ԵՆՐՈՍԵՒ ԱՔՍՈՐՈՎԵԼ ԽՂ ԱՆՐԱՆԿ ԿՂՁԻ ԳՅՎԵԼԸ, ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ
ԵՐԱՆՔ ԿԵՐԱՎՈՐՈՒՄ ԵՆՆ ԵՐԱՆԱՅԻՆ ԽՆԱՄՔՈՎ

Այս ժամանակ Բյուզանդիոնի եպիսկոպոսական աթոռը նըստում էր հոգեմարտ Մակեդոնը: Երբ արքունիքից հրաման ելավ մեծն Ներսեսին արսորելու, իբրև մի անդամ կայսրին խաբողի և ուխտադրուծի, նրա մոտ եկան մի քանի հերձվածողներ Արիոսի ազանդից և ասացին. «Եթե մեզ հետ դավանես, քեզ կփրկե մեր հայրը, Մակեդոնը»: Նա շհամաձայնեց ու արսորվեց: Երբ նավով լողում էին, ձմեռվա խիստ քամիները նավը քշեցին դեպի մի անապատ կղզի ու խորտակեցին: Նավորդները շէին վստահանում մակուշկներով նավել, մնացին տարակուսած և ուտում էին անտառի ծառերի արմատները: Բայց աստծու խնամքով նրանք ութ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ափ էր գցում: Իսկ Պապը և բոլոր պատանդները հանձն առան և Մակեդոնը նըրանց ազատեց:

ԱՐՇԱԿ ԿՈՏՈՐԵԼ ԵՄԵՐԱՐԵՆԵՐՈՒ ԵՎ ԽԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՎԱՐՔԻ ԽԱՍԻՆ

Երբ մեծն Ներսեսը հեռացավ, Արշակը դրժեց բոլոր պայմաններին, որ կնքել էր նախարարների հետ և կամեցավ իր Արշակավան դաստակերտի վրեժը հանել: Նա կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արավ Կամսարականների ցեղը, ազաւելով Արտազեսը ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ուստանե²⁸⁴ էր: Նրանց հրավիրեց իր մոտ, Արմավիրի լըքված պալատը, իբրև ազգականների, պատվելու, մեծարելու պատճառանքով, և հրամայեց բոլորին միանգամայն կոտորել, մարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ որ նրանցից շփրկվեց, բացի Սպանդարատից, Արշավիրի որդուց, որ Արշակունյաց (տոհմից) կին ունենալով՝ գնաց բնակվեց նրա ժառանգության կալվածում, Տարոնի և Հաշտյանքի կողմերում, իբրև տրանջող իր Ներսես հորեղբորից. այս պատճառով էլ նա նրանց կոտորածի տեղում շհանդիպեց: Բայց երբ (իր ազգատոհմի կոտորածի) բոթը լսեց, իր Շավարշ և Գազավոն որդիների հետ բոլոր ընտանիքով փախավ գնաց Հունաստան:

Բայց մեծն Ներսես Հունաստան գնալիս իսադ սարկավազին ձևոնադրել էր Բազրեանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս և նրան էր հավատացել մեր աշխարհի վերակացուիջյան բոլոր գործերը մինչև իր վերադարձի ժամանակը: Այս իսազը մեծն Ներսեսին էր նման ամեն բանով, մանավանդ աղքատների խնամատարության գործում, որի շտեմարաններն էլ հենց աղբյուրի նման առատացան սքանչելի կերպով, ինչպես Եղիայի և Եղիսեի ժամանակ²⁸⁵. և թագավորին հանդիմանելու մեջ էլ նա խիստ էր և ահավոր ու աներկյուղ: Սատանան ոչ մի կերպ նրան դիպչել չկարողացավ բացի մի քանից.— որ նա զգեստի կողմից պճնասեր էր և ձիասեր, որի պատճառով նրան պարսավում և ծաղրում էին փոխարինաբար նրանք, որոնց նա հանդիմանում էր: Այս պատճառով նա հրաժարվեց շքեղ զգեստներից և մազեղեն հագնելով՝ իշով էր ման գալիս մինչև իր մահվան օրը:

ԻՆ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՇԱԿ ԿԱՄԵՆՈՒՄ ԷՐ ՔԱՐՇԵԼ ԵՎ ՔԱՐԿՈՍԵԼ ԵՐԱՆՆԻ
ԽԱՐԵՆ՝ ԵՐ ՀԱՆՅԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՆԴԻՄԱՆԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱԹՈՎ

Երբ Արշակ Կամսարականների ցեղը կոտորեց, հրամայեց նրանց դիակները քարշ տալ, զեն զցել առանց թաղելու, որպեսզի շների կերակուր դառնան, իսկ ինքը, իբրև մեծ հաղթության մարտիկ, մի քանի օր ուրախություններով անց կացրեց և հրամայեց, որ նրանց մթերքները բերեն և Արմավիրում համբարեն: Փորեցին բացին Նախճավան գյուղում նրանց երկու շատ խոր և շատ լայն հորերը և նրանց ավանի սալներով բերին: Սայլապանները տեսնելով մարդկային ոսկորներ, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և գողանների կերակուր էին դարձել, հարցրին իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են. սալներում հավաքեցին, եղեգով ծածկեցին, տարան նույն հորերում թաղեցին: Արշակն այս իմանալով՝ հրամայում է սայլապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել:

Խաղն առաջին դեպքին լպատահեց, իսկ այս անգամ հասավ և սկսեց հանդիմանական խոսքերով թաղավորին պարսավել: Արշակ հրամայեց նրան քարշել և քարկոծել: Եվ որովհետև նրա

աղջիկները տեղեր ունենն մեծ նախարարութուններից, Ապահովույաց քաջ և զորեղ ցեղից, սրանք սրերը հանելով քարշողներին կիսամեռ արին և խաղին նրանց ձեռքից հափշտակելով իրենց գավառը գնացին: Արշակը հակառակ շքնաց. ծպտուն չհանեց, մի գուցե բոլոր նախարարները գրգռվեն:

ԹԵՆԳՈՍ ՄԵՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ՀՈԳԵՄԱՐՏՆԵՐԻ ՊԱՏԱՆՈՎ
ԳՈՒՄԱՐԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Բայց Վաղես կայսրը մշտնջենական զեհյանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Ազրիանուպոլսում հրակեղ եղավ ու սատկեց, ինչպես արժան էր իր դիտավորութուններին: Թագն ստացավ Թնոզուր: Սա մինչև հատակը քանդեց կուռքերի մեհյանները, որոնք սուրբ Կոստանդինոսից միայն փակված էին, այսինքն Արեղակի, Արտեմիսի և Ափրոդիտեի (մեհյանները) Բյուզանդիոնում: Նույնպես ավերեց Դամասկոսի տաճարն ու վերածեց եկեղեցու. այսպես նաև Իլիոս²⁸⁶ քաղաքի տաճարը կիբանոսի մեծ և հուշակավոր (տաճարը որ կոչվում էր) Լրեքքարյան:

Սա հետ դարձրեց բոլոր սուրբ հայրերին, որոնք ուղղափառության պատճառով արքոր էին ուղարկված, որոնց թվում նաև Մեծ Ներսեսին բերելով իր մոտ Բյուզանդիոն, պահում է մեծ պատվով, մինչև ստուգվի ճշմարիտ հավատը՝ ամբարիշտ Մակեդոնի²⁸⁷ հայհոյութունների առիթով. որովհետև նա սուրբ հոգու՝ չէր դավանում տեր, և ոչ երկրայագելի և ոչ փառարանելի հոր և որդու հետ, այլ աստծու բնությունից օտար, ստացական, ծառա, պաշտոնյա, ոչ թե մի անձնավորութուն, այլ մի ազդումն: Եվ թագավորանիստ Բյուզանդիոն քաղաքում ժողովվեցին սուրբ հայրերը—Հոռմի Դամասիոսը, Կոստանդինուպոլսի Նեքստոխոսը, Աղեքսանդրիայի Տիմոթեոսը, Անտիոքի Մելիտոսը, Երուսաղեմի Կյուրեղը, Նյուսիայի Գրիգորիոսը, Կեսարիայի Գեղասիոսը, Նաձիանձու Գրիգորիոսը, Իկոնիայի Անփյուլոքսիոսը և ուրիշ եպիսկոպոսներ, ընդամենը հարյուրհիսուն հայր, որոնք նզովեցին և մերժեցին Մակեդոնին և բոլոր հոգեմարտներին:

ԱՐԵԱԿԻ ԱՆՄԱ ԳՆԱԸ ՇԱՊՈՒԷԻ ՄՈՏ ԵՎ ԷԼ ՀՅՏ ՉԴԱՌՆԱԸ

Շապուհը պատերազմներից դարձյալ դադար գտնելով՝ Արշակի վրա է ուղարկում ուժեղ զնգով մի ոմն Պահլավիկ Ալանադանի, որ Արշակին ազգակից էր: Արշակը նրանից խույս տվեց, որովհետև անօգնական մնաց շատ նախարարների կողմից, որոնք իրենց Արշակ թագավորից տաղտկացած, Ալանադանին ձեռք էին մեկնում և իրենց կամքով գնում էին Շապուհի մոտ, որից մեծարվելով դառնում էին մեր աշխարհը: Սրանից Արշակը տարակուսած՝ պատգամ է ուղարկում Պարսից զորքի իշխանին, թե՛ «Դու իմ արյունակիցն ու հարազատն ես, ինչո՞ւ ես այդպիսի խրատությամբ հալածում ինձ. գիտեմ, որ դու ակամա ես եկել (իմ վրա), չկարողանալով հակառակել Շապուհի հրամանին, որ դասք ազգականիդ վրա: Արդ՝ մի քիչ թուլացրու (հալածանքը), որ ես կարողանամ կարճ ժամանակ մի տեղ թաքնվել, մինչև շունչ առնեմ և կարողանամ Հունաց երկիրն անցնել. իսկ դու մեր աշխարհը կգրավես և ինձանից մեծամեծ բարիքներ կգտնես, ինչպես մտերիմ հարազատից»:

Ալանադանը նրան այսպիսի պատասխան է տալիս. «Եթե դու, ասում է, չխնայեցիր մեր ազգական Կամսարականներին, որոնք ինձանից ավելի մոտ հարազատներ էին քեզ, ձեր կրոնի կողմից և միևնույն աշխարհում բնակվելով, ի՞նչպես կարող ես հուսալ, որ ես քեզ խնայեմ, որ քեզանից հեռու եմ և՛ կրոնով և՛ բնակություն, և ի՞նչպես կարելի է, որ քո բարիքներին հուսալով, որ հայտնի չէ, թե կստանամ, կորցնեմ այն բարիքները, որ գտել եմ իմ թագավորից»:

Այնուհետև Արշակը, սաստիկ նեղն ընկած, ակամա գնում է Շապուհի մոտ և արգելված պահվում է: Ինձի ստիպմունքից հարկադրված՝ գրում է իր Փառանձեմ կնոջը, որ դուռը գա: Շապուհն էլ հրամայում է բոլոր մեծամեծներին, որ Փառանձեմի հետ գան:

ՔԵ ԻՂՉ ՉԱՐԻՔՆԵՐ ԲԵՐՏՏ ՇԱՊՈՒԷԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ, ԵՎ ԱՐԵԱԿԻ ՄՈՒԸ

Հայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին մեկնել Պարսից Շապուհ թագավորին, երբ իմացան, թե իրենց

կանանցն էլ կանչել է, ինչպես և այն նախարարներինը, որոնք հավատարիմ էին մնացել Արշակին, երբ տեսան նաև, թե Ալանա-
 ոզանը գնաց, և մի փոքր գունդ է, որ այս բանի համար եկել է, միաբանեցին, նրանց հալածեցին և իրենց կանանց ու որդիներին առնելով փախան Հունաց աշխարհը: Փառանձեմն էլ իր մարդու կոչին շփաց, այլ զանձերով հանգերձ ընկավ Արտազերս բերդը: Նա լուր ուղարկեց իր Պապ որդուն և հույս ունեւ Շապուհի ձեռքից ազատվելու: Շապուհը սրա վրա զայրանալով՝ Արշակի ունեքը կապում է երկաթե շղթաներով և ուղարկում է հուժաստանի երկիրը, Անհուշ կոչված բերդում²⁸⁸ (բանտարկելու): Եվ մեծ զորք է գումարում Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ձեռքի տակ, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին և արձակում է նրանց Հայաստան: Նրանք եկան և նստեցին Արտազերս բերդի շուրջը: Եվ թեպետ ոչինչ չէին կարողանում անել, բերդի անմատչելի ամրության պատճառով, բայց որովհետև աստծու բարկությունը Արշակի վրա էր, ամբողջ մարդիկ չկամեցան սպասել մինչև Պապից լուր գա, այլ կամովին, առանց բռնության անձնատուր եղան: Նրանց գերի վերցրին և Փառանձեմ տիկնոջ և զանձերի հետ միասին տարան Ասորեստան և այնտեղ սայլի ցցի վրա վարսելով սպանեցին:

Նույն ժամին հրաման հասավ Շապուհ թագավորից, որ բոլոր քաղաքների ամրությունները քանդեն և հրեաներին տեղահան անեն և գերի բերեն. նաև այն հրեաներին, որ հրեական կրոնով ապրում էին Տոսպի Վան քաղաքում, որոնց գերի էր բերել Բարդափրան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Սրանց Շապուհը բնակեցրեց Ասպահանում: Գերի տարան նաև Արտաշատում և Վաղարշապատում ապրող հրեաներին, որոնց նույնպես բերել էր նույն Տիգրան թագավորը, որոնք սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ հավատացել էին Քրիստոսին. նրանց հետ էր և Զուրիթան, Արտաշատի երեցը: Այա Մեհրուժանը և Վահանը Շապուհի մոտ գնալով շարխոսում էին Զուրիթայի մասին, թե նա այն նպատակով եկավ գերիների հետ, որպեսզի նրանց համոզե պինդ պահել քրիստոնեական հավատը: Ուստի Շապուհ հրամայեց շարշարել Զուրիթային, որ քրիստոնեական հավատը թողնի: Նա չհամաձայնեց և սպանվեց: Արշակը բոլոր այս թշվառություններն ու աղետները լսելով՝ Մավուղի պես²⁸⁹ վերջ դրեց իր կյանքին, թագավորելով երեսուն տարի:

Արշակի մահից հետո Շապուհը մեծ զորք գումարեց Մեհրուժանի ձեռքի տակ և ուղարկեց Հայաստան, նրան հավատալով մեր աշխարհը: Նրան կնուխյան տվեց իր Որմզդուխտ քրոջը, նաև հրովարտակներ, որոնցով շատ գյուղեր և դաստակերաններ էր (պարգևում նրան) Պարսից աշխարհում. նրան խոստացավ տալ Հայոց թագավորությունը, եթե միայն նախարարներին հնազանդության բերե և մեր աշխարհը դարձնե մագղեղական կրոնին²⁹⁰: Նա հանձն առավ ու եկավ, նախարարներից շատերի կանանց բռնելով՝ զանազան բերդերում հրամայեց պահել, հուսալով որ (այսպիսի միջոցով նրանց) ամուսինները կդառնան: Նա ջանում էր խափանել քրիստոնեական բոլոր կարգերը. եպիսկոպոսներին ու քահանաներին հարկերի պատճառանքով կապում ուղարկում էր Պարսից երկիրը²⁹¹, ինչ գիրք որ գտնում էր այրում էր և հրամայում էր հունարեն գրագիտություն շտվորել, այլ պարսկերեն և ոչ ոք չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել: Նա պատճառ էր բերում, որ հայերը ոչ մի ծանոթություն և բարեկամական հաղորդակցություն չունենան հույների հետ, բայց իրոք քրիստոնեության ուսումը խափանելու նպատակ ունեւ, որովհետև այդ ժամանակ դեռ հայերեն գիր ու գրագիտություն չկար, և եկեղեցու կարգը կատարվում էր հունարեն լեզվով:

Արդ՝ երբ մեծն ներսես լսեց այս բոլոր շարիքները, որ Հայոց վրա հասան, նաև Արշակի մահը, ինքնակալ Թեոդոսին աղաչեց, նրանից օգնություն խնդրելով: Եվ (Թեոդոսը) թագավորեցրեց Արշակի որդուն, Պապին, և մեծ զորք գումարեց Տերենտիանոս քաջ ստրատելատի²⁹² ձեռքի տակ: Եվ մեծն ներսես իր հետ առավ բոլոր նախարարներին, թե՛ Պապի տերություն կամակիցներին և թե՛ հակառակներին, նույնպես և (կոտորածից) փրկված Սպանդարատ Կամսարականին և սրանց միաբանությունը Պապին բերեց Հայոց աշխարհը: Նրանք գալիս տեսնում են, որ ամբարիշտ Մեհրուժանը տիրացել գրավել է Հայոց երկիրը: Նրան հալածում են, մեր աշխարհը նրա ձեռքից խլում: Բայց Մեհրուժանը բերդապահներին հրամայեց՝ նախարարների կանանց բերդերի պարխապներից կախել, մինչև որ մեռնեն, և դիակները կախաղանների վրա

թողնել, որպեսզի քայքայվեն ու թափվեն և թուլունների կեր դառնան:

15

ՁԻՐԱՎՈՐ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՅ ՄԵՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԱՄԲԱՐՈՇՏ ՄԵՆՐՈՒԹԱՆԻ ՍԱՏԻՆՈՒՄԸ

Մեհրուժանը խորասանի երկրում Շապուհին իմաց տվեց, թե ինչպիսի մեծ օգնություն ցույց տվեց Քեոզոսը Պապին. ուստի Շապուհին հրաման է տրվում, որ Պարսից բոլոր զորքը Մեհրուժանի հետ Հայաստան գնա պատերազմի: Այսպես և Պապն ու Տերենտիանոսը իմաց են տալիս Քեոզոսին, թե Շապուհը բոլոր զորքերին հրամայեց մեզ դեմ դուրս գալ, բացի դրանիկներից²⁹³: Ապա նաև Քեոզոս Ավգոստոսը Ադգե մեծ կոմսին հրամայեց գնալ Պապին օգնության, իր հետ վերցնել բոլոր հունական զորքերը, ոչ ոքի բաց չթողնել, վերցնել նույնիսկ քաղաքների հետևակ պահապաններին. որոնք մետաքայլ վիշապներ էին կրում:

Պատերազմը խմբվեց Ձիրավ կողմած դաշտում, և ճակատներն իրար մոտեցան: Հայոց քաջ նախարարների պատանիներն իրենց կամքով խիզախելով՝ մտան երկու ճակատների մեջ, առաջնորդությամբ իրենց սպարապետ Սմբատ ասպետի, Բաղուրատի որդու, որ Բագրատունյաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրիվ եկան: Երբ Պարսից պատանիները հետ էին դառնում, մերոնք²⁹⁴ անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից և ինչպես փոթորիկ, որ անտառը տերեվաթափ է անում, այնպես էլ նրանք արագորեն նիզակներով նրանց վեր էին գցում ձիերից, դիակները գետնի երեսին փռում, քանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել: Իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց շուտ տալիս, սրանք մտնում էին Հունաց՝ վահաններով պատսպարված ճակատը, իբրև մի ամուր քաղաք և ամենևին չէին վնասվում: Որովհետև Գորդոնոսը, հետևակ զորքի հրամանատարը, այսպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, ինչպես պարսպով:

Որովհետև Հունաց զորքերն սպառազինված էին ոսկեղեն և արծաթեղեն զենքերով և նրանց ձիերն էլ նույնպիսի զարդեր էին

կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերը իրենց զգեստների շղյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր քարերի տեսք էին ստանում, և նրանց վրա անխալամ գետերը²⁹⁵, իբրև նշաններ, ծածանվում էին սազարթախիտ ծառերի սաղարթների նման: Իսկ վիշապների²⁹⁶ դալարումները, որոնք բամուց ուռչելով ահագին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, քան եթե մի ազամանդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը,— այսինքն Հունաց ամբողջ ճակատը դեպի պարսակական զորքը, որովհետև սրանք էլ նմանում էին մի հզոր գետի, դեպի մի կողմ ծավալված, որոնց հագած զրահները արդարև ջրի գունդի տպավորություն էին թողնում:

Երբ մեծն ներսես այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ նպատ լեռան գլուխը և ձեռները դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում, նախամարգարե Մովսեսի նման²⁹⁷, մինչև երկրորդ Ամադեկը պարտություն կրեց:

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դեմ ու դեմ, պղնձապատ վահանների ցուլը լեռների վրա էր փայլատակում ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածները ինչպես փայլատակող ճառագայթները, որոնց տեսքից միայն պարսակական զունդը երկյուղի մեջ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր զունդը, որովհետև (դիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմուդեմ նայել: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսակական գնդի դեմ: Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամսարականը պատահեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Շերդիրը, Ղեկաց²⁹⁸ թագավորը, որ ճակատի մեջ տեղումը պինդ կանգնած էր՝ միջին գնդի գլուխն անցած: Սպանդարատը հարձակվեց, խումբը ճեղքեց և քաջին գետին տապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուտ տալով փախուստի մատնեց: Եվ այսպես Հունաց և Հայոց զորքերն առհասարակ, երկնային օգնությամբ պարագած, թշնամիների դիակներով բոլոր դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով հալածեցին: Սրանց թվում էր և Ուռնայրը, Աղվանից թագավորը, որ խոցված էր Մուշեղից, Վասակ Մամիկոնյանի որդուց, և պատերազմից դուրս հանեցին:

Բայց ամբարիշտ Մեհրուժանի ձին վիրավորված լինելով՝ նա չկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ: Հայոց Սըմ-

բատ սպարապետը աճապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եզոզ զորքերը կոտորեց և այն թշվառականին ձերբակալեց Կոզայովտի եղեգնուտի ափին: Մտածելով, թե զուցե մեծն ներսեսը նրան կփրկե, բանակը շտարավ նրան, այլ նույն տեղերում ամբարիշտին փշացնելու համար պատրաստ է գտնում վրանարնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովեն երկաթե շամփուրով: Նա շամփուրը տաքացնելով երկու փաթ բուրեց պսակի ձևով և շիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ, Մեհրուժան, որովհետև դու ձգտում էիր Հայոց վրա թագավորելու և իմ՝ ապետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրենի իշխանության կարգով»: Եվ կրակի նման կեծ (շամփուրը) զրեց Մեհրուժանի գլխին, և այսպես այն շարը սատկեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝ Պապի ձևքի տակ նվաճվելով:

ԼԸ

ՓԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՊԸ ՍԱԻՐ ԼԵՐՍԵՍԻՆ ՄԱԶՎԱՆ ԴԵՂ ՏԱԼՈՎ ԳՅԱՆՔԻՑ ԶՐԿԵՑ

Երբ պատերազմները վերջացան և երկիրը խաղաղվեց, մեծն ներսեսը ուխտ էր հաստատում Պապ թագավորի և նախարարների մեջ, որ արդարության ճանապարհով գնան, որպեսզի նրանց զործերը համապատասխան լինեն քրիստոնեական հավատին, որ թագավորը հորը չնմանի, անիրավություններ չգործի ու չղրկի, այլ ուղղությունը վարվի նախարարների հետ, հայրական խնամքով, նրանք էլ այլևս շտամբակեն ու շհոռանան նրանից, այլ ծառայեն հավատարմությամբ: Այս ծամանակ Պապը Սպանդարատ Կամսարականին վերադարձրեց ամեն, որ հափշտակել էր նրա Արշակ հայրը—Շիրակի և Արշարունյաց դավաորը, որոնք պատկանում էին Կամսարականների ցեղին, (բայց) ոչ իբրև իր Արշակ հոր ազահությանը անիրավաբար (խլած), այլ իբրև պարզև քաջ Սպանդարատի ծառայության համար, որ սպանել էր Ղևկաց թագավորին: Մյուս նախարարներին էլ վերադարձրեց (նրանց կրած) զրկանքները, ցույց էր տալիս անընչասեր բարք և ապրում էր առատաբար:

Բայց որովհետև ամոթալի ախտով զարշելի կյանք էր վարում և սրա պատճառով մեծն ներսեսից հանդիմանվում ու նախատվում էր, նրան խեթ աչքով էր նայում, մտածում էր վնասել,

բայց ինքնակալ Թեոդոսի (երկյուղից) չէր համարձակվում հայտնի կերպով նրան վնաս հասցնել. (ուստի) զաղտնի կերպով սուրբ Ներսեսին մահացու դեղ խմցնելով զրկեց կյանքից²⁹⁹, որ եպիսկոպոսության աթոռը գրավեց երևուժն և շորս տարի: Երանելի ներսեսն այս աշխարհից փոխվեց Եկեղյաց գավառում, հախ կոշված գլուղում: Պապ թագավորը նրա մարմինը վերցրեց, տարավ թաղեց Թիլ ավանում, եղելությունը թաքուն պահելով:

ԼԹ

ՍԱԶԱԿԻ ԱԹՈՒՌԱՆԱԼԻԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՊԱՊԻ ՈՊԱՆՎԵԼԸ ԻՆՈՒՅՍԻ ԶԵՈՒՔՈՎ

Այնուհետև Պապ թագավորը տեսնելով, որ բոլոր հայերը սգում են երանելի ներսեսին, հարկից ստիպված փնտրեց ու գտավ Աղբիանոսի ցեղից ու ժառանգությունից մի ոմն Սահակի, որ գովությունից հետո չէր և նրան նշանակեց ներսեսի փոխանակ առանց Կեսարիայի մեծ արքեպիսկոպոսի (ձեռնադրության)³⁰⁰, նա աթոռը նստեց շորս տարի:

Բայց Պապը լսեց, թե մեծն Թեոդոս Բյուզանդիայից դեպի Հոռմ զնալիս զորքով մտավ Թեսաղոնիկե և իջևանի պատճառով խոտովություն ընկավ նրա և քաղաքացիների միջև, կոխվ ծաղեց և թե ինքնակալը հաղթեց և քաղաքացիներից տասնհինգ հազար մարդ կոտորեց: Այս բաները լսելով Պապն այնպես կարծեց, թե այդ խոտովությունները երկար պիտի տևեն, ուստի (Թեոդոսին) արհամարհելով ստամբակեց նրա դեմ և ինքն իր կորուստից զբրզբով Տերենտիանոսին ու նրա զորքը հալածեց և սկսեց պատերազմի պատրաստվել: Բայց քաջն Տերենտիանոսը մեծն Թեոդոսից հրաման ստանալով՝ կրնկի վրա հետ դարձավ: Եվ բախտը նրան այնպես հաջողեց, որ հանկարծակի հարձակվեց (Պապի) բանակի վրա, ոմանց սրով կոտորեց, մյուսներին փախուստի դարձրեց: Այստեղ մեծ քաջությամբ դիմադրություն էր ցույց տալիս Անձևացյաց նահապետ Գնելը, Պապի արևելյան զորքի սպարապետը: Նրան հաղթող Տերենտիանոսը անձամբ սպանեց, սրով նրա գլուխը կես անելով, և Պապ թագավորին բռնեց: Պապն աղաչեց նրան, որ շմեռցնե, այլ որ ինքը կայսրին ներկայանա: Քաջ Տերենտիանոսը պթալով՝ նրա խնդրածը շնորհեց: Նա երկաթե կապանքներով տարվեց մեծն Թեոդոսի առաջ և ըստ իր անըզգամություն սակրով գլխատվեց, յոթը տարի թագավորելուց հետո:

ՎԱՐԱԶՄԱՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԸ ԵՎ ԿԱԳՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բայց բարեգործ Քեոզոս Ավգոստոսը, մեծ կոչվածը, իր (Յագավորության) քսաներորդ տարում Հայոց վրա Պապի փոխարեն Յագավորեցրեց մի ոմն Վարազդատի նույն Արշակունյաց տոհմից: Այս Վարազդատը երիտասարդ էր տարիքով, սրտոտ, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր գործերով և շատ հզոր նետաձգության մեջ: Շապուհից փախչելով նա գնացել էր կայսեր դուռը և այնտեղ քաջ հանդիսացել: Նախ Պիսալում³⁰¹ բռնցքամարտներին հաղթելով, հետո ելլեղացիների Արեզ քաղաքում կես օրում մի քանի առյուծ կոտորեց, որի համար Ուլիմպիական հանդեսի ըմբշամարտների խաղերում փառք վաստակեց և հարգանք: Իսկ այն քաջ և արիական գործերը, որ նա կատարեց Ղանկվարտների³⁰² ազդի դեմ, համարձակվում եմ ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի (գործերին), որովհետև թշնամիների կողմից հինգ ախոյան հարձակվեցին նրա վրա և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կոտորեց. և մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պատվարի վրա տասնչորս մարդ նետով դարձնելով իրար վրա ներքև գլորեց, ինչպես շուտ հասունացած թռչրը թափվում են սաստիկ մրրկից:

Երբ նա իրեն Յագավոր մեր աշխարհն եկավ Շապուհի հիսուն-և-հինգերորդ տարում, առաջին կովում պատահում է մի քանի ասորի ավազակների Դարանաղիի դժվար տեղերում. նրանց փախստական է անում և հետևներիցն ընկնում: Իսկ նրանք Եփրատի նեղ տեղում կամրջից անցնելով՝ փայտը գետը գցեցին իրենց հետևից. իսկ նա հասնելով, վազելով թռավ Եփրատի վրայով, ավելի քան լակոնացի Քիոնեսի վազը³⁰³ քսաներկու կանդունի շափ. այստեղ մի նոր Աքիլլես էր հանդես գալիս՝ Սկամանդրոս գետի³⁰⁴ վրայով ցատկելիս: Ավազակները զարհուրած ղենքերը գցեցին և անձնատուր եղան:

Այսպես իր երիտասարդության քաջություններից հարբած լինելով՝ Յագավորության ժամանակ էլ չէր հնազանդում Հունաց վերակացու զորքերի խրատին: Այլ պատգամավորներ է ուղարկում Շապուհի մոտ, որ իր աղջիկներից մեկին իրեն կնության տա և ինքը Հայոց աշխարհը նրան կդարձնե: Հունաց զորավարներն այս իմանալով, հայտնում են կայսրին: Ինքնակալ Քեոզոսը հրա-

մայեց նրան բռնել, եթե նա իր կամքով կայսրի կոչին չգնա: Ուստի հարկադրված՝ իր կամքով գնում է կայսրի մոտ, հուսալով թե առաջ կհանն Ավգոստոսին: Իսկ կայսրը նրան նույնիսկ տեսության շարժանացրեց, այլ հրամայեց երկաթե կապանքներով տանել Ուլկիանոսի Քուղիս³⁰⁵ կղզին, շորս տարի թագավորելուց հետո:

Բայց Վարազդատի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Զավենը, նույն Աղբիանոսի ազգականներից, շորս տարի:

ԱՐՇԱԿԻ ԵՎ ՎԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐՆԸ

Մեծ Քեոզոս Վարազդատի փոխանակ Հայոց վրա Յագավորեցրեց Պապի երկու որդիներին, Արշակին և Վաղարշակին, այսպես մտածելով, թե երկուսը չեն միաբանի ապստամբելու համար: Այս պատանիների մոտն իր մոտ պահելով՝ նրանց արձակում է զորքով, իր կողմից էլ հավատարիմ մարդիկ վերակացու նշանակելով: Սրանք եկան, դրավեցին մեր աշխարհն ու տիրեցին՝ արիաբար կոխվեցին մղկով պարսիկների դեմ: Նրանք իրենց կին առան Արշակը՝ Սյունյաց Բաբիկ նահապետի դստերը, իսկ Վաղարշակը՝ Սահակ ասպետին: Նա նույն տարին մեռավ:

Բայց Արշակի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Ասպուրակեսը, Շահակի և Զավենի ազգականը, հինգ տարի: Իսկ մեծն Քեոզոս պատերազմի դուրս գալով՝ Միդուլանոն³⁰⁶ քաղաքում հիվանդացավ և մեռավ, Յագավորությունը թողնելով իր որդիներին, Արկադիոսին Բյուզանդիան և Ուսորիոսին Հոմոք, որոնք շեղան գովելի և արժանավոր իրենց հոր առաքինության:

ՉԱՅԱՍԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՄԱՍԻ ԲԱԺԱՆՎԵԼ ԵՐԿՈՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԶՆՈՒԹԻ ՏԱԿ ԵՐԿՈՒ ԱԶԳԵՐԻՆ՝ ՊԱՐՄՈՒՆԵՐԵՆ ԵՎ ՀՈՒՑՆԵՐՈՆ ԶՊԵՏԱՆՎԵԼՈՎ

Շապուհն իմանալով, որ Արկազն ուղղամիտ չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու շարժված էր նրա հորից, մեծն Քեոզոսից: Արկազն էլ համաձայնում է հաշտություն անել, մանավանդ որ զորագլուխների պատճառով, որովհետև թեպետ երանելի Քեոզոսի ապրած ժամանակ աստված նրան

էր շնորհել հաղթութիւնը, սակայն զորագլուխները հոգնած ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղութիւնից: Ուստի համաձայնութեան գալով, կամավորապէս հանձն առավ Միջագետքը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորութիւնը, Այրարատը, և Պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և զնաց մեր աշխարհի արևմտյան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսերական քաղաքում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել, քրիստոնյա թագավորի հպատակվելով, քան շատ տեղերի իշխել, մտնելով հեթանոսների լծի տակ: Նրան հետևեցին ու գնացին Շապուհի բաժնի նախարարութիւններն իրենց կանանց ու որդիների հետ, թողնելով իրենց գույքը, գլուղներն ու դաստակերտները:

Սրա վրա Շապուհը շարանալով գրում է Արշակին. «Ինչո՞ւ իմ և կայսեր մեջ պատերազմ ես գրգռում, իմ բաժնի նախարարութիւնները (քեզ հետ) տանելով»: Արշակից նա լսում է պատասխան. «Որովհետև նրանք չէին հոժարում պարսիկ առաջնորդով կառավարվել, ուստի եկան իմ հետևից: Արդ, եթե դու ինձ հավատաս քո բաժնի իշխանութիւնը, ինչպես կայսրն իրենը, ես պատրաստ եմ քեզ էլ ծառայել, ինչպես և կայսրին: Իսկ եթե այս քեզ հաճելի չէ, և նախարարներն իրենց կամքով կամենան դառնալ, ես արդէն չեմ լինի»: Շապուհն այս լսելով, իր բաժնի վրա թագավորեցրեց Խոսրովին, նույն Արշակունյաց ցեղից, և իր բաժնի նախարարներին, որոնք գնացել էին Արշակի հետ, հրովարտակ գրեց այսպիսի բովանդակությամբ.—

Շապուհի թուղթը նախարարներին

«Դուրեւազունների մեջ քաջ, արքայից արքա Շապուհ, Հայոց նախարարներին, որոնց իշխանութեան կալվածներն ընկել են իմ բաժնի մեջ, շատ ողջույն եմ շնորհում ձեզ:

Թեպետ և դուք ազնվաբար շվարվեցիք և թողիք ձեր իշխանութիւնները, և թեպետ դրանից մեզ ոչ մի բան չպակասեց, բայց մենք իբրև տեր խնամելով՝ զթացիք ձեզ և ձեր աշխարհին, մտածելով որ հոտը չի կարող առանց հովվի լինել, և ոչ հովիվներն առանց լավ վերակացուի: Այս պատճառով ձեզ թագավորեցրինք ոմն Խոսրովի, որ ձեր հավատից է և ձեր բնիկ տերութեան ցեղից: Ուրեմն նորից դարձեք յուրաքանչյուրդ իր

ատացվածքը և տիրեցեք՝ ինչպես որ էր մինչև այժմ: Երգվում ենք կրակով, ջրով և մեր անմահ նախնիքների փառքով, որ այս քանը մենք անում ենք առանց նենգութեան և խաբէութեան և անդրովելի կպահենք: Իսկ ովքեր չեն լսի մեր այս հրամանին, մենք հրամայեցինք որ նրանց տները գլուղերով և դաստակերտներով հանդերձ արքունիք գրավեն: Ողջ եղեք»:

109.

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԵՂԱՓՈԽՎԵՆ ԻՐՆԵՑ ԺԱՌԱՆԻՔՅՈՒՆԵՐԻՅ՝
ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐՆ ԻՐ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ

Հայոց այն նախարարները, որոնք իշխանութիւն ունեն Պարսից բաժնում ընկած գավառներում, երբ լսեցին, թե Շապուհը հավատացյալ Արշակունի թագավոր նշանակեց, և տեսան նրա երզման թուղթը, Արշակին թողին և վերադարձան իրենց բնակութեան տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագավորի սննդակիցներն էին և մտերիմ մերձավորները, այսինքն՝ Գարայից, որ Սյունյաց տեր Բարիկի, թագավորի աներոջ որդին էր, Գազավոնից, որ Սպանդարատի, Շիրակի և Արշարունյաց տիրոջ որդին էր, և Պերոզից, որ Գարգմանացոց ցեղից էր: Սրանց օրինակին հետևեցին նաև՝ Ատատ Գնունյաց ցեղից, Կենան Ամատունյաց ցեղից, Սուրա Մոկաց ցեղից, Ռստոմ Առավնյան և ուրիշ մի քանի անհայտ մարդիկ: Այս պատճառով Խոսրովը Շապուհի հրամանով նրանց ժառանգութիւնը արքունիք գրավեց, և շթողեց որդու կալվածները նրա հորը և ոչ էլ եղբոր կալվածները նրա եղբորը:

Բայց նախարարների մեջ կային այնպիսիներն էլ, որոնց իշխանութիւնն ընկնում էր Հունաց բաժնում, Արշակի մոտ, ինչպես Սահակ ասպետը, որ Արշակի Վաղարշակ եղբոր աներն էր, և ցանկանում էին զալ Խոսրովի մոտ: Նրա վրա խեթ էր նայում Արշակը, շարունակ իր կնոջից հրապուրվելով, իբր թե նրա մոտ կա արքունական դարդ, որ մնացել է իր փեսայից: Այս ժամանակ նրա ազդականներն Սպեր գավառից՝ նրա մասին սուտ բուրբոն արին, որ պատճառով Արշակը նրան շարշարեց: Սրանից հետո Սահակը միշտ էր որոնում Արշակից փախչելու և Խոսրովի մոտ ընկնելու: Այս բանում նրան խորհրդակից և գործակից էին Սուրեն

Խոտխոտունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադարը Գիմաքսնից ցեղից: Բայց Սահակի գնալու ժամանակ նրանք չկարողացան նրան հասնել, Արշակի զորքերից արգելվելով, ուստի իրենց (դիտավորութունը) թաքցրին կեղծավորության դիմակի տակ: Հարմար օրվան սպասելով:

ԽԴ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՏ ԽՈՍՐՈՎԸ ՄԵՆԱՐԵՑ ՍԱՀԱԻ ԱՍՊԵՏԻՆ, ԵՎ ԵՐԱ ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱԴԱՏՈՑ ՅԵՂԻ ՀԵՆՈՒՋԱԿՆԵՐԻ ԳԵՄ

Խոսրով շափազանց ուրախացավ Սահակ ասպետի գալու վրա, նրան իր զորքերի սպարապետ նշանակեց, նրան վերադարձրեց նրա հայրենական կալվածները, պարգևեց նաև ավաններ և աղարակներ այն (նախարարների) ժառանգութունից, որոնք Պարսից բաժնումն էին, բայց) մնացին Արշակի մոտ:

Այս ժամանակները Վանանդացոց ցեղից ոմանք ապստամբեցին Խոսրովից և ոչ ոքի չապավինեցին, այլ ամրացան իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապառաժների նեղվածքներում. նրանք ավազակաբար արշավում էին Հայոց երկու թագավորների սահմանները, մեր աշխարհը խոտվում էին և անհանգստութուն պատճառում: Նրանց վրա գնաց Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը. նրանցից շատերին կոտորեց և շատերին էլ փախցրեց Չորրորդ Հայոց կողմերը: Որովհետև նրանք ոչ հաղտյաց երկիրն ընկան, հույներին ապավինելով, և ոչ էլ անցան Արշակ թագավորի մոտ, այլ նման մի քանի ավազակների, որոնք Չորրորդ Հայքի կողմերումն էին, նրանք դիմեցին ասորոց սահմաններն ապաստանելու: Որովհետև վանանդացիք ավազակության գործը կատարում էին մեծ ցանկությամբ, որ նրանց ախորժելի էր իբրև մի ուղիղ գործ: Սահակը երկար տեղ նրանց հետամուտ լինելով՝ քշում է հեռու, մինչև Մանանաղիի սահմանները:

ԽԵ

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՏ ԵԿԱՆ ՍՈՒՐԵՆԸ, ՎԱՀԱՆԸ ԵՎ ԱՇԽԱԳԱՐԸ՝ ԱՐՇԱԿԻ ԳԱՆՁԵՐՈՎ

Սուրեն Խոտխոտունին, Վահան Առավելյանը և Աշխադար Գիմաքսյանը հարմար ժամանակ գտան, երբ Արշակ իր գանձերը

Հանի ամրոցից հանելով փոխադրում էր Սոփաց աշխարհը: Նրանք (այդ գանձը) հափշտակեցին և կամենում էին անցնել Խոսրովի մոտ, բայց չկարողացան ժամանակին անել: Որովհետև Սամվել Մամիկոնյանը, Արշակի մտերիմը, ուժեղ գնդով շտապով նրանց հետևն ընկավ, և նրանք փախչելով՝ ընկան ամուր քարայրների մեջ Մանանաղիի գավառում: Քարայրը մտնելու տեղ չկար, մի կողմից միայն մի նեղ տեղ կար բարձրանալու՝ սաստիկ դառնվայր: Դռան առաջն էլ ուղիղ բարձրանում էր միապաղաղ մի ապառաժ, իսկ վերքը՝ դուրս ցցված մի ժայռ, որ նայում էր խոր ձորի անդունդներին, և ինչ բան որ պոկ գար, անդիմադրելի սաստկությամբ, անդադար թավալվելով ներքև կզորվեր՝ դեմ առնելու կովան շատնելով: Ուստի Սամվելը տարակուսած մնացել էր, տեղի անմատչելի լինելու պատճառով: Նա իմաց տվեց Արշակին, որ հրամայեց երկաթակապ արկղ շինել, մեջը քաշ մարդիկ նստեցնել և շվանի նման շղթայով վերևից իջեցնել մինչև քարայրի մուտքը: Բայց այս (միջոցն) էլ վնաս չբերեց, որովհետև մացառները հեռու էին պահում (արկղը):

Երբ նրանք սրանով էին պրաղված, բախտի բերմամբ այդ տեղ հասավ Սահակ ասպետը Խոսրովի ամբողջ գնդով, որով հալածում էր հելուզակներին: Նրանց թողնելով՝ դիմում է նրանց վրա, որոնք քարայրի հետ կալում էին. նրանց հալածում է, դուրս է հանում Սուրենին, Վահանին և Աշխադարին գանձերով միասին և շատ շտապով հասցնում է Խոսրովի մոտ: Խոսրովն ստանալով՝ մասն է հանում գանձից Շապուհին և նրա հրամանով նրանց տալիս է գյուղեր և ընտիր ու հարմար դաստակերտներ այն (նախարարների) ժառանգութունից, որոնք Պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Սրանից ծագեց պատերազմը Արշակի և Խոսրովի մեջ:

ԽԶ

ԱՐՇԱԿԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎԻՑ ՀԱՂԹՎԵԼՈՎ՝ ՀՈՒԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԵՆՈՒՄ Է

Թեպետ Շապուհը և Արկաղը ձեռք չմեկնեցին Խոսրովին և Արշակին և օգնութուն ցույց չտվին իրար հետ պատերազմելու համար, բայց արգելք էլ չեղան: Ուստի երբ պատգամավորու-

թյունները վերջացան, Արշակ իր զորքը ժողովեց և շարժվեց Խոսրովի վրա: Խոսրովն էլ իր բանակից, որ Գեղամա ծովի մոտ էր և կոչվում էր Մորս, գնաց Արշակի դեմ, որպեսզի իր սահմանները շմտնե, բայց այնքան շուտ չկարողացավ հասնել, այնպես որ Արշակն արդեն իջել էր նրա սահմանը, Վանանդ գավառը: Նրանք իրար հանդիպեցին Երևել կոչված դաշտում և սաստիկ խիստ պատերազմ տվին: Արշակի զորքը շարժվեց, նրա սպարապետը, Դարա Սյունին, պատերազմի մեջ մեռավ և Արշակ քիչ մարդով փախուստի դիմեց: Քաջ Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը, նրա հետևից ընկած սաստիկ հալածում էր: Այստեղ Գաղափունը, Սպանդարտի որդին, ահագին քաջություններ անելով, հաճախակի հարձակումներով ցրվում էր հալածողներին և միջոց էր տալիս Արշակին, որ հեռանա:

Խոսրովը դարձավ իր տեղը, իսկ Արշակ Եկեղյաց գավառը: Նա հիվանդացավ բարակացավով, տենդից հյուսվելով մեռավ, հինգ տարի թագավորելով ամբողջ Հայաստանի վրա և երկու ու կես տարի՝ Հայաստանի կեսի վրա: Այնուհետև հույներն իրենց բաժնում այլևս թագավոր չնշանակեցին, այլ այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գաղափունը, իսկ հույներն իրենց մասի աշխարհի իշխան նշանակեցին կոմսեր:

ԽԵ

ԵՐԱՆՆԻ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՍԻՆ

Տեսնելով, որ Հայոց թագավորության վերջը հասել է, Մեսրոպն (աշխարհի) խոռվություններն իր համբերության նյութ դարձրեց: Նա Տարոնի Հայեկաց (գյուղից) էր, սնվել ու սովորել էր մեծն Ներսեսի մոտ և նրա վախճանվելուց հետո արքունական դասը քարտուղար էր նշանակվել: Նա սիրեց մենակեցություն վարքը, ինչպես սակ է մեկը³⁰⁷, թե ալեկոծված նավն շտապում է դեպի նավահանգիստը, իսկ ժուժկալող մարդը անապատ է փրնտրում: Այսպես էլ նա, աշխարհային դբաղմունքներից փախչելով դեն գցելով մարմնական պատիվը, գնում էր երկնավորի հետևից: Գնում է Գողթն գավառը և ապրում է մենակյացի կյանքով: Այդտեղ թաքնված հեթանոսական ազանդը, որ Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ ժածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավորու-

թյան տկարանալու ժամանակ երևան եկավ, նա վերացրեց գավառի իշխանի օգնությունը, որի անունն էր Շարիթ: Այստեղ աստվածային նշաններ երևացին, ինչպես սուրբ Գրիգորի ժամանակ. մարմնավոր կերպարանքով դեերը, հալածված, ընկնում էին Սարաց կողմերը: Սրանից ոչ պակաս բաներ արավ և Սյունյաց աշխարհում, նրա Վաղինակ իշխանի օգնությամբ:

Երբ երանելի Մեսրոպն ուսուցանում էր, ոչ փոքր նեղություն էր կրում, որովհետև ինքն էր թե կարգացողը և թե թարգմանողը, և եթե մի ուրիշն էր կարգում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովողին անհասկանալի էր մնում՝ թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի նա միտքը դրեց մի հնարք գտնել, Հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել, և աշխատանքի անձնատուր լինելով զանազան փորձերով շարշարվում էր:

ԽԸ

ԱՐԵԱԿԻ ՄՈՏ ԵՂԱՏ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԳԱՐՁԸ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՏ

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ հույները նրանց վրա թագավոր չնշանակեցին, դժվար համարելով անառաջնորդ լինելը, որոշեցին կամավորապես հնազանդվել Խոսրով թագավորին: Ուստի նրան թուրք գրեցին այս բովանդակությամբ.—

Նախարարների բուղբը Խոսրովին

«Ստրատելատ Գաղափուն և Հունաց բաժնի Հայոց բոլոր նախարարները, մեր տեր Խոսրովին, Այրարատի կողմի թագավորին, ողջունք:

Տե՛ր, դու ինքդ գիտես մեր հավատարմությունը հիշատակաց արժանի մեր Արշակ թագավորին, որը մենք անխախտ պահեցինք մինչև նրա մահը: Այժմ մենք որոշել ենք նույնպիսի հավատարմությամբ քեզ ծառայել, եթե այս երեք բանը պայմանագրով մեզ կհաստատես.— առաջին՝ չես հիշի մեր հանցանքը, որ քեզ հետ պատերազմեցինք, ստիպված և ոչ թե մեր կամքով: Երկրորդ՝ որ մեզ կվերագարձես այդտեղ Պարսից բաժնում եղած մեր բոլոր ժառանգությունները, որ արքունիք գրավեցիր. և երրորդ՝ որևէ հնարքով մեզ կազատես կայսրից, որպեսզի չվրդովեն մեր բնակությունները, որոնք որ մեզանից իշխանություն ունեն այս (հունական) բաժնում: Եվ այս ուխտի պայմանը կգրես, և խաչի

կնիքով կհաստատես, որը տեսնելով մենք կփութանք քո ծառայության մեջ մտնելու Ողջ եղիր, մեր տերը»:

Խոսքովը գրում է պատասխան.—

Խոսքովի բուլբը նախաբաներին

«Քաջարանց Խոսքով, Հայոց թագավոր, Գաղավոն ստրատելատիդ և բոլոր մեր նախարարներիդ, շատ ողջույն»:

Ուրախ եղեք և մենք էլ ողջ ենք և ուրախացանք ձեր ողջության լուրն առնելով: Ահա ձեզ ուղակում ենք ուխտի պայմանագիրը ձեր խնդրածի համաձայն: Առաջին՝ որ շենք հիշի ձեր հանցանքը, որ մենք հանցանք իսկ չենք համարում, այլ իբրև երախտագետ մարդկանց հավատարմություն դեպի Արշակունի թագավորը, որին ծառայում էիք, ինչպես, հույս ունենք, կլինիք և դեպի մեզ: Երկրորդ՝ որ ձեզ կվերադարձնենք ձեր այն ժառանգությունները, որ դրավել ենք արքունիք, բացի նրանցից, որ ոմանց պարզակեցիք, որովհետև թագավորների պարգևները հետ չեն առնվում՝ եթե հանցանք չեն գործել (ստացողները), մանավանդ որ դրանք արդեն մուծվել են մեր տիրոջ՝ արքայից արքա Շապուհի գլխավոր: Բայց դրա փոխարեն ձեր (ժառանգության) պակասությունը կլրացնենք արքունիքից: Երրորդ՝ որ ձեզ կաղատենք Հունաց դործակալներից, թեկուզ կայսրի հետ պատերազմելով, թեկուզ խաղաղությամբ:

Իսկ քեզ, Գաղավոն³⁰⁸, իմ արյունակից և հարազատ, կըպատվեմ ոչ թե քո վաղեմի ազգականության համաձայն, այլ ըստ այժմյանի՝ քո մոր Արշանուշի Արշակունի ծագման. ուստի քեզ քո հայրենական Կամսարական (ցեղից) հանելով, կմտցնեմ քո Մայրենական, այսինքն իմ ցեղի մեջ, Արշակունի անունով»:

Գաղավոնն այս տեսնելով՝ շատ շուտով բոլոր նախարարներին դարձնում է Խոսքովի մոտ և բոլոր խնդրածներն ու խոստացվածները ձեռք բերելով բախտավորվում է և շատ փառավորվում: Բայց Սամվել Մամիկոնյանը ձեռք գցելով Խոսքովի թուղթը և նախարարների թղթի պատճենը՝ նրանցից զատվեց ու գնաց կայսր Արկադի մոտ: Որովհետև նա սպանել էր իր հորը Վահանին*, ուրացության պատճառով, ինչպես և մորը, Տաճատուհուն, ուստի երկյուղ կրելով պարսիկներից և Արծրունիներից, իր քեռիներից, չէր համարձակվում հույներից անջատվել: Արկադը նրան

բարիք արավ և հրամայեց այդ թղթերի օրինակները, հունարեն գրությամբ, իր դիվանը դնել. որպեսզի ապստամբած ցեղերի հիշատակը պահպանվի. և մինչև այսօր էլ մնում են:

ԽԹ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԻԱԳԵՏԵԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵԾՆ ՍԱՀԱԿԻ
ՆԳԻՆԿՈՊՈՍԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՐԸ ՆԱՏԵԼԸ

Երբ Խոսքով տիրեց Հայոց բոլոր նախարարներին, ինչպես ցանկանում էր, Արկադին դիմում է խնդրելով, որ իրեն հավատա Հայաստանի հունական մասն էլ, որը շեն պահելով՝ նրան ճշտությամբ հարկերը կվճարի, ինչպես նրա գործակալները: Եվ Արկադը կասկածելով Հայոց նախարարների միաբանությունից, թե նրանք միաբանելով իրենից բաժինը կառնեն և պարսիկներին կտան, կատարում է Խոսքովի խնդրածը:

Սրանից հետո վախճանվում է Ասպուրակես Ծախկոպոսապետը և Խոսքովը նրան հաջորդ է նշանակում Սահակին, մեծն Ներսեսի որդուն, Աթանագինեսի որդու, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Սա բոլոր առաքինություններով իր հայրերին նմանեց, աղոթքի կողմից գերազանցելով: Որովհետև նա հավաքեց վաթսուն աշակերտ մայրաքաղաքների սպուղենների³⁰⁹ նման, կրոնավոր մարդիկ, մագեղեն հագած, երկաթով պատած, ստաբուրիկ, որոնք միշտ շրջում էին նրա հետ, որոնցով եկեղեցական պաշտամունքի կանոնը անխափան կատարում էր անապատականների նման և մեր աշխարհի հոգսը բաշտում էր աշխարհականների նման: Նրա մոտ եկավ Մեսրոպը հայերեն գրերի հարցի առիթով և տեսավ, որ նա ավելի ևս փափագում է այդ բանին: Շատ ջանքերից հետո, Լոր օգոտ շտեման, դարձյալ աղոթքի ապավինեցին, աստծուց խնդրելով: Միմյանցից բաժանվելով՝ Մեսրոպը դնաց իր կացարանը. խոսակցաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ավելի և ավելի ճիգ էին թափում:

Խ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՊԱԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈՆԱՐԵՆ ՆՐԱ ՎՌԱՄԵՇԱՊՈՒՋ ԵՂԹՈՐ
ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ

Բայց Շապուհ նեղացած էր Խոսքովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկադի հետ և առանց (իր)

* Խորենացու մոտ՝ Վարդանին: Մանթ. կազմողի:

հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան մեղադրութիւն ուղարկեց սպառնալիքով: Խոսքով ըմբոստացավ, խրոխտալով հանդգնաբար պատասխանեց և պատգամավորներին անարգանքով հետ դարձրեց: Եվ իսկույն սկսեց խոսել Արևադի հետ, որ Շապուհի հետ (կնքած) հաշտութիւնը լուծե և գորքով իրեն օգնե, և ինքը բոլոր մեր աշխարհը նրան կղարձնե: Բայց Շապուհը մի լրատու նախարարներից հրապուրելով անմիջապես իր Արտաշիւր որդուն Հայաստան է ուղարկում մեծ գորքով: Եվ որովհետև Արևադ հրաժարվեց Խոսքովին կողմնակից դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ ոքի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ դիմադրել և ոչ խուսափել Շապուհից, դնաց նրա մոտ:

Արտաշիւրը նրան թագավորութիւնից զրկելով՝ նրա տեղ նշանակում է նրա Վոամշապուհ եղբորը, բայց ոչ Սահակին և ոչ էլ Խոսքովից նշանակված նախարարներից որևէ մեկին թողեց, այլ խախտեց իրենց պատիվներից³¹⁰ նաև հրամայեց, որ հույների հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն: Եվ մի սովար գունդ (Հայաստանում) թողնելով՝ ինքն շտապում էր Տիգրան հասնել, աչքի առաջ ունենալով հոր ձերութիւնը, իր հետ տանելով Խոսքովին, Անհուշ կոչված բերդը զնելու համար, հինգ տարի թագավորելուց հետո: Նրա հետ տարավ նաև Գազավոնին՝ կապանքներով, նրա քաջութիւնից կասկածելով, և հրամայեց արքունիք գրափել նրա տունը, ինչպես և նրա Շավարշ եղբոր և Պարգե Ամատունու (տները): Որովհետև այս երկուսը իրենց յոթ հարյուր զինվորներով կարավանին ճանապարհի վրա հետամուտ լինելով՝ հարձար ծամ գտան իրենց Խոսքով թագավորին ազատելու, բայց չհաջողեցին, որովհետև նրա ոտները շղթաներով կապված էին: Խիստ կոպիտ տեղի ունեցավ, որի մեջ սպանվեցին Շավարշը և Պարգեի որդի Մանվելը և սրանց հետ ուրիշ շատերը: Իսկ Պարգեին կալանավորելով տարան Արտաշիւրի առաջ և նա հրամայեց, որ նրանից տիկ հանեն, (փշելով) ուռեցնեն և Խոսքովի աչքի առաջ զնեն շարունակ:

ՄԱ

ՄԵՏՆ ՍԱՀԱԿԻ ՏԻՍՏՈՆ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԿԵՐՁԸ ՄԵՍԱՐԱՆՔՆԵՐՈՎ ԵՎ ՊԱՏՈՒՆԵՐՈՎ

Մի քանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լուս-

սավորութիւն պատճառները, որդեծնութիւնը իշան մինչև մեծն Սահակ, որ այլևս արու զավակ չունեցավ, այլ մի դուստր Սահականուշ անունով, որ ամուսնութիւն տրվեց Համազասպ Մամիկոնյանին: Եվ երբ Սահակ ասպետը, Հայոց քաջ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն աղաչում էր Խոսքովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա եղբորը՝ Վոամշապուհին, որ (Սահակ սպարապետի տեղ) նշանակե (Համազասպին), բայց Վոամշապուհը հրաժարվում էր այդ բանն անել առանց արքայից արքայի հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով վշտեր է կրում իր Խոսքով եղբայրը: Ուստի (ս. Սահակը), իր աղջկա թախանձելուց, (թագավորից) թղթեր առնելով անձամբ գնաց Պարսից Արտաշիւր թագավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասունամյա թագավորութիւնից հետո թագավորեց չորս տարի:

Նրանից շատ մեծարանք գտավ, նախ՝ պահլավիկների ազնւրկան ցեղի պատճառով, և երկրորդ՝ որ աստված իր ծառաներին հարգելի և պատվավոր է հանդիսացնում անհավատների առաջ: (Թագավորը) նրա խնդիրներն ամբողջապես կատարեց. նախ նրա Համազասպ փեսայի վերաբերմամբ, և ապա նրա առաջ հանցավոր Կամսարական և Ամատունի ցեղերի մնացորդների վերաբերմամբ, որոնք պահ էին մտել թաքնվել էին անհայտ տեղերում: (Ս. Սահակը) խնդրեց նրանց գթալ, ինչպես աստվածային հրաման է, որ որդիները իրենց հայրերի հանցանքների համար չզատվեն, մանավանդ որ հանցավոր հայրերը հենց իրենց հանցանքի համար մեռան: (Թագավորը) նրանց մնացորդներին կյանք շնորհելով՝ հրամայեց այդ երկու ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրաված, նրանց վերադարձնել, բայց նրանց չհաստատել իրենց նախկին հայրենական գահում, այլ շատ նախարարներից ներքև դասել, կրտսերագունջ նախարարների շարքում: Իսկ Համազասպի ցեղը, այսինքն Մամիկոնյան տոհմը վեր բարձրացնել, որպեսզի Հայոց նախարարների մեջ հինգերորդ գահը գրավեն, և այսպես էլ գրել իր դիվանում:

Որովհետև (պարսիկները) սովորաբար այս երկու կարգն էին պահում. երբ նոր թագավոր էր նստում, իսկույն արքունական գանձարանում եղած բոլոր դրամները փոխում էին՝ նորի պատկերը գրոշմելով, դիվանի գրութիւններն էլ փոխում էին նրա անունով, հինը շոշնջացնելով, այլ փոքր ինչ գանազանելով: Իսկ եթե երկար ժամանակ թագավորեր և նոր աշխարհագիր աներ,

այս դեպքում դեն էին գցում ինչ որ հնից (մնացած ու) փոփոխված էր, որպեսզի բոլորը նորի անունով գրվի: Արդ՝ Արտաշիրը կարճատև թագավորության պատճառով նոր աշխարհագիր անելու ժամանակ շունեցավ, այլ հրամայեց հնից փոփոխված (դիվանում) գրել այս ամենը³¹¹, և տալ Համազասպին (վերահիշյալ) գահն ու պատիվը՝ գյուղերի և դաստակերտների իշխանությամբ, այլև Հայոց սպարապետութունը, որին ցանկանում էր. և մեր Վասմշապուհ թագավորին գրեց հետևյալ հրովարտակը.—

Արտաշիրի բուլղը Վասմշապուհին

«Մազդեզանց քաջ, արքայից արքա Արտաշիր, մեր եղբոր Վասմշապուհին, Հայոց թագավորին, շատ ողջույն:

Ստացա թղթերդ, որ գրել էիր Սահակ եպիսկոպոսի մասին, և հիշեցի սրա նախնիքների երախտիքը, որոնք Սուրենյան Պահլավի նախարարներ էին և հոժարությամբ հանձն առան իմ նախնի և իմ համանուն Արտաշիրի տերութունը, և այնքան ավելի նրան սիրեցին, քան իրենց ազգայիններին, որ չբավականացան միայն այստեղ Պարսից աշխարհում նրանց հետ կռվել, այլև նրա (Արտաշիրի) պատճառով ձեր աշխարհը գալով սպանեցին խոտովին, քո նախնուն և իրենց կատարած սպանության տույժը հատուցին իրենց մահով: Իսկ սպանողի որդին, Գրիգորը, հիվանդացած Տրդատին բժշկելով՝ վերադարձրեց նրա կորցրած կյանքն ու թագավորութունը, որի պատճառով ավելի շատ երախտավոր եղավ դեպի ձեզ: Ուստի (Սահակ եպիսկոպոսին) որդիացած Համազասպին գորքերիդ վրա սպարապետ նշանակիր մեր հրամանով և նրա ցեղին տուր նախարարներիդ մեջ պատվի հինգերորդ գահը, և թող դրանք տիրեն այն գյուղերին և դաստակերտներին, որ քո նախնիքները տվել են դրանց հայրերին: Նույնպես այն (երկու) հանցավոր ցեղերի տները, որ արքունիք էինք գրավել, բայց թող, որպեսզի նրանց մնացորդներն աներկյուղաբար ժառանգեն. բայց նրանց շարժանացնես իրենց հայրենական գահերի պատվին, ինչպես մենք էլ հրամայեցինք գրել մեր դիվանում: Ողջ եղիր»:

Բայց երբ մեծն Սահակ եկավ և Արտաշիրի բոլոր պարզևածները հաստատեց, Պարսից Արտաշիր թագավորը մեռավ և նրա տեղ թագավորեց Վասմը, որ Կրման ևս է կոչվում՝ տասը տարի: Նա միևնույն բարեկամութունը պահպանեց Հայոց աշխարհի մեր Վասմշապուհ թագավորի և մեծն Սահակի հետ. Վասմի և Արկա-

դի միջև էլ խաղաղութուն էր տիրում: Եվ Վասմշապուհը տիրում էր մեր աշխարհին և հպատակվում էր երկու թագավորներին, հարկ վճարելով՝ Պարսից բաժնի համար Վասմին և Հունաց բաժնի համար Արկադին:

ԾԲ

ԴԱՆԻՆՍԱՆ ՆՇԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Արկադը հիվանդացավ, Բյուզանդիոնում մեծըն Հովհաննեսի³¹² պատճառով ահագին շարժում և հրդեհներ ծագեցին և Հունաց թագավորութունը շփոթության մեջ ընկավ. զորքերը պատերազմում էին իրար հետ և պարսիկների հետ: Ուստի Վասմը մեր Վասմշապուհ թագավորին հրամայեց իջնել Միջագետք, խաղաղացնել ու կարգի բերել և երկու կողմերի գործակալների (վեճերը) վճռել: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, քիչ նեղութուն չէր կրում քարտուղարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական գիր էին գործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հաբել անունով մի քահանա և խոստանում էր հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարմարեցրել էր Դանիել եպիսկոպոսը, իր մերձավորը: Թագավորն անփույթ գտնվեց, և Հայաստան գալով տեսավ, որ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովվել են մեծն Սահակի և Մեսրոպի մոտ, հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին, նա նրանց պատմեց՝ ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի:

Ուստի նա Վահրիճ անունով մի մարդու, խաղունի ցեղից, որ պատվված էր Հայոց աշխարհում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափազում էր այդ գործին, պատգամավոր ուղարկեց հիշյալ Հաբելի մոտ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին և Դանիելից լավ հմտացան վաղուց գրված տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով, և բերին մատուցին մեծն Սահակին և Մեսրոպին³¹³: Որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համոզվեցին, որ այդ նշանագիրները, այդ մուրացված գծագրութունը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ հիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հնչյունները:

ՄԵԽՐՈՊՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐՎԵՑԻՆ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՇՆՈՐՀՈՎ

Արանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իջնում է Միշագետք նույն Գանիիլի մոտ, և նախկինից ավելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եղեսիա, Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մոտ, որ դիվանի պետն էր: Նա ուրախությամբ ընդունեց, և ինչքան որ հայերեն խոսքեր միտքը բերում էր՝ հավաքելով և շատ ջանք թափելով օգուտ շունեցամ հոետորք, և խոստովանեց իր տգիտությունը: Բայց նա ասաց, թե ինքն առաջ ունեցել է մի ուսուցիչ, շատ հմուտ մարդ, որ հետո ճարտարների գրվածքներն Եղեսիայի դիվանից առնելով գնացել ու քրիստոնեություն է ընդունել, անունը Ծպիփանոս: «Նրան, ասաց, փնտրիր գտիր, որ քո փափագը լցնեն»:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բաբելոս եպիսկոպոսից օգնություն գտնելով՝ Փյունիկեով անցնում դիմում է Սամոս, որովհետև Ծպիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հոտիանոս անունով, որ հունարեն գրության հրաշալի արվեստ ուներ և առանձնացել էր Սամոսում: Մեսրոպը զնում է սրա մոտ և սրանից էլ շահ չգտնելով՝ ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աչ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա³¹⁴: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հոտիանոսի հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված գրերը, հայերեն տառերը ճիշտ հանդիպեցնելով հունարենի հնչյուններին: Եվ իսկույն ձեռնարկեցին թարգմանության, խորհրդարար սկսելով (Սողոմոնի) Առակներից, ամբողջ քսաներկու հայտնի գրքերը և նոր կտակարանը փոխադրում է հայերեն լեզվի³¹⁵, նույնպես և նրա աշակերտները, Հոհան Եկեղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին, միևնույն ժամանակ իր ավելի փոքր աշակերտներին սովորեցնել տալով գրչության արվեստը:

ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՑ ԵՎ ԱՂՎԱՆՑ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արկաղը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորեց նրա որդին, որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր, նա նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վոսմշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան շահվատաց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և պարսից Հագկերտ թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց: Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները: Նա Վոսմշապուհի և մեծն Սահակի հրամանով ընտրությամբ երևիսաներ ժողովից, ուշիմ, առողջակազմ, լավ ձայնով և երկար շնչառությամբ³¹⁶, բոլոր զավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից, որոնք ձեռնադրության փոխարեն տուժեցին³¹⁷, որովհետև Կեսարիայի աթոռին ենթարկվելով՝ պետք է հունարեն դիր և լեզու գործածեին և ոչ ասորերեն:

Մեսրոպ Վրաց աշխարհը գնալով՝ նրանց համար էլ, իրեն տրված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանագիրներ, մի ոմն Ջաղայի հետ, որ հունարեն և հայ լեզուների թարգմանիչ էր, օժանդակություն գտնելով նրանց Բակուր թագավորից և Մովսես եպիսկոպոսից: Ընտրում և երևիսաներ, բաժանում է երկու դասի և նըրանց համար ուսուցիչներ է թողնում իր աշակերտներից Տեթևորձենացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Ինքն իջնում է Աղվանք, նրանց Արսվաղեն թագավորի և Երեմիա եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք հոժարությամբ հանձն առան նրա ուսումը և նրան հանձնեցին ընտիր երեխաներ: Նա կանչեց Քենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանիչի, որին անմիջապես արձակեց Սյունիքի տեր երիտասարդ Վասակը, իսկ Անանիա եպիսկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնությամբ) նա նշանագիրներ ստեղծեց Գարգարացոց այն կոկորդաձայն, կոշտ, խժական, կոպիտ լեզվի համար: Այնտեղ վերակացու թողնելով իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դռանը քահանաներ նշանակելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան և տեսնում է, որ Մեծն Սահակ զբաղված է (ս.գրքի) թարգմանությամբ ասորերենից, հունարեն չգտնվելու պատճառով: Որովհետև նախ Մեհրուժանն այրել էր հունարեն գրքերը մեր ամբողջ աշխարհում, իսկ այնուհետև, երբ Հայոց աշխարհը (երկու մասի) բաժանվեց, պարսիկ

վերակացուններն իրենց մասում ոչ ոքի թույլ չէին տալիս հունարեն սովորել, այլ միայն ասորերեն:

ԵՆ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱՆԵՅ շԵՏՈ ՊԱՐՍԻ ԾԱՊՈՒՂԻ
(ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ)

Վոամշապուհ քսան և մեկ տարի թագավորելով մեռնում է, թողնելով մի տասնամյա որդի, Արտաշես անունով: Այն ժամանակ մեծն Սահակը գնաց Պարսից Հազկերտ թագավորի դուռը՝ կապված Խոսրովին խնդրելու, որ Արտաշիի մահից հետո (կապանքներից) լուծվելով՝ արձակ պահվում էր Անհուշ բերդում Վոամի ժամանակ: Հազկերտը համաձայնելով կատարում է նրա խնդրը, (Խոսրովին) տերութունը տալով արձակում է Հայաստան: Սա խնդրեց Հրահատին, Գազավունի որդուն, որին հոր մահից հետո հանել էին Անհիշելի ամրոցից և (զորքի հետ) ուղարկել էին Սագաստանից³¹⁸ էլ այն կողմը: Խոսրովը նրան այլևս չկարողացավ տեսնել՝ կրկին անգամ միայն մի տարի թագավորելով:

Նրանից հետո Հազկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ որդուն թագավորեցրեց Հայոց վրա այսպիսի շար գիտավորությամբ, որ նախարարները դրանով նրա մոտ լինելով՝ նրան կրնտելանան խոսակցությամբ, առնել-տալով, խնձույքներով, որսի դրոսանքներով, այլև խնամությամբ, նոր ազգականութուններով կմոտենան, և գուցե հնար լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մադդեզական կրոնը, որով բոլորովին կանջատվեն հույներից: Անմիտը չգիտեր, թե «Տերը ցրվում է հեթանոսների խորհուրդները»³¹⁹, թեպետ մի առժամանակ հաջողվեց (նրա խորհուրդը): Որովհետև Համազասպը մեռնելով և Սահակը մեծ սգի մեջ լինելով՝ ոչ ոք Հայոց գնդերը չհավաքեց շմիաբանեց: Ուստի Շապուհը հեշտությամբ մուտք գործեց Հայաստան, իր հետ բերելով Հրահատին և բոլոր արքայականներին. բայց նա չկարողացավ նախարարների համակրութունը շահել, այլ բոլորը նրան ատեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խաղերի ժամանակ:

Մի անգամ դեպք եղավ հանդգնաբար արշավելու ցիսերի ե-

րամակների հետևից խորհուրդով և քարքարոտ տեղերով: Շապուհը սկսեց հետ մնալ: Ատոմ Մոկացին պարսավանքով ասաց նրան. «Գնա՛, դնա՛, պարսից աստվածորդի, եթե տղամարդ ես»: Իսկ նա ասաց. «Դու գնա, քարքարուտների մեջ արշավելը դեռի գործն է»: Մի ուրիշ անգամ դեպք եղավ եղեգնուտների մեջ կրակով կիններ որսալ: Թավ եղեգների մեջ Շապուհը չհամարձակվեց ձին լավ բշել, այնպես որ կրակը նրան շրջապատեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմն էր ընկնում ձիով: Ատոմը դարձյալ ասում է. «Պարսից աստվածորդի, ահա քո հայրն է և աստվածը, ինչո՞ւ ես վախենում»: Շապուհն ասում է. «Կատակները մի կողմ թող, նայիր որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետևից գամ, որովհետև եթե ես առաջ անցնեմ, ձիս կխրտնի»: Այն ժամանակ նրան Ատոմը նախատեց ասելով. «Մի՞թե սրանք էլ քարեր են, որ ես առաջ անցնեմ. արդ, եթե դու մոկացիներին դիվազդի ես կոչում, ես էլ սասանյաններից կհամարդի կկոչեմ»: Եվ երիվարը մտրակելով՝ կրակի միջով անցնում է ինչպես ծաղկազարդ հովիտով և աղատում է Շապուհին: Բայց գիտնալով, որ դրանից հետո Շապուհը լուռ չի մնա, անցնում գնում է Մոկաց աշխարհը:

Մի անգամ մականով խաղալիս՝ Շավասպ Արծրունուն աջողվեց գնդակը երկու անգամ խլել Շապուհից: Սա մականով նրան խփելով ասաց. «Ինքդ քեզ ճանաչի՞ր»: Իսկ նա պատասխանեց. «Այո՛, ճանաչում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սանասարի սերունդ, և իրավունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագավորի բարձր համբուրելու, ինչպես և անուն եմ կրում»³²⁰: Այսպես ասելով մեծ բամահարանքով ձիարշավի ասպարեզից դուրս սլացալ³²¹:

Մի ուրիշ անգամ էլ ուրախության խնձույքի ժամանակ Խոսրով Գարդմանացին գինով հարբած՝ Շապուհի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ էր լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով ջնար էր ածում: Շապուհը գայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բագրատունու նման, անցավ գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն առաջուց առած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ հարկադրեց քո ավելորդ խնդրը:

ՇԱՊԱՌՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱԿՈՒՅ ՀԵՏՈ ՊԱՏԱՀԱՍ ԱՆՅՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՒԻՑ
ՀԵՏՈ ԵՂԱՍ ԱՆԻՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը դուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու զորագլխին հրամայելով, որ Հայոց մեծամեծներին բռնի ու տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուհի Տիսրոն հասնելիս մեռավ Հազկերտը, նրա հայրը, տասնևմեկ տարի թագավորելով: միևնույն օրը նա ինքն էլ սպանվեց արքունի մարդկանց դավադրությամբ: Իսկ քաջ և բարեբախտ ներսես Ճիճրակացին, որ զորագլուխ էր դարձել, ժողովեց Հայոց նախարարներին իրենց զորքերով, Պարսից զնդի հետ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդունին սպանեց նրանց զորավարին. ապա իրենք էլ ցրվելով, ինքնագլուխ կերպով շրջում էին լեռներում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիներն իրենց քաջությամբ: Այս կերպով մեր աշխարհը երեք տարի անխշխան մնալով, աղմուկների և խռովության մատնված, ավերվում ամայանում էր, արքունական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի ճանապարհները կապված էին, ամեն տեսակ բարեկարգություն վրդովվում և անհետանում էր:

Նույն օրերում Պարսից վրա թագավորեց Վոամ երկրորդը, որ մեր աշխարհից վրեժխնդիր եղավ, բայց հունաց բաժնին չզիպավ, նրանց հետ խաղաղություն պահպանելով:

ՄԵՍՐՈՊԻ ԲՅՈՒՋԱՆԻՐՈՆ ՈՒՂԱՐԿՎԵԼԸ ԵՎ ՀԻՆՈ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃՆՆԵՐԸ

Երբ մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր շարիքները Պարսից բաժնում, զնաց մեր աշխարհի արևմտյան կողմերը, Հունաց բաժինը, բայց իր արժանիքին համապատասխան ընդունելություն չդատավ. ուստի Մեսրոպին և իր Վարդան թոռանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Թեոդոս կայսրի մոտ, այսպիսի թղթով. —

Սահակի թուղթը Թեոդոսին³²²

«Խաղաղասեր կայսրին, իմ տեր Ավգոստոս Թեոդոսին Հայոց Սահակ եպիսկոպոսից ողջունյա:

Գիտեմ, որ մեր նեղության համբավը հասած կլինի ինքնակալիդ լսողության, ուստի քո բարեբարության գթասրտության վրա հույս դնելով ապավինեցի ձեր ստրբ. բայց իմ վիճակում ընդունելություն չգտա այստեղի վերակացուների հրամանով: Մեզ այնքան ատեցին, որ մինչև իսկ ընդունեցին այն նշանադիրները, որ բերել էր նույն այս մարդը, որին ուղարկեցի ձեր բարեբարության մոտ. (այդ նշանապիրները) նա դուր էր երկարատև գառն աշխատանքով: Ասորաց աշխարհում: Ուստի խնդրում եմ ձեր տերության բարեհաճությունը, որ մեզ այստեղ մեր վիճակում իշխանությունից չզրկեն. հրամայեցեք, որ մեզ ընդունեն և մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական քաղաքի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում. —

Սահակի թուղթն Ատտիկոսին

«Սահակ, Հայոց եպիսկոպոս, մեր ուսուցիչ Ատտիկոսին, աշխարհամուտ դոան եպիսկոպոսին, օրհնությամբ ողջունյա:

Ձեր սրբության վրա հույս դնելով (ձեզ մոտ) ուղարկեցին, մեր աշխարհի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի դրանցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ օգնել, ինչպես ճշմարիտ սիրելի եղբայր: Ողջ եղիք»:

Անատոլիս զորավարին էլ գրում է հետևյալը. —

Սահակի թուղթը Անատոլիսին

«Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, Անատոլիոս քաջ զորավարից, ողջունյա:

Շնորհակալ եմ աստծուց, որ քեզ պատրաստեց մեր ապավինության համար, ուստի հայտնում եմ քեզ, որ մեր նեղություններին ճար գտնելու համար արքունի դուռն ուղարկեցի մեզ ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ քո քաջությունից՝ նրանց նպաստել ճանապարհորդելու: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինության համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրա մասին, ոչ փոքր ընդունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհանդակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝ արժանավորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինեի քաղաքում Ակակ եպիսկոպոսի մոտ պահում է

աշակերտների բազմութունը, որոնց (Մեսրոպ) տարիլ էր իր հետ, նրանց գլխավորի Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու վարդանին առնելով հանձնում է Գերջանի Գինդ եպիսկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացված մեծ թագավորին, ստացան, ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան այսպիսի թղթով:—

Թեոդոսի բուլքը Սահակին

«Ինքնակալ Թեոդոս Ավգոստոս և Հռոմայեցիների կայսր, Հայոց Սահակ մեծ եպիսկոպոսին ողջույն:

Մենք հաճեցանք տեսնել թղթերդ և վերահասու եղանք գրածներիդ: Քեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ գրով հարկ չհամարեցիր տեղեկություն տալ: Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում եղող ճարտարների, ինչ-որ ասորիների մոտ էիր որոնում իմաստության գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը գլուխ եկավ երկնային շնորհով, մենք գրեցինք, որ ամենայն փութաջանությամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տրվեն: Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայոց աշխարհում մի քաղաք շինել իբրև ապավինություն ձեր և մեր գործերին: Քո (պատվի) համար ստրատելատ նշանակեցինք Վարդանին, քեզ որդիացածի (փեսայի) որդուն, և Մեսրոպին գրեցինք առաջին ուսուցիչների շարքում: Ողջ եղիք»:

Ատտիկոս մեծ եպիսկոպոսն էլ գրեց հետևյալը:—

Ատտիկոսի բուլքը Սահակին

«Ատտիկոս, Կոստանդնուպոլսի ինքնագլուխ եպիսկոպոս, մեր սիրելի եղբոր, և աթոռակցին, Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջույն տերով:

Շատ գոհություն ենք մատուցանում աստծուն քո բարի համբավիդ համար այդպիսի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չհիշեցիր քո երա-

նելի նախնիքների, Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք վարմանում, թե ի՞նչպես թողիր եկեղեցու աղբյուրը, մեր սուրբ Հովհաննես հորը, որի վարդապետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լուսավորվեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր քրիստոնյաները, որի պատճառով նրան Ոսկեբերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ ձեր ծարավը կամեցաք հագեցնել անձրևի ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իդուր կրած նեղությունը՝ ձեր մեջ բղիսեց ս. հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Արդ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բորբորիտոնների ազանդը³²³ կամ հավանության բեր կամ հալածիր քո վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցինք եկեղեցիստիկոս»³²⁴:

ՄԸ

ՄԵՐ ԱՐԵՎԱՏՏԱՆ ԿՈՂՄԵՐՆ ՌԻՍՈՒՅԱՆԵԼԸ. ԲՈՒՐԻ ԽԱՂԱՅԱՆԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ

Մեսրոպ և Վարդան ստրատելատը գալով՝ Անատոլ գորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահությամբ և փութաջանությամբ գործը զլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործակալները, զբլխավորները և առհասարակ այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոծար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով հրավիրված, գալիս ժողովվում էին մի տեղ բոլոր քահանայական դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի գա միջամտե և բոլորին միաբանության բերե: Որովհետև Պարսից Վոամ թագավորը գիտնալով, որ առանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր աշխարհը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ ասպետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, Վարդան ստրատելատի եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտոններին, և եթե ոչ մեղ-

մությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության շղան, ապա շարշարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Այրարատյան գավառը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Սմբատ ասպետին ու վարդան ստրատելաին, իր թոռանը, ուղարկում է Պարսից թագավորի դուռը:

Իսկ թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ (նախարարների) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրով թագավոր է նշանակում՝ Վոսմշապուհի որդուն, Արտաշեսին, փոխելով, Արտաշի կոչելով, և նրան է հավատում Հայոց աշխարհը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց տարի:

ՄԹ

ՊԱՐՍԻ ԹԱՂԱՔԻ ՇԼՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ԹԵՄԳՈՒՊՈՒՆ

Անատոլ զորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր աշխարհը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Կարին գավառին՝ այնտեղ շինելու արգավանդ, շատաշուր և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում են Եփրատի մի քանի աղբյուրները և հանգարտ հոսանքով առաջ գնալով ծովանում են, ճահճի տեսք ստանում: Այստեղ անհաշիվ քանակությամբ ձկներ են լինում և զանազան տեսակ թռչուններ, որոնք սնվում էին այնտեղ, որոնց ձկերով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնուտներ մեծ քանակությամբ եղեգով: Դաշտերում բուսնում են բարձր խոտեր և առատաբեր սերմատու բույսեր: Լեռները լիքն են կրճղակաբաշխ և որոճող երեքներով: Բազմությամբ ահում են այգտեղ ընտանի եղջյուրավոր անասուններ, հաղթահասակ, խոշոր, լիքը մարմնով և պարարտ:

Մի գեղեցկագիր լեռան ստորոտում գտավ մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ մաքուր ջրերով, և այգտեղ գծեց քաղաքի տեղը: Նրան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խորը դրեց պատվարի հիմքը, նրա վրա ահագին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Թեոդոս՝ Թեոդոսի պատվին: Սրանից այն կողմը շինեց ժայռաձև աշտարակներ³²⁵, նավերի

ցուռկների նման, և անցքեր՝ ներս ընկած խորշերով, որոնք դեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև դեպի հյուսիսային գաղտը (նայող կողմում): Իսկ արևելք ու արևմուտք (գարձած կողմերում) կանգնեցրեց բոլորակաձև աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ավգոստիոն, Ավգոստոսի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մտցրեց քաղաքը: Քաղաքը լցրեց զենքերով ու պահապան զնդերով և կոչեց Թեոդուպոլիս, որպեսզի քաղաքի անունը հիշելով անմահ մնա (թագավորի) անունը: Իսկ բխող ջերմուկները վերևից ծածկեց տաշած քարերով:

Կ

ՄԵՍՐՈՊԻ ԿՐԿԻՆ ՔԱՐՈՋՁՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ ԲՅՈՒՋԱՆԳԻՈՆ ԳՆԱԼԸ

Մեսրոպը մնալով Շաղգամք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց: Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով— Սպերում Դևոնդին և Ենովքին, Գերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում Գանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել: Երանելին նրանց բնաջինջ արավ՝ հայրաբարո Գոթի, Շաբիթի որդու օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ շարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության քերեց և քշերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը հավատալով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դառնում է Գարդմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նըրանց էլ գտնելով՝ ուղիղ ճանապարհ է բերում, նորից ուղղության բերելով Գարդմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է Գուգարացոց Աշուշա բղեշխը, խրճող-

րելով որ նույն գործի համար զա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրը գավառը: Այնտեղ գնալով՝ նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, քան մյուս աշակերտածնեիրին: Այս ժամանակ Վրաստանում թագավոր էր նստել մի ոմն Արծիլ:

Այնուհետև Մեսրոպը հետ եկավ, և նա ու մեծն Սահակ նույն աշակերտներին, Հովսեփին և նրա մյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եղնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եղեսիա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շտառով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրիչ թղթեր ստանալով՝ իբր թե մեծն Սահակ և Մեսրոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, առանց ուսուցիչների հրամանին, այնտեղից ուղղակի շվեցին գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի. և հունարեն գրագիտության լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ էլան գնացին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են գալիս նաև Հովհանն ու Արծանը, որոնց Սահակն ու Մեսրոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել, բայց նրանք դանդաղ ուղևորվելով և ծուլաբար տնտնալով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ ընդունելություն ցույց տվեց բյուզանդացոց Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:

40

ԵՓԵՍՍՈՒ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԳՈՒՄԱՐՎԵՑ ԱՄԲԱՐԻՇՏ ՆԵՍՏՈՐԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Այս ժամանակները բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը նստեց անարժանաբար ամբարիշտ Նեստորը և հրեական հասկացողության հետևելով հայհոյեց ամենասուրբ կույսին, (ասելով թե) նա մարդածին է և ոչ աստվածածին: Որովհետև, (ասում էր նա), ծնվածը նրանից սկիզբ առավ. ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին. այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը զառնում է շորորդություն: Այս առիթով

Ասիայի ժովհանայաց Եփեսոս քաղաքում ժողովվեցին գրավոր վավերագրների ընթերցմամբ սուրբ հայրերը.— Կելեստինոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղը՝ Աղեքսանդրիայի, Հոբնաղը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմնոնը՝ Եփեսոսի, Պավղոսը՝ Հեմեսու, Թեոդոտոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք Նեստորին նզովելով՝ մի որդի աստծու գավանեցին մեր տեղ Հիսուս Քրիստոսին, և ամենասուրբ Մարիամ կուսին (ղավանեցին) աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում շարտահանեցին մեծն Սահակ և Մեսրոպ, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկղոս՝ Կոստանդնուպոլսի և Ակակ Մելիտինեի եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե շարափառ աշակերտներից ոմանք եկել էին Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մամուեստացու³²⁷ գրքերը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր եղել և Թեոդորի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան մեծն Սահակին և Մեսրոպին Տարսնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլ և ս. գրքի ստույգ օրինակները:

Մեծն Սահակ և Մեսրոպ ընդունելով (ս. գրքի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով: Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին³²⁸ տեղյակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով մեծն Սահակ և Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ձեմարանում կատարելագործվելու³²⁹:

41

ՌԵՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ³³⁰, ԵՐ ԵՎ ՌԵՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՉՈՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶԱՐԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՐԲ

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և ըննում են մաթեմատիկական գիտությունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսինը լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արփային երկնքից. այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս

են ստանում արեգակից ըստ դասի, ըստ շարժման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք էլ մեր հողերը հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցուլանալով, հարավային կողմերը շրջագայելով հասանք Եդեսացոց քաղաքը, թեթևակի նավեցիք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից անցանք սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղեստինացոց ուսմամբ պարապելու:

Այսպիսի շրջագայությունը մտանք Եդիպոսոս, այն հռչակված աշխարհը, որ զերծ է անշափ ցրտից և տոթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում զետեղված լինելով, ամենատեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձեռագործ նեղոսով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է տալիս, այլև ընդունակ է իրենից մատակարարելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում է երկրի շրտությունը կամ խոնավությունը՝ մշակության համար. և ինչ բան որ երկրումը չկա, գետը հեշտությունը բերում է և առատություն է սփռում՝ ինչպես կղզու վրա, պատում է երկրի շուրջը և բոլոր տեղերով հոսում է, տասներկու վտակի բաժանվելով: Այստեղ հարմարավոր դիրքում շինված է մեծն Աղեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով. և շինված է արհեստական լիճ³³¹, որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում, թե՛ այնտեղից, ուր լճի ջրերը զեպի ծովն են հոսում, և թե՛ ծովին մոտ տեղերից. այսպես հաճախակի քամիներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

Այժմ³³² այս (քաղաքի) առաջը չի նստում Պղոտնիոսը իր հինգ զազաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր ավետարանի քարոզչությամբ. չկան վիշապի ցեղից դյուցազունների գերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ էլ Տուբի ամսի քսանհինգին խեղաթյուրված տուն է կատարվում, — բեռնակիր անասուններին պակեկով, լորտուներին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բաժանելով, — այլ նույն Տուբի ամսի տասնևմեկին աստվածահայտնության տուն է կատարվում, գովում են հաղթող նահատակներին, օտարներին ընդունելություն են անում և աղքատներին տուրքեր բաժանում: Այլևս չեն զոհում Սարապիսի շար դևին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարագ են մատուցանում. այլևս չեն հարցնում պատգամ Պրոգեխադ սանդարամետից³³³, այլ սովորում են պես պես գիտություններ նոր Պղատնից³³⁴, իմ ուսուցից, որին անարժան աշակերտ չհանդիսա-

ցա և ոչ էլ արվեստ ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով: Կամենալով նախով էլլադա³³⁵ գնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցիք ընկանք Իտալիա, սուրբ Պետրոսի և Պողոսի հանգստարանները ողջունեցիք և երկար շնացիք Հռոմայեցիների քաղաքում. էլլադալով անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացիք Աթենքում: Չմեռն անցնելուց հետո ճանապարհ ընկանք Քյուզանդիոն, մեր հայրենիքին փափագելով:

ԿԳ

ՀԱՅՈՑ ՉԱՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ ԿՈՐԻՍՏԸ ԵՈՐՇՅՅԻՆ

Բայց Հայոց Արտաշէր թագավորը սկսեց թաղվել անշափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշէրի) վրա շարախոսեն Պարսից թագավորի առաջ. իրենց թագավորին դեն գցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (մեծն Սահակ) ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք գտնենք Հունաց Թեոդոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ թե անօրենների մատնել, ծաղր ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք (այս) չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ զահավեժ անեմ: Եթե հավատացյալ թագավորի առաջ (պետք լինեք գնալ), կփութայի չէի հապաղի, հուսալով, թե գլորվածին ոտքի (կարելի է) կանգնեցնել. այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում, համաձայն այն խոսքին, թե մի՛ մատնիր զազաններին մի անձ, որ խոստովանում է քեզ³³⁶: Որովհետև նա դրոշմված է ավազանով. թեպետ անառակ է. նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է. մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ. վարքով զեղի է, բայց ոչ կրակապաշտ. նա թուլու-

թյուն ունի դեպի կանայք, բայց տարերքներին չի երկրպագում: Եվ ինչպե՞ս կարելի է այդ իմ ախտավոր ոչխարը փոխել առողջ գազանի հետ, որի հենց առողջությունը մեզ համար պատուհաս է»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անհիղքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստե, միաբերան ասում են. «Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա շթագավորե, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությամբ ելան գնացին Պարսից Վոամ թագավորի մոտ, միտմն փառամով քահանայի Արծկեացի Սուրմակի հետ, շարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա, և մեծն Սահակի վրա, թե Քիրանք հույների կողմն են թեքվել³³⁷:

ԿԳ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆ ԿԱՄԲՈՎ ԵՎ
ՆՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԻ ԱՆԱՐԿՎԵԼ

Այն ժամանակ Պարսից Վոամ թագավորը դուռը կանչեց Հայոց Արտաշիր թագավորին և մեծն Սահակին, և նրանից խնդրում էին, որ Արտաշիրին ամբաստանե. իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, շար կամ բարի: Ապա (Վոամը) հրամայեց Արյաց հազարապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իրրև ազգական, նրան սիրելարար խրատ տա և համոզե: Ծվ նա հրապուրիչ խոսքերով ասում էր. «Որովհետև դու ինձ արյունակից ես և հարազատ, ուստի թո բարին մտածելով ասում եմ. թե այժմ միայն միաբանիս նախարարների հետ, Պարսից թագավորից մեծարանք կգտնես, և նա թո թոռանը, Վարդանին, Հայաստանի վրա կնշանակե՝ հավասար և համապատիվ մի թագավորի»: Բայց նա հանձն չէր առնում և ասում էր. «Ի՞նչպես կարող եմ ես ընկերի մասին շարախոսել փառասիրությունից կամ իշխանասիրությունից (զրդված), կամ ինչու՞ եք դուք այդպես ցանկանում Արտաշիրին զահընկեց անել: Ինձ բոլորովին հայտնի չէ թե նա ապստամբության խորհուրդ ունեցած լինի. իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ վարքի համար, նա դրանով պետք է պատվի արժանանա ձեր կողմից, ըստ ձեր անմար-

րասեր օրենքի, թեպետ մերով դատապարտելի է: Ինձանից համենայն դեպս դուք ոչինչ չեք լսի»:

Այն ժամանակ Վոամը զայրացած մեծ հրապարակում քննություն է կատարում, և ուշադրություն շղարձելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարությամբ լսում էր շարախոսների ասածները, մանավանդ Սուրմակի աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամաբար տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել հպիսկոպոսության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից զրդված իր լեզուն սատակիչ սուր դարձրեց: Վերջապես Վոամը հրամայեց՝ Արտաշիրից թագավորությունն առնել և նրան (Պարսկաստանում) արգելել և նրա ցեղի բոլոր գույքը արքունիք գրավել. նույնպես և մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը արքունիք գրավել, և նրա փոխարեն հպիսկոպոսապետության աթոռը տալ Սուրմակին: Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարգևներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիհրշապուհ:

Բայց Սուրմակը (պաշտոնում) մնաց մի տարուց ոչ ավելի և հենց նույն նախարարների ձեռքով աթոռից հալածվեց: Նա հետո իր Բզնունյաց գավառի հպիսկոպոսությունն ստացավ Պարսից թագավորից՝ ժառանգաբար նստելու: Իսկ մեր նախարարները Վոամից խնդրում էին ուրիշ աթոռակալ. և նա տվեց մի ոմե՝ ասորի Բրքիշոյի: Սա եկավ վատթար ընկերակիցներով, հեռք բերեց տանտիկին կանայք, վարում էր անժուժկալ շուայլ կյանք, հափշտակում էր վախճանված (հպիսկոպոսների) վիճակները: Այսպես վարվեց նա երեք տարի: Նախարարները շկարողանալով այս տանել՝ նորից Վոամին աղաչեցին՝ նրան փոխել և տալ մի ուրիշ մարդ ըստ իրենց վարք ու բարքի, կեսն էլ խնդրում էր մեծն Սահակին:

ԿԵ

ՄԵՍԵ ՄԾՀԱԿԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ ԱՐԱԿԵԼԸ ԱԹՈՌԱԿԱԼ ՇԱՐՈՒՆԻ 269
ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, Հայոց նախարարները երկու (խմբի) բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին Պարսից թագավորից աթոռակալ խնդրելու, — Արծրունյաց տեր Վաչեն և Աշոցքի տեր Հմայակը, ում որ թագավորը կամենա, իսկ Ապահունյաց տեր Մանեհը և Արշա-

բունյաց տեր Սպանդարատը՝ Մեծն Սահակին: նաև Հունաց Անատոլ գորավարը Կարինից ուղարկեց Կուկայափճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա Հունաց բաժնին: Եպիսկոպոսների բազմությունն էլ, Երանելի Մեսրոպի և եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրուկ քահանային, Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշատ գյուղից: Վուամը համաձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու.— եպիսկոպոսապետության աթոռի համար նշանակեց Շամուել անունով մի ասորու, որպեսզի մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա գործը.— ընկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին: Իսկ մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի գյուղ նրա (կաթողիկոսական) տանից, որպեսզի նստի միայն իր վիճակում, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհոժարի Շամուելը:

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամբոխ ատյանում և ասում. «Երդվեցնում եմ քեզ քո հավատով, որ հավատարիմ մնաս մեր հպատակության մեջ, ապստամբության խորհուրդներ չտածես՝ խարվելով Հունաց մոլորական հավատակցությունից, պատճառ դառնալով, որ Հայաստանը մենք կորուստի մատնենք, և մեր բարեբարությունը շարունակության փոխարկես»: Այն ժամանակ ոտքի կանգնեց մեծն Սահակը, պարկեշտ և նազելի դիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացության ժամանակ, համեստ հայացքով և ամփի համեստ ձայնով, և սկսեց ճառել իր հպատակության երախտիքները և նրանց ապերախտությունը դեպի ինքը. միևնույն ժամանակ երևան հանեց նրանց կեղծավոր անուշ խոսքերն ու դառն խորհուրդներն ու շար գործերը. սրա հետ միասին նա ընդդիմախոսեց այն անմիտ հայհույությունը, որ արտահայտեց (թագավորն)՝ ասելով «մոլորական հավատակցություն», և նրանց պաշտամունքը խայտառակելով՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի աստվածաբանությամբ, որքան որ հեթանոսները լսելիքը հանդուրժում էին, և ոչ թե պայծառ դավաճությունը ամբողջովին պցեց անհավատների առաջ ծաղրելու համար, ինչպես մարգարիտը խոզերին ոտնակոխ լինելու. բայց այնքան կայծակի պես ցուլացրեց, որ մոզերի լեզուները մոծիր կտրեցին, և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և ատյանում եղած բոլոր բազմությունը,

բարեկամ պարսիկները, ականջները ցցած լսում էին ուշադրությամբ, այնպես որ Վուամը հրամայեց շատ արծաթ տալ նրան իր-րև ճարտարախոս ու խիզախ հոետորի, որ այնպիսի թագավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարձակությամբ:

Բայց նա լընդունելով՝ ասաց իր ազգակից Սուրենյան Պահլավին. «Նրա արծաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համոզիր, որ այս երկու բանը կատարե ինձ համար. նախ՝ հրամայե, որ Հայոց նախարարների գահը³³⁸ մնա այնպես, ինչպես սահմանվել է Արտաշիրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարզպաններն իրավունք չունենան, շափազանցացրած ղեկուցումներ տալով, կամայականորեն փոփոխել: Եվ կրկորդ՝ որ իմ և քո ազգականի, երիտասարդ Գազավոնի³³⁹, Հրահատի որդու տունը վերադարձնե, եթե ոչ իր տեղը տալով,— քանի որ նա ատում է Արշակունի անունը,— գոնե նախարարների կարգի մեջ մտցնելով, ինչ տեղում որ ինքը կամենա, ինչպես (արավ) նրա ազգակից Կամսարականին կամ Ամատունուն, սրանց հայրենական գահից Կամսարականին կամ Ամատունուն, սրանց հայրենական գահից և առաջնակարգ պատվից իջեցնելով ստորին աստիճանի. կամ գոնե արքունական գործակալությունը հավատա նրան (Ամատունուն) և զավակներին համանման վստահությամբ, մինչև որ աստված քաղցրանա և նրան նորից տա հայրենական գահը որևէ թագավորի ձեռքով: Արդ՝ շանա՛ նրան համոզել ճարտար միջնորդի նման»:

Վուամը համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել. և նրա թոռան, Վարդան ստրատելատին, նորից հաստատելով իր Մամիկոնյան ցեղի տերություն մեջ, արձակում է Հայաստան վերադառնալու:

Բայց եթե մեկն ասե, թե մենք պետք է գրեինք մեծն Սահակի խոսածները Պարսից ատյանում, թող նա գիտենա, որ ամբողջն իսկությունամբ մեր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և մենք չենք հոժարում հյուսել այս պատմության մեջ: Որովհետև ես էլ մի մարդ եմ ծերացած և հիվանդոտ և թարգմանություններից անպարապ. ես միտքս դրի միայն շտապել, առանց խոսքի մաքրության հետևելու, որպեսզի քո կամքը կատարված լինի, և ես ազատվեմ քո ստիպողական խոսքերից և ազալանքներից. քեզ էլ ես մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հավասար, և ոչ թե, ինչպես քերթողներն ասում են, որ իշխաններն աստվածների զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ՄԵՏՆ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆԱՐԺԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԻՑ ԵԱՄՈՒՅԸԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Շամուելը գալով գրավեց եպիսկոպոսապետութեան աթոռը, և հետեւեց Բրքիշոյի վարքին, ագահութեան կողմից նրան գերազանցելով. որովհետեւ նա հափշտակում էր միայն վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները, իսկ սա՛ նաև կենդանիներինը, որովհետեւ մեռածների սեղ նոր (Եպիսկոպոսներ) ձեռնադրել թույլ չէր տալիս մեծն Սահակին, իսկ կենդանիներին էլ, չնչին պատճառներ պտնելով արքունական հարկերի խափանման մեջ, հալածում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում էր: Ուստի նա ատելի դարձավ բոլոր եպիսկոպոսներին և արհամարհվեց, այնպես որ թեկուզ բյուրավոր շարքներ նրանից կրեին, չէին գալիս նրա մոտ, բացի այն Սուրմակից, որի վիճակը նույնիսկ մեծացրեց, արքունական հրամանով շատերի վիճակները խլելով ու նրան հանձնելով: Ուրիշ եպիսկոպոսներ էլ, նրան նախանձելով, հանդրգնեցին նույն բանն անել, Պարսից թագավորին դիմելով իրենց իշխանների միջոցով:

Իսկ մեծն Սահակը շղագարեց հոգևոր կաթով սնուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց վաղարշապատ քաղաքի կաթողիկե եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրևանդ գավառում³⁴⁰, այն տեղում, ուր երկնքից լույս ծագեց՝ երբ սուրբն Գրիգոր մկրտում էր Տրդատ թագավորին և բոլոր հայերին:

Բայց Շամուելը հինգ տարի ապրելով մեռավ մեր աշխարհում: Այն ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովեցին, գնացին մեծն Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց հանցավորությունը և աղաչում էին, որ նորից գառնա իր աթոռը. խոստանում էին, որ Պարսից թագավորից նրան հաստատել կտան, և բոլորը կնքում էին ուխտի գիր, որ նույն իշխանությունը նրա թոռներին կտան՝ ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առնում: Նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց նրանց այն տեսիլը, որովքնի մեջ շատ ժամանակ առաջ հայտնվեցին ապագայում գալիքները: Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ցեղից քահանայապետությունը դադարեց, արտասվեցին, վաչ տվին իրենց, համաձայն ավետարանի խոսքին, թե «Դայթակղությունը պետք է գա, բայց վա՛յ նրանց»:

որոնց ձեռքով կգա գայթակղությունը»³⁴¹, և թողին նրա կամքին:

43

ՄԵՏՆ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆՆԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈԽՎՆԸ

Վրամը քսանևեկ տարի Պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռնում է, տերությունն իր Հազկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտությունը մոռանալով, հենց թագավորելուն պես դիմում է Մրժքինի մոտ եղած Հունաց զորքերի վրա, Ատրապատականի գրնդին էլ հրամայում է մեր աշխարհը մտնել: Սրանք եկան և անկարգ կերպով բանակ դրին Բագնաց ավանի (Բագավանի) մոտ:

Այս ժամանակ մեծն Սահակի վրա մահվան հիվանդություն հասավ. աշակերտները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գյուղը, իբրև մի ավելի սովոր և Պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղություն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիսունևեկ տարի եպիսկոպոսապետություն անելուց հետո, սկսելով Հայոց վերջին Խոսրով թագավորի երրորդ տարուց մինչև Պարսից Հազկերտ Երկրորդ թագավորի առաջին տարվա սկիզբը, նավասարդ ամսի վերջին, իր ծննդյան օրը: Որ մահանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը, պատվեց պատկերը, պատկառեց կոշումից, կյանքից կյանք փոխադրվեց, և այնպես կենցաղավարեց այնքան տարի, որ ծերությունից ոչ մի տեսակ պակասություն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ ախտի ենթարկվեց: Նրա մասին պետք էր փառավոր ճառ գրել, զրվատել մեր սուրբ հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց որպեսզի գլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձուրյթ չպատճառե, ուրիշ տեղի և ժամանակի կթողենք այս բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել³⁴²:

Բայց նրա պատվական մարմինը վերցրին նրա սարկավազապետ Երեմիան իր աշակերտակիցներով և նրա հարսը, Մամիկոնյան տիկինը, Դատրիկ անունով, որ Վարդան ստրատելատի կինն էր, տարան թաղեցին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ գտնվում է Տարոն գավառում: Նրա աշակերտները, կրոնավոր սպուղները իրենց գավառները ցրվելով՝ վանքեր հիմնեցին և եղբայրներ ծնողվեցին:

ՈՂԻ ԶԱՅՈՑ ԹԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՑԱՑ ՑԵՂԻՑ ԴԱԳԱՐՆՈՒ
ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՐԻ ՏՆՉՄԻՑ

Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ. վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությունը շարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանայց եկեղեցիդ, բեմիդ բարեզարդությունից անշքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանդիստ ջրերի մոտ սնվելիս³⁴⁵ և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ գայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և զահավեժ տեղերում:

Ծրանի՛ առաջին և երկրորդ փոփոխություններին³⁴⁶, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացվեցին, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ուղղախոհությունը պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնաբար ասաց³⁴⁷: Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրեկանի նման հանդգնաբար հարձակվեց քո անարատ առաքատի վրա, դու, հարսդ, շապկանվեցիր. թեպետ բռնի կերպով փեսան վտարվեց — երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարգեցին, միանգամայն և խորթները արժանապես օտար հորը և եկվոր խորթ հորը, — բայց դու այս անգամ էլ ամեն բանով լքված չմնացիր. ակնկալելով քո (փեսայի) դարձին, դու հովվակցի ձեռքով, մանուկներիդ փայփայեցիր, ոչ ինչպես տագերոջ, այլ ինչպես նույն զավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով³⁴⁸. Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլևս չկա դարձի ակնկալություն, որովհետև մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու գործակցի հետ:

Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աբրահամի զոգում հանգչել և շուրջը հրեշտակների խմբեր տեսնել: Բայց դո՛ւ ես, որ այրիությանդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զոկվեցինք հայրական խնամակալությունից: Որովհետև այնպես չէ (մեր վիճակը), ինչ որ հնումը (Իսրայելացոց) ժողովուրդն ուներ, այլ մեր թշվառությունն ավելի է³⁴⁹: Որովհետև Մովսեսը վերացվում է, բայց Հեսուն չի հաջորդում, որ և

Սուրբ Սահակի վախճանվելուց վեց ամիս հետո, մեհեկան ամսի տասներեքին, երանելի Մեսրոպն էլ այս աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, գերազանցելով բոլոր առաքինի մարդկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային: Որովհետև ամբարտաճանությունը և մարդահաճությունը նրա վարքում կրեք տեղ չգտան, այլ հեզ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երեվում էր բոլորին՝ երկնայինների սովորությամբ զարգարված: Որովհետև նա հրեշտակի տեսք ուներ, ծննդական միտք, պայծառ էր խոսքով, գործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ:

Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել³⁴³, խոսքս կդարձնեմ նրա մարմնի հուզարկավորությանը: Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի ձևով աղոտ լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հոգին ավանդեց. և շուտով լանհեռացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ բոլոր բազմությանը³⁴⁴, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու (տեղի) պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբի. մի մասն առաջակում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, սրբերի հանգրստարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հղոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին հավատացել մեր Հայոց աշխարհի հազարապետությունը: Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուզարկավորությամբ տարավ իր գյուղը, Օշական: Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը զագաղի վրա գնում էր դեմ հանդիման բոլոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր թաթիկը, որից հետո նշանն աներեվույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետության աթոռը իրրև տեղակալ նստեց երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերտը, Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորից էր, Հողոցիմ գյուղից:

ուշնորհ գեպի Ավետյաց երկիրը: Ռորովամն իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան փոխարինեց նաբատի որդին, և աստուծու մարդուն ոչ թե առյուծը ոչնչացրեց, այլ հասուն տարիքը: Եղիան համբարձավ, բայց Եղիսեն շինաց կրկնակի հոգով՝ Հեուին օծելու, այլ գեռ Ազային էլ հրավիրվեց Իսրայելին կոտորելու: Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զորարարել, որ տերութունը նորոգե: Անտիոքոսը բռնադատում է թողնել հայրենի կրոնը, բայց Մադաթիան չի դիմադրում. պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակարեն չի փրկում: Այժմ ներսը կոհվեց, որսից արհավիրք. արհավիրքը հեթանոսների կողմից և կոհվեց հերձվածողների կողմից³⁵⁰, և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավա՛ղ այս զրկանքներին, ավա՛ղ այս թշվառ պատմության: Ի՛նչպես դիմանամ այս ցավերին, ի՛նչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս (իմ պարտքս) հատուցանեմ այս խոսքով, (իմ) ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց տված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու³⁵¹: Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեն իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքներում պարել, խիզախ և արագ շարժումներով, և առաջատի երգեր երգել:— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն և օրհնությունը:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ո՛ր է այն քաղցր աչքերի հանդարատությունը ուղիղների համար և ահավորությունը շարերի համար. ո՞ր է այն զվարթ շրթունքների ծախսը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ո՞ր է այն բարյացակամ սիրտը, որ արբանյակներ էր գրավում. ո՞ր է երկայն ճանապարհները հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանգրստացողը.— կորա՛վ ժողովուրդը, ծածկվե՛ց նավահանգիստը, լքե՛ց օգնականը. լռե՛ց խրախուսիչ ձայնը:

Ո՞վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր աշակերտիս առաջադիմությամբ, ո՞վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՛ մասամբ իր որդուց հաղթվելով: Ո՞վ պետք է զսպե առողջ վարդապետության հակառակ

դուրս եկողների հանդիսությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը³⁵², ամեն բանի նրանք հավասարապես դժվարանում են, և իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելի ու արհամարհելի, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ (մարդկանց): Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնե սաստելով և մեզ սիտփե գովելով և չափ դեռ խոսքի և լռության:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տխրալից և սգավոր խոսք ասել: Եվ շփոթեմ, ի՛նչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՞ւմ արտասվեմ.— արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորի՞ն, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն զցվեց և նախքան մահով մեռնելը անարգարար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որ զլխից վերջվեց փառավորող գեղեցիկ կենցաղովտ պսակը. արդյոք իմ հո՞րն ու քահանայապետին, այն վսեմ միտքը, լի կատարյալ խոհականությամբ, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուռը հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս (ընթացքին) և սանձահարում էր օտարոտի (մտքեր հայտնող) լեզուները, թե ինձ, նրա հօգու խանդից զրվածիս ու տնանկիս. արդյոք իմ ծնողի՞ն, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոտքում էր արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր ընդամբարըշտությունը, թե ինձ, նրա խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս. արդյոք մեր աշխարհին արդեն եկա՞ծ ազեղները, թե ապագայում սպասվածները:

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՝ մասնակցելով մեր տրտմությանը, ո՞վ մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու Զարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր, և ողբա՞³⁵³ մարգարեանալով հանդերձ ինչ թշվառություններ որ կրեցինք և դեռ պիտի կրենք. գուշակի՛ր, որ ագետ հովիվներ պետք է երևան գան, ինչպես (գուշակեց) Զաքարիան Իսրայելացիների համար:

Ուսուցիչները՝ տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ ասածուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ սուրբ հօգով. ոսկեսեր, նախանձուտ, թողած հեզությունը, որի մեջ աստված է բնակվում, և զայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրոնավորները՝ կեղծավոր, ցուցամուլ, սնափառ, պատվասեր, քան աստվածասեր:

Վիճակավորները՝ հպարտ, դատեր սիրող³⁵⁴, դատարկախոս, ծուլ, գիտութուններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգութուններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ փութաշան, որոնք դեռ շտվորած՝ աստվածաբան են:

Ժողովրդականները՝ ամբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասագործ, ժառանգությունից փախչող³⁵⁵:

Ձինվորականները՝ անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծուլ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմուլ, հելուզակ³⁵⁶, ավազակների բնութենակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ագահ, հափշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղասեր, ծառաներին համամիտ:

Դատավորները՝ տմարդի, սուտ, խաբող, կաշառակեր, իրավունքը շպաշտպանող, անհաստատ, հակառակող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ աստված մեզ անտես է արել և տարբեր փոխել են իրենց բնությունը.— գարունը երաշտ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև Քամիները՝ բուքեր բերող, խորշակի փոխված, ցավեր տարածող. ամպերը կայծակների թափող, կարկտաբեր. անձրևներն անժամանակ և անօգուտ. եղանակը դաժան, եղյամ բերող. շրերի անօգուտ ավելանալը և չափից դուրս պակասելը. երկրի պտղաբերությունը նվազած, անասունների աճելությունը պակասած, այլև երկրաշարժներ և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խոտվություն, համաձայն այն խոսքին, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա³⁵⁷:

Որովհետև (մեզ) տիրեցին խստասիրտ ու շար թագավորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բեռներ են բարձում, անտանելի հրամաններ են տալիս: Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները զորացած. հավատը ծախվում է այստեղի ունայն կյանքի համար: Ասպատակություններ են գալիս անհատնում, շատ տեղերի վրա, տները

գերվում են, ստացվածքները հափշտակվում, դիտավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, զեպի օտարություն են աքսորվում ազնվականները, անթիվ նեղություններ են կրում ուսմիկները, առնվում են քաղաքներ, քանգվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սովի և հիվանդությունների և բազմատեսակ համաճարակների³⁵⁸, Աստվածապաշտությունը մոռացված է, դժոխքի ակնկալություն:

Որից փրկե Քրիստոս աստված մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությամբ երկրպագում են նրան: Նրան փառք բոլոր ստեղծվածներից, ամեն:

Ավարտվեց Եբուդ գիրքը, որով վերջանում է Հայոց մեծերի պատմությունը:

Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ՄՈՎԱՅՆ ԽՐԻՍՏԻԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Բնագիրն ունի «Մենդարանութիւնն Հայոց մեծաց», որ մենք թարգմանեցինք Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը, այսինքն Հայ նահապետների և թագավորների ճյուղագրութիւնը, ինչպես որ է իրապես Պատմութեան Ա գիրքը: Ուրիշները թարգմանել են «Родословие Великої Армении» (էմին), որովհետեւ երկրի կամ ժողովրդի ծննդաբանութիւն չի լինում առհասարակ, և երկրորդ՝ որ Պատմաճարը (Մովսես Խորենացին) գրում է ընդհանուր Հայաստանի Պատմութիւնը և ո՛չ թե միայն Մեծ Հայքի, որ աններելի կլիներ:

2. Բնագրում՝ «մեք, որպէս ասի, պատկեր աստուծոյ»: Ակնարկութիւն է Մենդ. Ա 27, որտեղ ասված է, թե աստված մարդուն ստեղծեց, զբոս պատկերի իրում, ըստ պատկերի աստուծոյ արար զնա»: Իսկ շարունակութեան մեջ «Առաքինութիւնն քանականին է խոհականութիւն» հիշեցնում է Արիստոտելի «Յաղագս առաքինութեանց» զբովանջի հետևյալ ֆրազը. «ես է խոհմտութիւն աստեքինութիւնն բանականին»: (Տե՛ս Կորյուն, Մամբրե, Դավիթ, Վե՛ն. 1833, եր. 629):

3. Նախարարութիւն կազմված է նախարար բառից: Նախարար բառի ծագումը շատ տեսակ բացատրել են դանազան գիտնականներ (տե՛ս Արմատ. բառարան): Ամենից հավանական է Մեյլի բացատրութիւնը, ըստ որի այս բառը ծագել է իրանական *naxarāra* բառից, որ նշանակում է ցեղապետ. (սկզբնապես եղել է նահարար), որից մնացել է նահապետ=ցեղապետ, որ հետո փոխվել է նախարար:

Ըստ նշանակութեան նախարարը համապատասխանում է եվրոպական ֆեոդալին: Նախարարը բարձր ազնվական է, ավելի կամ պակաս ընդարձակ երկրով, որ ժառանգաբար անցնում էր հորից որդուն, իբրև մայորատ: Այս իր իշխանութեան մեջ նախարարը զանազան տեսակի հարկեր էր հավաքում իր ժողովրդից, դատաստան էր անում, հավաքում էր զորք և ընդհանրապես կառավարում իր երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իր զորքով գնալ թագավորի կողին: Արշակունի, Բագրատունի թագավորներն ևս նախարարներ էին, բայց մյուսների մեջ նախապատիվը և ունեին ավելի ընդարձակ կալվածքներ և ավելի զորք:

Նախարարները լինում էին ավագ (կամ մեծ) և կրտսեր՝ նայելով իրենց

երկիրների ընդարձակութեանը, իրենց պահած զորքի քանակութեանը և իրենց գրաված գահին:

Նախարարն իր ընտանիքով (եղբայրներ, որդիք, թոռներ) հին լեզվով կոչվում էր ազդ (սազդ Բագրատունեաց). այսպէս Սիւնեաց և այլն): Այս ազդ բառը մենք թարգմանեցինք ցեղ, շրջոթիւն համար՝ սազդ բառի այժմյան ընդհանուր նշանակութեան հետ: Դարերի ընթացքում սազդը բազմաանալով և ճյուղավորվելով՝ առաջ էին գալիս ընտանիքներ, որոնք թեպետ այդպիսի էին ծագում, բայց շատ հեռացել էին և խզել էին կապը սազդի բուն ներկայացուցիչների հետ: Այսպիսի ընտանիքները կոչվում էին սոռհմա: Այնպես որ անուններ թվարկելիս՝ նախ հիշում են «այսպէս Արծրունեաց» (այս ոք), և շարունակութեան մեջ, վերջը՝ «ի տոհմէն Արծրունեաց» (այս ոք): Բայց սոռհմը հաճախ գործ է անվում և ավելի ընդարձակ մտքով պարունակելով թե՛ սազդը և թե՛ նրա հեռավոր ճյուղը՝ տոհմը:

Նախարար բառը հին հնդկականները գործ էին անում որոշ անձի դասակարգը նշանակելու համար. բայց անհատներն իրենց պատվի տիրադատով կոչվում էին տանուտեր, սեր, նահապետ, իշխան: Խորենացին ավելի հաճախ գործ է անում տանուտեր բառը, Եղիշեն, Փարպեցին՝ իշխան բառը: Այս տիրադատ կրում էր նախարարական ցեղի անդամներից միայն մեկը, որի ձեռքումն էր իշխանութիւնը. մյուս տղամարդիկ (իշխանի եղբայրները, որդիները, հորեղբայրները և այլն) կոչվում էին Սեպուհ:

Հայաստանի նախարարութիւնների և նախարարների մասին ամենից մանրամասն և լավագոյն ուսումնասիրութիւնը գրել է Ն. Արնսը «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատութեան մեջ:

4. Պտղոմէոս Երջարասեր, Եգիպտոսի թագավոր (285—247 ն. թր.), հաջորդ Պտղոմէոս Սոտերի, Աղեքսանդր Մեծի զորավարի և Պտղոմէոս հարբատութեան հիմնադրի Պտղոմէոս Եղբայրասերը (Տեգնութեանը այսպես կոչված, որովհետև նա իր եղբորը սպանեց) հայտնի դարձավ իբրև գիտութիւնների և արվեստների սիրող ու հովանավոր: Խորենացին ասում է, որ նա «հարկավոր համարեց բոլոր ազգերի մատաններն ու վեպերը հունարեն թարգմանելու»: Մասնավորապես հիշատակելու է, որ նրա նախաձեռնութեամբ 72 գիտնականներ երբայցեղից հունարեն թարգմանեցին ս. գիրքը, որ կոչվում է սեօթանանից թարգմանութիւն:

5. Այս պարբերութիւնը, որ սկսվում է «բայց ոչ ոք» բառերով, մինչև սառածո նրա մասին, իսկապես պետք էր ծանոթութեան մեջ դնել, իբրև բացատրութիւն, թե ինչո՞ւ Պատմաճարը Պտղոմէոսին, Եգիպտոսի թագավորին, կոչել է Հունաց թագավոր: Մենք այս պարբերութիւնը խոսքի ընթացքից զատեցինք՝ գծիկներով բաժանելով խոսքի բերականական կառն է՝ «Ոչ միայն հունաց թագավորները», «այլև բազմաթիվ... մարդիկ Հունաց աշխարհից»: Այսպիսի ընդարձակ և բարդ համադրութիւն հարկով է պատահում ոչ միայն մեր, այլև օտար ազգերի մատանագրութեան մեջ:

6. Բերոսոս նշանավոր քուրմ էր Բաբելոնում, Բել աստծո տաճարում, ապրում էր Գ դարում ն. թր. Անախորոս Սոտերի ժամանակ (280—270 ն. թր.), գրել է մի հռչակավոր պատմութիւն Քաղզեայի և Ասորեստանի, օգտովելով մենջանի սեպագիր արխիվներից: Այս պատմութիւնից օգտվել է Եգիպտոսի

բիտս Կնսարացիին իր ժամանակագրութեան մեջ, բայց ներկայումս մի բանի հատկություններ են միայն մնացել: Եվսերբիոսի վկայութեամբ նա գրել է նաև աստղագիտութեան վերաբերյալ դիրքը: (ՏՆՎ և Սիրիլյա, ծանոթ. 21):

7. Բանասերների համար գայթակղության քար էր այս հանելուկային խոսքը, «որպէս դ՛կ առ Ք, և զՔ առ Փ» և այլն: Ընդհանուր իմաստը կարելի է մակարերի այս մտքով, թէ հույները գտել են զանազան արվեստներ ու գիտություններ զանազան ազգերի մոտ և փոխադրել են հոմարեան, զ նախորդով նշանակված են արվեստներն ու գիտությունները (զՄ, զՔ, զԿ, զՇ). իսկ առ նախորդով՝ ազգերը, որոնց մոտ գտել են (առ Ք, առ Փ, առ Ծ, առ Թ): Բայց ի՞նչ ազգեր և ի՞նչ արվեստներ են եղել՝ այս հարցը որոշ չէր և այլևայլ կերպ էր մեկնվում: Պատմության ձեռագրիչներից մեկի լուսանցքում բերված է հետևյալ մեկնությունը. «Աստեղաբաշխութիւն առ Քաղղեացիս, թուականութիւն առ Փրինկեցիս, երկրաչափութիւն առ Եղիպտացիս, երաժշտութիւն առ Քրակացիս»: Պատմության առաջին (Ամատերդամի) և երկրորդ (Վիստունյան) սպագրութեան մեջ ուրիշ կերպ է մեկնված. «այսինքն Ալիք Քաղղեացաց առ խի Յունաց, զ և թէ Քաղղեացաց առ Փսի Յունաց, զայսին Քաղղեացաց առ փոքր է (և) Յունաց, ինչ Քաղղեացաց առ սիզմա Յունաց»: Վենետիկի վերջին սպագրութեան մեջ (1881) տպված է մեկնությունը հանդերձ որպէս զ Ա(ստեղաբաշխութեան) առ Ք(աղղեացիս) և զ Ե(րկրաչափութեան) առ Ծ(եղիպտացիս) և զ Ք(ուականութեան) առ Փ(րինկեցիս) և զ Ծ(երաժշտութեան) առ Թ(րակացիս), (քնն. հրատ. Խորենաց. էջ 9 ծան.):

Արվեստների և գիտությունների այս կամ այն ազգից գտնված լինելու տեղեկութունը, որ Խորենացու Պատմության մեջ վերածված է տառային հանելուկի՝ համառոտված է Դավթի Անհաղթի Սահմանաց դրքի ժէ պրակից, որում ստված է. «զՔրուական Փրինկեցիք քոթին... զԵրաժշտական Քրակացիք... զԱստղեբաշխական Վաղղեացիք... զԵրկրաչափական Եղիպտացիք» (Մատեն., հր. 199): Այս մեկնությունը բերել է ներսես Ենորհալին Դավթի Անհաղթի Լուծմունքի մեջ (տե՛ս Յուդայի ձեռագրաց Վիեննայի Մխիթարեանց, եր. 1047): Որ Խորենացու այս հանելուկային խոսքի ազդուորը Դավթի Անհաղթի վերահիշյալ հատվածն է՝ առաջին անգամ մատնանշել է Գալ. Տեր-Մկրտչյան (Միտրան) (տե՛ս Հանդես ամսորես 1392 թ. եր. 372): Նույնը Միտրանից անկախ նկատեց և պրոֆ. Հ. Մանանդյան «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության վերջում:

Այս առեղծվածային տողը մեր քաղղեանության մեջ զետեղեցիք փակագրիծներում, համարելով ընդմիջարկություն՝ որևէ հին ձեռագրի լուսանցքից մուծված բնագրի մեջ, Խորենացիին, որ ինքը շարունակ մեկնում է այլաբանությունները, հարկավ չէր մտածի այսպիսի մի անմեկնելի առեղծված առաջարկել իր մեկնանախին, Սահակ Բագրատունուն, և իր ընթերցողներին: Եթե նա գրելու լինի՝ ամբողջ բառերով կգրեր—«որպէս զաստեղաբաշխութիւն առ Քաղղեացիս» և այլն: Մի անհայտ անձ, կարգալով Դավթի Սահմաններում վերորերյալ հատվածը իր ձեռագրի լուսանցքում, իր հիշողության համար, համառոտ նշանակել է արվեստների և ազգերի անունները սկզբնատառերով, իբրև ապացույց Պատմության այս խոսքերին, զգնեժամեժս զգաբամանալ արժանաւորս լարուեստից և ուրիշ ուրիշ գտնալ աշխատութեամբ հաւաքեալ փոխեցիւն ի յուն լեզու»: Այդ ձեռագրից մի նոր օրինակ արտագրողը, լուսանցքի հավել:

վածը՝ համարելով բնագրին պատկանող խոսք՝ մտնել է բնագրի մեջ, և այս ընդմիջարկված ձեռագրից ծափել են հետագա ձեռագիրները: Այսպիսի ընդմիջարկությունների հաճախ են պատահում մեր հին մատենագրության մեջ. բավական է հիշել մի շարք ընդմիջարկությունները Հոհան Մանգակունու ճառում, Ղազար Փարպեցու պատմության մեջ (տե՛ս նոր հրատ. Թիֆլիս, 1904, էջ 179—181): Միտրանը վերահիշյալ հոսվածում նույնպես ենթադրում է, որ այս առեղծվածային խոսքը կարող է լինել ընդմիջարկություն լուսանցքից:

Տ. Խորենացու, բացի զուս պատմական գրավոր աղբյուրներից, հաճախ հիշատակում է նաև ժողովրդական կենս-պատմական կենս-առասպելական աղբյուրները, որոնց նա տալիս է մի բանի անուններ՝ «առասպել, վէպ, զրոյց, վիպասանք, երգարանք բանասիրք, թուխնաց երգք»: Այս բաների նշանակությունը աշխատել են բացատրել նախ՝ Հայկազյան բառարանը, այնուհետև Մկ. Էմինը՝ ԲՆԿԵ Հնոյն Հայաստանի ուսումնասիրության մեջ. նրանից հետո Գր. Խալաթյանը («Армянский эпос», էջ 37—46): Ամենից մանրամասն և որբան կարծում ենք, ամենաշուգլիտական բացատրությունն այս տերմինների տվեց Մ. Արեղյանը իր «Հայ ժողովրդական առասպելները» ուսումնասիրության մեջ (Վաղարշապատ, 1901): Այս աշխատությունից բաղվածաբար բերում ենք վերը նշանակված տերմինների հավանական նշանակությունը:

Վեպ բառը Խորենացու պատմության մեջ, ինչպես և Եվսերբիոսի մեջ շունի այն նշանակությունը, որ ներկայումս տալիս են նրան, այսինքն էպոս, դրոյցազնեքություն, այլ պարզապես նշանակում է պատմություն:

Զրոյց՝ առանձնապես վերցված Խորենացու Պատմության մեջ գործ է ածվում «գրված պատմություն» նշանակությամբ, բայց կան և բերանացի զրոյցներ, որոնց զանազաններ համար գրավորից, Խորենացին կոչում է անդիր. հին, վաղերուց, նախնական պալանդութենէ առ մեզ հասնալը և այլն բաներով: Զրոյցել բայն էլ նշանակում է պատմել:

Առասպել՝ ժողովրդական բանահյուսության նյութ, որ կարող էր լով պատմվել կամ երգվել: Ըստ Խորենացու՝ առասպելները հաճախ այլաբանություններ են, շրոնց տակ թաքնված է պատմական իրողությունը, որ Պատմահայրը աշխատում է ճշմարտել. այսինքն այլաբանությունից դուրս բերել պատմական իրողությունը:

Վիպասանք, երգ վիպասանաց—որոշ տեսակի առասպելներ, որոնք հավանորեն երգվում էին. Վիպասանք նշանակում է նաև վեպը ասող, վեպը երգող:

Թանկ—Խորենացին գործ է ածում նախ՝ խոսք բառի և ապա ընդհանրապես պատմվածք, պատմություն բառի նշանակությամբ, և այս վերջին իմաստով համանիշ է զրոյց և վեպ բառերին:

Երգարանք բանավոր՝ իմաստալից, մտացի երգեր: «Թուխնաց Լեղ»՝ թվիլ բայի՝ թիլ ասել, արտասանել նշանակությունից, թիլ ասողների կամ թիլ ասվածների՝ պատմվածների կերպերը: Համանիշ է երգ վիպասանաց տերմինին:

Ց. Թնաղում գրված է «Սնկահան ազատութեան պայազատութիւն», որ մենք քարտանկիցնք «սնկահան ազնվականության ծագում»: Պատմահայրը նկատի ունի այնպիսի վավերագրեր, որոնց մեջ բերվում են որևէ անձի ճշուգտ:

գրութիւնը. նրա ժազուժը այսինչ Սեպուհից, որով ապացուցվում էր այդ անձի ազնվականութիւնը իբրև Սեպուհի սերունդի:

10. Երկար և շահաւոր գործով— «մինչև ներկա ժամանակը» սա այն ծրագիրն է, որը Պատմաճարը շարատել է իրագործել իր պատմութեան մեջ, որ-քան հանգամանքները թույլ են տվել: Եթե այս ծրագիրը հիմնովի առաջարկել է Սահակ Բագրատունին, ինչպես վկայում է հեղինակը, ապա իրավունք ունի նա սասելու, որ Սահակ Բագրատունին առաջինն է եղել այսպիսի մի ընդարձակ ծրագրով վաղուց Պատմութիւն գրել տալու նախաձեռնող. բոլոր իրենից առաջ եղողներից ձեհազույն է եղել, քանի որ նրանից առաջ Տրդատ Թագավորը, որ Հայոց դարձի պատմութեանն է գրել տվել Ազաթանգեղոսին, կամ Գավթի երեք Մամիկոնը, որ կրօնական առաջին պատերազմի պատմութիւնն է ինչպէս Եղիշից՝ կարճ ժամանակաշրջանի կամ մի մասնավոր անցքի պատմութեան նախա-ձեռնողներ են, ուստի և չեն կարող հավասարվել Սահակ Բագրատունուն:

11. Տե՛ս Հոր. ԼԵ. 20:

12. Բերոսոսի մասին տե՛ս Ժան. 6. Բազմավեպ՝ Աղեքսանդր Բազմա-վեպն է (Polyistor). Հույն քերթող և պատմագիր, ծնված Միլետում կամ Միդիում Բ դարում և. Քր. Գրքի է բազմաթիվ պատմա-աշխարհագրական եր-կեր, բազմակողմանի հմտութեամբ ներկայումս մնացել են միայն հատակոտը-ներ: Աբլուղենոսի մասին միայն նվազեցրած է հիշում, սակայն, որ գրել է Աստ-րեասանի Պատմութիւն և Բազդախի Պատմութիւն: Ուրիշ տեղեկութիւններ չկան: Այս երեք հեղինակներից՝ Բերոսոսից, Բազմավեպից և Աբլուղենոսից օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացին իր Քրոնիկոնի առաջին մասում, և նրանից էլ օգտվել է Խորենացին:

13. Եւր. բաբելոններեն ՃՁԷ, ասորերեն ճա-աԷ, ասոր. ՏՁԷ, հունարեն ՏՁՐՈՍ, 3600 տարվա ժամանակաշրջան: Գործ է ածված Եվսեբիոսի Քրոնիկո-նում, որից առել է Խորենացին, ապա և ուրիշները. ո՞ր լեզվից է փոխ առված թարգմանչի Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանութեան մեջ, պարզ չէ: Հյուսիսային կար-ծում է, թէ առնված է հունարենից և սեմականի ձև տարված: Տե՛ս Արմատ. բառ.:

14. Քսիստոթրոս Նոյի անունն է քաղցնական լեզվով, որ գործ է ածում Եվսեբիոսը, առնելով Բերոսոսից և Բազմավեպից, իսկ Խորենացին՝ Եվսեբիոսից: Քսիստոթրոս ձևն ապացուցվում է սեպագիր արձանագրութիւններով՝ որոնք Բաբելոնի և Կիւսիտի պահպաններով երևան եկան և պարունակում են ի միջի ալլոց չըհեղեղի ընդարձակ պոեմը, որի մի աննշան հատվածն է կաղճում ս. գրքում պատմվածը չըհեղեղի մասին:

15. Աստղարշխները մեծ տարի անվանեցին այն ժամանակամիջոցը, որ արեգակը, մուրազներն և անշարժ աստղերը (նրանց կարծիքով) գործ էին զնում նրա համար, որ վերադառնան և ամենքը միասին գտնվեն երկնքի նշա-նակված կետում, որտեղից նրանք սկսում էին իրենց պտույտը: Այս մեծ տա-րին նախ բովադակում էր 25,000, հետո 30,000 և վերջը 432,000 տարի: Ահա այն աստվածային տարիները, որոնց մասին խոսում է Մովսէս Խորենացին այս պիտում և որոնք հնդկական գրքերը շատ որոշ կերպով են հայտնում, առնելով. «Բրահմայի տարին բազմանում է մեր բազմաթիվ տարիներից, իսկ աստ-

վածների օրը իսկ ու իսկ հավասար է մարդիկների մի դարուն»: (Asiatic rese-arches, հտ. Բ, էջ 111): (Ն. Մտեհիանից էջ 13):

16. Հովսեփոս Փարիսնոս—նշանավոր հրեա մատենագիր, որ ապրել է 4 դարում (37—95) վեսպահանոս ու Տիտոս կայսրերի ժամանակ, մասնակ-ցել հրեաների ապստամբութեանը հռոմայեցիների դեմ, ակնատես եղել Երուսաղեմի անման և տաճարի կործանման, որոնք հետո ինքը նկարագրել է: Ետ հարված էր Հռոմայեցիների կողմից: Նրա հնախոսութիւններից հաճախ օգտվում է մեր Պատմաճարը: Այստեղ խոսքը վերաբերում է այն երկու ար-ձանների, որ ըստ վկայութեան Հովսեփոսի, Սեթի սերունդները կանգնեցրին և նրանց վրա փորագրել տվին այն ժամանակվա գիտութեան արդյունքները՝ ապա-գայում անկորուստ պահպանելու գիտավորութեամբ: Ենկը արձաններից թարից էր, որ պետք է դիմադրեր չըհեղեղի, եթե ապագայում պատահի, մյուսը աղ-յուսից էր, որը պիտի դիմադրեր կրակի: Այս է, որ Պատմաճարը կոչում է «երկու գալիք դիպվածներ»:

17. Բնագրում գրված է. «Ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցաք տեղի»: Խոսքը մութ է. հայտնի չէ, ի՞նչ տեղի վրա է ակնարկում հեղինակը: Մենք թարգմանեցինք՝ ինչպես կարելի էր բնագիրը հասկանալ քերականորեն, սակայն երաշխավոր չենք, որ ուղիղ հասկացած լինենք: Ստեփանէն թարգմանեց է. «մեր ենթադրած ուրիշ տեղին կթողնենք»: Էմիլը թարգմանել է. «Отсюдаем (читате-лю) к указанному (нам) месту»:

18. Բնագիրն ունի. «Թէպէտ և ըստ մերում թարգմանութեան ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի»: Այս խոսքը տեղիք է տվել այլ ընդ այլո մեկնութիւն-ների, քանի որ մեր հայերեն թարգմանութեան մեջ Թիրաց հիշում է. «Ի բնագրի» բառը քննազատները հասկացել են այժմյան նշանակութեամբ. այսինչ հեղինակը այն գործ է ածել նախնական նշանակութեամբ՝ «ուտի բուն», հակադրութեամբ նրա ճշուրդի: Սենդարանականի մեջ ուղղակի վերել-քի կամ վայրէջքի գիծը կազմում է բուն (հայր—որդ—թոռ—թոռնորդ—թոռան թոռ և այլն), իսկ կողմնակի սերունդները (եղբայրը, սրա եղբայրը, որդին և այլն) կազմում են ճշուրդը: Արդ՝ մեր թարգմանութեան մեջ բնագիրն (ուղղակի վայրէջքի գիծն) ունի Հարեթ-Գամեր-Թորգոմ. Թիրաց ճշուրդն է գտնվում, իբրև կրտսերը Հարեթի որդիներից: (Մն. Ժ, 1—3): Նույն տեղում տեսնում ենք որ Թորգոմը Գամերի որդին է, այսինչ Խորենացու մօտ՝ նա Թիրացի որդին է: Թիրացին բնագրի մեջ մտնելով՝ Խորենացին մի անգամով երկարացրել է Հարեթի ճշուրդագրութիւնը: Նույնպես է վարվել և Քամի ճշուրդագրութեան մեջ. ըստ ս. գրքի Քամի ճշուրդագրութիւնն է Քամ—Քուշ—Ներրովթ: Մեսարայից Քուշի եղբայրն էր (ժն. Ժ, 6—8). սակայն Խորենացին նրան էլ մտցնում է բնագրի մեջ և ճշուրդագրութեան անդամների թիվը մեկով ավելացնում է՝ Քամ—Քուշ—Մեսարայի—Ներրովթ: Ս. գրքի ճշուրդագրութիւնը թեկուզ մի շաառ ուշիմ և ընթերցատէր ասորոս վկայութեամբ փոփոխելու համար պետք է Խորենացին շատ կարևոր պատճառներ ունենար: Սվ այդ պատճառները երևում են Պատմութեան հաջորդ գլուխներից. նախ պետք էր, որ Հայկն ու Բեկն այնքան իրար մօտ լի-նեին ժամանակով, որ կարողանային իրար հետ պատերազմել (Բեկ=բառ Խո-րենացու՝ Ներրովթ, Նոյից շորթորդ սերունդ, իսկ Հայկը, Թորգոմի որդին, Նոյից հինգերորդ), և երկրորդ՝ որ նրանք և Արամը պետք է ժամանակակից լինեին:

վերահիշյալ երկու փոփոխություններով հեղինակը հասնել է այս երկու նպատակին էլ, սրա համար էլ, ինքն իր գլուխով հրացած՝ քննադատողին հրավիրում է նախել երեք ցեղերի շարքի հավասարությանը և դարձանայ:

19. Կեփաղիսիին հիշում է Եվսեբիոս Կեսարացին և նրանից քաղվածքներ է անում: Խորենացին էլ Եվսեբիոսից:

20. Մի ոմն Առիոս Մ. էմին Առիոսին համարում է Arios Didyme, որ եղել է հեղինակ փիլիսոփայության պատմության Զոլոտնեթ, ո՞ր Գիդիմոսին նկատել է ունեցել էմինը, Աղեքսանդրացո՞ւն (Ա դար Ե. Ք.), թե կույրին (Պ գարում), բայց ոչ մեկը այս տեղին չի հարմարվում: Այստեղ խոսվում է այնպիսի մի հին Առիոսի մասին, որ քաղցինական գրվածքները հունարեն է թարգմանել: Այսպիսի հեղինակ այսպիսի անունով հայտնի չէ: Հավանական է, որ այստեղ ընդգրկում է Առիոս ոմնի փոխանակ պետք է լիներ Բյուզոս ոմն (մի քանի ձեռագրերն ունին Պոստոլյան փրկ. Առիոս ոմն), որի մասին հիշում է հեղինակը թ վկայում. «որ զԲիսուսի ոմն յայլ սրբորեաց զայլ քաղցնաց»: Հին սպագրությունների Բյուզոսու ոմնը նոր սպագրության մեջ ուղղված է Բեբոսոսու:

21. Բեբոսոսյան Սիրիլուս Սերիլյաները հին Հունաստանում և Հռոմում կույսեր էին, նվիրված Ապոլոնին, այդուհետ էին մեծակ, քարայրներում, անձալներում և երբեմն էքստազի մեջ գուշակություններ էին անում: Ետո հարված էին ժողովրդից: Առանձնապես հիշվում է Երիթրեայի Սիրիլյան, որին վերագրվում է առաջին Սիրիլյան գիրքը (գուշակությունները) հունարեն, վեցոտնյան ոտունավորով: Այս գիրքը շատ մեծ գնով գինգ Տարիվինիոս Գոռոզը (Հռոմի թագավոր Ձ դարում Ե. Ք.) և հրամայեց պահել Կապիտոլիայում. Յուպիտերի (Ջևեի) սաճարում, գետնի տակ, հրդեհից ապահով պահելու համար: Այդ գիրքը կարող էին բանալ և նայել սենատից հատուկ լիազորված մարդիկ՝ որևէ լաւարակական մեծ ազնուի ժամանակ: Բայց մի հրդեհի ժամանակ այս գիրքը այրվեց, դիմեցին Հունաստան և Արեւելք գուշակությունների բեկորները հավաքելու՝ որպեսզի նորը կազմեն:

Այս Սիրիլյանի օրինակով առաջ եկան և ուրիշ սիրիլյաներ Արեւմուտքում և Արեւելքում, քաղցնա-էքստազական, բարեխոսական, նուրիսակ Քրիստոսից հետո գրվեցին սիրիլյան գրքեր Աղեքսանդրայի հրեա և քրիստոնյա հեղինակների ձեռքով: Այս արեւելյան սիրիլյաներից մեկն է և Պատմահօր հիշած Բեբոսյան սիրիլյան, որ բարեխոսական սիրիլյա էր՝ Սարգս կամ Սամբեսու անունով, դուար Բերուսի (աշ 6 ծան. մեջ հիշված Բեբոսոսի):

Այս պատգամները հորինվել են Հելլենաստերների եղիպտոս-հրեական գրգռոցում, Պոդոսյանների ժամանակ, որոնց գլխավոր հատկանիշն էր՝ հրեական հին անուններն ու ավանդությունները խառնել ու համեմատել հունաց դիցաբանության անդնների և ավանդությունների հետ, ինչպես որ իբրք նկատում ենք Խորենացու բերած հասկածի մեջ այս սիրիլյանից (Γερκαβιν).

22. Զրվանք, Տիրանը և Հապետոթինու նախորդ ծանոթության մեջ հիշված Սիրիլյանի հունարեն բնագրում այսպես է գրված:

„Καὶ ζεσίλευσε Κρόνος καὶ Τιτάν Ιαπετόστε“, որ նշանակում է—«և թագավորեցին Կռոնոս և Տիտան և Հապետոս»:

Ինչպես տեսնվում է՝ Խորենացու մոտ բնագրի Կռոնոսը փոխարինված է

Չրվանով, այսինքն հունական աստուծու տեղ զրված է նրան համապատասխանող Զրադաշտական աստվածը: Մյուս՝ աչքի ընկնող տարբերությունն այն է, որ բնագրի Ιαπετόστε (=և Հապետոս) գարձած է Հապետոթին, այսինքն՝ Խունարենի ռε վերջադաս բառը, որ նշանակում է «և», կարդացված է իբրև Ιαπετός բառի վերջավորություն, այն էլ մե գրությունը, փոխանակ ռε -ի Գուշոմիտը կարծում է, թե թարգմանիչը հունարեն լեզվին բավականաչափ նմուտ չէ եղել: Բայց զգվար է այս կարծիքին համաձայնել. նախ՝ որ մի ընդարձակ հատված հունարենից ուղիղ թարգմանողը չէր կարող չգիտենալ ռե շաղկապի գոյությունն ու նշանակությունը, որ շատ հաճախ է հունարենի մեջ. և երկրորդ էթն չգիտենալ էլ՝ դարձյալ չէր կարող թարգմանել Հապետոթին ձևով. այլ Հապետոստե, ինչպես նույն բառի ռե մասնիկը հայերեն ուղիղ արտասանել է տու ձևով. ինքն՝ պիտի նա միևնույն բառում մի անգամ ուղիղ տառադարձել ու-ով, իսկ հաջորդ վանկում ք-ով:

Ավելի հավանական է, որ հունարեն (կամ արեւելյան մի լեզվով) բնագիրը ռե -ի փոխարեն ունեցել է ու. և հայ թարգմանիչը (Խորենացին լինի, թե ուրիշ անհայտ մեկը) հավատարմությամբ տառադարձել է «թ» գրով՝ յխտահանալով ուղիղ բնագիրը: Առաջինը, թե այդ տողը գուցե թարգմանված լինի ոչ հունարենից, այլ արեւելյան մի լեզվից: Սրա համար Խորենացու մոտ ունեկը երկու օրինակ էլ: Մեկը արդեն տեսնւք (ծան. 13), որ հայ թարգմանության շարք համապատասխանում է ոչ թե հունական ՏՅՐՏ (սարոս)-ին, այլ բարեխոսական շարիին. մյուս օրինակն է Պյուտիդեայ անունը (պարոնից տառապելներից, 2), որ ուրիշ տեղ (Թ. կշ) երևան է գալիս դուս հունական ձևով՝ Պերիթեայ:

Բայց այս սիրիլյան տողում ամենակարեորը Խորենացու անմիջապես հարած մեկնությունն է՝ «որ ինձ թուին Սեմ, Քամ, Հարեթ», որով նա սիրիլյան (այսինքն հեթանոսական) Տիտանին նույնացնում է ս. գրքի Քամի հետ և հաջորդ գլխում ապացուցելով, թե արտաքին հեղինակները Բելը ս. գրքի ներքովին է՝ ստեղծում է Տիտանյան Բել հեթանոսական հորջորջումը, որ համապատասխանում է ս. գրքի Քամյան ներքովին: Սրանից բխող մատենագրական կարևոր հետևանքի մասին գրել ենք ինստիտուտի Ա անդեկագրի մեջ (Խորենացի և Սերեսու, ինչպես և Սերեսուի մեր հրատարակության 8-րդ ծանոթություն մեջ (էջ 164—166):

23. Երևում է որ Οὐρανός (Օլիմպոս) լեռան անունը համարել են ծագած հունարեն Λεῖπον կտ արմատից, որ նշանակում է ձգել, ընկենուլ, ուրեմն և դյուցեղնկեց: Բայց համարել են համանշանակ Օլիմպոս բառին:

24. Եպիփան կիպրացի, հրեա ծնողների զավակ, ծնված Պաղեստինում 310 թվին Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո ձեռնադրվեց եպիսկոպոս Կիպրոսի Կոնստանցիա քաղաքի, մեծ հակառակորդ էր Որիգենեսի և հակառակորդ որևէ ազատ մտքի: Նրա գլխավոր շարադրությունը կոչվում է Panarion (տանու դեղարան), որի մեջ թվարկված են բոլոր հերետիկոսությունները. ունի նաև քաղմալիքի ճանրու: Մեռել է 404 թվին: Այս գրվածքը դեռ հինգերորդ դարում լիարժանված էր հայերեն և կոչվում է Գիրք Հերձվածաց:

Խորենացին ըստ իր հայացքի, թե հեթանոսական տառապելներն իրենց

տակ թարցնում են պատմական իրողություններ, այստեղ ևս նպիփան Կիպ-րացու գրվածքից բերում է մի ընդարձակ հատված՝ արդարացնելու համար Միքիլլայի ավանդածը, թե Տիտանը (այսինքն Քամը) հափշտակեց Զրովանի (= Սեմի) ժառանգություն սահմաններից մի մասը:

25. Գորգիի և Բանանի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա ուրիշ տեղ: Իսկ տուն Դավիթի հավանորեն Դավիթ Անհաղթին է, և նա է, որ ժեհերի ժողովում պատմում է՝ ինչ-որ Հունաստանում ուսած ժամանակ լսել էր դիտ-նական Ոլիմպիոսից:

26. Այս Ոլիմպիոսը հույն արտոմագիր էր նպիպտոսի թերև թաղաքից և աղյուս էր 6 դարում ճԻ... Գրել է պատմություն 407—425 թվականներում պատահած անցքերի: Նրա ապրած ժամանակը և մտանդաբանությունը յուր գու-պաղիպում են Դավիթի պատմածին՝ թե՛ ժամանակով և թե՛ նյութով:

27. Վեհերս ցոցը և պարուցան Յոց կամ ցուցք պարի մի տեսակի անունն է, բայց սր տեսակի՝ որոշ չէ: Տարրեր կերպով են հասկանում: Փանի որ բառը գործ է անված պար բառի մոտ, որ տառացի նշանակում է կլոր պար, բուր պար, երբ պարողներն իրար ձեռքից բռնած մի շրջան են ձևացնում՝ կար-ծում ենք, թե ցուցը հակադրությամբ պետք է նշանակի կենտ պար, ինչպես է լեդորին (լեզգիական): Ազաթանգեղոսի մեջ այս բառի դարձածու-թյունը («Վայթիւր վագելով, ցուց բարձեալ գբաղաբամւլուն յցին») հարմար է գալիս մեր կեթաղրած նշանակության: Իսկ Փանդիոն հունարեն բառ է Բանձնը, որն է երեք լարանի նվագարան: Մի հեղինակ դա համանիշ է դնում կիթառին:

28. Կունոս—հունաց դիցաբանության մեջ ժամանակի աստվածը, Զևսի հայրը:

29. Հեփեստոսը հունաց դիցաբանության մեջ Զևսի որդին էր, կրակի աստ-վածը, կազ, ճարտար դարբին:

30. Պրոմիթեոս—հունաց դիցաբանության մեջ էլլրիմեդոնի և Հերայի որ-դին, որ Զևսի կայծակից դողացավ կրակը և եղևզով բերեց մարդկանց տվեց: Սրա համար բարկանալով՝ Զևսը նրան շղթայեղ (Կովկասյան) լեռներում, հրա-մայելով, որ մի արծիվ ցերեկները քցցն նրա կուրծքն ու յարդը, (որ գիշերներն էլի ամբողջանում էին): Վերջը Հերակլեսը, Զևսի թույլտվությամբ, արծիվն սպանեց և Պրոմիթեոսին ազատեց: Նա համարվում է նաև արվեստների գորի (Սանտիդիտ լեզվով՝ pramathys նշանակում է՝ նա որ շփելով կրակ է հանում):

31. Արշակ պարթևական բառ է, որ նշանակում է արքա կամ արքայական: Պարթևների մեջ այս անունը գործ էր անվում իբրև մակդիր ամեն մի թագա-վորի անվան մոտ. այսպես Պարթևական հարստության 31 թագավորները (Դա-րեհ, Տրդատ, Արտաշան... Բակուր, Վաղարշ Ք, Արտավաճ Ե) անխորաբար կրում են մակդիրը՝ Արշակ Ա, Արշակ Բ... Արշակ Ա (Տե՛ս Մինյարտնիկ ցու-ցակ): Հայերենի մեջ Արշակ բառը գործ է անվել միայն իբրև հատուկ անուն. բայց հետաքրքրական է, որ մեր հին պրակաևություն մեջ Արշակ անունը ուրիշ անձերի համար չէ գործածված. կարծես զգալիս լինեին, թե այս բառը թագավոր է նշանակում, կամ միայն թագավորի կհարմարի:

32. Միչերկրայր: Անանիա Երրակացու Աշխարհացույցի մեջ Միչերկրայր, Միչերկրի կոչվում են Փոքր Ասիայի այն երկրները, որ գտնվում են Երևզ մեջ Յունաց ծովուն և Պոնտոսի, այսինքն Միչերկրական և Սն ծովերի միջև Այս

երկրները ուրեմ կրինն, ըստ էմիեի, Բյութանիա, Մյուսիա, Առանձնակ Ասիա, Լիկիա, Փոյուգիա, Պափլագոնիա, Գաղատիա Ա, Գաղատիա Բ, Իսալբիա, Լի-կոնիա, Պոնտոս Պոլեմոնական, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Կիպրոս կղզի, Աս-չին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք և Պոնտոս Կապադովկացու:

33. Քնտալիա անունով մեր հին հեղինակները նշանակում են Բակտրիան իր շրջակա երկրներով, որ կոչվում է նաև Քունանաց երկիր: Բայց այստեղ այս բառը անշուշտ ուրիշ երկիր է նշանակում. նախ՝ որ Արշակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին սալ այն երկիրը, որ իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում. երկրորդ՝ որ նրա նշանակած սահմաններով՝ Հայաստանը արևելյան կողմից վերջանում էր Կասպից ծովով և Ասորպատականով, ուրեմն Քնտալիան վերը ընթան նշանակությամբ, այս սահմանից դուրս էր ընկնում, շատ շեռու դեպի արևելք: Մի ուրիշ տեղ (Ք, Ժ) հեղինակը հիշում է Քնտալա-ցիք բառը, այսինքն Քնտալիայի բնակիչները: Այստեղ այս երկիրը, նայելով իր գրաված տեղին Հելլեսպոնտոսի և Հունաստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ երկու տեղերի միջև, գուցե Քնտալիան:

34. Աբուստյան ծովը՝ Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած տեղից՝ Բահլից, արևմուտք է ընկնում:

35. Վաղարշակի այս թղթի, ինչպես առհասարակ այն բազմաթիվ թղթերի մասին, որ մեջ է բերում Պատմահայրը իր գրքում, պետք է ասել, որ դրանք վավերական պատճեններ չեն իրոք գրված թղթերի, այլ հորինված են հեղինակից այն ձևով ու բովանդակությամբ, որ հեղինակի կարծիքով պետք է ունենային այդ թղթերը— եթե իրոք գրված լինեին: Մեր այժմյան հասկացողությամբ սա կեզծիք է, բայց հենցիկ մեջ սա սովորական և ընդունված կարգ էր ու մեղադրան-քի չէր ենթարկվում:

36. Այսինքն Աղեքսանդր Մակեդոնացու:

37. Մաբարայան աղբյուրի մասին ընդարձակ գրականություն կա (տե՛ս Պատմագիր, Խորենացի, էջ ԾԵ—ԿԲ): Իբրև վերջին եզրակացություն բանասիրու-թյունն ընդունում է, որ Խորենացին ունեցել է իր ձեռքի տակ այսպիսի մի աղ-բյուր, բայց որ այս աղբյուրը անվավերական է, ապուրիֆ է:— Այս ապու-րիֆի հեղինակը բրիտանոյա է, բայց ճգնում է ցույց տալ, որ հեթանոս է: Նինվեի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունները և այլն սուղծել է՝ իր գրվածքին վավերական կերպարանք տալու նպատակով: Նրա հեղինակը,— (գուցե և մի հայ, որ թարգմել է Ասորի Մար-Աբաս Կառիմայի անվան տակ— հիշենք «Ազա-թանգեղոսին» և «Փալատոսին») — իր գրիլիք նյութը հավաքել է հայ ժողովրդի հիշողություններից, որոնց մեջ Բաբելական և Ասորեստանյան պետությունները մարմնացրած են նրանց աստվածներին—Բելի և Եամիրամի մեջ, իսկ նախահայե-րը (որոնց մենք այժմ ուրարտացի ենք անվանում)՝ մարմնացրած են նրանց (կամ բուն հայերի) աստվածների՝ Հայկի և Արայի մեջ: Իսկ Բելի և Եամիրամի պատերազմներն արձագանք են այն գաբավոր կոթիկների, որ Բաբելոնը և Ասո-րեստանը մղեցին Ուրարտուի դեմ, առաջին շրջանում նպաստավոր Ուրարտուի համար (Հայկը սպանում է Բելին), երկրորդ շրջանում նպաստավոր Ասորեստանի համար, որ ընկճեց Ուրարտուն (Արան սպանվում է Եամիրամից, որը նվաճում է Հայաստանը):

38. Արարդի երկիրը Այրարատյան նահանգը չէ, Հայաստանի կենտրոնում, այլ Իրանից արևմտահարավ ընկած երկիրը, Վանա լճից հարավ:

39. Ընդոճին Լին նահապետական տունը, որպիսին եղել է Հայկինը՝ բաղ-
կանում էր հարյուրավոր մարդկանցից: Սրանց մի մասը բուն նահապետի առ-
յունից էին, նրա մերձավոր կամ հեռավոր սերունդները, որանք են իսկապես
«տուն» կազմողները: Սրանց հետ նույն տանը ապրում էին, իրրև մշտական
անդամներ՝ օտար արյունից մարդիկ, որոնք ես ունեին իրենց սերունդները, բայց
տան բուն անդամների իրավունքները չունեին. այսպես էին այդ տան մշակները,
սպասավորները և այլն: Սրանք են, որ կոչվում են ընդոճին:

40. Բնագրում գրված է «և բոլոր աղխիս», որ մենք թարգմանեցինք «բոլոր
տունուտեղով»: «Աղխ» շատ լայն նշանակություն ունի. նա նշանակում է
ընտանիքի ծառաները, անասունները, կահկարասիքը, մթերքները, որոնք տանու-
տների գաղթելու ժամանակ հետևում էին նրան ոտով կամ սայլերով:

41. Տուն գրարարում, բացի այժմյան նշանակությունից, ունի և
ավելի լայն նշանակություն: նշանակում է ամբողջ ազգ՝ իր քնակած երկրով
(տունն Բարայելի, տունն Քորգոմա), նշանակում է ընդարձակ կալված, ինչ-
պես էին նախարարներից (արքունի տուն, տուն Մամիկոնից), նշանակում է
տոհմ, սերունդ (տուն. ս. Գրիգորի, տուն Հակոբյան). վերջապես նշանակում է
կալված՝ շինություններով, գյուղ, դաստակերտ, ինչպես այստեղ. նույնպես և
բիշ հետո «շինել երկուս տունս» (Ա, ԺԲ):

42. Տիտանյան Բեյը, ինչպես տեսանք (Ժան. 22), Ներսիսյան է, Քամի
ցեղից: նրան Պատմահայրը Տիտանյան է կոչում՝ հեթանոսական աղբյուրի Տի-
տան անունով, որովհետև Բեյ անունն էլ հեթանոսական աղբյուրից է, և ոչ
ս. գրքից: Սրան համապատասխան՝ Հայկին էլ կոչում է Հայկոսոսթյան, հե-
թանոսական Հայկոսոսթն անունից և ոչ Հարեթյան, որովհետև Հայկ անունն էլ
հեթանոսական է, և ոչ ս. գրքից:

43. Վանա լիճն է իր համբավավոր տառնի ձկնով:

44. Ասպարեզ պահլավերեն բառ է (asp rēos, asparēs և այլն) և նշանա-
կում է ձիերնացարան: Երկրորդաբար նշանակում է այն տարածությունը, որ
ձին մի նվազում կարող է վազել, և այստեղից, իրրև երկայնություն շափ՝ նշա-
նակում է 230 մետր տարածություն (= պարսից ասպարեզ): Կան և ուրիշ ա-
սպարեզներ, 159,8 մետրից մինչև 266 մետր: (ՏԵ՛ս Մանանյան, Կշիռները և
լափերը):

45. Լայնալիճ աղևու: Աղեղը, ինչպես հայտնի է, կորացրած փայտ էր,
որի երկու ծայրերը միացրած էին ձիա արված լարով: Կորացրած փայտի և
լարի մեջն եղած տարածությունը կոչվում է լիճ: Որքան լիճը լայն լիներ,
այսինքն փայտի կորությունը պակաս լիներ և նրա ծայրերը իրարուց հեռու՝
այնքան մեծ ուժ էր հարկավոր լինում նրա լարը քաշելու համար և այնքան ավե-
լի մեծ թափով կարձակվեր նետը: Այնպես որ լայնալիճ աղեղ կարող էին գործ
ածել միայն շատ ուժեղ մարդիկ:

46. Այսինքն Բզնունյաց ծովը (Վանա ծովը) իր անունը ստացել է
Բազից:

47. Արեղակնանեմ բառի նշանակությունն այստեղ պարզ չէ: Քարգմանել
են գանաղան կերպ. էլիք՝ „Южная гора, над которой солнце совершает
свое течение“. Ստեփանն՝ «Հարավային մինչև արեգակը բարձրացած սարը»:
Վերջին թարգմանությունն ավելի հավանական է: Արարատյան դաշտից նայողին՝

Մասիսի բարձրությունը շատ աչքի է ընկնում, դադաթը կարծես երկինք է
բարձրացել, արեգակին մոտեցել:

48. Շարայի շատակերությունն ավանդությունը բացատրվում է նրանով,
որ Շարա (շերև) պարսիկերեն նշանակում է որկրամուր:

49. Այսինքն երկաթ օրվա (ամառային) կես օրվա անապարհով: Թարգ-
մանիչներն այստեղ էլ ճիշտ չեն թարգմանել, բաց թողնելով բնագրի «մեծօր»
բառը:

50. Խորենացին Մասիս լեռան անունը ծագեցնում է Ամասիայի անունից:
Սերենոս Մար Աբաս Մծուրենացին, որ օգտվում էր Խորենացուց՝ այս ստուգա-
բանություն չէ հավանել. նա բերում է մի ուրիշ ստուգաբանություն—Աբրահամի
հարճ Մասեթի անունից, որին բերել է մալիս Հայաստան:

51. Մատա բառն էլ զրաբարում լայն նշանակություն ունի: Հիմնական նշա-
նակությունն է անազատ, ստորադրված. այս մտքով հակադրվում է «ազա-
տին»՝ ազնվականին, և «տերին»՝ իշխողին. սրանից՝ տիրոջ կամքին ենթարկված
մարդ՝ հպատակ, սպասավոր, ստրուկ: Մատալի բառն էլ հետևաբար նշանա-
կում է տիրոջ կամքը, հրամանները կատարել, հպատակ լինել հպատակության
պարտավորությունները կատարել, ընդհանրապես՝ ուրիշի իշխանության են-
թարկվել:

52. Շատ տարօրինակ է թվում, որ Խորենացին, որ այնքան քիչ պատմա-
կան նշույթ ունի Առաջին գրքի համար՝ առաջարկում է Արամի մասին պատմը-
ված բազմաթիվ քաջագործությունները կամ զրբից դուրս գետեղել (ինչպես
Պարսից առասպելները). կամ նույնիսկ բաց թողնել: Այս տարօրինակությունը
բացատրվում է ժի՛ պլիի վերջում, որտեղ գրված է, թե այս պատմությունները
չեն եղել գրված բուն թագավորական մատյաններում կամ մեհենական պատ-
մությունների մեջ, ուրիշ իտարով՝ վավերական չեն: Մար Աբասյան մատյանում
գրված է եղել, թե այս պատմությունները փոքր և աննշան մարդիկ հավա-
քել են գուսանական երգերից:— Սերենոսի Մար Աբասյան աղբյուրն էլ երեխ
նկատի ունենալով՝ Խորենացու այս վերաբերմունքը՝ բոլորովին բաց է թողել
Արամի գործերը, միայն նրա անունն է հիշում:

53. Մաղես նշանակում է Մեղացի, Մարացի:

54. Բնագիրն ունի «յարեմուտս շարժեալ ի վերայ առաջնոյն շորիս
բերովք» և այլն «ի վերայ առաջնոյն» մենք հասկանում ենք առաջին, նախ-
կին զորքի վրա (ավելացնելով). Արամի առաջին զորքը Պատմահայրը նշանակել
էր մտա հինգ բյուր (ԺԳ): Այս գորությունը հարձակվում է նա թարգմանի վրա,
իսկ այժմ ավելացնում է հինգ բյուրի վրա՝ դարձյալ շորս բյուր հետևակ և
երկու հազար հեծյալ: Էմին և Ստեփանեն բաց են թողել. «ի վերայ առաջնոյն»
բառերը:

55. Պսոտոսը Ան ծովն է, իսկ օվկիանոսը՝ հավանորեն Միջերկրական ծո-
վը. մի բանի առջ ներքև նույն ծովը կոչված է Ասիական ծով:

56. Պրոտին Արմենիան հունարենում հայցական հույով է, ուղղականը լինում
է Պրոտե (պրոտի) Արմենիա: Այս հայցական հույովը կախում ունի «կոչում են»
բայից, որ հունարենում (ինչպես և հայերենում) պահանջում է հայցական հո-
լովով երկրորդ սեռի խնդիր:

57. Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հույք անուններով Հայաստանի
հունական մասի ստորաբաժանումները սահմանված են Հուստինիանոս կայ-

սեր 31-րդ նովեմբրի, 536 թվի մարտի 18-ից: Նույն նովեմբրից երևում է, որ այս թվականից առաջ էլ գոյություն են ունեցել Առաջին և Երկրորդ Հայր: (Աղոնց, Остгиниана): Քանի որ Խորենացու Պատմության մեջ հիշատակվում են այս շորս Հայրն էլ, այս հանգամանքը ծառայել է իբրև անժխտելի ապացույց, թե Պատմությունը գրված է 536 թվից հետո: Այս բանն առաջին անգամ ցույց տվեց Գուտշմիտը Բրիտանական Հանրագիտարանում զետեղված իր հոդվածում: Մեր Վերինացու առեղծվածի շտրքը՝ «շխատության մեջ ցույց ենք տվել, որ մեր ձեռքը հասած Խորենացու Պատմությունը սկզբնապես չէ, այլ խմբագրություն ավելի ուշ ժամանակի (է—Ը դարերում), և կրում է ընդհարարության հետքեր: Այսպիսի ընդհարարություն է Վերինացու և այլն: (Ման, 7): Նույնպիսի ընդհարարություն ենք համարում նաև «Երրորդ և «Չորրորդ Հայր» բառերը, որի նշան կարելի է համարել «այլև» շարկապը, որ երկու անգամ գործ է ածված և կարծես նոր ավելացրած «Երրորդ և Չորրորդ» բառերը կցում է սկզբնագրում եղած Առաջին և Երկրորդ Հայրին:

58. Շատ ճիշտ և գեղեցիկ է Վանի բլուրի և շրջակայքի տեղագրությունը: Ինչպես այս տեղերից, այնպես էլ շարունակությունից երևում է, որ Պատմահայրն անշուշտ եղել է այս տեղերում և իր աչքով տեսել է: Բլուրից դեպի արևելք գտնված փոքրագույն լեռը՝ Վարագա լեռն է:

59. Մեր ժամանակակից տեղմիներով՝ անարվեստ գործավորները շոքահյալ բանվորներն են, արվեստավոր գործավորները՝ որակյալ բանվորները կամ վարպետները:

60. Բնագիրն այստեղ ունի «Ես ի հեղուսուածս արուեստին, որ զբարմբեն հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանել կարծիս»: «Երուեստին» բառը իբրև հատկացուցիչ «հեղուսուածս» անտեղի է և անիմաստ: Երևու ձեռագիր «արուեստին» բառի փոխանակ ունեն զուգուստին, որ տառացի փոխարություն է հունարեն ἀρτεστος-ի, որ նշանակում է շահագուստ կիր, և որ մենք ուղիղ ենք համարում: Նույնպես մենք նախընտրում ենք ձեռագիրների մեծ մասի «Ի հեղուածս» բնթերցվածը՝ փոխանակ մի բանի ձեռագիրների «Ի հեղուածս» ընթերցվածին, որ ընտրված է Պատմագրքի մեջ: Հեղինակի միտքն է—քարերը իբար հետ կցելու համար՝ նրանց շտրքը կիր էր ածած այնպես կոկ, որ թվում էր թե ճարպ է ածած: Ուրիշ թագմանիչներ ճիշտ չեն արտահայտել:

61. Բնագրում գրված է «Ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակա»: Մենք թարգմանեցինք «ամեն մեկում պատահանները ըստ հարմարության»: Միայն ենք համարում էմիի թարգմանությունը (որին հետևել է Ստեփանեն) «Обращенных, как надлежало, на восток»:

62. Բնագրում՝ «Իբրև գրչու դմոմ հարթնալս» «Գրիչը» այստեղ չի նշանակում մեր այժմյան գրիչը կամ սագի փետուրները կամ եղգից կտրածը, այլ հին ժամանակի Հռոմում գործածվող stilus-ը, երկաթե ձողիկ, մի ծայրը սուր, մյուսը տափակ, որը գործ էին ածում մեղրամածի վրա գրելու համար: Մեղրամոմը հարթ սփռում էին տախտակի վրա, գրչի սուր ծայրով վրան գծում էին գրվելիք նյութը: Երբ կարիքը անցնում էր՝ այդ գրվածը հարթում էին գրչի տափակ կողմով և նորից գրում, և այսպես անվերջ: Հետաքրքրական է, որտեղից հայտնի է եղել Խորենացուն այս հին գրչի գործածությունը, ար-

դյոք Հռոմում է տեսել, որտեղ կարճ ժամանակ եղել է Աղեքսանդրիայից վերադառնալիս, թե Հայաստանում էլ որևէ տեղ գործածվելու է եղել, որ անկարելի չէ, քանի որ հռոմայեցիները շատ հաճախ պատերազմական գործերով եղել էին Հայաստանում և հայերը կարող էին նրանցից օրինակ առնել:

63. Խոսքը սեպագիր արձանագրությունների մասին է, որոնցով ծածկված է Վանա բլուրի արևելյան սեպագած քարածալոյի երեսը: Այս արձանագրությունները մատչելի դարձան արևելագետների շնորհիվ՝ գիտնական Շուլցի, որ ֆրանսական ակադեմիայի հանձնարարությամբ 1827-ին եկավ Վան և ընդօրինակեց արձանագրությունները և Շուլցի նկարագրությունները (mémoires) տպագրվեցին, բայց ինքը՝ Շուլցը վերադարձին սպանվեց բուրգ ավազակներից: Թե՛ այս արձանագրությունները և թե՛ Հայաստանում ուրիշ շատ տեղերում սփռված մյուս սեպագիր արձանագրությունները Խորենացին վերագրում է Շամիրամին— այն աստիճան հայերի մեջ մոռացված էր հիշատակը նրանց խկական հեղինակների, Ուլարտական թագավորների: Նույնիսկ սեպագիր գրքերը՝ «Նախընթերցի գարմանքն են շարժում»:

64. Նիորեն հունաց դիցարանության մեջ Տանտալոսի դուստրն էր, Թեբեի Ամփիոնի թագավորի կինը՝ Ես ուներ յոթ տղա, յոթ աղջիկ, որոնցով պարծենալով՝ ծաղրեց կաստանային, որ միայն երկու զավակ ուներ՝ Ապոլոնը և Գիանան: Սրանք իրենց մոր արհամարհանքի վրեժը լուծելով՝ նետերով սպանեցին Նիորեի բոլոր տասներորս զավակներին: Դժբախտ կինը սարսափից քար կտրեց: Պատմահայրը պնդակում է, թե Հայաստանում էլ գոյություն է ունեցել առասպել Շամիրամի քար կտրելու մասին:

65. Բնագիրն ունի «Իսկ ըստ որոց հաւարումն՝ աստուծոյ լինել յայտներիս» և այլն, որ թարգմանիչները չեն հասկացել: Էմիլը թարգմանել է.

„Хотя бог знает, похвалу или порицанию заслужит он (этот сборник) от людей, Впрочем я равнодушен к тому и другому“. Ստեփանեն թարգմանել է «և այս կերպով հավաքես աստծուն հայտնի է. իսկ թե գովելի կլինի թե պարավելի մարդիկներին, մենք օտար և հեռու ենք այդ երկուսից ևս»: Վիստոնների թարգմանությունը ավելի հեռու է: Խորենացին ուղղում է ասել, թե ինքը Պատմությունը գրելիս հավատարմությամբ օգտվել է իմաստուն և հմուտ հեղինակներից, իսկ թե սրանք որքան ճշմարիտ են գրել՝ այդ աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի կլինեն մարդկանց, թե պարավելի՝ այդ իրեն չի վերաբերում. ինքը նրանց համար պատասխանատու չէ: Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ Պատմահայրն այնքան էլ վստահ չէ իր օգտագործած աղբյուրների արժանահավաստության, իրենից հետևանքում է պատասխանատվությունը նրանց սխալների համար:

66. Բնագրում «Նյուղագրությունները զասված են մեկը մյուսից հետո, նախ Երրանցոցը, ապա Փաղղեացոցը, վերջը Հայոցը. առանձին-առանձին տեղեկություններն էլ զետեղված են այն սնունդների տակ, որոնց վերաբերում են, Այս կերպով անունների շարքն ընդհատվում է և երեք աղբյուրի նյուղագրությունների համեմատությունը դժվարանում: Էմիլը զուգահեռաբար դնում է երեք աղբյուրի նահագիտների անունները: Բայց առանձին տեղեկություններ նույնպես գտնողում է անունների տակ: Մենք հետևեցինք Ստեփանեի թարգմանության և-

վին, զուգահեռաբար դնելով անունները, իսկ տեղեկությունները՝ ծանոթություններին մեջ:

67. Բնագրում գրված է Քանանիդա: Բայց երեք ձեռագիր ունին Քանիդա. հուլյանի ունի և Ասողիկ և համապատասխանում է երբայնցերեն khaniitha-ին: (Տե՛ս Մատ, „Халатяни, Армянский эпос“, էջ 8): Քանանացի նախարարների Ազոա փախչելու և այնտեղ արձանագրություններ գրողմելու պատմությունը անում է Պրոկոպիոս հույն պատմագիրը 2 դարում:

68. Բնագիրն այստեղ ունի Վստամկար: Հին սպագրությունները Վրստասկար: Զորս ձեռագիր, Հոհ. Կաթողիկոս, Գր. Մագիստրոս և վրացերեն հին թարգմանությունը (տ. Մելիքանթ-Բեզ, Վրաց պոլիտրեները, Ա 44) ունեն գրա փոխարեն երկու անուն՝ Վստամ, Կար: Ընտրիցիսը այս վարիանտը:

69. Ո՞վ է այս իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնազույն և բազմարդյուն (=արդասատր ի բանս) հեղինակը, որի շորս հազներգությունները կարգալու բարս է ունեցել հորենացին: Թվում է, թե Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփան է, որին մի անգամ էլ անորոշ կերպով հիշել է Ա ղվիում. «մի ոմն ի նոցան է վարժեալ փիլիսոփայութեամբ», որ իր մասին ասում է՝ «էի ի մէջ Յուսաց զիմաստութիւն վարժելովս: Այսպես ենթադրելու հիմք ծառայում է նաև այն, որ բացի Դավիթ Անհաղթից ուրիշ մարդ չգիտենք Ե դարում, որին հարմար էր այդպես շատաբար դործածված իմաստուն տիպոսը: Երկրորդ՝ որ արդարև Դավիթ Անհաղթից մնացել են շատ երկասիրություններ, որոնց պատճառով իրավացի է նրան կոչել «արգասատր ի բանս»: Երրորդ՝ որ գտնված է բերթվածքի մի պատահիկ, երբ տողից բաղկացած, նվիրված Տիգրանին և Տիգրանուհուն, այսպիսին այն անձերին, որոնց ժամանակի ներքոն է եղել շորս հազներգությունների նյութը. (որովհետև հորենացու խոսքը, թե այստեղ պետք է մեծ գործ կատարենք, չի կարող վերաբերվել Պարույրին կամ Սկայորդուն, որոնց մասին շատ քիչ բան է գրում, այլ հատկապես Տիգրան Երվանդյանին). իսկ այդ երեք տողերը փայլեցնում են Դավիթ Անհաղթի լեզուն և ոճը: Իսկ թե ինչո՞ւ պարզ անունը չի տալիս հորենացին՝ ինձ թվում է, թե սա հետևանք է նրա բարեկրթության և փափկանկատություն: Ընդհանուր ավանդությամբ՝ Դավիթ Անհաղթը հորենացու քրոջ որդին էր. ուստի հեղինակն անհարմար է գտել իր զբոս գտվարանել իր քրոջ որդուն: Տե՛ս այս հարցերի մասին նաև Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 379—510:

70. Բնագիրը պարզ չէ—ամացին նշանակելու ի վերջինսն: Մի բանի ձեռագիրներ ունին. «Մնաց աննշանակելի վերջինսն». էմիսը թարգմանել է. „Записаны только события совершившиеся в последствии“. Ստեփանեն թարգմանել է ամացին նշանակված վերջինները:

71. Այս խոսքերից երևում է, որ հորենացու սերն ու համակրությունը գրվում են Հայկազյան տոհմի թագավորները, իբրև բնիկներ, արյունակիցներ, հարազատներ: Որ նա Արշակունի թագավորներին թեպետ ընդունում և ճանաչում է որինավոր, բայց համարում է օտար, եկվոր, հակառակ Փափսոս Բյուզանդի, որի համար Արշակունիները «բնիկ տեսաք են»: Տե՛ս Երեմ ՍԱ 27:

72. Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Միլարան) հորենացու ուսումնասիրության մեջ (էջ 50—57) սպացուցանում է, թե «Պարույր որդի Սկայորդույ» խոսքում առջի Սկայորդույ ընդմիջարկություն է, և թե «որ ի Սկայորդույն Պարույր» պետք է

հասկանալ ոչ թե Սկայորդու որդի Պարույր, այլ «որ ի Սկայորդույն Պարույր անույլ զիշխանութիւնն»:

73. Բնագիրն ունի Փառոս, ըստ երեք ձեռագրի, մյուս ձեռագիրներն ունին Փալոս, հնագույն ձեռագիրը՝ Փալոս, վրացերեն հին թարգմանությունը (Վրաց պոլիտրեները, 74) նույնպես ունի Փառոս:

74. Հին սպագրություններն ունեն ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդյուօր, ոչ կարի հնազոյն գոլով ժամանակին, լիշեսցուք զանուանս զայստսիկս: Այս մութ խոսքը տեղիք էր տվել սխալ թարգմանությունների. էմին թարգմանել է. „Я полагаю что по имени двух последних названы (слелующие) за ними Еруанд—Тигран, вероятно, по надеждам на них возлагались. (Впрочем мы приближаемся к (тому) времени, когда эти имена выступят перед нами“. հորեն Ստեփանեն հիշյալ հատվածում կետագրությունը փոխել է այսպես. «Քանզի և վերջին Երվանդս և Տիգրան ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեօր, ոչ կարի հնազոյն գոլով ժամանակին: Յիշեսցուք զանուանս զայստսիկս», և ըստ այս ուղղագրության լավագույն ճիշտ և ընդունելի կերպով թարգմանել է այսպես. «Վեւրջին երվանդ և Տիգրան թերևս սոցա անունով են կոչված հույսով. սոցա մեջ ժամանակը շատ հետո շինելով: Հիշենք այս անունները (որից հետո զետեղում է «Հրաշյա կոչվում է սա», որ մենք դրել ենք առաջ՝ իբրև ծանոթություն: Հատվածի լավագույն ընթերցվածը տալիս է նոր սպագրությունը (Քիֆլիս 1913)— «...Ըստ յուսոյ կոչեալ ասեմ արդեօր, ոչ կարի հնազոյն գոլով ժամանակին. լիշեսցուք զանուանս զայստսիկս. սրա համաձայն էլ թարգմանել ենք մենք:

75. Ովքե՞ր են այդ անվասահիլ մարդիկ, որոնք Բագրատունյաց ցեղը ծագեցնում էին Հայկից և որոնց այդպիսի խիստ խոսքերով դատապարտում է հորենացին. Առաջ Մխիթարյանները կարծում էին, թե Պատմահայրը նկատել ունի Փափսոսին. իբր թե նա է այդ բանը գրել իր կորած Առաջին կամ Երկրորդ դպրության մեջ: Այս կարծիքը հիշում է էմինը (ծանոթ. 78) և իրավացի կերպով մերժում: Երբ Սեբեոսը իր համբավավոր Առաջին դպրությունում և ոչ նվազ համբավավոր Անանուհով մոզա դարձավ՝ բանասերները կարծես մեծ գյուտ արին, թե հորենացին ակնարկում է հենց այդ Ա դպրության հեղինակի վրա, որովհետև հերավի այստեղ Բագրատունիները ծագեցրած են Փառնավազից՝ Հայկի սերնդից: Սրանից արդեն եզրակացնում էին, թե հորենացին ծանոթ էր այդ դպրության, ապրել է նրա գրությունից հետո և այլև: Բայց այս կարծիքն էլ սխալ գոյրս եկավ: Մենք այժմ գիտենք, որ հորենացին ապրել ու գրել է թե՛ Սեբեոսից և թե՛ «Առաջին դպրություն» կոչված հատվածի մեջ հիշված հեղինակից՝ Մար Աբաս Մծուրնացուց առաջ, որոնք երկուսն էլ օգտվել են հորենացու Պատմությունից: Ընդհանրապես, եթե հորենացին կարողացած լիներ Սեբեոսի մեջ այդ տեղեկությունը, որ հաղորդում է Մար Աբաս Մծուրնացին, ոչ նվազ արժանազատ բան իր աղբյուր Մար-Աբաս Կատինան՝ նա ոչ միայն կզգուշանար այնպիսի արճամարհական ու վիրավորական խոսքեր ասել նրա մասին, այլ մեծ բավականությամբ ինքն էլ կընդուներ և կմտծեր իր Պատմության մեջ, որով ավելի փառավորված կլիներ իր մեկենասի տոհմը: հորենացին, որ այնպիսի չեղմ սիրով է խոսում Հայկից սերված թագավորների մասին, իբրև բնիկների, հարազատների մասին՝ չէր կարող մի գերի ընկած հրեա իշխանից ծագումը

զերադասել Հայկից ծագման: Հենց բանն այն է, որ Բագրատունյաց Հայկից ծագելու տեղեկությունը գրավոր և վստահելի աղբյուրի վրա չի եղել հիմնված, այլ մի բանի անվստահելի մարդկանց ասեկոսների վրա:

Փետրել այս անվստահելի մարդկանց՝ զուր աշխատություն է: Հայաստանում հորենացու ապրած ժամանակ, բացի մի երկու տասնյակ մարդկանցից, որոնց անունները մեզ հասել են, ապրում էին էլի ուրիշ շատ մարդիկ, որոնք կարող էին Բագրատունյաց Հայկի և ուրիշների մասին զանազան բաներ պատմել: Հայանի է, որ նախաբարություններից շատերի ծագման մասին զանազան գրույցներ են եղել մեկը մյուսից տարբեր: Խորենացին ուրեմն լսել է մի բանի մարդկանցից կարծիք, թե Բագրատունիք Հայկի սերունդից են, բայց չի հավատացել, որովհետև այդ ասողները ոչ մի բանով չեն եղել ապացուցանելիս իրենց կարծիքը: Ուստի մերժելով այդ ավանդությունը՝ քնդունել է Մար-Աբաս Կատիկայի հաղորդածը: Բայց մյուս գրույցը, Հայկից ծագելու մասին, չի մտնել, այլ հետզհետե արծարծվել, ձևավորվել է և Սեբեոսի ժամանակ այնպես ընդհանրացել, որ Սեբեոսի աղբյուրը նրան զերադասություն է տվել, քան Խորենացու ավանդածին, որովհետև Հայկից սերվելը ավելի պատվավոր է համարել Բագրատունյաց համար, քան մի հրեա իշխանից ծագելը: (Ի դեպ է ասել, որ Սեբեոս ասելով ասում է հրեաներին):

76. Բղեշի իրանական բառ է, ունի բազմաթիվ ձևեր. հայերենին ամենամոտ ձևն է պահլավերեն *bitaxš* (հունարեն *βιτάξ*), որ նշանակում է տեղակալ, փոխարքա: Հայաստանում բղեշիները նախարարներից բարձր կարգածասեր ազնվականներ էին, մի տեսակ մանր թագավորներ. իրենց թագավորություններով, բայց Տիգրան Մեծի ժամանակ ճանաչեցին Արշակունի թագավորների գերիշխանությունը: Չորս բղեշիներ կային— Անգղտան, Մոսիաց, Ազնյաց, Գուգարաց, որոնց բղեշությունները (երկրները) ընկնում էին Հայաստանի սահմանադիմներում, նրանք իբրև թե համարվում էին սահմանապահներ: (Արմատ. բառարան և Արտեմ Юстиниан):

77. Նույն Արամելիք անունն է, որ ազավաղվելով դարձել է այստեղ Արգամուլան, որ ըստ Նորայրի ուղղագրության ուղղեցինք Արգամուլան: Ինչպես ս. գրքի մեջ երկու անգամ զրված է (Ի թագ. ԻԹ, 37, Ես 15, 38), երբ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը երկրպագում էր կուրդին՝ նրա երկու որդիքը Ադրամելիք և Մանասար սրով սպանեցին նրան և իրենք փախան Արարազա երկիրը, Հայաստան: Նույն բանը մի երկու մանրամասնություններով պատմում է և Հովսեփոս, Հնախոսության մեջ, անելով Քաղզղեսի Բյուտոսի գրքից: (Էմին, ծանոթ. 79): Արծրունյաց նախարարական տունն իրեն համարում է ծագած այս երկու եղբայրներից: Սենեքերիմի սպանությունը որդիների ձեռքով տեղի է ունեցել 681 թվին ՆԲ և դարձանալի է, ինչպես ավելի քան 2500 տարի կենդանի է մնացել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, որովհետև Սասան Սաերի շատ վարիանսներում հիշվում են այս Մանասարն ու Ադրամելիքը, որոնցից սերվել են Սասան Սաերը՝ Մհերը և Գավիթ Մասունցին:

78. «Մերկերը» հեղինակը գործ է անում հունարենի հետևողությամբ նշանակելու համար այն զինվորների, որոնք զբաղվում, վաճառ կամ ուրիշ պահպանակ չլին կրում:

79. Այս ներքողական նկարագրությունը Տիգրան Երվանդյանի և նրա մտցրած բարենորոգությունների վերաբերում են Տիգրան Բ. ին (Մեծին), և Խորենացին:

չունենելով ստույգ ուղեցույց աղբյուր՝ սխալմամբ վերագրել է Տիգրան Ա-ին (Երվանդյանին): Այս բանն առաջին անգամ նկատեց գերմանացի գիտնական Գիլցերը, հետո մանրամասն և կետադիտ ապացուցեց Մ. Արեղյանը, որ Նույնիսկ ցույց տվեց, թե ներքողը հորինված է բոլորովին համապատասխան ներքողյան այն կանոններին, որոնք ավանդված են Պիտոլից գրքում (որ համարվում է Խորենացու թարգմանություն): Այս եզրակացությունը ընդունում է նաև ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը իր «Տիգրան Բ» հմտալից աշխատության մեջ, իր կողմից ևս նոր փաստեր ավելացնելով:

80. Բնագիրն ունի «արքեպիսկոպոս երես», երկու բառն էլ անորոշ նշանակությամբ, որ մենք մտազորապես թարգմանեցինք «արքեպիսկոպոս» փայլող երես: «Երես» արդյոք ապարանքի կոտորն է, որ արևելքում հին ժամանակ տափակ էր լինում, թե պատը: Երկու բառը միասին կարող են նշանակել նաև արևահայաց, այսինքն զեպի հարավ նայող պատը:

81. Օրիորդ դրաբարում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական տոհմին պատկանող աղջիկ: Օրիորդն Հայոց նշանակում է թագավորի թույլ կամ դուստր (աղջիկ): Գողթան երգերից մեկում (Բ, Ժ) Ալանաց թագավորն ասում է. «Ուստի՜ տացե՛ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրոց ընդ քաջագոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Նույնպես տիկին բառը գրաբարում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական տոհմին պատկանող ամուսնացած կին (երբեմն նաև աղջիկ): Տիկին Արշակունյաց նշանակում է Արշակունի թագավորի կինը կամ մայրը: Տիկինն Ռշտունյաց՝ Ռշտունյաց նախարարական տան իշխանուհին: Երկու բառն էլ այժմ զեմեղբատացել են: Նույն երևույթը նկատվում է և ուրիշ լեզուների մեջ:

82. Բնագրում անորոշ կերպով գործ է անված «ասէ» հայտնի չէ, թե ո՞վ: Ստեփանեն թարգմանել է «ասում է Պատմագիրք», որ հազիվ թե ուղիղ լինի: Տիգրանի պատմությունը Խորենացին գրում է ըստ Չորս հազնեղբությունների և ի «Հրաման պատմությանն Պիտոլից», բայց ոչ ըստ Մար-Աբասյան աղբյուրի:

83. Արիք (սանսկրիտերեն *arjya* ազնվական) ցեղի անուն է, որ զանազան նշանակություն ունի: Սկզբնապես նշանակում էր այն ժողովուրդը, որ Հինդուկուշի ստորոտներից իջնելով նվաճեց Հնդկաստանն ու Իրանը (Պարսկաստանը), որոնցից առաջ եկան պարսիկները և Հնդկաստանի բարձր դասակարգերը: Ուրիշ՝ ավելի լայն նշանակությամբ Արիք են կոչվում բոլոր ցեղերը Հնդկաստանից սկսած մինչև Կովկաս, որոնք խոսում են հնդկա-եվրոպական լեզվով (Հնդիկները, Ազվանները, Պարսիկները, Մարերը, Քրդերը և այլն): Երբեմն գործ է անվում ընդհանրապես Հնդկաեվրոպացի նշանակությամբ, հակադրությամբ սեմական ազգերի, մոնղոլների և այլն: Մեր հին հեղինակները Արիք բառը գործ են անում ընդհանրապես պարսիկների համար (Իրան), որին հակադրվում է Անարիք բառը, այսինքն՝ ոչ Արի, օտարացեղ: Եղեշի մեջ Մհեր-Ներսեսի նամակի վերնագիրը կրում է նրա տիտղոսը—«Ազրուկ հրամանատար Երան և Անեբան», որ հայոց պատասխանում արտահայտված է հայերեն բառերով—«մեծի հազարապետիդ Արեաց և Անարեաց»:

84. Տիգրանակերտ բաղաբը շինել է Տիգրան Մեծը և ոչ Տիգրան Երվանդյանը, ինչպես ասում է Խորենացին: Մակայն սա սխալ չէ. ինչպես վերը (Ժանոթ. 79) տեսանք՝ Տիգրան Երվանդյանին վերագրված է շատ բան,

որ սկզբնապես վերաբերվելիս է կղև Տիգրան Մեծին: Տիգրանակերտի շինությունն էլ պետք է համարել այդպիսի շինություններից մեկը:

85. Ոստանի մասին տես ժանոթ. 122:

86. Սա Պտղոմեոս Կլավդիոսն է, ամենանշանավոր հույն աստղաբանը, մաթեմատիկոս և աշխարհագիր, որ ապրում էր Աղեքսանդրիայում և դարձավ հմբ նա առաջինը փորձեց դիտական հաշիվների վրա հիմնված կազմել առաջին աշխարհագրական քարտեզը (մի կիսադնդի), հարավային լայնության 20 աստիճանից մինչև հյուսիսային լայնության 65 աստիճանը, որոնցից ավելի հարավ և ավելի հյուսիս ընկած աշխարհամասերը կոչեց անծանոթ երկիր: Այն մարդիկ, որոնք նրա հանձնարարությամբ շրջել են երկիրը՝ չափելու և նկարագրելու համար, հիշում է և Շիրակացու Աշխարհացույցը, իսկ ստոր հեղինակները, ինչպես գրում է էմինը (ծան. 98), Դիոդորոս Սիկիլիացին և Ստրաբոնը:

87. Քրմեոսն, հունարեն (Χρήμερον) ամենայնից, նշանակում է սառուցյալ երկիր:

88. «Փուելնաց» երգերի մասին տես ժանոթ. 8:

89. Ածղահակ՝ զենդերեն aždāhaka — վիրյալ դահակ, որ պարսկերենում պարզապես նշանակում է վիրյալ: Այս անունից է կազմված պարսկերեն, որից և գովառական հայերեն ածղահա բառը, որ նշանակում է հրեշ, հրեշային մեծություն (մարդ, կենդանի):

90. Մի անեղծվածային խոսք խորհնացու Պատմության, հատկապես ժողովրդական երգի մեջ, որ հասկանալու և բացատրելու վրա շատ միտք են հոգնեցրել բանասերները: Չորս բուսերից, (զ) արտախուր, խաւարտ, (զ) տից և խաւարծի, մեկի նշանակությունը կարելի է հայտնի համարել. այն է՝ խաւարտիւք, ուտելի բանջար, կանաչեղեն նշանակությամբ, զուցև նաև խաւարծի բուսիւք, որ նշանակում է որթի փափուկ, կակուզ ու մատղաշ ծիւլ: Իսկ (զ) արտախուր և (զ) տից անծանոթ բառեր են: Ենթադրաբար այս բառերն էլ հասկանում են իբրև բույսերի անուններ: Կա կարծիք, թե զարտախուրի սկզբի «զ»-ն նախդիր չէ, այլ արմատական է. և բառը պարսկերեն zardxān կամ zardxār բառն է, որ նշանակում է մի տեսակ դեղին ծաղիկ: Աճուռյանը գտնում է, որ այս շորս բառից զարտախուրը և զտիցը գոյական անուններ են (հայցական զ նախդիրով), անծանոթ բույսերի անուններ, իսկ խաւարտ և խաւարծի նրանց անականներն են՝ իրենց սկզբնական նշանակությամբ, այն է՝ «թավոտ, մաղոտ, բրդոտ, աղվամաղոտ»: Ավելի զժվար է որոշել ընդհանուր երգի նշանակությունը: Իրենց մեկնությունների համար բանասերները նշակես են ունեցել «ի բարձիցն» բառը, միակ հասկանալին. բայց տարբեր մեկնություններ են տվել երգին՝ նայելով թե ո՞վ ի՞նչ նշանակությամբ է ընդունել բարձ բառը: Ոմանք բարձ ընդունել են բարձուք, լեռների նշանակությամբ, և երգը բացատրել են այն մտքով, թե Սաթենիկ տիկինը սաստիկ փափագում էր այս և այն բույսերի ունեւալ Արգավանի լեռներից: Ուրիշները բարձ բառն ընդունել են զահ, նստելու բազմոց (տես դահ, ժանոթ. 120) նշանակությամբ, և այս դեպքում «արտախուրն» ընդունել են «զլխի ծածկոց», «պակա» նշանակությամբ և երգը մեկնել են այս մտքով, թե Թաթենիկն այնքան սիրահարվել էր Արգամին, որ իր արքայական գահն ու թագը ցանկանում էր փոխարինել Արգամի իշխանական գահով և պատկոպ ծրրորդները բարձ բառն ընդունել են մարմնի մաս (սրունքի վերին կողմը) նշանակությամբ և արտախուրը (= արտախուրակ) հասկացել են:

«սրունքների ծածկոց, վարտիք» նշանակությամբ, և երգին տվել են չափազանց ունախտական մեկնություն՝ ֆիզիկական մերձավորության նշանակությամբ: Վերջապես բարձ բառին տրվեց նրա սովորական նշանակությունը—զլխի տակ դնելու բարձ, և երգը թարգմանվեց—Սաթենիկ տիկինը փափագելով փափագում է այսինչ բույսերին Արգավանի բարձներից: Այս թարգմանությունը հիմնվում է մի նամակի վրա, որով Գր. Խարաթյանցը հայտնի է պրոֆ. Ք. Պատկանյանին. թե տեղ-տեղ հայերի մոտ կա սեռոտիապաշտություն, իսկապես կախարհության միտք, ըստ որում եթև մեկը կամենում է գրավել մի ուրիշ սերը՝ զազտել նրա բարձի տակ դնել է տալիս անուշահոտ բույսեր, սովորաբար ռեհան, և մի քանի ժամանակից հետո այդ բույսերը փոխադրում է իր բարձի տակ դնում. ըստ ժողովրդական անհավատության՝ բույսերի հետ այն անձի սերն էլ փոխանցվում է սիրող անձի վրա: Այս բացատրությունը, որ բոլորից ավելի հավանական է, բերված է Ք. Պատկանյանի Материалы для Армянского словаря, вып. II, էջ 44—45: Երգի մասին տրված բազմաթիվ մեկնությունները (բացի վերջինից) բերված են Արմատական բառարանում. Արտախուրը (?) բառի տակ:

Խորհնացին, որ ուրիշ անգամներ երգերի ալլաբանությունը մեկնում է՝ այստեղ ոչ մի մեկնություն չի բերում, իսկ մի ուրիշ տեղ (Բ, խթ) մուծակնարկում է «իբր տրփանք Սաթենիկան ընդ վիրջապաղունան», «իբր» բառով կարծես կամենալով հասկացնել, թե ինքը Սաթենիկի սիրահարությանը Արգամին շատ էլ չի հավատում:

91. «Ազատ» բառը ինչպես Մասիս լեռան մակդիր՝ գործ է ածված այստեղ և հետո մի քանի անգամ: Ազատ բառին տվել են մի քանի բացատրություն, բայց ամենից հավանականն է ժողովական, վիհո նշանակությունը, որ շատ հարմարվում է այս լեռան արդարև վեհմ դիրքին: Պետք է միայն նկատել, որ Ազատը ածական անուն չէ, իբրև վերագիր Մասիսի, այլ այդ լեռան սկզբնական բուն հայերեն անունն է. իսկ Արարատը հին հայ հեղինակները ոչ մի անգամ չեն գործածել այս լեռը նշանակելու համար: Սերետի մոտ լեռը կոչվում է Ազատ, որ իբրև թե Մարտիկից է ստացել Մասիս անունը:

92. Բնագրում գրված է Կունդ ոմն Արամազդ: Չորս ձեռագիր ունին կատարումն Արամազդ, երկուսն էլ՝ ուտ կամ սուտ: Թարգմանիչներն ու մեկնիչները չէին հասկանում Կունդ բառը՝ Արամազդի նկատմամբ: Կունդ, կնդիկ՝ հայերեն բառ է, նշանակում է ճազատ, և վերագիր է Արամազդի (Ջևխի) մի արձանին Արգոսում, որտեղ նա քանդակված է ճազատ դիտով: Առաջին անգամ ուղիղ բացատրությունը տվեց Գր. Խալաթյանցը (Արմ. Յոս, էջ 291—292) բերելով վիպություն Կղեմես Աղեքսանդրացուց, որ հիշում է Արամազդի հինգ արձան, որոնցից մեկին տրված է մակդիր Կլապրոս, որ հունարեն նշանակում է ճազատ:

93. Վահագն իրանական ծագումն ունի: Զենդերեն կոչվում է veretragne, պահլավերեն varbragna, որից հայերեն Վարհաղն—Վահագն: Պարսիկների մոտ նա հաղթության աստված էր, ինչպես սկզբնապես և Հայոց մեջ: Տրդատի ատաշին հրովարտակում ասված է. «բաշտիմն հասցէ ձեզ ի քաջն Վահագնէ» (Ազաթ. ԺԲ): Բայց ինչպես ուրիշ արևելյան աստվածներ համեմատված են արևմտյանների հետ,— Զովան=Կոնոս, Արամազդ=Ջես և այլն,— այնպես էլ

Տնուց Վահագն աստվածը համեմատված է հունաց Հերակլեսի հետ Արդեն Բ. Մակ. Գ. 19 հունարեն Հերակլեսը թարգմանված է Վահագն (Հերքլմ. Αἰμί-gramm. 77): Ազաթանդոսի հունարեն թարգմանություն մեջ էլ հայերեն Վահագն թարգմանված է Հերակլես (Անդ.): Բայց այս համեմատությունը այն-քան էլ ճիշտ չէ, քանի որ հայ Վահագնը անտարակույս աստված է, այնինչ Հերակլեսը միայն դուրսացն է և մահկանացու: Խորենացուն, իհարկե, լավ հայտնի էր թեկուզ Ազաթանդոսից, որ Վահագնը աստված է եղել, պաշտվելու է եղել նեփալան մեհյանում, բայց, հավատարիմ իր եվհեմեթական աշխարհա-յացքին՝ նրան մարդկացնում է, ինչպես վարդիլ է և ուրիշ աստվածների հետ նա հիշում է, թե վրաց աշխարհում նրան աստվածացրել են, արձան են կանգ-նեցրել ու զոհերով պատվել, բայց Հայաստանում նրա պաշտամունքի մասին ոչինչ չի ասում:

94. Էմինը աններելի խոշոր սխալ է արել այստեղ. թարգմանելով „More разрешилось красненьким тростником“ (Ք՛ առաջին և Ք՛՛ երկրորդ ապագրություն մեջ), այսինքն ծոփը երկունքից ազատվեց կարմիրիկ եղեգնի-կով: Մովը ծնավ կարմիր եղեգնիկ Այս սխալ թարգմանությունը մեջ է քերում և Գր. Խալաթյանցը, առանց որևէ դիտողություն (Արմ. эпос. էջ 201): Վրաստն եղբայրները հիշտ են հասկացել և թարգմանել:

95. Եղիական պատերազմ նույն է, թե Տրոյական պատերազմ, Տրոյայի նախկին Ilios կամ Iliou անունից: Այս անունով էլ Հոմերոսի քերթվածը, որի մեջ եկարագրված է Տրոյական պատերազմը՝ հունարեն կոչված է Ilios, հայերեն թարգմանված՝ Եղիական (Թոմաճյանի) կամ Եղիական (Բագ-րատունու):

Եղիականում ոչ մի հիշատակություն չկա Տեսամոսի մասին և ոչ Զարմայրի: Բայց էմինը (ժանոթ. 108) հիշում է, թե Դիոդորոս Սիկիլիացին, (գիրք Բ, հոգ. 22) հիշատակում է, որ Տեսամոսը Պրիամոսի, Տրոյայի թագավորի խնորով, զնացած է եղել դրան օգնության:

96. Բյուրասպի Աժդահակ—Պարսից առասպելական հերոս Զոհակի մակ-դիրն է: Ծիրդուսին էլ նրան Աժդահակ է կոչում: Բյուրասպի գնդերեն baəvarədsra —բյուր ձի (ունեցող): Հայերենի մեջ վերջի «ի» անանցական մասնիկ է, ինչպես քաջազգի, ամարդի և այլն:

Բանասերները (Գուռչմիտ, Մառ, էմին և այլն) միաբերան վկայում են, որ Բյուրասպի Աժդահակի մասին երոհնացու պատմածը բողոքովին նման է Ծիրդուսի պատմածին: Ծիրդուսին Շահամեն գրեց՝ ԺԱ դարում, հիմնվե-լով առաջուց գրի անփած ավանդությունների վրա, որոնցից ամենահինը Զ գրքի էր: Ուրեմն երոհնացին նրանից էլ մի դար առաջ գիտեր այս պարսկա-կան առասպելները, և ոչ միայն նա գիտեր, այլև Ասահակ Բագրատունին, որ ծն-րունի Պատմահոջը թարգմանում էր՝ այս առասպելները զրել ու մեկնել: Այս երոհյին էլ բազմաթիվ այլ երեւոյթների մեջ ցույց էր տալիս, ո՛ր աստի-ճան պարսկական, հատկապես պահլավական կուլտուրան տարածված էր Հա-յաստանում, զոն նրա թագավորական և իշխանական տներում:

Որչափ էլ Պատմահոջը ատելություն և արհամարհանք է արտահայտում պարսից առասպելների նկատմամբ, բայց և այնպես նա պակաս հմուտ չէ նրանց, քան իր սիրած Հունաց աստիճան և ողորկա առասպելներին: Բացի այս ատեղից, որտեղ կարճատև բերում է Բյուրասպի Աժդահակի մասին առաս-

պելները, նա հիշում է նշանավոր փահլեան Ռուստոմին, դիտե նրա որտեղացի լինելը և հարյուր քսան փոքի ուժ ունենալը (Բ, ք),— մանրամասնություններ՝ որոնք հայտնի չեն Ծիրդուսին. թվում է կարճատև առասպելներն Արտաշիթ-Սասանյանի մասին (Բ, հ), մի ամբողջ գլուխ նվիրում է պահլավների ծագ-ման վերաբերյալ առասպելներին (Բ, հ):

97. Բնագրում անթարգմանելի սրամիտ բառախաղ.— «անշարմար և անճ-բանից մասնավանդ թէ ասովել վասն անբանուրեան անենս աշխատա»:

98. Ստեփանեն առանց աղբյուրը ցույց տալու բերում է հունարեն մի նա-խադասություն.— «φιλότης ιωότησα ἀπεργάετα, և ասում է «այս է Պա-տոնի խոսքը բարեկամի մասին»: Դժվար է համաձայնել: Հիշյալ նախադասու-թյունը նշանակում է բարեկամությունը հավասարությունը լրացնում է, որ չի համապատասխանում երոհնացու բերած խոսքին, որ, ինչպես մենք ենք հաս-կացել ու թարգմանել՝ նշանակում է. «մարդ երբ սիրում է ուրիշին՝ իր ետք մոռանում է նրա համար»: Ստեփանեն լավ չէ արտահայտել «սիրելի բարեկամի համար կա՞» արդյոք ուրիշ ես»: Ավելի հեռու է էմինի թարգմանությունը. «Может ли друг быть для друга другом я». որ գրեթե հակառակ իմաստն է տալիս:

99. Էմինը (ժան. 113), հիմնվելով Մալկոյմի և Դյուրեռնի աշխատու-թյունների վրա՝ ասում է, թե գանազան կարծիքներ կան Զոհակի (=Բյու-րասպի Աժդահակի) ծագման մասին: Ոմանք, որոնց թվում և ինքը Ծիրդուսին, նրան համարում են Արարացի, Կալիմուրսի ցեղից, որ եղել է Պարսկաս-տանի առաջին թագավորը: Ուրիշները համարում են նրան ասորեստանցի, երրորդները, որոնք մեծամասնություն են կազմում, պնդում են, թե նա հենց ինքը՝ Նեբրոյթն է: Ուրեմն երոհնացին շատ չի հետանում մեծամասնության կարծիքից, առհավ, որ Զոհակը եղել է պարսիկների նախնի ներքովի ժամանակ: Նրան նա ներքովի չի կոչում, որովհետեւ ներքովից, ըստ երոհնացու Բելը, սպանվել է Հայկի ձեռքով: Գալով այն բացատրության, որ երոհնացին տալիս է Բյուրասպի Աժդահակի առասպելներին և ընդհանրապես ժողո-վրդական վեպերին, Մառը, ինչպես և ուրիշները, գտնում են, որ այդ բացատ-րությունները կամայական են և անհիմն: Մառը սակայն նկատում է, թե չի կարելի պահանջել երոհնացուց ժողովրդական վեպի գիտական հետազոտու-թյուն, ինչպես մենք այժմ ենք հասկանում: Երոհնացու մեկնությունները նույնպես գիտական են, բայց հին Հայաստանում տիրող սիուլաստիկական գի-տություն տեսակետից իրողություններն այլաբանական իմաստով հասկանա-լով: Կենսավորու Պյուտիդայի մասին, որի հետ երոհնացին նույնացնում է Բյուրասպի Աժդահակին, իմ ձեռքի տակ եղած թարգմանությունների մեջ ոչ մի տեղեկություն չկա. հիշում են միայն անունը: Կենսավորու (հունարեն kentauros) հունարենում սկզբնապես նշանակում էր Թեսալիայում ապրող ժողո-վուրդները. հետո սկսեց նշանակել մի հրեշ՝ կիսով լափ մարդ, կիսով լափ ձի (հուշկապարիկ): Պյուտիդայ Կենսավորու թվում է Հոմերոսի մոտ (Ոդիսական; ԻԱ) հիշված Կենսավորու Պեյլիթոսն է, որ Իկարոսի կամ Զևսի որդին է եղել, լափիթներից մեկը, որի հարսանիքի ժամանակ կոխվ ու կոտորած է եղել: Այս Կենսավորուսին հիշում է երոհնացին մի ուրիշ տեղ ևս (Բ, կ), կոչելով Պերիթոս, որ ավելի մոտ է հունարեն հիշման: Այստեղ Պերիթոսը կոչված է ոչ թե Կենսավորու, այլ հուշկապարիկ:

Որ հորենացի միևնույն անձը մի անգամ մարդ է ճանաչում, կենսավորոս բառի հին նշանակությամբ, և երկրորդ անգամ հուշակապարիկ, այդ բառի նոր նշանակությամբ, որ նա մի անգամ նրան կուզում է Պյուսիդայ, մյուս անգամ Պյուսիթոս, առանց գիտնալու, թե դրանք երկուսն էլ միևնույն անձն են,— ցույց է տալիս, որ հորենացի այս երկու զեպոսում երկու տարբեր ազբյութանքից է օգտվում: Բարեբախտաբար հենց ինքն էլ ասում է, թե Պյուսիդայ անունը գտնի է բաղդահանս մատչանում, այնինչ Պերիթոս ձևը հիշեցնում է հունական աղբյուր (հմտ. ծան. 22):

100. Կատարյալ շարութիւնն ստեղծ Պատմահայրը երեկ ուղում է նշանակել այն կախարհութիւնը, որ ձեռք էր բերվում շար ոգիների օգնութիւնով: Նոր Պղատնականները տարբերում էին երկու տեսակ կախարհութիւն. մեկը, որ ձեռք է բերվում բարի ոգիների օգնութիւնով՝ կոչվում էր սպիտակ կախարհութիւն, մյուսը, որ ձեռք էր բերվում շար ոգիների օգնութիւնով՝ կոչվում էր սև կախարհութիւն: Պարսկների մեջ էլ այս աշխարհայացքը տարածվեց՝ նրանց ընդունած երկու սկզբունքների՝ շարի (Արհմն) և բարու (Որմիզդ) շնորհով:

101. Խոսքը 'նեմալեհետ լեռան մասին է, Հյուսիսային Պարսաստանում, էլբուրսի լեռնաշղթայում, մինչև 5500 մետր բարձրութիւնով: Սա հրաբխային լեռ է, որ արձակում է շերձ գազեր, շրջակայքում ունի ջերմուկներ և ծծումբ:

102. Բնագրում գրված է. «Յաղագս վկայութեան առաքելոյն» (եզակի): Մենք թարգմանեցինք «մեր առաքյալների» հետևելով նահատակության պատմութեան գլխի վերև գրված վերնագրին (առաքելոցն մերոց):

103. Սելեկյան, Հոռոմեական, Պարթևական, Մասանյան և հայ Արշակունի թագավորների հաջորդութեան և նրանց տարիների մասին տե՛ս սինիստիկ ցուցակները ժանտութիւնների վերջում:

104. Քեոսուրա, Աբրահամ նահապետի զավակներից էր, ծնված նրա հարճից: Նրան Աբրահամ պարզեներ տալով ուղարկեց արևելք՝ արևելյան երկրները. Մենդ. Իճ 1—7:

105. «Քազուորք ի քէն էլցեն» Մենդ. Ժէ. 7. «Քազուորք աղգաց ի նմանէ եղիցին» Մենդ. Ժէ 17:

106. Բահլ առավոտին (հին տպագրութիւնների մեջ՝ առաւատին. փխկ. առաւատին), որ պարսկերեն կոչվում է Բահլի բամիկ, այսինքն Բահլ լուսաճաճանչ: Երկու բառն էլ նշանակում են Բահլ քաղաքի դիրքը արևելքում, որտեղ արեգակը ավելի վաղ է ծագում: Այս Բահլը, որ կոչվում է նաև Բագտրա, շատ հին և անվանի քաղաք էր. հիշատակվում է Դարեհ Վշտասլյանի արձանագրութիւնների մեջ. հայրենիք էր Զրադաշտ մոգի, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի. առևտրի և արհեստների կենտրոն էր և գտնվում էր համանուն Բակտրիա գավառում—Օկսուս գետի (այժմ Ամու-Դարյա) բարեբեր հովտում, Պարսպամիս և Տյան-Շան լեռների միջև, Պահլավների ընկ երկիրն էր («բուն Պահլավը»), որը Արտաշիր Մասանյանը խոստացավ սալ Անակին, եթե նա կտրուվին սպանել: Երկայնուս ավերակ է. մի քիչ հեռավորութեան վրա շինված է նոր քաղաք միևնույն անունով և պատկանում է Աղվանստանին:

107. Սիրիականն և նրա մի քանի վարիանտները ձեռագիրներում՝ աղավաղված բառ է՝ փոխանակ Սիրիոգետի, որ հունարեն նշանակում է երկաթյա: Նույնպես քիչ վերև Ալեկիոս նիկանորը (Թեպետ այսպես է և Եվսերիոսի

հայրեն թարգմանութեան, հորենացու աղբյուրի մեջ), պետք է լինի նիկատոր, որ հունարեն նշանակում է հաղթող:

108. Հերոդոտոս ամենահնազանգ հույն պատմագիրը, «պատմագիրների հայր» վերակոչված, ծնված 484 թ. ՆՔ Հալիկոնաստում: Նա ընդարձակ ճանապարհորդութիւններ է կատարել դեպի Փոքր Ասիա, Սև ծովի շրջակայքը, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Իտալիայի կողմերը և այլն, դիտել է անձամբ և հարցուփորձով տեղեկութիւններ է հավաքել: Նա գրել է մի պատմութիւն ինը զրբից բաղկացած, որ պարունակում է մոտ 300 տարվա պատմութիւն (մինչև 479 թվականի ՆՔ) ճշմարտախոս է և արգարասեր: Հաղարավոր տարիներ բոլոր երկրներում պատմութեան դասագրքերում Եգիպտոսին և Արևելքին վերաբերյալ պատմական տեղեկութիւնները քաղում էին Հերոդոտոսի այս գրքից:

109. Հին տպագրութիւններն ունեին «ընդարձակաց ի վերայ սահմանաց իրոց», որ քերականորեն կանոնավոր արտահայտութիւն չէ: Նոր տպագիրն ունի. «ընդարձակ տերևաց», որը մենք թարգմանեցինք «անկախորեն տիրեց»:

110. Բնագրում՝ «(զ)ծովեզերեայն մանկունս» այսինքն Գեղամա ծովի (Սևանա լի) շրջակայքի երիտասարդներին:

111. Այստեղ հիշված աշխարհագրական անուններից Խաղտիք կոչվում էր Տրապիզոնից հարավ ընկած երկիրը, խալդերի (ժողովրդի) անունով, որ ըստ աշխարհագրական դիրքի կոչվում է նաև Պոնտոս: Ազգիկան (այժմյան արտասանութիւնով՝ Լազիկան) Լազիի բնակչութեան երկիրն էր Սև ծովի հարավարևելքում, որ մասամբ ընկնում է թուրքերի սահմանում և փոքր մասով մտնում է Բաթումի գավառի մեջ: Մածաքը, որ հետո կոչվեց Կեսարիա, ընկնում է Կապադովկիայում, իսկ Փոլսուգիան ընկնում է Կապադովկիայից դեպի արևմուտք:

112. Աշտեա կամ աշտէ (հին պարսկերեն և զենդերեն arštil) նշանակում է կարճ նիզակ, որ ձեռքից թափով նետում են թշնամու վրա: Պատահում է գործածված նիզակի կամ նիզակի սլաքի նշանակությամբ:

113. Եգերացի անունով ընդհանրապես ճանաչվում են շերտերը (Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան): Նրանք ապրում էին Կովկասյան լեռների արևմտյան սահմաններում՝ Կուրան գետի մոտ և տարածվում էին մինչև Աղովյան ծովի արևելյան ափերը: Բայց այստեղ թվում է, որ Պատմահայրն ուրիշ ազգ ունի նկատի. նախ որ Վաղարշակի արշավանքները նա չի տարածում այդքան հեռու, և երկրորդ՝ որ Վաղարշակն, ըստ հորենացու, պոնտացիների և եզերացիների կարգավորելուց հետո, դառնում է դեպի Ելուսիս... Տալթի միջով, նշանակում է եզերացիք ընկնում էին Հայքից հարավ: Եգերացիք անշուշտ այժմյան աշարացիներն են, ինչպես քննում է նաև Ադոնց (Юстиниан, 26) և ինչպես նկարագրվում է Շիրակացու Աշխարհացուցում:

114. Բնագիրն այստեղ ունի—«հաւասարելով զլեռնային և զջերմութեամբ...» որ էմիքը սխալ է թարգմանել «выравнивает гористыя местности, умирлет удушливый воздух». Ստեփանեն թարգմանել է «հավասարելով լեռնային և ջերմոտ տեղերը», որ էմիքի սխալը չի պարունակում, բայց միայն պարզ չի արտահայտում: Պատմահայր միայն այն է, թե այդ հակասակ կլիմայով տեղերը Վաղարշակը բարեխառնել է, այնպես որ մեկը մյուսին լրացնեն, և այս բանը բացատրում է շարունակութեան մեջ՝ տափա-

բակ, շերմոտ տեղերում երկու գոմ է հիմնում անասունների համար. այս տա-
փարակ շերմոտ տեղերը կծառային իբրև ձմեռոց — զլլա, իսկ դրանց մոտի լեռ-
ները կծառային իբրև ամառանոց—լալլա և որսասեղ, Կուլաի շերմ տեղերում
էլ այգիներ ու բուրսատաններ է տնկում, որոնք օղբ մեղմացնում են:

115. Վընտուր բառը մենք հասկանում ենք ոչ իբրև հատուկ անուն, այլ
իբրև Բուլղար Վունդի մակդիրը կամ պաշտոնի անունը՝ (զորքի) առաջնորդ
նշանակութամբ: Այս բառը մենք համարում ենք հայերեն տառադարձություն
մոնգոլական bagatur, պարսկ. behadur բառին, որ ռուսերենում դարձել է
богатырь.

116. Գ զլխում Խորենացին հիշել էր արգեն, որ Վաղարշակը Եամբատ
Բագարատի ցեղին իրավունք է տալիս կոչվել Բագարատունի: Խորենացին իբրև
տերմին հաճախ գործ է ածում «սերիլ ազգ» և լզանու ազգիս կոչել... դարձ-
վածքներ: «Մերիլ ազգ» նշանակում է որևէ անձի և նրա սերունդը նախարա-
րական ցեղի վերածել, մեր այժմյան բառերով՝ տոհմական բարձր ազնվականու-
թյուն շնորհել: Իսկ «զանու ազգիս կոչել»... նշանակում է, որ այդ նոր հաստատ-
ված նախարարական ցեղի հաջորդ սերունդներն իրավունք են ստանում կրելու ի-
րենց տոհմական ազնվականություն՝ իրենց ազգի անունը. (սրանից է ծագում և մեր
այժմ գործածած ազգանուն բառը): Ուրիշ մարդիկ, որոնք նախարարական ազ-
գի (ցեղի) չլին պատկանում՝ այս արտոնությունը չունենին, ամեն մեկը կոչ-
վում էր իր հոր անունով՝ որդի արիսի, Միքայիլի որդի Աշոտը կոչվում էր
Աշոտ Միքայելյան, Աշոտի որդի Գարեգինը՝ Գարեգին Աշոտյան և այլն: Մի
ուրիշ ձև էր՝ մեկին կոչել իր ծննդավայրի անունով՝ Ազգար Փարպեցի, Բզեկ
Կողբացի և այլն: Բայց սերնդաներունը մի ազգանուն կրելու իրավունքը պատ-
կանում էր հին ժամանակ միայն տոհմական ազնվականներին՝ նախարարական
տներին ժառանգներին: Այստեղ (զլ. է) Խորենացին վերհիշելով Գ զլխում ասածը՝
ավելացում է, որ Վաղարշակը Եամբատ Բագարատին տանուտեր (իշխան, նա-
հապետ) է նշանակում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը կոչվեց Բագարատունի:

117. Ասպետ բառի ծագումը պարզ է. սանսկրիտերեն. अस्पा-pati, հին
պարսկերեն aspa-pati նշանակում է ձիատեր, որ պարսկերենում կըր-
ճատվել է aspali, որից հայերեն ասպետ,— «ձիավոր ազնվական, հեծյալ
իշխանավոր» նշանակութամբ: (Հյուսիս. Արմատ. բառարան): Սերբոսը մի
անգամ գործ է ածում այս բառի նախնական ձևը՝ Ասպատ, իբրև հատուկ
անուն. բայց սա իսկապես ասպետ մակդիրն է այն Բագարատի, որ առաջին
անգամ այս կոչումն ստացավ Վաղարշակից: Իսկ թե ինչ պաշտոն կամ
պատիվ էր արտասանում ասպետ բառը՝ դեռ որոշված չէ:

Էմին (ժանոթ. 137) բացատրում է ասպետի իբրև հեծելազորքի պետ,
ինչպես պարսկ. «sephahbad»: Բայց sephahbad-ը հայերեն սպահապետն է
կամ սպարապետը: Բացի սրանից՝ ամեն մի նախարար, որ սեփական հեծե-
լազորքի գունդ ուներ՝ կարող էր կոչվել ասպետ, և ոչ մի տեղ չենք գտնում
հիշատակություն, որ հայոց զորքի մեջ հեծելազորքը առանձին պետ ունենար,
իսկ հեռակալ առանձին: Բուլղար զորքերի պետը կոչվում էր սպարապետ:— Նո-
բալը Բյուզանդացին (Կորյուն Վարդապետ, էջ 284—285) կարծում է, թե
ասպետ նույնն է նշանակում, ինչ որ թագադիրը: Սակայն Խորենացին շնչում
է տարբերությունը այս երկու պաշտոնների—«կոչել թագադիր, այլ և ասպետ»
Մենք Սերբոսի ռուս. թարգմանություն մեջ (էջ 140 ծան. 26) մի նոր կար-

ծիր ենք հայտնել— Սերբոս (էջ 10 նոր հրատար.) հիշելով, թե Արշակ Փոքրը
(=Վաղարշակը) Փառազյան Բագարատին ասպետ դարձրեց Հայաստան երկրին՝
անմիջապես ավելացնում է «որ էր իշխան և Երամանատար, ամենայն թագա-
տուրթեանն հրամանաց զլուխ», ցույց տալով, որ Հայաստանի ասպետը ամ-
բողջ երկրի իշխանը, հրամանատարն էր, հրամաններ արձակողը. մի պաշտոն,
որ շատ հիշեցնում է Պարսից մեծ հագարապետին (=Վարդի հրամատար),
ինչպես էր Միհրնեթեհը, այսինքն թագավորի մերձավորագույն խորհրդա-
կանը և թագավորի անունից երկիրը կառավարողը: Նկատի ունենալով, որ Խորե-
նացին այս պիտու հիշում էր, զանազան բարձր պաշտոնյաներ (թագադիր, կանա-
ճոցի և հարկերի վերահացու, զոհեցուցանող, թիկնապահների պետ և այլն), բայց
ամենակարևորը չի հիշում— թագավորի մերձավոր խորհրդակցին և երկրի
ընդհանուր կառավարչին՝ կարծում ենք, որ հենց այս պաշտոնյային էլ աչքի
տուշ ունի Պատմադիրը՝ ասպետ անունով, որ իրեն ու ժամանակակիցներին
հասկանալի էր:

118. Բնագիրն այստեղ ունի «և զոհեցուցանողս իր դժձեռս ի գաւակէ
Քանանացոցս»: «Չեռէս» բառը շատերը հասկացել են ձեռնոց և ըստ այնմ
թարգմանել: Վիտտնյան եղբայրները թարգմանել են «ձեռները հագցնել»:
Բայց ձեռք-ձեռք այսպիսի նշանակություն մի բոլորով ըստ լիս: Հայտնի էլ չէ, թե
հին Հայաստանում ձեռնոց հագնում էին, թե ոչ, և տարբիրակ կլինեին,
եթե Վաղարշակը միայն ձեռնոցներ հագցնելու պաշտոնյա նշանակներ, բաց
թողնելով բոլոր զոհանները: Բանասերները այս կարծիքին եկան, թե «Չե-
ռէս» կամ «Չեռէ» մարդու հատուկ անուն է, որի պաշտոնն է եղել թա-
գավորին հագցնել (=զոհեցուցանող): (Մատ. Կ. կրտ. խոր. էջ 7): Միայն
ն. Մառը «Չեռէս» բառում «ս» համարելով զոհնականացուցիչ նշան հաս-
կանում է, «Վաղարշակ իրեն զոհեցուցանողներ է նշանակում Չեռեաներին»:

119. Որի անունով և այս ցեղը կոչվեց—հասկացվում է Վարաժնունի:
Կարծես Խորենացին ուզում է ասել, թե Վարաժնունյաց նախարարությունը
հաստատվեց Արարաշխի ժամանակ. իսկ Դատը որտեղի վերակացու նշանակվեց
առանց նախարարական կոչման:

120. Գահ, պարսկերեն Gāh, բառացի նշանակում է տեղ, որից՝ նստե-
լու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն: Գահ բառը Խորենացին ընդհանրապես, ինչ-
պես և այստեղ, գործ է ածում՝ նշանակելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ
նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը խնջույցների ժամա-
նակ: Այս տեղերը ճշտված սահմանված էին պարսից թագավորներին կողմից
(տե՛ս Գահնամակ), և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի
ավանդություն կարգը: Եթե մի նախարար որևէ հանցանքի պատճառով ապա-
շնորհ էր դառնում՝ թագավորը նրան զրկում էր գահից կամ նրա գահը ներքև
էր իջեցնում, որ ամենամեծ վիրավորանքն էր համարվում. ընդհակառակը՝
թագավորը իր գոհունակությունը հայտնելու համար որևէ նախարարի՝ նրա գահը
վեր էր բարձրացնում: Գահով սահմանված ավանդությունը խստիվ պահպան-
վում էր և ամեն մի նախարար նախանձախնդիր էր իր գահին: Նշելով, երբ
բերում է ցուցակ ուխտապահ նախարարների, որոնք Վարդանի հետ միա-
ցան բրիտանոնությունը պաշտպանելու համար, ընայնով որ Վարդանը իր
պաշտելի հերոսն է, որ նա առաջնորդն է այս ասպատակություն գործում, որ նա
բոլոր հայ զորքերի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցա-

կում նրա անունը դնում է երրորդ տեղում՝ առաջին երկու տեղում նշանակելով՝ Արծրունյաց և խոստանունյաց իշխաններին, որովհետև նրանք զաճով Մամիկոնյաններից ավագ էին: Սահեփանոս Օրբելյանը պատմում է (զ. Թ.), թե Մյունյաց Անդովկ իշխանը պարսից արքունիքում վիրավորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տասնհզորներով գահը տվեց հայ նախարարների շարքում՝ դառնացած կերակրի ձեռք լավեց, և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր զորքերով վրեժխնդրության համար ավերեց նրա ապարանքը, ավար առավ նրա գանձերը և փախավ հույների մոտ: Գահ բազր հաճախ արտահայտվում է և բարձ բառով, որ պետք է նկատել կամ իրեն թարգմանաբար պարսկերեն գահ բառի, կամ որ գահի վրա բարձ էին դնում, որպեսզի տեղը փափուկ լինի: Գահին կից հաճախ գործ է անվում և պատվով բառը: Պատվի վրա տարբեր մի նշան էր, իբրև մի հայտնի զարդարանք կամ զգեստի մաս և այլն, որ թագավորը պարգևում էր նախարարին, գահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգարար կրում էին: Պատվի և նրա տեսակների մասին մեզ հասած տեղեկությունները քիչ են. այնպես որ զովար է որոշել պատիվներ բաշխելու օրենքները և նրանց տեսակները: Խորհրդացի հիշում է Բագարատին շնորհված պատիվը՝ երեք շարք մարզարիտներից վարսակալ՝ առանց ոսկու և արծաթի (Բ, է): Ուրիշ տեղ (Բ, խէ) հիշում է Արտաշեսի շնորհած պատիվը Մուրացան նախարարին՝ պտակ հակվեցապատ, երկու ականջներին գինգեր, մի ոտքին կարմիր կոշիկ, ոսկեզեն զգալ, պատառաբաղ և ոսկեզեն բաժակ: Նույն պատիվները Արտաշեսը շնորհում է և Ամբասին՝ բացի գինգերից և կարմիր կոշիկից: Եղիշեն ավելի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած պատիվները, որ նա հասկավ՝ թագավորի մաս բնիքներից զնալու համար (Եղ, է):

121. Այստեղ և շարունակության մեջ մի բանի անդամ խորհրդացին գործ է անում «գիտեմ» — «Արծրունիսդ գիտեմ»... գիտեմ և «զհուռիսսդ» և այլն, որ մենք թարգմանեցինք «մի գիտցածով»: Այս բառի գործածությունը խորհրդացին ցույց է տալիս, որ բերած ստուգաբանությունը իրենն է, իր ենթադրությունը: Նույնպիսի նշանակությունը գործ է անում և «ստեմ» բառը, որ մենք թարգմանեցինք «համարում եմ»:

122. Ոստան: Ոստան բառին շատ տեսակ մեկնություններ են տվել (տ. Արմատ. բառ.): Ամենից հավանական է Հյուսիսայինները, բայտ որի ոստան պահլավերեն բառ է (XOstān), որից պարսկերենում կազմվել է ōstāndār բառը, որ նշանակում է զամրապետ: Ուրեմն ոստան դավառ:

Հայերենում այս բառը գործ է անվում մի քանի նշանակություններ: 1. Ոստան նշանակում է այն կալվածքը (— գավառը), որ կազմում էր օսեփականություն Արշակունյաց թագավորներին, որ ուրիշ խոսքով կոչվում էր նաև արքունի տուն: 2. նշանակում է այն ազնվական դասակարգը, որ սպորում էր այդ ոստանում. այսինքն թագավորական կալվածում և կազմում էր հետագոր սերունդ Հայկազյան շրջանի կամ Արշակունյաց ժամանակի թագավորների: Բայտ այսին՝ ոստանը այնպես է հարբերում թագավորին, ինչպես սեպուհը նախարարին: Այս ազնվականությունն է, որ Պատմադիրը կոչում է ոստան կոյնցալ պատուիրին: Այս նշանակությունից է բխում և ոստանիկ բառը, որ նշանակում է ոստան ազնվականության անդամ: 3. Ոստան նշանակում է և թագավորական կամ արքունի տուն, պլավոր քաղաք, մայրաքաղաք:

Արշակունյաց բարձունից հետո ուրիշ նախարարական սեների գլխավոր քաղաքներն էլ սկսեցին Ոստան կոչվել (Ոստանն Վասպուրականի, Արծրունյաց և այլն), բայց առանձնապես Ոստան էր կոչվում Գլխի քաղաքը, իրեն պարսիկ մարզպանների նստած քաղաք:

Պատմահոստ ասելով՝ ոստան ազնվականներից շորս գունդ կազմեց Վազարշակը, որոնք ծագում էին բուն հին թագավորների սերունդներից. սրանց տեղ հետո պարսիկները ուրիշ գնդեր կազմեցին, բայց էլի Ոստան անունը պահեցին:

123. Անփե ծուլ, հին տղազրություններում սեփածուլ, վրացերեն բառ է — սեփե (թագավոր) և ծուլի (որդի) ուրեմն սեփածուլի նշանակում է արքայորդի, արքայազարմ, Վրաստանի բարձր ազնվական դասակարգ, համապատասխան հայերեն ոստանին: Ըստ Ն. Մատի (Հանդ. ամս. 1892 էջ 165), Վրաց սեփե = նեփե = մեփե բառը, որ նշանակում է թագավոր՝ ծագում է հայոց Սեպուհ բառից, լուս հնչյունի կրատով. սեպ(ու)հե = սեպուհ = սեփե:

124. Պատմահայրը առաջին ներքինագետին անվանում է Հայր, իբրև հատուկ անուն. բայց «հայր» ընդհանուր մակդիր էր բոլոր ներքինագետներին (Քուրբերեն ևս բաբա էին ասում ներքինագետներին): Նրանց ցեղի անուն է Մարդաստություն, իսկ ցեղի նախարարը կոչվում է Մարդպետ (Մարդերը հատուկ ցեղ էին): Ուստի հաճախ միասին գործ էին անվում այս երկու անունները՝ Հայր Մարդպետ: Սրանք, բացի թագավորի կանանցի կառավարությունից, ունեին և մի ուրիշ պաշտոն — արքունական կալվածների վրա հսկողություն, ինչպես երևում է Փավստոսից (Դ, Ժգ):

125. Այս Գարեհը Աքեմենյան հարստության վերջին թագավորն է, Վոլոմանոս կոչված, որին Աղեքսանդր Մակեդոնացին հաղթելով (33 թ. ն.թ.) նվաճեց ամբողջ Պարսկաստանը:

126. Արլուպենոսի խոսքերը խորհրդացին մեջ է բերում Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանությունից. «Ալեծագորն ասէ նարուզդոնուտը» և այլն: Եվսեբիոսի հունարեն բնագրում գրված է «μειζωθεντος ηγετη» — Մեգաթենեսը ասում է: Հայ թարգմանիչը Մեգաթենես հատուկ անունն ընդունել է իբրև լոկ անական և թարգմանել է այսպես, մեծագոր բառը նարուզդոնուտրի որոշիչ կարճելով: Կալով այդ գաղթականության պետք է նկատել, որ հին ժամանակ Սպանիայի մի մասը, Ջիբրալթարից մինչև Պիրենյան լեռնաշղթան, կոչվում է Եթրոպի երեքիս կամ Իվերիա: Նույն անունը կրում էր նաև Ալ ծովի ղեկի արևելք ընկած երկրամասը, հատկապես Վրաստանը: Տարբեր և իբարտա յայբան հեռու ընկած աղբերի անունների այս օրատահական նմանությունն օտիթ է տվել օտեզովելու այն ավանդության, իբր թե նարուզդոնուտրն է Սպանիայից Իբերներ բերելու և բնակեցրել Ալ ծովի աջակողմը, որով այս երկիրը կոչվել է Իբերիա կամ Իվերիա — Հաջող նախադասությունը. — Եվսեբիոսն դրանում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում, միջանկյալ բացատրական խոսք է, որ մենք դրինք փակագծերի մեջ:

127. Անգեղ բառը խորհրդացին անհաջող ստուգաբանում է, իբրև անգեղեցիկ, տղեղ, որ խորթ է մեր լեզվին: Անգեղը հատուկ անուն է: Գարգալյան (Քն. պատմ. Ա էջ 250) և խալիպան (Յոսե, 327) ցույց են տվել, որ ս. գրքում մի տեղ բնագրի ներքե ասածու զեմ հայրեն թարգմանությունն ունի Անգեղ (4 թագ. Ժէ 30). սրանից նրանք եզրակացնում են, որ Անգեղը եղել է մի ոստան:

վածություն: Այս ենթադրությունը ուժ է ստանում և Սերբոսի վկայությամբ, որ ստում է. «Վան գի կոչեցան Ռագարատ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին»: (Էջ 7): Հավանական է, որ Անգեղները մի առանձին ցեղ են ևղել, որոնց ազգային աստվածությունը կոչվելիս է եղել Անգեղ, որի անունով կոչվել է և ժողովուրդը:

Խորհենացուն ևս գուցե հայտնի է եղել Անգեղի աստված լինելը, բայց նա ըստ իր սովորությունն այս աստծուն ևս մարդացրել է և Անգեղ անունն աստվածաբանն է «աղեղ» նշանակությունով: Տորք Անգեղին վերագրված առասպելական ուժը մի կողմնակի ապացույց է նրա դրուցագնահան ծաղման: Հայտնված կան կարծիքներ, թե Անգեղը կապ ունի Անգլ ցեղի հետ (որից Անգլիա), իսկ Տորքը՝ թուրք ցեղի հետ: Տե՛ս և Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, (էջ 28):

128. Ռոստոմ Սագճիկ Իրանի համարավար հերոսն է, որին անմահացրել է Ֆիրդուսին: Սագճիկ կոչված է նա իր ծննդավայրի անունով: Սագաստանցի—Մեհեստանցի: Սեհեստան այժմ Սեյխստան Պարսկաստանի հեռավոր արևելքի գավառն է Աղվանիստանին սահմանակից: Ֆիրդուսուն հայտնի չեն ոչ նրա ծննդավայրը, և ոչ 120 փղի ուժ ունենալը. ինչպես վկայում է էմիրը (ժանոթ, 153): Էմիրը չգիտե, թե ինչու՞ Ռոստոմը Սագճիկ է կոչված. ենթադրում է, թե գուցե այս անունը կապ ունի Ռոստոմի ծննդավայրի հետ: Թեպետ էմիրին ժանոթ է եղել Գուշտիտի քննությունը Խորհենացու Պատմության արժանահավատության մասին (տ. ծան. 25), որի մեջ Գուշտիտը բացատրել է Սագճիկ բառը—՝Rostom saggik (d. i. dem seg'istanischen) (էջ 17 առանձին արտասույություն),—Ռոստոմ Սագճիկ (այսինքն Սեհեստանցի), բայց նա աչքաբող է արել այս բացատրությունը:

129. Տորքի մասին այս ավանդությունը, որ նա բլրածն ժայռ է շարտեք թշնամի նավերի վրա՝ շատ է հիշեցնում Հոմերոսի պատմածը միականի Պոլիթեմի մասին (Ոդիսական, երգ թ), որին Ոդիսեոս կուրացնելով՝ կարողացավ հնարքով դուրս գալ նրա քարայրից և նավ նստելով ընկերների հետ փախելու: Կատաղած հրեշք ծովի ափին մոտենալով մի ծանր ժայռ է պղկում և նրան կատարից և փախուղների ձայնի ուղղությամբ շարտում է նրանց վրա: Ժայռի հարուցած ալիքները Ոդիսեոսի նավը զարծյալ դիպի ափն են մղում: Այստեղ խոսք չի կարող լինել Խորհենացու կողմից փոխառության մասին, ինչպես ենթադրում է Խալսթյանը: Այս առասպելը մեկն է այն գաղթող միրզազային առասպելներից, որոնք մի սեղ ծնունդ առնելով՝ այնուհետև զարբեր ընթացքում թափառում են երկրի երկիր, գանազան կերպարանափոխություններով. այսպիսի առասպել է նաև լեռների մեջ շղթայված դրուցագրի առասպելը: Նույն կարծիքն ունի և Արեղյանը (անդ., էջ 280): Բայց զարմանալին այն է, որ Պոլիթեմի այս առասպելը մինչև մոտ ժամանակներս էլ դեռ կենդանի է մնացել ժողովրդի հիշողության մեջ: Ես ունեմ կազմած մի ժողովածու ժողովրդական առասպելների և առակների՝ Ախալցխայի բարբառով, որ պի եմ աւել մոտ 50 տարի առաջ՝ իմ հոր պատմածներից: Մի առասպելում (համար 73) պատմվում է մի անցք՝ որ շատ նման է Պոլիթեմի Ոդիսեոս ընկերների օտելուն և Ոդիսեոսի խորամանկությունը նրան կուրացնելուն և նրանից. խոսափելուն: Իմ ժողովածուի մեջ էլ հրեշք թե՛ փազսող է, այսինքն պիտալքանի, ճակատի վրա մի աչք ունեցող: Մարդը նրա այրից դուրս գալու համար ոչ թե խաբուր-

վում է ոչխարի փորի տակ, ինչպես Հոմերոսի մոտ է, այլ սյախարների մորթիքով ծածկում է պլուխը, մարմինը և շորերն առանձին: Բայց իմ ժողովածուն ունի այստեղ մի շարունակություն, որ Հոմերոսի մեջ չկա: Մարդը թանփանջադե անրանակ կղզում մի քանի օր թափառում է, կերակրվելով պտուղներով և բույսերով, վերջը մտածում է, որ մի կերպ պետք է դուրս գալ այս անբնակ կղզուց: Երկար աշխատելով նա կարում է մի քանի գերան, լսաս է կապում, նստում վրան և իրեն հանձնում հողմերի կամքին: Մի քանի օրից լսասը դալիս դեմ է առնում մի ցամաքի: Մարդը լսասը ափ է հանում, և հիմա մտածում է, ի՞նչպես անե, որ իր երկիրը հասնի, որովհետև ոչ այդ տեղը գիտե, ոչ փող ունի: Մի հրեա վաճառական մոտենում է, նայում է գերաններին և հարցնում. «ճախո՞ւմ ես», «ճախում եմ»: Հրեան հազար դուրոչ է առաջարկում. մարդը, (որ չգիտեր թե այդ գերանները թանկագին փայտեր են և կարծում է, թե շատ շատ՝ մի տասը դուրոչ օրտի արծենան)՝ հրեայի տված գինը ծաղր է համարում. «Ես հաշարի ժամանակ չունեմ, ասում է՝ չուրջ ուզում ես գնել, գին տալու: (Հրեան իր կողմից հավատացած է, թե մարդն իր ապրանքի խելահան արծեքը գիտե).— լավ, տասը հազար դուրոչ կտամ, ասում է: Մարդը դարձյալ կարծում է թե հրեան իրեն ծաղրում է... Վերջապես հրեան 60000 դուրոչ է առաջարկում: Մարդը շարացած ասում է «չառնողին էլ, չալողին էլ»: Հրեան 60000 դուրոչը տալիս ու գերաններն առնում է՝ վերջը միայն հասկանալով, որ մարդը գաղափար անգամ չէ ունեցել իր փայտի բարձր արժեքի մասին:

Ահա մի առասպել, որ ալեւի քան երկու հազար տարի կենդանի է մնացել և գրեթե 50 սերնդի բերանով մնացել: Որ հրա աղբյուրը գրավոր չէ, այսինքն Հոմերոսից չէ անված՝ երևում է գերանները վաճառելու պատմությունից, որ սերտ կապ ունի նախընթաց պատմության հետ, բայց բացակայում է Հոմերոսի մոտ:

130. «Միանդակն անդառնալիս: Անդառնալի բառը թարգմանիչները թարգմանել են «հետ շարժող» (Ստեփանե) «неотразимъ» (Էմիր), «qui ne recule jamais» (Լանդոու): = որ երբեք չի նահանջում «unbeugsam» (Լուուր) = անընկճելի, անկորանալի (Ստեփանե, ծան. 234), բայց մենք կասկածելի ենք համարում վերջին երեք թարգմանությունները, իսկ Ստեփանեիցը տառացի ուղիղ. բայց անորոշ: Այս բառը անշուշտ ստուգաբանություն կամ մեկնություն է Միանդակ բառի, բայց թե ի՞նչ է նշանակում այստեղ՝ դժվարանում ենք ստել:

131. Կղնուր, հունարեն Κόλις Σορία = Խորագույն Ասորիք, Ասորիքի մի մասը, որ ընկնում է երկու Լիբանանների միջև, որտեղ գտնվում է Դամասկոս քաղաքը:

132. Բնագրում՝ «սրիկայս ըազուս»: Սրիկա բառը բառարանները բացատրում են իբրև սուր կրող, ավազակ, գող ավազակ, դատարկապորտու Այսպես էլ թարգմանում են. էմիր՝ «большое число разбойников» Ստեփանե «շատ սրիկաներ»: Մենք էլ պահպանեցինք այս բառը, թեպետ և կասկածում ենք ճշտության մասին:

133. Անանյաններ և Եղիազարյաններ— ս. գրքից առնված անձեր են: Անանյանները (Անանիա, Ազարիա և Միսայել, բաղնայական լեզվով՝ Սեղաբ, Միսաբ և Աքեթնագով) երեք հրեա երիտասարդներ էին Բաբելոնում գերված

հրեաների մեջ, որոնք մերժեցին երկրպագել նաբոզոզոստորի կանգնելը և ուկի արձանին և սրա համար զսվեցին բորբոքված խարույկի մեջ (Դան. գլ. Գ)։ Եղիազարյաններ.— Երբ Սելևկյան Անտիոքոսը բռնադատում էր հրեաներին իրենց կրոնն ուրանալ և կուրքերի երկրպագել՝ Եղիազարը, մի հարզույն իննսուսամյա ծեբունի, հրաժարվեց խոզենի ուտել, և սրա համար նահատակվեց շարաբանքներով. նույնպես վարդիցին յոթն եղբայր իրենց մոր հետ, որոնց սարսափելի տանջանքներով սպանում էին։ Վեց որդուն սպանելուց հետո, կրք շերթը հասավ յոթներորդին թագավորը համոզեց մորը, որ հորգործն որդուն թաղավորի կամքը կատարել և փրկվել։ Մայրը նրան էլ խրատ տվեց եղբայրների նման մեռնել։ Վերջը ինքն էլ նահատակվեց (Բ. Մակաբ. գլ. 2, է)։

134. Այս խոսքերից երևում է, որ Մար Աբասը (ըստ հորենացու) Հայոց վերաբերյալ պատմությունը թաղեական մատյանից հանելով ու վաղարշակին բերելով՝ ինքն էլ իր կողմից, իբրև ժամանակակից, գրի է տնել՝ վաղարշակի և սրա հաջորդ Արշակ Ա-ի գործերը։

135. Հուլիոս Ափրիկանոս—նշանավոր պատմագիր, որ առաջինը մտցրեց սինիքոնիկ ժամանակագրությունը պատմության մեջ։ Մենդլամբ Պագետտինի էմմաուս քաղաքից էր (կամ Լիբիայից), ապրում էր Գ դարում ՏԲ, Ազոքսանդրիայում։ Նա թահանա էր։ Գլխավոր աշխատությունն է Pentabiblion chronologicum, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից և հասնում է մինչև 221 թ. հՊ, նրա այս աշխատությունից օգտվել են շատերը և մասնավորապես Եվսեբիոս Կեսարիացին իր ժամանակագրության մեջ։

136. Հիպոզիտա, Հիպոլիտո եկեղեցական մատենագիրը, որ ապրում էր Գ դարում, եկեղեցական պաշտոն էր վարում Հռոմում։ 235 թվին արքայից Մարտինիս, որտեղ և մեռավ։ Փրեյ է բազմաթիվ վիճարանական գրվածքներ, որոնցից մի մասը միայն հասել է մեզ։ Հովնսպոսի մասին տե՛ս ծան. 16։

137. Մինոպ—քաղաք և նավահանդիստ Սև ծովի հարավային ափին, Քյուրքիայի կուստամինիա վիլայեթում։

138. Սա Միհրդատ 2 նվապետըն է, որ կոչվում է նաև Միհրդատ Մեծ, Պոնտոսի թագավորը։ Մեծ է 132 թ. նՔ, մեռել (ինքնասպանությամբ) 63-ին։ Բոլոր կյանքի ընթացքում, մոտ 50 տարի, անընդհատ պատերազմներ է մղել Հռոմայեցիների դեմ, որոնց ոխերիմ թշնամին էր, և հաճախ էր խիստ նեղը գցել նրանց։ Նրա դեմ կովեցիներ նշանավոր գորավարները Սուլլա, Մուտինա, Լուկուլլոս, Պոմպեոս, որին վերջապես հաղթվեց նրան հազմել ու հայտնել Փոքր Ասիայից։ Նա դարձյալ չհուսահատվեց և պատրաստվում էր Մակեդոնիայի վրայով ուղղակի Հռոմի վրա գնալ։ Բայց զորքն ապստամբեց նրա դեմ, և նա ինքնասպանություն գործեց։ Ընդարձակ դրականություն կա նրա մասին։ Վերջինը և լավագույնն է ակադ. Մանանդյանի Տիգրան Երկրորդ աշխատությունը. հորհենացին լավ աղբյուրներ չունենալով՝ նրան երկիրորակա տեղ է տալիս Տիգրանի մղած պատերազմներում Հռոմայեցիների դեմ։

139. Սկիվդուրը և Գիպիոսը նշանավոր հույն քանդակագործներ էին Կիոքոս կղզուց, ապրում էին վեցերորդ դարում նՔ, Արգոսում և Սիկիոնում, որտեղ բազմաթիվ աշակերտներ հավաքեցին քանդակագործություն սովորեցնելու։ Նրանց անուններն ու քանդակած արձանները հիշատակում են մի քանի հույն մատենագիրներ։

140. Բնագիրն ունի «առարկությունն Կրիսևայ և Նեքտանեբայ», որտեղ

առարկություն բառի նշանակությունը որոշ չէ։ Ըմինը թարգմանել է. «C. no. i. n. e. Kpeza e Hekraneom», նույնպես Ստեփաննե՝ «Կրյուսոսի և Նեքտանեքոսի կոնիքս։ Բայց առարկությունը» երբեք պատերազմ՝ կոնի չի նշանակում։ Հայկազյան բառարանը առարկություն բառի մի քանի նշանակությունները բացատրելուց հետո՝ բերում է մի բացատրություն ևս. «Ընդդիմություն բանի կամ կոռուպ», և այս բացատրության իբրև վկայություն է բերում հորենացու հիշյալ հատվածը միայն, ուրիշ խոսքով՝ Հայկ. Բառ. հորինողներն այդպես են հասկացել առարկություն բառի նշանակությունը տվյալ տեղում։ Թարգմանիչներն էլ հետևել են Հայկ. բառարանին, բայց ճախորդարքը բերել են «կոռուպ» բառը և ոչ «բանիս» և ընկել են սխալի մեջ, որովհետև Կրեսոսի մասին չկա հիշատակություն, որ պատերազմում լինի Եգիպտոսի դեմ վարվածին հետո «Առարկությունը» այստեղ կատար է վերցնել այս բառի ավելի սովորական իմաստով, այն է՝ առաջարկություն որևէ առեղծվածի, որ հին ժամանակ թագավորները սովորություն ունեին իբրև ուղարկելու։ Եվ իբրև, այսպիսի նշանակություն ունի այստեղ «առարկություն» բառը։ Գուտմիտ (էջ 15) ցույց է տվել, որ Նեքտանեքոսի և Կրեսոսի ժամանակակցությունը հիշատակվում է Եղվրտի վարքում։ Արդ՝ այս վարքում գրված է, թե Եղվրտը մի քանի ժամանակ ապրել է Կրեսոսի մոտ, այնտեղ գրել է իր առակները և մատուցել Կրեսոսին, հետո ճանապարհորդություններ է կատարել և եկել է Բաբելոն, Լեզբոս թագավորի մոտ։ Այս ժամանակ Եգիպտոսի Նեքտանեքոս թագավորը մի առարկություն է ուղարկում Լեզբոսին՝ ուղարկել մի հարտարապետ, որ մի ղզակ շինե առանց այլմերի. և Եղվրտը հանձն է՝ անում այս առարկությունը լուծել (նույնը մեր երկարի պատմության մեջ)։ Խորենացու մոտ Նեքտանեքոսն առարկությունն ուղարկում է՝ ոչ թե Լեզբոսին, այլ Կրեսոսին. բայց սրանով չի խախտվում էականը՝ Կրեսոսի և Նեքտանեքոսի ժամանակակցությունը։

141. Պյուսիոս, հունարեն Սմիթ. Եղվրտը անուն այն քրմունհիների, որոնք Դելֆիում (Հունաստանի Փոկիս գավառում, Պառնաս լեռան ստորոտում) Ասյուրի մեհյանում զուշակություններ էին անում և իրենց տրված հարցերին պատասխանում։ Նրանք նստած էին լինում մի հոտանու վրա, մի ապառաժի կեղծվածի վերև, որտեղից ղազներ էին դուրս գալիս։ Այս ղազերից Պյուսիաները ընկնում էին մի տեսակ զտանցաքի մեջ և տրված հարցերին կցատուր բաներով պատասխանում, իսկ մի հմուտ քուրմ այդ կցատուր բաներից մի կապակցված խոսք էր կազմում և հայտնում հարցնողին։ Պյուսիայի զուշակությունները լսելու դիմում էին ոչ միայն ողջ Հունաստանից և հունական զառկոսներից, այլև հեռավոր տեղերից օտար թագավորներ։ Պյուսիաները պետք է լինեին լավ ընտանիքներից, անբասիր վարքի տեր, կույս և հիսուն տարեկանից ավելի հասակում։ Ապոլոնի մեհյանը իր Պյուսիաներով մոտ 1000 տարի գոյություն պահպանեց և միայն Մեծն Քոնոս կայսեր հրամանով փակվեց Գ ղաբի վերջերում։

142. Խորենացու հիշած այս շորս մատենագիրներից Երկուսի անուններն ազավազված էին հին տպագրությունների մեջ, որոնք վերջին տպագրության մեջ ուղղվեցին։ Փղեզոնիոս (իսկև. նախկին Փղեզոնիոսի) և Սկամազոս, (հին տպագր. «գրէ ևս Կամազոս» ուղղված՝ «գրէ և Սկամազոս»)։ Այս շորսն էլ իրական անձնավորություններ են, որոնցից մի քանիսի գրվածքներից հատակադարներ են մնացել։ Բայց Պատմահոջը նրանցից բերած ցիտատները չկան այժմ։ Յի-

տատենք իրար շատ նման են ոճով՝ Քիրթոզական ներքողներ են Գուտզմիտ կարծում է, թե ոչ մեկը նրանցից չէր կարող Կրեստի պարտությունը վերագրել Արտաշես Պարթևին, փոխանակ Կյուրոսին, և ենթադրում է, թե խորենացին այս հեղինակների անունները, որոնք Կրեստի պարտությունը վերագրած են հղել Կյուրոսին, գտել է որևէ քիրթոզական ժողովածուի մեջ կամ Հուլիոս Ափրիկանոսի մոտ և հետո իրենից շարադրել է այդ ցիտատներն ու նրանց վերագրել: Անկարելի է համաձայնել այս կարծիքի հետ, ոչ միայն նրա համար, որ այսպիսի քացարձակ խարդախություն օտար է խորենացուն, այլև այն պատճառով, որ լիովին հակասում է խորենացու պատմածի ոգուն: Խորենացին գիտե, որ ուրիշ աղբյուրներ Կրեստի պարտությունը վերագրում են Կյուրոսին, գիտե, որ Կրեստը մոտ չորս հարյուր տարով առաջ է քան Արտաշեսը: Ինչո՞ւ ուրեմն նա այդ հակասական և հակաժամանակագրական սուտը պիտի հյուսեր՝ Կրեստի պարտության պատիվը Արտաշեսին տալու համար: Եթե նա հիրավի այսպիսի նպատակ ունենար և դրա համար այդ հակասական կեղծ վկայությունները հնարեր՝ ապա պետք է սպասենք, որ մի հոյակապ ու մանրամասն պատմություն պիտի գրեր Արտաշեսի այս հաղթության, որի համար նյութ չէր պահպանում իրեն (համեմատել Սկամաղդոսի գրածը, որ համապատասխան է Հերոդոտոսի պատմածին): Հիշենք, որ խորենացին Տիգրան Առաջինին է վերագրում Ամգուհակի սպանությունը (հակառակ պատմության), հիմնվելով Չորս հազներգության ու ազգային առասպելների վրա, և տեսնում ենք ի՞նչպես նա ծաղկեցրել է այս պատմությունը, մի քանի դուրս նվիրելով նրան: Նույնը պիտի աներ և այստեղ, մինչդեռ մենք տեսնում ենք, որ այստեղ նա կարճ և անցողակի միայն հիշում է. «եսաղայ յարևմուտս և ևերբակալ անէլ զԿրիստս թագաւոր Ալլալացոց»:

Առողջ դատողությունը թույլ չի տալիս ընդունել, որ խորենացին այդ մի անշուք նախադրությունը գրելու համար դիմեր այնպիսի մեծ կեղծիքի և պիտակցարար հակապատմական և հակաժամանակագրական մի սուտ ստեղծեր: Ընդհանրապես, նկատում է, որ խորենացին այստեղ զմայրական սուտ է եղել կանգնած, երկու տեսակ՝ իրար հակառակ աղբյուրների հանդեպ, և չորս հեղինակների միարևրան վկայության ճնշման տակ ստիպված է եղել Արտաշեսին վերագրելու Կրեստի ձերբակալությունը: Բայց երևում է, որ նա կատարելապես համոզված չէ այդ չորս աղբյուրների անկասկածելի ճշմարտությանը, ուստի բավականացել է իր պատմությունը ամբողջացնելու համար լուկ հիշատակելով Կրեստի ձերբակալությունը Արտաշեսից, առանց մանրամասն նկարագրության: Այս էլ պետք է նկատել, որ խորենացին հաղթի թե տեղիկություն ունենար այն աշխարհագրական տեղիքի մասին (տե՛ս ծան. 143), որոնք հիշատակվում են Փղեդոնիոսին վերագրված հատվածում, ուրեմն և չէր կարող ինքը շարադրել այս հատվածը: Խորենացու ակներև սխալն այն է, որ նա հիշյալ չորս հեղինակների «Պարթև Արտաշեսին» նույնացնում է Հայոց Արշակունի թագավոր Արտաշեսի հետ, երևի մտածելով, որ այս վերջինն էլ կարող էր կոչվել Պարթև՝ սերված լինելով Պարթևաց թագավոր Արշակ Մեծից:

Առհասարակ այս Արտաշես թագավորի պատմությունը (որ օտարազգի պատմագիրներից չի հիշվում) ներկայացնում է պատմական հիշողությունների մի խառնուրդ մի քանի թագավորների կյանքից: Այսպես՝ Լլլալաց արշավելը, ծովը ցամաք գաղձնելը հիշեցնում են Քսեռքսեսի արշավանքը Հունաստանի վրա. կուրքերի արձանները Հայաստան փոխադրելը հիշեցնում է Տիգրան Մեծի

Փոքր Ասիային տիրելը, ծովը նավերով լցնելը և վերջը օտարության մեջ մեռնելը զորքերի ապստամբության պատճառով՝ հիշեցնում են Միհրդատ Եվպատոսին: Զարմանք չէ ուրեմն, որ հիշողությունների այս խառնուրդի մեջ մտած լինի նաև հիշողությունը Կյուրոսի՝ Կրեստին ձերբակալելու մասին: Արանց բոլորի աղբյուրը ժողովրդական հիշողություններն են:

143. Այստեղ հիշատակվում են մի շարք հին աշխարհագրական և պատմական անուններ: Ելլալացուն այն նեղուցն է, որ միացնում է Սև ծովը Մարմարա ծովի հետ: Փրակիա—Հունաստանից հյուսիս ընկած երկիրը, այժմ այնտեղ են Բուլղարիան և Ռումելիան: Էլլալաց—ընդհանուր անուն Հին Հունաստանի Քեսալիա (սովորաբար Քեսաղիա, հմ.ժտ. ծանոթ. 33)—նահանգ Հյուսիսային Հունաստանում: Փոկիս, Լոկիոս (Ղովորացիք), Բեոտիա—նահանգներ Միջին Հունաստանում մեկը մյուսին կից: Լակեդեմոնիա—նահանգ Հարավային Հունաստանում, հայտնի Սպարտա անունով: Եթովպիա—Եգիպտոսից հարավ ընկած երկիրը, որտեղ նեգոսի ակունքներն են, այժմ՝ Հարենյան: Սկյութացիք—հնուցը վայրենի թափառաշրջիկ ժողովուրդ, որ սփռված էին հյուսիս-արևելյան Եվրոպայից մինչև հյուսիս-արևմտյան Ասիա: Մասբոթիները կամ Մասսագետները Սկյութական ցեղին պատկանող ժողովուրդ էին, որ ապրում էին Կասպից ծովից արևելք: Պատմական անունները Հին Պարսկաստանի Աքեմենյան հարստության չորս թագավորներն են. Կյուրոս Աքեմենյան հարստության հիմնադիրը (մեռավ 529-ին չ.թ.), Կամբյուս—նրա հաջորդը (529—522), Դարեհ (Դարայավուր) Վշտասպյա, նրա հաջորդը (521—485): Քսեռքսես—Դարեհի հաջորդը (485—465): Այս թագավորների արշավանքները և կրած անհաջողությունները, որ հիշատակվում են այստեղ ընագրում՝ պատմական իրողություններ են:

144. Այս Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անին չէ Երբակ դավառում, Ախուրյան գետի վրա, որ խորենացուն բոլորովին հայտնի չէ, այլ հին բերդ է Դարանաղի դավառում, Բարձր Հայրում, որտեղ ըստ Փավստոսի թաղվում էին Հայոց Արշակունի թագավորները: Համախ կոչում է և Հանի, և ավելի ուշ դարերում՝ Կամախ:

145. Հայտնի տեղիք հայացրած ձև է Աշտիշատ կամ Հաշտիշատ անվան, որ պահլավերեն և ըստ ժողովրդական ստուգաբանության նշանակում է հաշտերի (զոհերի) քաղաք:

146. Պաղեստինացոց երկիրը Հրեաստանն է: Կլեոպատրան Եգիպտոսի Պտղոմեոս Ավլերի ավագ դուստրն էր, որ իր հոր կտակի համաձայն պետք է թագավորեր Երանից հետո, ամուսնանալով իր փոքրահասակ եղբոր հետ: Արկածալից կյանք ունեցավ, վերջը ինքնասպանություն գործեց: Նրան նվեր տարավ Անտոնինոսը հայոց Արտավազդ թագավորին շղթայակապ:— Իսկ թե ի՞նչ հանցանք է գործած եղել Դիոնիս սրդին Արտաշեսի դեմ՝ հայտնի չէ. ինքը Պատմահայրն էլ բան չի ասում այս մասին:

147. Պուղոմայից. այստեղ անտարակույս Պաղեստինի Պտղոմայից ծովեղբայր քաղաքն է. Տյուրոսից մոտ 40 կմ դեպի հարավ: Այժմ կոչվում է Աքբա:

148. Այս «հեղուկ վայրկեց» Հռոմայեցիների Լուկոլլոս գործարն էր, որ առանց պատմազան հայտարարելու, հանկարծակի հարձակվել էր Հայաստանի վրա, որի պատճառով արժանացել է հելուզակ-ավազակ, կոչման. (Տիգր. Բ, էր. 92): Բայց թե ինչո՞ւ է վայրկեց կոչված՝ հայտնի չէ: Ակադ-

Մանեղյանը (անդ) կարծում է, թե զա նույն Լուկուլոս անունն է, որ աղ-
ճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ: Այսպիսի աղ-
ճատում գտվար է ենթադրել: Գուցե իբր եղել է և մի նշանավոր ավագակ
այս անունը կրող, որի հետ շփոթել կամ նույնացրել են Լուկուլոսին. այս են-
թադրությունը հավանական է դառնում նրանով, որ լիբը նրա անունով շարունա-
կել է կոչվել Վալիուսին:

149. Տիգրան Մեծի պատմությունը ևորենացու մոտ շատ անբավարար է և
զաղափար անգամ չի տալիս բուն պատմական իրականության մասին: Ամենա-
կարևոր անցքերը, որոնք վճռական զեր կատարեցին Տիգրանի պատմության և
նրա բախտի մեջ. ինչպես են ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ, այս քաղա-
քի ասումն ու ավերումը Լուկուլոսի ձեռքով, Լուկուլոսի հետագա պարտություն-
ներն ու նահանջը, Պոմպեոսի գալը և Տիգրանի նրանից հաշտություն խնդրելը—
անցքեր, որոնք տեղի ունեցան 69—66 թվ. նթ.—բոլորովին չեն հիշվում ևոր-
ենացու մոտ: Ավելի բավարար են այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում
են Տիգրանի դրժողություններին Պաղեստինում, Ասորիքում: Սրա պատճառն
այն է, որ ևորենացին Տիգրանի պատմության համար իբրև աղբյուր է ունեցել
միայն Հովսեփոսին, որի գրվածքների գլխավոր նյութն էր Պաղեստինի պատմու-
թյունը, բայց ոչ Տիգրանի Ուրիշ թագմաթիվ հունական ու յափնեական աղբյուր-
ներ (որոնց ցանկը բերված է Տիգրան Երկրորդ աշխատության մեջ) անհայտ են
մնացել ևորենացուց: Նույնիսկ այն հիշողությունները, որ հայ ժողովուրդը պահ-
պանել էր այս թագավորի կյանքի և վերանորոգչական գործունեության մասին՝
ևորենացու անգիտակցությամբ փրկագրել է Տիգրան Ա Երվանդյանին: Բարեբախ-
տաբար ներկայումս մեզ համար մատչելի պարձով Տիգրան Մեծի մանրամասն
պատմությունը՝ ակադ. Մանանդյանի «Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը» գիտական
աշխատության շնորհիվ, որը հիմնված է բոլոր հին և նոր աղբյուրների համեմա-
տական ուսումնասիրության ու քննության վրա:

150. Սինկղիտոս, հուն. σὺν κληροῦς համաժողով, ժողով, որ գործ է
ածել, նաև նշանակելու համար հռոմայեցոց ժերակուլտը, Senatus. Խորե-
նացին գործ է ածել հունարեն բառը՝ հետեկիով իր աղբյուրին, Հովսեփոսին:

151. Շամշուտ-գլխավոր քաղաք Ասորիքի կոմսիոնեն նահանգի, կիրատի
վրա, կապադովկիսյան սահմանակից, Եգեսիսից հյուսիս Շամշուտ՝ այս
քաղաքի ասորական արտասանությունն է. հունական արտասանությամբ կոչ-
վում է Սամոսատ (Σαμοσατα). ինչպես գործ է ածել Կորյունը և այստեղ Հով-
սեփոսը, ևորենացու աղբյուրը:

152. Արտավազդից հետո մինչև Վաղարշ, ևորով Մեծի հայրը, օտա-
բազդի պատմագիրները հիշում են մի շարք հայ թագավորներ զանազան ազգե-
րից, որոնց մասին ոչ մի հիշատակություն չկա ևորենացու և նրա հետեղությունում
հաջորդ հայ պատմագիրների մոտ: Այս ժամանակաշրջանում (34 նթ.—211 հթ.)
բոս ևորենացու և հաջորդ հայ պատմագիրների՝ Հայաստանում տիրում են մի
շարք հայ թագավորներ Արշակունյաց ցեղից, որոնք հայտնի չեն օտարազդի
հեղինակներին: Հմմտ. սինիստոնիկ ցանկը: Այս ժամանակի հայ թագավորների
պատմությունն ըստ օտար աղբյուրների (տե՛ս Գարագաշյան, Քննական
պատմություն, մասն Բ, դ. Ժ—ԺԲ, էջ 169—277):

153. Արշամ կամ Արշամ անունով թագավոր և սոհասարակ մարդ չի
եղել. այս անունը արդյունք է մի խոշոր սխալի: Խորենացին Եվսեբիոսի Եկե-

ղեցական պատմության մեջ կարգալով Արգարի գրած թուղթը Քրիստոսին՝
Քղթի վերնագրում գտել է «Արգար Արշամայ իշխան աշխարհիս», որից
բնականաբար եզրակացրել է, թե Արգարի հոր անունն եղել է Արշամ կամ
Արշամ, թեպետ ինքն էլ հիշում է, թե այս Արշամին ասորիներից ոմանք կուում
են Մանուկա, ուրեմն և Արգարի հայրը կոչվելիս է եղել Մանուկ, ինչպես որ
իրոք եղել է: Իսկ Արշամը աղավաղություն է ասորական սեկաթա բառի (որ
կարող է կարգացվել նաև akkama), որ նշանակում է թուխ, սև: Սև բառը
մակդիր է Արգարին—Արգար սև: Այս սխալը շատին են ավել:

154. Պատրիացիք, Պատրիա հայտնի չին: Էմին (Ժանոթ, 205) համարում
է, թե գուցե պետք է հասկանալ Պետրա քաղաքը Արարիայում, որ հայտնի
վաճառաշահ քաղաք էր հռոմայեցիների տիրապետության ժամանակ Պաղեստին-
ում: Այս Պետրան այժմ ավերակ է:

155. Փյունիկե—երկիր Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Պաղեստինից
հյուսիս, նշանավոր Տյուրոս և Սիդոն քաղաքներով: Ասորիք—երկիր Հայաս-
տանից հարավ, Եփրատի և Տիգրիսի վերին ընթացքի միջև, Մծբին, Եղե-
սիս և այլն քաղաքներով: Միշազետք—Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած
երկիրը, Ասորիքից հարավ, Նինվե և Բաբելոն քաղաքներով:

156. Եվսեբիոսից քաղաք էր Պաղեստինում, Հադասի բաժնում: Բեթ-
բուրին նույն քաղաքի անունն է ասորական լեզվով (Բեթաբարբոս), այժմ
Պեյթ—ճիպրին (Լաբուրենա, Աղրասյաում):

157. Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմության հայերեն թարգմանության մեջ
(Ա, դ. Ժ) Արգար Արշամ, փոխանակ Արգար Ուկամա, այսինքն Արգար սև.
տե՛ս Ժանոթ, 159:

158. Հոհ, ԺԲ 20:

159. Կենդանադիր պատկեր: Կենդանագիր բառը տառացի թարգմանու-
թյուն է հունարեն κληροῦς բառի κληροῦς բառից, որ նշանակում է կեն-
դանագրել, այսինքն կենդանի առարած նկատել, մարդու պատկերը քաշել ներ-
կերով: Հունարեն բարդ բառի մեջ կենդանի բառի իսկական նշանակու-
թյունը չհասկանալով՝ հին մարդիկ ուրիշ մեկնություն են տվել նրան, իբրև թե կենդան-
վույն նկատված, և այս խնդրի մարտնչությունը ասիթ է տվել ստեղծելու առասպելը՝
այս պատկերի աննախագուծ լինելու մասին (իբրև թե Քրիստոս դաստասակը
տարածել է իր երեսի վրա և իր պատկերը տպավորվել է նրա վրա): Նույնիսկ
Լաբուրենան, որ ժամանակով մերձավորություն է պարզ գրում է, թե Անանը, որ
թագավորի նկարին էր՝ ընտիր դեղերով նկարեց փրկիչ պատկերը և բերեց
Արգարին, առանց որևէ հրաշք հիշատակելու:

160. Եվսեբիոսի հայերեն թարգմանության մեջ, որից քաղում է ևոր-
ենացին Արգարի պատմությունը՝ իշխանը կոչված է Պոզագրոս (ποδαγρός),
որ նշանակում է պոզագրալով հիվանդ, իսկ պոզագրա հունարեն բառ է
(ποδαγρα), որ նշանակում է սոսնաջավ:

161. Լաբուրենա, որ ասորերեն զրի է առել Արգարի դարձի պատմությունը
բոլոր մանրամասնություններով, որ և ծառայել է աղբյուր Եվսեբիոսի պատմու-
թյան և ևորենացուն, բոլորովին տարբեր է պատմում Թագետի կյանքի վերջին
մասը: Նրա առելով՝ Թագետը Եգեսիսում հիվանդանալով՝ օրհնում է ժողո-
վորին և մնում ու թաղվում է Եգեսիսում: Իսկ Լաբուրենայի հին հայերեն
թարգմանությունն այստեղ ասում է, թե Թագետը օրհնեց ժողովրդին և նաևա-

պարն բնկավ դեպի արեւել: Այս վերջին նախադասութիւնը հիմք է ծառայել: տեղեկելու Քաղեոս առաքյալի վկայարանութիւնը, ըստ որի՝ Քաղեոսը Հայաստանում քարոզում է քրիստոնեական հավատը, դարձի է բերում Սանատրուկի դուստր Սանդուխտին և Սանդուխտի հետ նահատակվում է Սանատրուկի ձեռքով: Արա վրա էլ հիմնված է ավանդութիւնը՝ Հայոց եկեղեցու առաքնական լինելու մասին և Սանատրուկի առաքելապատմական հիմնադրը Փալատոսի մոտ: Խորհնացի լիովին ենթարկված է այս հայկական ավանդութիւններին ազդեցութեան և իր կողմից մի բայլ էլ առաջ է դնում՝ սանելով, թե Արգարը Քաղեոսին ուղարկեց Հայաստան Սանատրուկ թագավորի մոտ հատուկ թրղթով:—Օրմանյան (Ազգապատմ. Ա, էջ 28) ջանք է անում ցույց տալ, թե Քաղեոսի Հայաստան գալու վարիանտը կարող է կատարված լինել նույնիսկ ասորերին բնագրում և ոչ թե հայ թարգմանչի հանդեմութիւնն է, բայց համարել չեն նրա խորհրդածութիւնները:

162. Բնագիրն այստեղ ունի սիրբն յայտանէ մարդոյն արծան է քուել զԱստուածա: «Քուանը» բառի նշանակութիւնն այստեղ պարզ չէ: էմիլիոս թարգմանել է «человек берет на себя оправдать божество». Նոր տպագրութեան մեջ «человеку предоставлено оправдать божество». Ստեփաննէ թարգմանել է. «Կարծես թե կվայելե Աստծուն արդարացնել մարդի ձեռքով»: Ըստ Ստեփաննէի (ծան. 326) Լանգդան թարգմանել է. «quesien solt accepté par l homme», իսկ Լաուրը՝ «da es von jener Menschheit abhängt Gott zu richten»: Մենք ավելի հարմար համարեցինք թարգմանել «ավիրապրծնել» բայով:

163. Բարդուղիմեոս առաքյալի նահատակութեան տեղը Խորհնացին այստեղ կոչում է Արեքանոս. իսկ մի ուրիշ տեղ (Աստվածամոր պատկերի պատմութիւնը, Մուղթ առ Մահակ Արթուրուհի, Մատեն. Խոր. էջ 295) կոչում է Ուրբանոս: Օտար հեղինակները կոչում են Ալբանոս, որ Օրմանյան (Ազգապ. Ա, էջ 29) նույնացնում է Ալբալի հետ Պաղքասե քաղաքի մոտ, որտեղ զանվում է Բարթուղիմեոս առաքյալի գերեզմանն ըստ ազգային ավանդութեան:

164. Միմոն Կանանացի առաքյալի (խոսքը միայն սրա մասին կարող է լինել և ոչ Միմոն Պետրոսի) Պարսկաստանում քարոզելու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չկա, բացի Խորհնացոց, որ ինքն էլ բերում է ենթադրաբար՝ ոմանց պատմածի հիման վրա և ասում է, թե ուրիշ տեղեկութիւն չունի, բացի այն, որ նա նահատակվել է Վերիտսիորա կոչված տեղում: Վերիտսիորա անունով տեղի անունն էլ անհայտ է: Օտարագրի հեղինակների ասելով՝ Միմոն Կանանացին նահատակվել է Բրիտանիայում («Վերիտսացոց աշխարհ» կամ «Վերիտանացոց երկիր»): Բայց այս բաներից չէր կարող աղավաղութեամբ ծագել Վերիտսիորա. մանավանդ որ, ինչպես Խորհնացու խոսքերից հասկացվում է, Միմոնը, սոր Պարսից վիճակեցաւ, նահատակվել է Պարսկաստանում, ուրեմն Վերիտսիորան էլ Պարսկաստանում պետք է դրանվեր:

165. Գայնակ, պահլ. dāyāk, նշանակում է ծծմար, ստնտու, (ներկայումս նշանակում է միայն մանկաբարձ կին): Բայց հաճախ գործ է անվում նաև տղամարդկանց մասին՝ դատարարակ, խնամակալ նշանակութեամբ: Հին ժամանակ սովորութիւն կար, որ թագավորը իր որդիներին հանձնում էր

որևէ իշխանի դաստիարակութեան: Իշխանը թագավորազն սանին սնուցանում էր իր տանը իր զավակներին հետ, և եթե ինքը ունենում էր ծծկեր երկխա՝ թագավորազն և իշխանազն երկխաները միմեւոյն կնոջ կաթով էին մեծանում, և այս կերպով նրանք դառնում էին կաթնեղջար: Մեծանալիս՝ թագավորազն եթե թագավոր էր դառնում՝ իր մոտ էր բերում իր կաթնեղջորը իրեն մտերիմ: Եղիշեն (Բ, Եղ.) դասնայես գանգատվում է, ասելով, հայոց նախարարներից ոմանք նրա (Հազկերտ Բ-ի) եղբայրներին սնուցել էին իրենց մայրենի կաթով, բայց նա ամենից խիստ նրանց հետ էր վարվում: Նշանակում է Պարսից թագավորները նույնիսկ հայ նախարարներին հանձնում էին իրենց որդիներին դաստիարակութեանն ու խնամակալութեանը:

Թագավորների օրինակով ավագ իշխաններն էլ իրենց որդիներին հանձնում էին կրտսեր իշխանների կամ սեպուհների դաստիարակութեան:

Խորհնացու Պատմութեան մեջ մի քանի օրինակներ կան, թե ի՞նչպե՞ս գայնակները սիրում էին իրենց սաներին, հավատարիմ էին նրանց և ամեն վտանգ հանձն էին առնում նրանց փրկելու վերահաս վտանգներից:

166. Անուպիրներում՝ Ղերուբնա, փոխանակ Ղերուբնա, Լարուբնա: Նրանից մնացել է մի անվավերական պատմութիւն Արգար թագավորի, Քաղեոսի քարոզութեան և այլն: Նա իրան կոչում է Արգարի Ափշադարաք քարտուղարի որդի, ուրեմն հեղի է ժամանակակից Արգար թագավորին: Բայց ընկնութեանը ցույց է տալիս, որ նրա պատմութիւնը չէր կարող Նորինվել առաջ քան Գ դարը: Բայց և այնպես այս գրվածքը ամենահին և միակ աղբյուրն է Արգարի դարձի պատմութեան, որից օգտվել են և՛ Սվաքիոս Կեսարացին, և՛ Խորհնացին: Նա շատ վաղուց կորած էր համարվում, և Խորհնացու հիշած Ղերուբնան կասկած էր հարուցանում իրեն անձանթ հեղինակ. բայց անցյալ դարի կեսերին Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայկական գրչագիրների մեջ գտնվեց մի ձեռագիր, որ կրում էր վերնագիր. «Երուղթ Արգարու թագաւորի Սղիսիայի քաղաքի»... և վերջում գրված էր թե՛ «յուսուհայ քաղաքի Հղրուբնա որդի Անակայ, որգայ Արշադարադայ դպրի թագաւորին, զրեաց զամենայն ինչ, որ միանգամ իրք եղեն Աղեի»... Անտարակույս, Խորհնացու հիշած Ղերուբնայի ձեռագիրն էր նույն ժամանակներում գտնվեց նաև նրա ասորերեն բնագիրը, երկու թերի օրինակներով. (հայերեն հին թարգմանութիւնը ամբողջ է): Ասորերեն բնագիրը անպիրեն թարգմանութեան հետ տպագրվեց 1864-ին, իսկ հայերեն թարգմանութիւնը՝ 1963-ին: Այնուհետև եղան ուրիշ տպագրութիւններ և թարգմանութիւններ:

167. Պասիփայլ, հունաց դիցաբանութեան մեջ Կրետիի առասպելական Մինոս թագավորի կինն էր, որ ամուսնուց ունեցավ մի քանի զավակներ. բայց նա խառնակվեց նաև Պոսիլոտոն աստուծու Մինոսին ուղարկված սպիտակ ցուլի հետ, որից ծնեց Մինոտաւրոս հրեշիւն, մարդկային մարմնով և ցուլի դիմով, որ մարդու մտով էր կերակրվում: Նրան սպանեց Քեսեսոսը Խորհնացին Սրվանդին և Սրվանդին համեմատում է այս Մինոտաւրոսի հետ այն հիման վրա, որ նրանց մարդը օրինավոր ամուսին լուներ (որովհետև ոչ որ սիրտ չէր անում նրան կին առնել), այլ ծնել էր օտար մարդուց այսինքն՝ «անկարգ, ապօրինի խառնակութիւնից»:— Սրվանդի մորը Խորհնացին որակում է իրեն «հարստի, խոշորագոյ, վարար»: Առաջին բառը Արմատ. բառարանը հանում է հարուստ քառից՝ նշանակութեամբ զարգացած, և թարգմանում է հաստամարմին, վիթ-

խարի Ալապես էլ թարգմանել են էմիլը „огромного роста“։ Ասեփանեն՝ խոշոր մարմնով։ Բույց հազիվ թե հաստամարմին՝ վիթխարի լինելը, մարմնի խոշորությունը խափանառիթ լինել ամուսնանալու։ Մենք այս բույց համարում ենք պարսկերեն ֆերուտե, որ նշանակում է սենացեալ և եղծեալ կամ մաշկեալ, նաև թարգմանալ (բառ. Գեորգ դպիր), կամ մեր այժմյան լեզվով՝ պատված, խոֆած, որ բոլորովին հարմար է զալիս տեղին (պարսկական ֆ-ի հայերենում հ-ի փոխվելն ընդհանուր օրենք է)։

168. «Բայց առանց թագադրի Բագրատունաց ցեղից»։ Այս նախադասությունն անհրաժեշտ է եղել՝ ցույց տալու համար, որ Երվանդը օրինավոր թագավոր չէր։ Բագրատունի իշխանից թագադրվելը լոկ ձևական արարողությունն էր, այլ իրավասանական կարևոր ակտ, ըստ որում ավագ նախարարը (Բագրատունին) թագ դնելով թագավորի գլխին՝ իր կողմից և մյուս նախարարների կողմից պաշտոնապես ճանաչում էր նրան օրինավոր թագավոր Ալատեղ, երբ ետրևնացին հայտնում է, թե բոլոր նախարարները միաբանելով Երվանդին թագավորեցրին (առանց նախարարների համաձայնությունից՝ նա չէր էլ կարող թագավորել), հարկ է համարել վերոհիշյալ խոսքերով ցույց տալ, թե Երվանդը այնուամենայնիվ օրինավոր թագավոր չէր։ Իսկ թե ինչու՞ Բագրատունի իշխանը չհամաձայնեց թագադրել՝ սրան երկու պատճառ է նկատվում. առաջինը՝ որ Երվանդը Արշակունի չէր և երկրորդ՝ որ Բագրատունիք Մանասրունի օրինավոր հաջորդ էին համարում Մանասրունի որդուն, Արտաշեսին, որ կտոսածից աղասվեց իր զայնակ Սմբատ Բագրատունու ձեռքով։

169. Բնագրում — արդյանի շար նորա թագաորությունն անանի ի Մարաշ։ Վերջին բառը տարակուսանքի տեղիք է տալիս, նա նշանակում է Մարաստան և Մարեի էմիլը թարգմանել է. «в стране Мараш», Ստեփանեն՝ «Մարերի մեջ», Վիստոնների «in Media» Մարաստանում։ Բոլորն էլ անուղի են, որովհետև ինչպես ետրևնացին ասում է, Սմբատը Արտաշեսի հետ Պարսից թագավորի մոտ դնաց, ուրմն Պարսկաստանն Մենք թարգմանեցինք՝ Մարսում, համարելով այս վերջինը մի հատուկ շրջանի անուն Պարսկաստանում, որտեղ գտնվում էին Բատ և Ողոմն դավանները, Պարսից թագավորի որդիներն և Արտաշեսի բնակություն տեղը։ Մարս չիլում է ետրևնացին և Բ. կ. որոշելով տեղը Մոհունդ դավառում։ Մարսի մասին տե՛ս Բ. Պատկանյան։

170. Վեսպասիանոս և նորա որդին Տիտոս Հոտմայեցիների կայսրներ էին 69—78, 79—81 թվականներին։ Հայտնի են Հրեական պատերազմներով, երբ Երուսաղեմը և Սողոմոնի տաճարը կործանեցին, որ պատճառ դարձավ հրեաների ցրվելուն։

171. Բնագրում գործ է ածված «հանգուց ի հանգուց է փայլել»։ Այս անսովոր ոճը պատահում է միայն այստեղ և կեղծ Կալիսթենեսի Աղեբասանդի վարքում, որ համարվում է դարձյալ ետրևնացու թարգմանություն Արմատ. բառարանը բացատրում է — ճամբորդի ձին փոխելու տեղը. ճանապարհի կայարան։ Քանի որ նույն միտքը արտահայտված է բնագրի նախորդ խոսքերում (սելեաններում նոր-նոր ձիեր հեծնելով)՝ ուստի չլրկնվելու համար մենք «հանգուցը ի հանգուց է» թարգմանեցինք անընդհատաբար։

172. Վենետիկի տպագրությունը ունի ի վերա դիակացն բանակեցաւ, քննական տպագր. ունի «ի վերայ դիակացն բանակեցան»։ Երկուսից էլ այն- 356

պես է հասկացվում, իբրև թե Երվանդը բանակ է եղել դրած դիակների վրա։ Այնինչ խոսքը Մարաց գործերի մասին է, որոնք Երվանդի բանակի կողմը գալով մթության մեջ դիակների վրա բանակ դրին։ Բնագիրը պետք է ուղղել «բանակեցան», ըստ տառնկելու ձեռագրի։

173. Մառաշի նշանակությունն մասին տե՛ս ծանոթ. 51։

174. Ուլուլայ բուրմ և նրա պատմությունը ուրիշ տեղ հիշված չեն։

175. Ալլաբանությունն ապում են այն խոսքին, որ երկու իմաստ ունի. մեկը արտաքին և մյուսը ներքին՝ որ ծածկված է արտաքինի տակ։ Սրանից՝ ալլաբանությունը ճշմարտել նշանակում է ալլաբանության ներքին իմաստը երևան հանել. ցույց տալ, թե ալլաբանության տակ ի՞նչ ճշմարտություն է թաքնված։ Ետրևնացին առասպելները, վիպասանների երգերը համարում է ալլաբանություն և սովորաբար աշխատում է նրանց ճշմարտել (բայց ոչ միշտ, օրինակ՝ նա առանց ճշմարտելու է թողնում «Երկրի երկինք», Ա, 10, «տեսնալ Սաթենիկը» Ա, 1 և այլն)։ Ալապես վարվելով նա կրկնակի սխալի մեջ է ընկնում. նախ՝ որ իբրև ալլաբանություն է ընդունում ոչ ալլաբանությունը և երկրորդ՝ որ ալլաբանությունը ուղիղ չի մեկնում, Ամենից լավ այն տեղերն են, երբ Պատմահայրը բերում է անփոփոխ ձևով առասպելը կամ վիպասանների երգերը և կցում է իր մեկնությունը, այսինքն ճշմարտում է։ Այս դեպքերում մենք անագարտ կունենանք բուն առասպելները կամ վիպասանների երգը, որ մենք կորոշենք ընդունել ալլաբանություն կամ ոչ, և մեկնել ինչպես մենք այժմ հասկանում ենք։ Ետրևնացու մեկնությունը այսպիսի դեպքում չի վնասում, այլ ընդհակառակը. սցոսակար է, որովհետև մեզ միջոց է տալիս ծանոթանալու ետրևնացու կամ նրա ժամանակի կարծիքներին այդ առասպելների մասին։ Դժբախտաբար ետրևնացին մեծ մասամբ այսպես չի վարվում. նա բուն առասպելը կամ վիպասանների երգը չի բերում, այլ միայն նրանց մեկնությունը՝ ինչպես ինքն է հասկանում, և մենք զրկված ենք հնարավորությունից ստուգելու, թե ո՞ր բան արդյոք հիրավի ալլաբանություն է կելլ այն առասպելը կամ վիպասանի երգը, որ նա իբրև այսպիսին է ընդունել, և ո՞րքան ուղիղ կամ սխալ է նրա տված բացատրությունը։ Համենայն դեպս այս զլխի ներածությունից երևում է, թե ո՞րքան բնորոշակ ծավալ են ունեցել վիպասանական երգերը, որոնք ընդգրկում են Արտաշեսի ժամոռը կյանքը (նաև նրա մանկությունը, ինչպես և նրա որդու՝ Արտավազդի կյանքը)։ Արանց մանրամասն ուսումնասիրությունը տե՛ս Մ. Արեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները» գրքում։

176. Ալանները սարմատական ցեղին պատկանող ռադմիկ ժողովուրդ էին, որ բնակվում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան կողմերում, Կասպից ծովից դեպի արևմուտք։ Նրանք հայտնի են դեռ մեր թվականությունից առաջ։ Պոմպոնոս զորավարը Միհրդատին հայածելիս 65 թվին ՆՔ. նրանց հետ պատերազմ ունեցավ և հաղթեց, ժամանակի ընթացքում նրանք զանազան ընդհարումներ ունեցան Հոտմայեցիների, հետո Հոների հետ և ցրվեցին զանազան կողմեր — դեպի Բալթյան ծովը, զևսի արևմուտք, մի մասը մինչև անգամ անցավ Աֆրիկա։

177. Ետրևնացին ալլաբանություն չի կորում և չի ճշմարտում Ալանաց թագավորի խոսքերը — «Մոտեղից պիտի տա...», բայց «Հեծավ արի արքայն...» համարում է ալլաբանություն և ճշմարտում է. իբր թե Արտաշեսը շատ ըայքա (- կարմիր մորթ) և շատ ոսկի է տալիս վարձանք և էլն է ասում Սաթենիկին,

որ երգի «շիկափոկը» կարմիր լայքան է նշանակում, իսկ «սոսկեօղը»՝ սսկինը Բայց շատ հավանական է, որ «Հեծավ արի արքայն» նույնպես այլարանություն չէ, այլ իրական անցքի նկարագրություն: Եթե Ալանաց թագավորի խոսքերը արձագանք են հին ժամանակ գոյություն ունեցող սովորություն—արձաններով կին գնելու՝ «Հեծավ արի արքայն» էլ արձագանք է հին ժամանակ նույնպես գործադրվող սովորության—առևանգությունը կին առնելու, որ նույնպես համարվում էր օրինական միջոց: Այս երկու միջոցներն էլ միևնույն արձաններով գոյություն են պահպանում քրդերի և ուրիշ հետամնաց ազգերի մեջ: Օրիորդի և Տիկիների մասին տե՛ս ծանոթ. 81:

178. Բնագրում գործ է ածված «մնացեալ ստիք» անհասկանալի դարձվածքը: Ստեփանեն թարգմանել է՝ «ստեփանի հաստատ ընթացքով»: Էմիլը բուրժուական բաց է թողել: Ձեռագիրներից մեկը «մնացեալ» բառի դեմ լուսանցքում ծանոթություն ունի՝ «մանրագայլ»: Մենք մոտավորապես թարգմանեցինք՝ «շնորհալի բալլածածկ»:

179. Բնագրում գրված է «սակա ինչ արեան ինչ ունելով յայն»՝ որպես գրականտիկոն է վերայ սսկույն և ի մեջ մարգարտի ծագելը: Գրականտիկոն բառը երկու թարգմանիչներն էլ գուրս են գցել և ամբողջ ֆրազը սխալ թարգմանել էլ մին— «в глазах у него были тонкия кровяная жилки, какия встречаются на золоте и на жемчуге»: նույնպես և Ստեփանեն—«և աչքերում փոքր արյան երակ ուներ, ինչպես պատահում է սսկու վերա և մարգարտի մեջ»: Գրականտիկոն հունարեն բառ է *δρακοντιάζον*, որ տառացի նշանակում է փոքր վիշապ: Բայց բառարաններում լկա: Հյուբերման բերում է մի ուրիշ ձև այս բառի— *δρακοντιάς*, որ նշանակում է մի տեսակ աղիով քար: Նա հիշում է նաև, որ Արևելագիտության գիրք. ընկերության օրգանում (*ZDMG*) գրականտիկոնը բացատրված է իբրև եղնգնաքար (սարգոնիկա)—կարմիր թանկագին քար: Գրականտիկոն բառի այս նշանակությունը վերականգնելուց հետո հասկանալի կգանձան և ամբողջ ֆրազը միտքի: Սմբատի աչքերի մեջ արյունի նշանները Պատմահայրը համեմատում է կարմիր թանկագին քարի, որ պուցված է սսկու և մարգարտի մեջ:

180. Բնագիրն ունի, «որ անուանեալ կոչի յիրեանց լիզուն Պատիժահար դաւառ, որ է Գեղմանց լեանս»: Բուրք թարգմանիչները Պատիժահարը հասկացել են իբրև հայերեն բառ, ածական անուն—պատմահար, պատժի ենթարկված, իսկ Գեղմանց բառն ընդունել են իբրև հասարակ անուն— գեղմն, որ նշանակում է բուրդ և ըստ այնմ սխալ են թարգմանել այս ֆրազը: Ուղիղ թարգմանել է միայն Ստեփանեն, օգտվելով այն բացատրությունից, որ Ք. Պատկանյանը ավել է պատիժահար ու գեղմն բառերին, (ռուս. թարգմ. Աշխարհացույցի, էջ 59—62): Ստեփանենի աճփոփումից (ծանոթ. 380) երևում է, որ պրոֆ. Պատկանյանը գեղմն-ը հասկանում է իբրև հատուկ անուն, որ զանազան ձևերով գործ է ածված մեր հին մատենագիրներից Գելան, Գիլան, Գեղում, Գեղումն, Գելմն, Գեպլմն և նշանակում է Գիլան գավառը և այդտեղ ապրող Գիլանցի ցեղը: Պատիժահարն էլ ըստ Ք. Պատկանյանի, հին պարսկերեն հատուկ անուն է լեռան, որ Ստրաբոնը կոչում է *Ματισχορείς*, իսկ Աքեմենյան արձանագրությունների մեջ *patisuvaris*: Ըստ այս ուղիղ բացատրության թարգմանեցինք և մենք:

181. Հանի—ամբողջ էր, որ կոչվում էր նաև Անի: Տե՛ս ծանոթ. 144:

182. «Ե մեծ է կարակմէ»—կարակում նշանակում է տիղմ, տղմոտ: Թարգմանիչները հեռացել են բնադրից, էմիլ թարգմանել է «ИЗ ТЮЖКИХ ОКОВ ИСКЛЮЧЕНИЯ». Ստեփանեն թարգմանել է «մեծ կապանքներից և քանտից»: Մենք պահպանեցինք բնադրի արտահայտությունը: Գուցե հորենացին այսպես է կոչել Ջարեհի կայանքի տեղը՝ խոնավ և աղմոտ լինելու պատճառով: Աղաթանգեղոսն էլ հիշում է հոր Վիրապի կարակում տիղմը:

183. Անա դարձյալ մի տեղ, երբ հորենացին առասպելը այլարանություն համարելով՝ ճշմարտում է նրան, բայց սխալ կերպով: Առասպելը հիշում է. «Դոմեոտ ոմն եկիալ», որ իսկապես հիշա է. Դոմեոտը Սորբուտեն է, Հոմեոյացիների զորավարը: հորենացին Դոմեոտը մեկնում է իբրև Դոմեոտանոս կայսր, բայց որ նա անձամբ չէ եկել, այլ նրա հրամանը և զորքերը առասպելները նրա անունով են կոչել:

184. Հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը դնել ըստ հույսի, այսինքն հուսալով, որ եթե մեկի վրա գնեն մի քաջ նախնիի անունը՝ նա էլ նրա նման քաջ կլինի: նույն միտքը հայտնի է հորենացին նաև Ա, իր:

185. Ըստ էմիլի (ծանոթ. 259) Փելլան քաղաք էր Հրեաստանում Հորդանան գետից դեպի արևելք ընկած, որտեղ ժողովեցին հրեաները Երուսաղեմի կործանումից հետո— Արիստոնը ապրում էր Ա դարի վերջերին և Բ-ի սկզբներին: Նա գրել է Հրեաների ապստամբության պատմությունը Բարբոբաչի առաջնորդությամբ: նրանից է բաղում Եվսեբիոսը իր պատմությունը ապստամբության մասին և հորենացին առնում է Եվսեբիոսից— Գալով Արիստոնի ուղեկցելուն Արտաշես թագավորին և նրա մահն ու թաղումը նկարագրելուն՝ որանք օրիշ տեղից հայտնի չեն: Արտաշեսի շքեղ թագման նկարագրությունը շատ նման է Հերոդոտե թագավորի թագման նկարագրությանը Հովսեպոսի մոտ: (Խալաթ-յանց, ԵՅՈ, էջ 310):

186. Բնագրում «Ե Մարս», մի քանի ձևագիրներ և հին տպագրություններն ունին «Ե Մարս», որ ավելի հիշա է թվում:

187. Հայերի հին թագման ծեսի մեջ ձայնարկու կանայք նրանք էին, որոնք խոսքերով գտնում էին նշաններին, երգի եղանակով. նրանց պարագլուխը կոչվում էր մայր որբոց: Իսկ լավան կանայք կրկնում էին երգի խոսքերը և կրծում ու աղիողորմ լալխա շմամտ. Գնելի մահվան կոծը Փավստոսի մոտ, Գ, ժև:

188. Արտավազդի այսպիսի մահը (խելագարվում, ձիուց վեր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում) հորենացու ճշմարտած պատմությունն է հաջորդող առասպելների—Արտավազդի՝ Նախանձով մեռած հորը դիմելուն և վերջինիս անեծքին, ինչպես նաև պատմվեցի լրույցին, թե նա արգելված է մի քարանձավի մեջ և այլն: հորենացուն հայտնի են եղել այս առասպելները, որոնցից նա իբրև իրականություն դուրս է բերել Արտավազդի եղբրական մահը վերջ հիշված կերպով:

Բայց իրողությունն այն է, որ այստեղ շփոթված են երկու անձ, մեկը պատմական Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, և մյուսը մի առասպելական անձնավորություն՝ լեռան քարանձավում հավիտենապես շղթայված, որի մասին առասպելը տարածված էր բուրք ժողովուրդների մեջ, սկսած Պարսկաստանից, փոքր Ասիայով, Կովկասյան լեռնաշղթայով մինչև Բուլղարիա և Հունաստան, և ամեն մի ազգի մեջ պատմվում էր մի առանձին վարիան:

տով: (Տե՛ս՝ В. Миллер, „Кавказские предания о великанах прикованных в горах“): Այստեղ էլ հորենացին իրականն ու առասպելականը միացրել է մի անձի մեջ, ինչպես միացրել է իրական Արգամին առասպելական Արգավանի հետ կամ Տիգրան Ա-ի որդի Վահագնին Վահագն ասածու հետ: Տե՛ս՝ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները:

189. Պեզատուր Հունաց դիցաբանության մեջ թևավոր ձի էր, որ առաջ էր եկել զորդուններից մեկի՝ Մեդուզայի արյունից, որին սպանել էր Պերսեուսը: Այս ձիուն բանեց Բելերոֆոնը շուր խմելու ժամանակ և նրան հեծած շատ քաշազորություններ կատարեց: Երբ նա կամեցավ այս ձիով Օլիմպոս թռչել՝ ձին նրան վեր պցեց, ինքը մենակ գնաց Օլիմպոս և Չևսի ձին դարձավ նրա որսամուկն ու կայծակները կրող: Շատ է հիշեցնում Գավթի Քուսկիկ Ջալալիին:

190. Գայատվա ծովը մի փոքր լիճ է Դիազինից հյուսիս-արևմուտք, Մասիսից արևմուտք, և այժմ կոչվում է Պալըդ-գյուլ (ձկան լիճ):

191. Վարձակ—Քեթևարար կին, որ հասարակության առաջ երգում էր, պարում էր, նվագում էր, միմտություններ էր անում: Երբեմն գործ է անված նաև բող բառի նշանակությամբ:

192. Ողիսուր Տրոյական պատերազմի հերոսներից մեկն է, հայտնի իր խորամանկությամբ: Տրոյայի առումից հետո նա տասը տարի թափառեց ծովերի վրա, զանազան արկածների հանդիպեց. վերջը տուն հասավ: Իր բացակայության միջոցին սեղեխները շրջապատել էին նրա կնոջը, Պենելոպին և ցանկանում էին նրան կին առնել: Ամեն օր կերտվումով սպառում էին Ողիսուի ստացվածքը: Ողիսուր տուն վերադառնալով՝ իսկույն իր անձը չհայտնեց, այլ զազուհապես պատրաստություններ տեսավ, 3—4 մարդու հայտնեց իր ով լինելը, և մի անգամ սեղեխներին մի սենյակում վազելով և անառիկ դիրք զբաղվելով՝ մեկիկ-մեկիկ նետով սպանեց բոլորին: Նրա արկածները նույն կազմում Հոմերոսի Ողիսականին: Լուպիթանները վայրի ցեղ էին Թեսալիայում հեթանոսական ժամանակներում, ինչպես և Կենտավրոսները (տե՛ս ծան. 99): Հոմերոսը (Ողիս. ԻԱ) և ուրիշները հիշում են Լուպիթաններին և նրանց կոխվել Պերսիթուսի հարսանիքում, երբ նրանց, Կենտավրոսները, հարբած, խնջույթի ժամանակ բռնաբարեցին բոլոր կանանց: Թեսսուսը և Լուպիթանները նրանց մասամբ կոտորեցին և մասամբ հալածեցին: Այս վերջին տեղեկությունը հաղորդում է Դիոդորոս Սիկիլիցացին, որի պատմածը էմիլը (ծանոթ. 273) մեջ է բերում: Հմմտ. և մեր ծանոթ. 99:

193. Բնագիրն ուներ՝ Երիբատ, Սմբատ: Չեռագիրներին մի խումբ Սմբատի տեղ ունեն Տրգատ, որ մենք էլ ընդունեցինք, բանի որ Սմբատը Երեմիական անուն չէ, այլ հրեական Շամբատն է՝ ըստ հորենացու Այս ուղղումն առաջին անգամ առաջարկել է Միխայելը իր ուսումնասիրության մեջ, էջ 48:

194. Տիտոսը այստեղ Հռոմայեցիների այն կայսրը չէ, որ թագավորեց 79—81 թվ., այլ Տիտոս Երկրորդ Անտոնինոսը, բարեպաշտ կուլվածը (ըստ Խորենացու՝ Անտոնինոս Ավգոստոս), որ թագավորեց 138—161: Իսկ Պարթևների Պերոզ մականվանված թագավորը, որը հունարեն կոչվում էր Վաղեզեսոս, պարսկերեն կոչվում էր Վաղարշ Բ և թագավորեց 121—148 թվ.:

195. Դուկիանոս Կեսարը Անտոնինոսի որդեգրած Վերոսի որդին է, որ Մարկոս Ավրելիոսի հետ զահ բարձրացավ 161 թվ.: Խորենացին, որ այստեղ

հետևում է Եվսեբիոսի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության՝ այս թարգմանության սխալը կրկնել է և ինքը: Լուցիուսը Աթենքում ոչ թե մեհյան էր շինում, այլ զոհ էր մատուցանում (Գուտշմիս, անդ. 26):

196. Բնագիրն ուներ՝ Եանագիր էին ի վարտոս, էմիլը թարգմանել է. „они как люди худородные в полках не занимали видных мест“. Ստեփանեն թարգմանել է. „նորա ցած ազգի մարդիկ էին զորքերի մեջ“: Երկուսն էլ սխալ են հասկացել բնագիրը: Խորենացին ուղում է առել, թե Տիրբանը կրտսեր նախարարական ցեղեր է հաստատում այն բաշ և երեկի մարդկանցից, որոնք իրան փրկելու համար պատերազմեցին, և որոնք մինչև այդ անագիր էին (= նախարարական ցեղ չէին կազմում) վաշտերի նկատմամբ (= հեծելազորով): Ամեն մի նախարարական ցեղ պետք է սեփական հեծելազոր ունենար, թեև ուղ փոքր թվով, իսկ սրանք շունեին:

197. Խոսքը մութ է և դժվար հասկանալի. — Ելլառազունից ասեմ, մոտաւորաց Վճենից, ի զարմից Հալվազանց: Էմիլը թարգմանել է „других стран наших из первых наших соседей Вленков“. Ստեփանեն թարգմանել է. Ետառազունյն մեր դրացի ասված վճեններից: Մենք այլ կերպ հասկացանք ու թարգմանեցինք:

Գալով այստեղ հիշված վճեններին՝ պետք է ասել, որ ձեռագիրների մի խումբ «վճենից» փոխանակ ունի «զճենաց», որից ոմանք եղրակացրել են, թե խոսքը լիակաճ գաղթականության մասին է: Աղոցը (ЮСТИНИАН, էջ 266, ծան.) վճենից բառն ուղղում է «զճենաց» և ըստ այնմ հիշյալ հատվածը թարգմանում է „от близких потомков первобытных жителей от ода Айкидов“. Իմ հասկացողությամբ՝ վճենները նախարարական ցեղ են եղել, որ զահամակում ու մյուս ցուցակներում հիշվում են փոքր ինչ տարբեր ձևով—վեժան, վեժանուիք:

198. Այս պարբերության իմաստը լավ հասկանալու համար պետք է հիշել, որ Խորենացին, համաձայն Սահակ Բագրատունու խնդրի, պատմության հիմնական նպատակն է գրել՝ գրիլ թագավորների և նախարարական ցեղերի և սոհմերի մասին, թե ո՞վ ումից ծագեց և նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ գործեց և այլն. (Ա, գ): Արդ՝ բացի մեծ նախարարական ցեղերից ու սոհմերից, որոնց անունները մուծված են զահհամակի մեջ և որոնց գրեթե բոլորի վերաբերմամբ Խորենացին կատարել է իր խոստումը, կային նաև ուրիշ շատ կրտսերագույն ցեղեր՝ Կորճալքում և Այրարատի կողմերում, որոնց, ըստ Խորենացու վկայության, հաստատել է Տիգրան վերջինը, բայց Խորենացին հրամարվում է անուն առ անուն հիշելու նախ՝ որովհետև չգտեմ, երկրորդ՝ որովհետև իրոսափում է ծանր աշխատանքից և երրորդ՝ որ սրանցից շատերի մասին տեղեկություններն անհավաստի են, որ կարող է բոլորի վրա էլ կասկած պեղ: Այս կրտսերագույն ցեղերի ցուցակը բերում է Աղոցը (ЮСТИНИАН, էջ 251), որի մեջ, բացի զահհամակի ցեղերից, մուծված են և կրտսերագույն ցեղեր, որոնցից 16-ը հարյուրավոր ձիավորով, 14-ը հիսունական ձիավորով: Ահա այս ցեղերին է վերաբերում Խորենացու խոսքը, որ եթե ոչ բոլորին, գոնե մի մասին գիտեմ, բայց հանվան նրանց յուրաքանչյուրի մասին գրելուց հրաժարվում է:

199. «Մեկի գուռը թակել» նշանակում է այդ տունը խնամախոսության

տաշիրը, որ կոչվում է Բաբազան: Արտաշիր Բաբազանի առասպելը պահպանվե-
նից հանրեն թարգմանել է ղոկոս. Քիրաքյան (Փարիզ, 1907), որի մեջ կան
այն բոլոր մանրամասնությունները, ինչ որ հորենացին հաշորդ տողերում բե-
րում է: Խորենացու աղբյուրն այստեղ Բաբազանն է: Գուտշմիսը գտնում է, որ
ինչ որ Խորենացին բերում է Արտաշիր Սասանյանի երիտասարդության մասին՝
հար և նման է Ֆիրդուսիի պատմածին, միայն ավելի ճիշտ գունավորված և
ավելի հնության կերպարանքով:

211. Արտավանի սպանությունից և Սասանյան հարստության սկիզբը տեղի
ունեցավ 226 թվին, իսկ Փիլիպոսը կայսր նստեց 244—249: Ժամանակագրական
և պատմական անտեղություն կա: Տե՛ս Մինխրոնիկ ցանկը:

212. Ո՛ւմ նկատի ունի Պատմահայրը սաքանչիլի ծերս ասելով՝ հայտնի
է, կարծում են, թե նկատի ունի Սահակ Պարթև կաթողիկոսին, իր ուսուց-
չին:

213. Փերմելիանոս եպիսկոպոսի մասին տեղեկությունները Խորենացին
առնում է Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմությունից: Նրա գրած պատմության
մասին Եվսեբիոսը տեղեկություն չի հաղորդում: Խորենացու բոլոր ձեռագրերնե-
րում Պերմելիանոս է (պ-ով, փխկ, փ-ի), ինչպես և Եվսեբիոսի Եկեղ-
Պատմության հայերեն թարգմանության մեջ: Այս դիտվել էրընում բնա-
գրին ունի. Երալց և որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրգատայ և յետ նորա, ոչ
հեղադրեանմար և ոչ անդառաւար քրիպեալ և ոչ կամաւոր սխալանօք ի
սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց ղիվանաղբր մատենիցն յու-
նաց իսկ, ըստ նմանեացն (տպ. Յունաց, Իսկ ըստ նմանեացն) ապա և որ ինչ
ի համբաւոց իմաստնաց... քիչ զբուցեցաքա: Թարգմանիչները սխալ են
հասկացել: էմիլը թարգմանել է „касаательно же царствования Трдата и слу-
чавшегося после него Фирмилиан не щадил ни труда, ни забот и не
вплетал в свой рассказ умышленной ошибки, напротив все заимствовал
из летописей греческих архивов. Все остальное мы рассказали...“.

Նույնը և Ստեփանեն: Այնպես որ, ըստ այս թարգմանությունների, ղուրս է
գալիս՝ իբր թե Խորենացին վկայում է, թե Փերմելիանոսը գրել է նաև
Տրգատի թագավորության և դրանից հետո պատահած անցքերը, որ իհարկե
անկարելի է, քանի որ Փերմելիանոսը մեռել է 260 թվին, իսկ Տրգատի
թագավորելը ենթադրվում է 287 թվից: Անտեղի վերջակետը (մատենիցն Հու-
նաց, Իսկ զբստ նմանեացն) խնայարել է խոսքը ուղիղ հասկանալ: Հեղինակի
միտքը պարզ է. հոստովի մահից հետո միևյուր Տրգատի թագավորելը, անիշխա-
նության ժամանակի գործերը, Խորենացին խոստանում է առնել Փերմելիանոսից,
իսկ ինչ պատահել է Տրգատի թագավորության ժամանակ և հետո—նա խոս-
տանում է իրենից պատմել, օգտվելով Հունաց ղիվանագիր մատյաններից և
իմաստուն հնախոս մարդկանց գրույցներից, առանց անփուլթ գտնվելու կամ ան-
զուշարար վրիպելու և իրենից որևէ բան սխալմամբ հարմարեցնելու:

214. Դեկուս (Decius) հռոմեական կայսր, սպանվեց մի պատերազմում
գոթերի հետ 251-ին: Հայտնի է իբրև քրիստոնեության հալածիչ: Մարտիրո-
նոս Կեսար և ապա հռոմեական կայսր, փախավ իր որդուց և սպանվեց 310
թվին: Գիոկղետիանոս, Հռոմայեցիների կայսր 284—305, նույնպես հայտնի է
քրիստոնեության դեմ հարուցած հալածանքներով: Նրանից Տրգատն ստացավ

Հայաստանի. թագը Որիգենն—ամենաուշալ և ամենաբղձնավոր քրիստոնյա
ժառանգիրը: Մնվել է Աղեքսանդրիայում 185 թվին, մեռել 254 թվին՝ Դեկուսից
քրիստոնեության պատճառով կրած շարժարանքների և բանտարկության հետե-
վանքով: Գրել է մեծ քանակությամբ ղավանարանական և մեկնարանական զըր-
վածքներ. նրա ամենանշանավոր աշխատանքն է—Վեցիչեանը՝ հին կառավար-
նը տուն առ տուն արտագրված, կերպիցերեն լեզվով ու գրերով, յերպիցե-
րեն լեզվով, բայց հունարեն գրերով և շրտ հունական թարգմանություններով,
առնցից մեկն էր Տրթանասից թարգմանությունը: Խառան—բաղաբ Միշագետ-
քի հյուսիս-արևմուտքում, Սոսիսայից մի օրվա ճանապարհով հեռու ղեպի հա-
րավ-արեկիթ:

215. Կիլիզազան (հուն. κυζικον — շրջանային) մանր կղզիների արշի-
պելագոս է, ընկած միջին և հարավային Հունաստանի և Փոքր Ասիայի արև-
մուտան ափերի միջև, թվով 20-ից ավելի:

216. Վազերիանոս, Կլավդիոս, Ավրելիանոս, Տակիտոս, Փղորիանոս,
Պտորոս կայսրների կարճատև թագավորությունը տե՛ս սինխրոնիկ ցուցակում:

217. Բնագրում՝ ճանիւս, որ հոգն. հայցական հոլով է: Ակիզքն է հա-
նիւք, հունարեն Τζίζυς. որ Խորենացին բացատրում է հայերեն ավելի ծա-
նոթ բառով—Խաղաղք, որի մասին տես ծանոթ. 111: Տարնս—բաղաբ Կիլիկիա-
յում, ծովից ոչ հեռու:

218. Իսկայես Իփիտոս և ոչ Հիփիտոս. Հունաստանի կառավարիչը
(procurator), որին վերագրվում է օլիմպիական խաղերը սահմանելը— Այս-
տեղ հիշատակված ըմբիշները—Կլիտոստրատոս և Կերաստոս, իրենց ցույց տված
մրցություններով, հիշատակված են Եվսեբիոսի ժամանակագրության մեջ, որից
և առել է Խորենացին (Խալաթ. Αρμ. Αρμ. 112):

219. Լիկիանոս, այստեղ ղորավար, հետո հռոմեական կայսր Արեկելի
Վերջը Կոստանդինոս Մեծի հետ ընդհարումներ ունեցավ, պարտություն կրեց
և 325-ին մահվան ղատապարտվից իբրև պետական ղավաճան. տես նրա մասին
նաև ղ. ձը: Պաղբոսի մասին տե՛ս ծան. 216:

220. Կար և որդիքը՝ Կարինոս և Նումերիանոս, Հռոմի կայսրներ 282—
283 թվականներում: Սրանց պատմությունը Խորենացին առել է Եվսեբիոսից,
բայց կա՛մ ժամանակագրության հայերեն թարգմանության, կա՛մ հենց
Խորենացու սխալից՝ շփոթություն կա: Կարոսը պարսիկներին հաղթելուց հետո
վախճանվում է Միշագետում (կաթակից, ինչպես ունի այստեղ ժամանակագրու-
թյան լատիներեն թարգմանությունը): Միշագետի կամ կաթակի փոխանակ
Խորենացին ունի Յոնիսով (մի քանի ձեռագրիներում ի յոյսն, փխկ, յոնիսով): Այս
անծանօթ բառը բացատրելու համար Խալաթյանցը (Эпос, 34) կարծում է, թե Խո-
րենացին այստեղ հետևել է Մաղաղասին (հուն. հեղինակ է գարի), ըստ որի
Կարոսը մեռել է Հոնների ղեմ մղած պատրազմում (հուն. οβνυσος որ հայերեն
պիտի տար ի Հոնս. իսկ այս բառը Խորենացու ձեռագրիների մեջ աղավաղվել և
ղարձել է ի յոյնս՝ (ձեռագրիներից ոմանք ունեն Եի յոյնս, բայց ոչ մեկը ի
յոյնս), որին գրության ձևով (палеографически) նման է յոնիսովը, Ավելի
հավանական է սրոթ. Կոնիքերի բացատրությունը (Հուն. 1902, եր. 238),
թե Խորենացու Յոնիսովը աղավաղություն է հունարեն εν κεραιών (է=կալ-
ծակից) բառի, որը նա շտապանալով (կամ ղուցե հենց հունարենում աղավաղ-
ված լինելով) ընդունել է իբրև հատուկ անուն: Այս կարծիքն արդարանում է

հայերեն լինելովն գրերի զտգաղիպությանը հունարենի հետ Գալով Կոռնակը անվան, հալաթյանց (Αρμ. Αρμ. 1+i) նրան իբրև անձ յի ճանաչում, այլ հետև-
վելով Նվաքիբոսի Ժամանակագրության (ե՛ր պատերազմին Կոռնակայ) և Հերոս-
ների մասին տեղեկության, կարծում է թե սա տեղի անուն է. հունարեն Μαργα-
բառի աղավաղությունն Համենայն դեպս, կարծում է նա, եթե Կոռնակը անձ էլ
նշանակե՞ր՝ նա հայ չէր լինի, ինչպես ունի Մամուէլ Անեցիին:— Բայց Կոռնակը
իբրև անձ էլ Սեբեոսը (Գլ. Գ էջ 14—15) պատմում է, թե երբ Կարոսը
զորք գումարեց հոսրովի դեմ, խոսրովի սպարապետը՝ Կոռնակ, նրա դեմ զնաց
պատերազմով, որ տեղի ունեցավ խառանի և Ռուհայի միջև (Ատորիբում), և որե-
մեջ մեռան Կարոսն ու որդին՝ Կարիանոսը: Այս բանը պատահել է, քան Սեբեո-
սի, նույն տարին, երբ Գիողիզտիանոս զահր բարձրացավ, որ միանգամայն հա-
մաձայն է օտար պատմիչներին: Սեբեոսի հիշած բաղաճները (Ռուհայ և խառան)
շատ լավ հարմարվում են խորենացու պատմածներին, թե Տրդատ զենքերով ան-
ցավ միրատ գետը, որովհետև այս բաղաճներն ընկնում են նփրատի մի բազուկե-
վրա: Այս Կոռնակին նույնացնում են (Աղոնց, Παχασης. κστ. 3) Մամիկոնյան-
ների նախնի Կոռնակի հետ:

221. Արտիթեն եպիսկոպոսի, Մարկոս միայնակյացի և Հագոսճան տեղի-
մասին որոշ տեղեկություններ չկան: Գամիրը Կապադովկիան է:

222. Ճեն-Բակուր նշանակում է Ճենաց (Չինաց) Բակուր. իսկ Բակուր-
ժառում է պարսկերեն bog և puhg բառերից, որոնք նշանակում են աստծու
որդի. ուրեմն Ճենբակուր=Ճենաց աստվածորդի՝ նրանց թագավորների պատ-
վանունն է: Հետաքրքրական է հաջորդ բառը Բղդոն, մանավանդ նրա վարիանտ-
ները՝ Բղդախայ և Բղդոխայի, որ պարզապես Բղդիխան տիտղոսն է լինական
կայսրների՝ մոնղոլներին, որ նշանակում է մեծ կամ սուրբ թագավոր: Խորենացու
պատմությունը Մամիկոնյանների Հայաստան գալու մասին մանրամասնություն-
ների մեջ տարբերվում է Սեբեոսի և Փավստոսի պատմածներից:

223. Միրամարզ պարսկերեն բառ է (աղավաղության մասը կկամ սինա-
մարզից», ծագում է SIN—ին և marz = թուրք բառերից, ուրեմն նշանա-
կում է լինական թուրք: Հեցիսիաների մեջ պահպանված է բառի հայերեն ձևը =
Մինամահալը, իսկ Մուշի բարբառում (Արմատ. բառ.)՝ սինամարբ: Համոյր ասո-
րերեն բառ է γαλαμάρι և նշանակում է վիթի մի տեսակը եղջերուների կար-
գից:

224. Եզիանան կամ Ելանան իտալիացիների Դավիթ թագավորի քաչ
զորավարներից մեկն էր (Բ թագ. ԻԳ, 25), իսկ հաջորդ խոսքը, թե ժիր նի-
զակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վերավորների օգնականս վերաբերում է
Դավիթի մի ուրիշ քաչ զորավարի, Հովարի կորոր Աբստալին, որի համար
ասված է (Բ թագ. ԻԳ, 18), թե սնա կանգնեցրեց իր նիզակը երեք հարյուր
վերավորների վրա:

225. Բնագրում գրված է. «զոր արարեալ սիւզնոյն». սիւզնոյն լատիներեն
siqnum բառն է, որ նշանակում է նշան (պատերազմական):

226. Ելեփանդական բորոտություն, այսինքն փղային բորոտություն. բորի
մի տեսակն է, երբ բոլոր մարմնի վրա պինդ կեղև է դոյանում, փղի
կաշու նման: Բժշկության մեջ էլ կոչվում է Elephantiasis graecorum, այսինքն՝
հունական ելեփանտական բորոտություն:

227. Արիոլական, լատիներեն ariolus կամ hariolus բառն է, որ նշանա-

կում է գուլակիչ հմայիչ: Մարտիկյան—Martsi ժողովրդի անունից, որ ընակվում
էին Լատինում և հայտնի էին իբրև կախարհներ և օձերի թովիչներ:

228. Կոստանդիանոս կայսրի պատմության այս մասը, Հեղինեի պոնտից
ծնվելը, երկնքում խաչած նշան տեսնելը, Մարգինտայի հետ ամուսնանալը,
քրիստոնյաների դեմ հալածանք բարձրացնելը, էլեփանդական բորոտությոն
ստանալը, զրմերի սոված խորհուրդը՝ երկխաների տաք արյունի մեջ լողանալը
քժղվելու համար, երազ տեսնելը, Սեզբեստրոսի ձեռքով մկրտվելն ու առողջա-
նալը.— որոնք այս գլխի բովանդակությունն են կազմում, խորենացին առել է
Սեզբեստրոս պապի առասպելական վկայաբանության հայերեն թարգմանու-
թյունից, որ կցված է Սոկրատի Եկեղեցական պատմության հայերեն թարգմա-
նությանը: Երկու դրվածքներն էլ հայերեն լեզվով գոյություն ունեն երկու խոմ-
բագրություն. մեկը հավատարիմ թարգմանություն հունարենից (Մեծ Սեզբեստ և
Մեծ Սեզբեստյան), մյուսը համառոտված ընդգրով և թարգմանչի հավելվածնե-
րով (Փոքր Սոկրատ, Փոքր Սեզբեստրոս): Արտիզեսն այս երկու դրվածքների
հայերեն թարգմանությունը համարվում է կատարված յոթներորդ դարի վեր-
ջերին, սրանից եղրակացվեց, թե խորենացու պատմությունը, որին իբրև աղ-
բյուր է ծառայել է դարի վերջերի գրվածքը՝ չի կարող գրված լինել և դարում,
ս. Սահակի աշակերտի ձեռքով: Խորենացու Սեզբեստրոսի վարքից օգտվելը
հայտնի էր դեռ խորենացու առաջին թարգմանիչ Վիստանյան եղբայրներին
(1746-ին), որոնք նույնիսկ այս պատճառով կասկած հայտնեցին խորենացու
Պատմության հնուխոյն մասին (էջ 210, ծանոթ.). հայտնի էր նույնպես Հայկազ
Պատմության հնուխոյն հորինողներին (Հառաչարան էջ 19): Բայց այս ցուցումները
առանց հետևանքի մնացին. իսկ 1892 թվին Փրանսիացի հայագետ Կարրիերը
Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայում» հանդես եկավ մի ընդարձակ հոդվածով, որի
մեջ թվարկելով խորենացու հաղորդած հակապատմական և անասպելական տեղե-
կությունները Կոստանդիանոսի մասին՝ մատնանշում էր նրանց աղբյուրը՝ Սեզ-
բեստրոսի վարքը (հունարեն թարգմանություն, որ կատարված է Ջ դարում):
Հաջորդ հոդվածում հայագետը, ուսումնասիրելով Սեզբեստրոսի վարքի հայ-
երեն թարգմանությունը (որ առաջ նրան հայտնի չէր), իր նախկին եղրակացու
թյունը պնդեց, միայն մտցնելով այս ուղղումը, թե խորենացու աղբյուրը ոչ թե
հունարեն Սեզբեստրոսն է, այլ հայերենը, որ թարգմանված է է դարի վերջերին:
Կարրիերի այս երկու հոդվածը (ինչպես և հետո ուրիշ հոդվածներ) ահազին
ազուով բարձրացրին հայ բանասիրության մեջ: Առաջ եկան Կարրիերի պաշտ-
պաններ և հակառակորդներ. կարծես հայ բանասիրությունը երկու բանակի
բաժանվեց, որոնք կնքվեցին «խորենացալա» և «տիրենատյաց» անուններով:
Խորենացու անվան վրա ավելացրին «սուտ» բառը «սուտն Մովսեսի խորենացույ
պատմության». իբրև լոզունգ հայտարարվեց, թե «678 թվականից առաջ խորե-
նացու Հայոց Պատմություն չկար»: Գրվեցին բազմաթիվ մանր ու ընդարձակ ու-
սումնասիրություններ, որոնց ցուցակը տե՛ս նոր. ընկական հրատարակության
հառաչարանում (էջ ՄԾ—ԿԲ): 1897 թվին վաղարշապատում տպագրվեց Սոկ-
րատի Եկեղեցական պատմությունը, Սեզբեստրոսի վարքով հանդերձ, երկու
խմբագրություն, Այս գրքի լույս տեսնելուց հետո երկու բանասեր՝ Գ. Խա-
լաթյանց և Միսրան, գրեթե միաժամանակ, ցույց տվին խորենացու Պատմու-
թյան մեջ մի ընդարձակ հատված (Ս. Մեսրոպի գովեստը. Գ), որ առնված է
ընդարձակ Սեզբեստրոսից: Փոխառությունն այնքան ակներև էր, որ ոչ ոք չհա-

ճարձակից ժխտել այդ բանը: Նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեսարոս վարձեր-Մովսեսյանը, որ իր հրատարակչական ընդարձակ հառաջարկում աշխատում էր հերքել հորենացու կախումը Սեղրեստրոսի վկայարանության հայրենի թարգմանությունից, այս նոր հայտնության հանդիպ ստիպված կազմ հրատարակով հրաժարվել իր պաշտպանած մտքից և ընդունել հորենացու փոխառությունը Սեղրեստրոսից: Այս հարցի լուսաբանման համար մեծ կարևորություն ունի Կոնիսթերի հմտալից հոդվածների շարքը «Հանդես ամսօրյայում» 1902 թ.:

Մենք այս հարցի առիթով, որի հետ կապված է հորենացու Պատմության գրություն ժամանակը և առհասարակ նրա վավերականությունը, առանձին կարծիք ենք ունեցել: Կարբիքի հենց առաջին հոդվածի առիթով մեր դրած հոդվածում («Մուրճ» 1892 թ. 12) ցույց տվինք, թե հորենացու այս թԳ գրությունը, որտեղ նկատվում են փոխառություններ Սեղրեստրոսից, հորենացու գրած չէ, այլ հետաժամյա հավելված է: Բուն հորենացու գրած Պատմության մեջ այստեղ պետք է լինել Հայոց դարձի պատմությունը, որ լկա մեր այժմյան օրինակներում: Նույն միայն ազնիվ ընդարձակելով՝ մեր մի ուրիշ աշխատության մեջ («հորենացու առեղծվածի շուրջը» հավելված Բ) ցույց տվինք, որ մեր ձեռքը հասած հորենացու Պատմությունը սկզբնական չէ, այլ խմբագրություն է է—Ը դարերի, որ իր մեջ կարող էր ընդունել, և ընդունել է, սեղրեստրոսից: Զ—Ը դարերի ուրիշ աղբյուրներից: Մանրամասնությունները տեսեք հիշյալ գրքույկում:

229. Տրդատ Մեծի՝ բրիտանոսություն ընդունող թագավորի, պատմության մեջ խառնված են մի քանի էպիգրամներ, որոնք վերաբերում են Տրդատ Ա-ին, որին հորենացին շքան բուրբուխ, և որին բննադատները նույնացնում են հորենացու Արտաշես Բ-ի, Գողթանի երգերի հերոսի հետ: Այսպես, Տրդատ Մեծի մասին հիշատակությունը Ազաթանգեղոսի և հորենացու մոտ, թե զնաց Հոռոմ Կոստանդինոս Մեծին տեսության— պատմական չէ, որովհետև այդ բանը չի հիշում ոչ մի օտարալեզի պատմագիր: Բայց պատմական է Տրդատ Ա-ի շքով երթը Հոռոմ, որտեղ նա, համաձայն Պարթևների հետ կնքված պայմանի, հանդիսավորապես Հայաստանի թագն ստացավ ներոն կայսրից, որ հորենացու մոտ չկա: Դարձյալ հորենացու հիշատակությունը (Բ, ղ), թե Տրդատ Մեծը Գառնիում հովանոց շինեց իր քրոջ՝ Խարսիդուսի համար (որ հետո կոչվեց Տրդատի Տախա)՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ին, որ Հոռոմից ճարտարագետներ բերեց և Գառնիում շինեց տվեց հույկապ մեհյան:— Ներկա գեպում ևս Տրդատ Ա-ի մենամարդ Բառիկների թագավոր Գեդոնոնի հետ՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ի պատերազմին Ալանների հետ, երբ թշնամիներից մեկը պարան գեղով կաշկանգեց Տրդատին և թիչ էր մնում զերի վերջներու: Այս պատմությունն անում է Հովսեփոս, որից բաղն է Գ. Խալաթյանը (Յուր, 244), հիշում են և ուրիշ հեղինակներ: Ահա հրերոզ օրինակ, թե ի՞նչպես պատմական անցքեր բերն բերան ազնուվելով մի թագավորի գործերը վերագրվել են ուրիշ թագավորի և այս կերպ ընկել հորենացու Պատմության մեջ: Առաջին օրինակն է Մեծն Տիգրանը, որի գործերից շատը վերագրվել են Տիգրան Երվանդյանին (տե՛ս ծան. 79): Երկրորդն էր Արտաշես Ա-ն, որին վերագրված են մի քանի թագավորների գործեր (տե՛ս ծան. 142): Երրորդն է երկու Տրդատի գործերը իրար հետ շփոթելը:

230. Տե՛ս Հոր. ԼԸ, 34:

231. Տե՛ս Ամոլս., Ծ, 8:

232. Փոքրագույն գետն Արագվան է, ինչպես բացատրել է Լմիցը. (ծան. 331): Ստեփանեն տարօրինակ սխալով, երևի էմինի Արագվան սխալ կարդալով, ծան. մեջ (507) գրում է, թե «Փոքրագույն գետը» նրախը կամ Արաքսն է:

233. Կղարջ Տիրակացու Աշխարհացույցում մի անգամ նշանակված է իբրև մի գավառ Հայաստանի Գուգարք նահանգի, որ գրավել են վրացիք, և մյուս անգամ՝ Արատանի մեջ իբրև նրա գավառներից մեկը: Այժմ կոչվում է Կլարջեթի— Ալանաց կամ Կասպից դուռը՝ Ճորա պոստակն է (տե՛ս ծան. 201): Մասքոթների մասին տե՛ս ծան. 143:

234. Ս. Նունիի և Վրաց դարձի պատմության իբրև աղբյուր հորենացու համար՝ Գ. Խալաթյանց ցույց է տալիս Սոկրատի Եկեղեցական պատմության երկու խմբագրությունները՝ Մեծ և Փոքր Սոկրատը (Արմ. Արմ., էջ 58—61): Բայց այս կարծիքն ընդունելի չէ: Մի կողմ թողնելով այն, որ Փոքր Սոկրատը շատ ուշ խմբագրվել է և նրա խմբագիրն ինքն է օգտվել հորենացուց, ինչպես անվիճելի կերպով ցույց տվեց Նորայր Բյուզանդացին («Մշակ» 1898, թթ. 192, 193, 195, 203 216, 217 և 1899 թթ. 16, 17 նույն կարծիքն ունի և Կոնիսթեր), հորենացու պատմածը պարունակում է այնպիսի կարևոր մանրամասնություններ, տեղագրական ճիշտ նկարագրություններ և ս. Նունիին վերագրված առաքելական քարոզչություն որոշ երկրներում, որոնք բացակայում են երկու Սոկրատների մեջ ևս, որից բնականապես եզրակացվում է, թե նրանք չեն հորենացու աղբյուրը: Ինքը՝ հորենացին հայտնապես ցույց է տալիս իր աղբյուրն այս դիմ համար՝ որպէս ուսուցանել քեզ Ազաթանգեղոսա:

Բայց այստեղ ծագում է մի ղոժվարություն: Ոչ միայն հայերեն Ազաթանգեղոսը, այլև ոչ Արաբականը, ս. Նունիի անունն անգամ չեն տալիս իսկ այն երկրները, որտեղ ըստ հորենացու, քարոզել է ս. Նունեն՝ հայերեն Ազաթանգեղոսի մեջ ցույց են տրված իբրև Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության երկրներ, քրեթե նույն բառերով հորենացու մոտ՝ «Թարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ զքրամք Ալանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասթթաց»: Ազաթանգեղոսի մոտ՝ «Մինչև առ Կաղարջոք, մինչև իսպառ ի սահմանս Մասթթաց մինչև ի գրունս Ալանաց, մինչև ի սահմանս Կասպիցա: Ի՞նչպես կարող էր հորենացին վկա կանչել Ազաթանգեղոսին, որի մեջ Նունիի անունն էլ չկա. ի՞նչպես կարող էր նա Նունիին վերագրել քարոզչությունը այն երկրներում, որոնք Ազաթանգեղոսը վերագրում է Գ. Լուսավորչին: Կարո՞ղ էր նա Լուսավորչից, որին այնպիսի խանգաղատանքով սիրում է, խելի քարոզչության պատիվը հօգուտ ս. Նունիի ի՛հարկն ու:

Այս ղոժվար տեղեկվածը սակայն հեշտ լուծվում է այն հանգամանքով, որ հորենացին օգտվել է Ազաթանգեղոսի ոչ այն խմբագրությունից, որ այժմ գոյություն ունի հայերեն, և ոչ արաբերենից (կամ նրա մայր հունարենից), այլ այն սկզբնագիր պատմությունից, որ կոչվում էր Գիրք սրբոյն Գրիգորի և որի վերամշակություններն են կազմում այժմյան հայերեն, արաբերեն խմբագրությունները (տե՛ս ծան. 204): Պրոֆ. Կոնիսթերը ևս ճիշտ այսպես է մտածում (Հանդ. ամս. 1902, էջ 82), այսինքն, որ հորենացին ուղիղ է ցույց տվել Ազաթանգեղոսը իբրև իր աղբյուրը ս. Նունիի մասին: Բայց որ Ազաթանգեղոսում ս. Նունիի անունը չկա՝ նա նույնպես բացատրում է նրանով, որ սամենի պատճառ մը լուսինը ընդունելու, թե Ազաթանգեղոսի արդի գործը մեր ձեռքն հասած ըլլա առանց ղոժուխու, մաղուխու և առանց կրճատության: Որ

Տիրավի հորենացին այն սկզբնագրից է օգտվել և ոչ այժմյան հայերեն Ազաթանգեղոսից, երևում է որիչ մի քանի օրինակներէց: Այսպէս՝ պատմելով, թէ Կոստանդինոսը հիվանդութիւնից բժշկվեց Սեզրեստրոս եպիսկոպոսից մկրտվելով՝ հորենացին վկա է բերում Ազաթանգեղոսին սորպէս համառոտ ուսուցանել քեզ Ազաթանգեղոսս (Բ, 49): Բայց հայերեն Ազաթանգեղոսում այս բանը չկա, սակայն կա արարական խմբադրութեան մէջ: Դարձյալ հորենացին պատմում է (Գ, 45), որ Կոստանդինոս Մեծը իր մօրը՝ Հելիենին հրուսադեմ փրկչական խաչը որոնելու: Հայերեն Ազաթանգեղոսում այս տեղեկութիւնը չկա, բայց արարականում կա: Նշանակում է, հորենացին օգտվել է Ազաթանգեղոսի սկզբնագրի օրինակից, որ պարունակելիս է եղել տեղեկութիւններ ս. Նունեի և նրա բարոզութեան մասին: Հայերեն Ազաթանգեղոսը, որ խմբագրված է ազգայնական ուղով, հարմար է համարել ս. Նունեի և նրա բարոզութեան վերաբերյալ մասը գուրս գցել և այդ բարոզութիւնը վերագրել Գր. Լուսավորչին, որ հայերեն Ազաթանգեղոսի մէջ բոլորովին ազգայնացրած է, միայն Հայաստանի լուսավորիչ է ներկայացված, մինչդեռ արարականում (հավանորեն նաև սկզբնագրում), նա եղել է Լուսավորիչ նաև Վրաստանի, Ալանների և այլն:

Այս լուսաբանութիւնն առաջին անգամ ավեց Ն. Մառը, արարական խմբադրութեան և նրա թարգմանութեան առաջարկում և վերջարանում (Крепление Армян, Грузин... 1896, էջ 63—65 և 173):

Ազաթանգեղոսի տարբեր ու միտումնավոր վերամշակումների հարցը, որ կապ ունի քաղեկոնական և հակաքաղեկոնական վեճերի հետ, գիտ շատ մութ է և կարիք ունի լուրջ ու մանրամասն հետազոտութեան: Ն. Մառը վերոհիշյալ գրքում հարցը ցրել է այս պատվանդանի վրա իբրև ենթադրութիւն:

235. Բնագրում գրված է «տարեկան լուսարութեամբ». էմիլը թարգմանակովս Մենք հաստատ չգիտենք, արդյոք «տարեկան»-ը այստեղ նշանակում է մի տարի՞, թէ տարեցտարի կրկնվող: Գործածեցինք «տարեւոր» բառը:

236. Վզրբկ, ավելի հին ձևով վզուրկ (Յդիշէի մոտ) պարսկերենն բառ է, buzurg, պահլավերեն v(u)zurg, որ նշանակում է մեծ: Խաբան նույնպէս պարսկերեն բառ է xagan, որ պարսկերենում էլ փոխ է առնված թուրք-թաթարական xagan-ից, որ նշանակում է կայսր: հորենացին և Շիրակացու Աշխարհացույցը խաբան բառով հասկանում են Խաղաքների կամ Քուրբաստանի թագավորներին: Սեբեոս (ԳԼ, ԻԵ) Մեծ խաբան (=վզրբկ խաբան հորենացու) է կոչում անորոշ կերպով հայաստանի կողմերի թագավորին:

237. հորենացին կամուր բառը մեկնում է իբրև կիսատ՝ թերի գլուխ ունեցող, պարսկերեն kam փոքր, պակասավոր և sar=գլուխ բառերից:

238. Հին տպագրութիւններն այստեղ ունենին «Իր հաստատեալ գեօթն պարսպեան Եկրատան երկրորդ, և վերակացուս յինքնէ թողեալ» ... Թարգմանիչներն էլ ընդհանրապէս թարգմանել են «вторая Экбатан», «Երկրորդ Եկրատան», տարակուսաբար ենթադրելով, թէ ուրեմն եղել են մի քանի Եկրատաններ, Բնական տպագրութեան մէջ սխալ կետադրութիւնն ուղղված է. «Իր հաստատեալ գեօթնպարսպեանն Եկրատան, երկրորդ և վերակացուս յինքնէ թողեալ», որով «Երկրորդ» Եկրատանը վերանում է: Ուղղումը

կատարված է համաձայն նորայր Բյուզանդացու ցուցման (De l'urgence d'une édition critique., Հոտմ):

239. Այս կիկիանոսի մասին տես ծանոթ. 219:

240. Անհարկութիւնն Երեմիայի մարգարեութեան վրա (ԺԳ, 23). «Եթէ փոխիցէ հնդիկ զմօրք իւր, և ինծ զխաչող իւր, և դուք կարող լինիցիք գործել զբարիս, ուսեալք զլարիս: Հետաքրքրական է, որ այստեղ հորենացին գործ է ածում «Եթովպացի», ինչպէս ունի և հունարենը, այնինչ ս. Գրքի հայերեն թարգմանութիւնը ունի «հնդիկ»: Բայց զուցե այստեղ հորենացին հետեւել է Գր. Նագիսնդացուն, որ նույնպէս ունի «Եթովպացոյն գուսթիւն», ինչպէս ենթադրում է Գ. Խալաթյանց (Арм. II էջ 62, ծան. 3):

241. Պաղատիոն քերականութեանցոց Palladium-ն է: Սա փայտից շինված մի արձան էր Աթենաս Պալատի, որ բոստ ավանդութեան Զևսից ուղարկված և զրկած է եղել Տրոյայի բերդի վրա իբրև երաշխիք նրա անպարտելիութեան: Տրոյայի առումից հետո այս արձանը Ռիսուսը և Գիոմեար հափշտակել ու տարել են Աթենք: Ըստ մի այլ ավանդութեան՝ Տրոյայում երկու արձան է եղել Պալլադայի, որոնցից մեկը էնեասը փախցրել է Հոտմ, որ այստեղ պահվում էր մեծ զգուշութեամբ Վեստայի տաճարում: Այս Պալլադիոնն է, որ ըստ վերջին ավանդութեան Կոստանդինոսը գաղտնի բերել է Հոտմից և դրել է Փորոնում իր կանգնեցրած սյունի տակ: Փորոն (լատիներեն orium) նշանակում է հրապարակ: Հին Հոտմում մի քանի Ֆորումներ կային՝ դատական առևտրի, հասարակական ժողովների և այլն: Սրանց օրինակով Կոստանդինոս կայսրն էլ Կոստանդնուպոլսում, իր նոր մայրաքաղաքում, մի Ֆորում կաղմեց, որի մէջ կանգնեցրեց մի հռչակապ սյուն (պալատիոսի վրա) և սյունի պիլին կանգնեցրեց իր արձանը:

242. Խոստովանող՝ կրօնական-եկեղեցական տերմին է: Խոստովանող կոչվում էր այն մարդը, որ քրիստոնեական կրօնը զավանելով, այդ զավանութեան պատճառով ենթարկվել է շարշարանքների: Այս մտքով էլ Գր. Լուսավորիչը մեր ժամագրքի մէջ և այլուր կոչված է մեծ խոստովանողն Քրիստոսի: Իսկ այն մարդը, որ քրիստոնեական հավատի համար նահատակվում էր՝ կոչվում էր վկա:

243. Տե՛ս Երբ. Դ 12, որտեղ երկուայրի սուր է կոչված բանն աստծոյ:

244. Ինչպէս գրում է Դուկաս ավետարանիչը (Բ, 8—20) հովիտներն առաջին մարտիկն էին, որոնց Լրեկցան հրեշտակները և ավետեցին փրկիչ ծնունդը, և նրանք առաջիններն եղան, որ Բեթղեհեմ զնալով երկրպագեցին Նորածին մանկանը:

245. Համեմատել Սաղմ. Եարգարքն որպէս զարմաւենիս ծաղկեացին» և «տնկիւլք եղցին ի տան տեան և ի գաւիթս աստուծոյ մերոյ ծաղկեացին» (ՂԱ, 13—14):

246. Ինչպէս ավանդութիւնը թանկը քողով պատել է Գր. Լուսավորչի ծագումը, ծնունդը, բարոզութիւնը, Հայոց դարձը, նույնպէս պատել է նրա կյանքի վերջին օրերը՝ մահը, թաղումը: Հազիվ թէ նա կամավորապէս քաշված լիներ Մանյա այլը՝ ճղնական կյանքով անհայտութեան մէջ մեռնելու: Տրդատ թագավորի մահը, Արիստակեսի մահը, վրթանեօի վրա կատարված հարձակումը սպանելու գիտալորութեամբ և այլն, ցույց են տալիս, թէ քրիստոնեութիւնը ավելի զո՛հեր տարավ Հայաստանում՝ այստեղ պարտնապահ

Հաստատվելուց հետո, քան մինչև Հաստատվելու Եվ զուցե Գր. Լուսավորին այդ զեհերից առաջինն է եղել Սակայն Ազաթանգեղոսի խմբագրողները հարկ են համարել իրականությունը թարգմանել, որ մեծ ամոթ կլիներ հավատացյալ ժողովրդի համար Ո՛ր հայերեն Ազաթանգեղոսը, ոչ արարերենը չեն հիշում, թե ս. Գրիգոր վարժանված լինի Մանյա այրում և թաղված հովիվներից, այլ կարճ հիշում են «մինչև վարժանի օրը» կամ «մինչև Քրիստոս նրան առավ այս աշխարհից և նա վարժանվեց»։ Ոչ մի բան նրա հիվանդության, ժողովրդական սպի, թաղման հանդեսի մասին (Հմմտ. ս. Սահակի և Մեսրոպի մահվան և թաղման նկարագրությունը Կորյունի մոտ)։ Այնպես որ Մանյա այրում անհայտության մեջ մեռնելը և հովիվներից թաղվելը ավելի նոր կարկատան է՝ Լուսավորչի մահվան իսկական եղելությունը վարագուրելու համար։

247. Վենետիկյան սպագրություններն (և նրանց հետևողությունը քննական հրատարակությունն) ունեն ռե՛լի Քրիստոսը հանուրց եղելուցս ճշմարիտ թագաւորէ», որ տեղիք է տվել սխալ թարգմանության։ Էմին թարգմանել է «об истинам царе» (այսինքն Տրդատի)։ «былшем когда яшудь со времени Христа» (որտեղ բաց է թողնված «հանուրց եղելուցս» խոսքը)։ Ստեփանեն թարգմանել է «Քրիստոսից հետո բոլոր եղածների ճշմարիտ թագավորի մասին»։ Այսպիսի անտեղի գովեստ չէր կարող տալ իտրենացիի Տրդատին, հըռչակելով նրան «առաջին ճշմարիտ թագավոր Քրիստոսից հետո» կամ «բոլոր եղածների ճշմարիտ թագավոր»։

Բնագիրն սկզբնապես ունեցել է «զի Քրիստոսը հանուրց եղելուս ճշմարիտ թագավորէ», «զի» շարժապով և ոչ թե «զի» երկու կից նախորդով, որ բաժանված են մակակնետով։ Այսպես էլ ունին իտրենացու առաջին երկու սպագրությունները (Ամստերդամի և Վիստոնյան եզրայինների)։ Բայց այս կերպով խոսքը անհասկանալի է մնում մի աղավաղության պատճառով։ Խոսքը դրսեցելու համար վենետիկի հրատարակությունները «զի» շարժապը վերծանել են երկու նախդրի (զ՛), որոնցից «զ» նախդիրը նրանց ենթադրությամբ պետք է վերարժեհր «թագավորէ» բացատրականին, իսկ «ի» նախդիրը «Քրիստոսէ» բացատրականին։ Խոսքը այս կերպով արդարև բերականորեն կանոնավորվում է, բայց ստացվում է մի իմաստ, որ բոլորովին անընդունելի է. Վենետիկի հրատարակիչները հօնքը շինելու փոխանակ աչքն էլ հանել են։

Աղավաղությունը ուրիշ կերպով պետք է ուղղել «Քրիստոսէ» և «թագավորէ» բառերի «է» գիրը պետք է զատ գրել իբրև բայ և նրանցից մեկը աշխարհն էլ այսպես՝ «զի Քրիստոս և հանուրց եղելուցս ճշմարիտ թագաւոր», կամ «զի Քրիստոս հանուրց եղելուցս ճշմարիտ թագաւոր է»։ Թեպետ նա համազված էի, որ «զի» գրությունը վենետիկի հրատարակիչներին է և ձևագիրներով չի հաստատվում, այնուամենայնիվ խնդրեցի Պետական ձեռագրատան ավագ աշխատակից ընկ. Աշոտ Աբրահամյանին՝ մի քանի ձեռագիրներում ստուգել այդ տեղը։ Նրա ուղարկած երեք ձեռագրի ընթերցվածների մեջ զրված էր «զի» և ոչ «զի»։

Բնագիրը այս կերպ վերականգնելուց հետո մնում էր պարզել, թե ի՛նչ գրքի ունի այստեղ Քրիստոսի՝ իբրև ճշմարիտ թագավորի հիշատակությունը։ Այս էլ հեշտ պարզվում է, միանգամայն ցույց տալով իտրենացու փափկանկատությունը Պատմահայրը գրում է. Տրդատի մասին, «չմերթյալ լուսավորութեան

Տոգևոր վերակացու՛ն Էստեղով՛ զի Քրիստոս է հանուրց եղելուցս ճշմարիտ թագաւոր—հրաշահառագուներ պարտ էր անցանել բանիւ»։ Տրդատ թագավորին Պատմահայրը այստեղ կոչում է՝ «հոգևոր վերակացու»։ Վերակացու բառը նա առանցյակ անգամներ գրքի է ասել՝ նշանակելու համար մի մարդ, որ թագավորից կարգված է մի երկրի կամ մի գրքի վրա իբրև կառավարիչ։ Արդ՛ երբ նա բաղավարին այստեղ վերակացու է անվանում, սրանով կարծես ստորացնում է նրա պատիվը։ Եթե Տրդատը վերակացու է, ապա ո՞ր թագավորն է նրան կարգել այդ պաշտոնի վրա։ Այն սրա պատասխանն է—Քրիստոս, որովհետև Քրիստոս իսկական թագավորն է բոլոր գոյացությունների, ուրեմն և կարող էր Տրդատին նշանակել հոգևոր վերակացու։

248. Բնագիրն ունի «հագնեբրուքինս ըստ իրաբանչիւր պատմադրաց արտասանութեանց և ոչ յատուկ ի մէջ շարագրեցաւ» էմինը թարգմանել է «все сказанное в этой книге заимствовано у других историков а не нами сочинено». Ստեփանեն թարգմանել է «Այս գիրքը գրվեցավ զանազան պատմագիրների նկարագրությունների համեմատ և ոչ միայն մեզանից»։ Երկու թարգմանություններն էլ բավարար չեն, մասնավորապես որ բնագրի «հագնեբրուքինս» բառը թարգմանել են գիրք, ԿՈՒՄԱ։ Մեր թարգմանությունը փոքր ինչ տարբեր է, բայց խոստովանում ենք, հեղինակի իսկական միտքը պարզ չէ մեզ համար։

- 249. Տե՛ս Սաղմ. 26, 8:
- 250. Տե՛ս Սաղմ. Գ, 3—6:
- 251. Տե՛ս Սաղմ. 17, 8—10. Իտրենացին միակ հեղինակն է, որ հազորդում է այս տեղեկությունը Տրդատ թագավորին թունավորելու մասին։
- 252. Տե՛ս Ծս, 16, 2:
- 253. Ակնարկում է Գր. Նազիանդացու խոսքի վրա, «ոչ շատախոսությունն հասան իբրև յագրերէ գիմեն» (Խալաթ. Արմ. Արմ. II. եր. 70):
- 254. Տե՛ս Մատթ. 19, 35:
- 255. Տե՛ս Ղուկ. 19, 31:
- 256. Դիոդոր Սիկիլիացին հույն պատմագիր է, որ ապրել է Ա զարում չԹ.։ Նա գրել է ընդհանուր պատմություն 40 գրքից բաղկացած, որոնցից առաջին հինգ գրքերն ամփոփում են դիցաբանական ժամանակները մինչև Տրոյայի կործանումը։ Շարունակությունն ամփոփում է պատմական ժամանակները մինչև 60 թվականը չԹ. ժամանակազրական կարգով իբրև տարեգրություն։ Նրա աղբյուրները հնագույն ժամանակի պատմական գրվածքներ են, որոնք կորած են այժմ և որոնցից նա քաղվածքներ է անում։ Նրա այս Պատմությունից, որի վրա աշխատել է 30 տարի, մեզ հասել է միայն առաջին մասը, 15 գիրքը։ Մյուս մասերից քաղվածքներ են մնացել ուրիշ հեղինակների մոտ։

257. Իտրենացու Պատմության երրորդ գրքի Բ—16 գլուխները պարունակում են մեր պատմության այն ժամանակաշրջանը, որ ավելի մանրամասն նկարագրված է Փավստոսի պատմության մեջ, որը և պետք է միշտ նկատի ունենալ երկու հեղինակների ավանդածները համեմատելու և փոխադարձաբար ստուգելու համար։ Հիմնական մասերում երկու հեղինակները համաձայն են իրար, բայց պարագաների և մանրամասնությունների մեջ տարբերվում են։ Եվ որովհետև Փավստոսի Պատմությունն ավելի առաջ է գրված և իտրենացին,

պես հայտնի է, Արշակունիների մեծ տոհմում երկրորդ տեղն էին զբաղում Պահլավներից հետո:

267. Ընդ ապահար Նոյն ճորս զուռն է: Տե՛ս ծանոթ. 201:

268. Կեսար (Caesar), Հուլիոս Կեսարի հատուկ անունից, որ հռոմեական կայսրերի պատվանուն դարձավ և գրվում էր կայսր (imperator) բառից հետո, հատուկ անունից առաջ Հետո թե՛ Հռոմում և թե՛ Բյուզանդիոնում այս անունն սկսեցին կրել այն անձերը, որոնց կայսրները նշանակում էին իրենց հաջորդ, նաև այն բարձրաստիճան անձերը, որոնք կայսրից հետո երկրորդն էին տերության մեջ և կոռավարում էին երկիրը կայսրի ղեկավարությամբ:

269. Որանից Կյուրեղը՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին է, նշանավոր հույն հոգևորական և մատենագիր, որ Աղեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռը գրավեց Երեսուններկու տարի (412—414): Նա հանդես եկավ Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի դեմ, որ ուսուցանում էր, թե Քրիստոսի մարդ չի կարելի կոչել աստվածածինը: Կյուրեղի ջանքով գումարվեց Եփեսոսի ժողովը 431-ին, որին նախադառնում էր ինքը և որը դատապարտեց Նեստորին իրեն աղանդավորի Քողնի է բազմաթիվ գրվածքներ, որոնց մեջ դավանաբանական տեսակետից առանձին կարևորություն ունին նրա գրվածքները Քրիստոսի մի բնություն և մասին և նդվածները նրանց դեմ, որոնք լին դավանում մի բնություն նրա բարձր հեղինակության և անկասկածելի ուղղափառության պատճառով նրա այս գրվածքները ղեկք եղան մեր նախնայաց (հակաբաղնիզոնականների) ձեռքին՝ մարտնչելու բաղնիզոնականների դեմ, որոնք ստիպված էին ընդունել բաղնիզոնական դավանությունը (Երկարեակությունը): (Տես Հայոց թուղթը Կոստանդին կայսրին, Սեբեոսի մոտ, գլ. ԽԲ, էջ 136—137, հաչիկ կաթողիկոսի թուղթը Անթուսիայի մետրոպոլիտին, Ասողիկի մոտ, գլ. ԸԱ, որտեղ հաճախ է հիշվում Կյուրեղը):

Կյուրեղի բազմաթիվ աշխատություններից շատերը թարգմանված են հայերեն ութերորդ դարում Մանասեսոս Սյունեցու ձեռքով. մի բանին՝ այլևի առաջ, հինգերորդ դարում: Այս թարգմանությունները մի մեծ հատորով տպագրված են Կ. Պոլսում 1712 թվին «Գիրք պարապմանց» հին վերնագրով:

270. Հուլիանոս Կլավդիոս, Կոստանդինոս Մեծի եղբորորդին, ծնված 331-ին: Նա 353-ին նշանակվեց Կեսար, 360-ին զորքի կողմից ընտրվեց կայսր, 361-ին ամբողջ կայսրությունը միացրեց իր միահեծան իշխանության տակ: 363-ին սպանվեց պարսից զեմ մղած պատերազմի ժամանակ: Գաստիրակված լինելով անապատականների ղեկով՝ նա զղվանք զգաց դեպի այդպիսի կյանքը և ակտից հաշտվել քրիստոնեությունը. և ջանք էր անում վերականգնել հին հեթանոսական կրոնը, բայց իզուր: Նա կնքված է Ուրացող անունով և նրա անունը մինչև այսօր դեռ կենդանի է հայ ժողովրդի մեջ, որ գործ է ածում շար Հուլիանոս անունը, նշանակելու համար խարդախ, խորամանկ մարդկանց:

271. Բնագրում շարժամ զնա ընդդեմ Պարսից իրավունքն զինեցինս:— Կասկածելի խոսք: Էմիլը թարգմանել է. «Когла правосудие (Божие) вооружило его против Персов». Մանասեսն՝ ինք իրավունքները զինավորեցին նրան պարսիկների դեմ: Մեզ թվում է, թե սիրավունքն զինեցինս խոսքը աղավաղված է:

272. Ռաս անունով աստվածություն հայտնի լին Էմիլը (Ման. 381) հա-

վանական ենթադրություն է անում, թե սա աղավաղություն է հունական «Արես» բառի, այսինքն պատերազմի աստծու: Այս աղավաղությունը կարող է հետևանքն լինել հայ ժողովրդի արտասանության: Համեմատել՝ Արեստակես-մատակես:

273. «Մազզեզանց բաշ», Մազզեզն իրանական բառ է. զենդերեն մազ, դա-յանան, պահլավերեն՝ մազզա-յաստ, մազզեզն կայն, և նշանակում է Մազզին (= Արամազդին) պաշտող, այսինքն զրադաշտական կրոնին հետևող: Ուրեմն Շապուհի տիտղոսի մեջ «Մազզեզանց բաշը» նշանակում է զրադաշտականների (կամ ինչպես մենք կասենք՝ համապայլանների, ուղղափառների) մեջ ջաշը: Մեր հին մատենագիրները ևս հաճախ գործ են ածում Մազզեզն, Գենի Մազզեզն (զուտ պահլավերեն), մազզեզական և այլն: Հյուբերման, Արմատ, բառարան:

274. Անդեկիա—Հուլայի վերջին թագավորը, որին նշանակել էր Նաբուղոդոնոսորը 597 թ. և Ք: Նա մտածեց այստամբել Նաբուղոդոնոսորից և քարելական լուծը թողնելու: Բայց հաղթվեց, բռնվեց, կուրացվեց և մեռավ բանտում: Նրա հետ միասին վերջացավ և Հուլայի թագավորությունը: Անդեկիային ձորենացին հիշում է նաև Ողբի մեջ:

275. Աքիլեոսը Հոմերոսի Իլիականի զվառվոր հերոսն է, ամենաբաշը հերոսն պաշարող հույն զորականների մեջ, որ և սպանեց Հեկտորին, Պրիամոսի մեծ որդուն, որ տրոյացոց ամենաուժեղ կառն էր և հույների սարսափը: Քրեսիտեսը նույն Իլիականի մեջ հիշված մի հասարակ վիճվոր էր, որ համարակալություն ունեցավ թագավորներին և ավագներին բնադատելի, որի պատճառով Ողեսոսը նրան կծու խոսքերով նախատեց ու ծեծեց: Հոմերոսը, ինքն էլ աղվապետական դասակարգին համակրող, այս միակ զեմեղբատին, Քրեսիտեսին, զուրս է բերել ծաղրելի և տեղի արտաբանելու:

276. Բորը (Лерта) սաստիկ վարակիչ և անբուժելի հիվանդություն է, լուսաբանում էր անհասարակ և անհասարակ հայտնում էին բնակչություններից հետո, որպեսզի առաջներին շվարակեն: Բարեկարգ պետությունները հատուկ ուրականոցներ էին շինում, որոնց մեջ ժողովում ու փակում էին ուրակներին (բորուներին), այնպես որ ուրիշ մարդկանց հետ շփում չունենան: Նրանց անհրաժեշտ ուտելիքը և այլ պիտույքները շինվածքի մի փոքր բազմաձևից ներս էին դրում: «Յրենք» բառով այստեղ պետք է հասկանալ Մովսեսական օրենքը (Ղևտ. ԺԳ), որ բորուներին պիղծ էր ճանաչում, պատվիրում էր բանակից դուրս և առանձին պահել և շորերն այրել: Բնագրում գրված է. «Պաշտոնցն զնոս հարկավ, բաց է ի բաց»: Թարգմանիչներն այս երկու բառը բաց են թողնում, այնինչ նրանք կարեորություն ունեն, որոնք ջուրը են տալիս, թե ներսն կաթողիկոսը պարտադիր էր դարձրել զրանց խնամելը (սպաշտելը), բայց զգուշության համար պատվիրում էր կերակուր քերտոններին շնտեսել զբորուներին, այլ բացելուց, այսինքն հեռվից տալ նրանց պիտույքները:

277. Տե՛ս. Մատթ. է, 2:

278. Բնագրում գրված է. «Ի յերինդ Մազզաց գպարկացիք ջրով», որ մենք թարգմանեցինք անկառատ և ջրավետ տեղում, ինչպես մոտավորապես թարգմանել են և ուրիշները: Ալիշան (Ալլարատ, էջ 516) պարկացիք անձանթ բառը համարում է հատուկ անուն, Արամանիկ վտակներից մեկի անունը: Նույն տեղում Ալիշանը Մազզաց լեռը գնում է Մազզեոտն գավառում, որ հակա-

աակ է դուրս գալիս Խորենացուն, որովհետև Մաղկեանս գտնվում էր Ալարաբտայան նահանգում, այնինչ Գեհլը Արշակի հրամանով, ինչպես քիչ վերջ պատված է, Ալարաբտայան նահանգից հեռացել էր Ադրիոփոս և Առքերանի գաղափարները, այսինքն Վասպուրական, ուրեմն և այնտեղ պետք է գտնվէր Մաղկացւելը: Գեհլի մարմինն էլ, սպանվելուց հետո, իջեցնում են Ադրիոփոսի գաշտը:

279. «Կյանքի զեփո մեջ», այսինքն հազորություն բաժանի մեջ: «Լևոսչին կին» կոչված է Ալիմպիաբան՝ ըստ ավագության Արշակի կանանց մեջ: այսինքն տիկնություն, ինչպես անմիջապես հարում է Խորենացին:

280. «Բթոցներով կրել», Բթոց, գրաբար որթ, հարկավոր է եղել՝ ստուգարանելու համար փրկված երեխաներից գոյացած աճանր՝ Որթք անունով: Բայց ավելի հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ հունարենում «արց» բառը, որ ընդհանրապես նշանակում է քթոց, ունի նաև մի հատուկ նշանակություն՝ զամբյուղ. որի մեջ դնում էին ընկեցիկ երեխաներին (Baillly, «Արց»: I, 3):

281. Սյունյաց տոհմը բնաշինչ անել աշու պատճառն այն էր, որ Տիգրանակերտի հայ զորքի պետը և Շապուհին զինագործը Անտիոքն էր (ըստ Փավստոսի՝ Անզուկ): Արշակի աները, Սյունյաց իշխանը:

282. Հեղինակը նկատի ունի Ալոփանգեղոսի խոսքը— «արծաթեն է տուրքեմն է դիշեր և ի դիշերոյ ի տի, փոխարէնս անկեալ փոխարենին»: Յույց է տրվել Նորայր Բյուզանդացին: (Տե՛ս «Մշակ», 1898 թ. № 217):

283. Վաղենտինիանոս Փլարիոս (Valentinianus Flavius) կայսր, զորքի կողմից կայսր ընտրվեց 364 թվին, մեռավ 375-ին: Նրան հաջորդեց եղբայրը, Վաղես (Valens), որ նույն 364-ից սկսած հերոս հետ կառավարում էր պետությունը, իսկ նրա մահից հետո միահեծան կառավարեց: Փրեթեբոլոս ժամանակ նա պատերազմ էր մղում պարսիկների դեմ, բայց խոշոր պարտություն կրեց Գոթների զեմ պատերազմում և փոխուստի ժամանակ մեռավ: Վաղեսն Արիոսի վարդապետության հետևող էր և սրանով է բացարձակում մեծն Ներսեսի՝ Արշակ թագավորի պատգամավորի՝ արտքը, թեպետ մանրամասնությունները տարբեր են պատմում Փավստոսը և Խորենացին:

284. Աստանի մասին տես ծանոթ. 84:

285. Եղիպի և Եղիոսի մասին տե՛ս Գ թագ. Ժէ, 16, Գ թագ. Թ, 5:

286. Իլիոս, լիակատար ձևով՝ Իլիոսպոլիս (հունարեն Ἰλιούπολις Հելիոպոլիս), այսինքն արեգակի քաղաք: Այս անունով հայտնի են երկու ամենահին քաղաքներ, որոնցից մեկը գտնվում էր ներքին Եգիպտոսում, Կահիրեից հարավ: իսկ մյուսը, որի մասին այստեղ խոսվում է, գտնվում էր Ասորիքում. երկու կիբանանների (սկիթաճու) միջև, Կղեսուրում, որ մի ժամանակ շին և վաճառաշատ քաղաք էր, բայց ներկայումս աննշան փոքրիկ քաղաք է և կոչվում է Բաուրեգ: Ավերակներն այստեղ երեք խավից են բաղկացած—ստորին՝ ստորերկրյա խավը կազմում է հիմքը, միջին խավը պարունակում է Արեղակի տաճարի ավերակները, իսկ վերին խավը Արաբացիների շինած բերդն է: Ստորին խավը շինված է ամենահին ժամանակներում, ե՞րբ և ո՞ւմից—հայտնի չէ: Սա մի կիկլոպայան շինություն է— սալահատակ հսկայական մարմարյա կամ հատարակ բարի տաշած բեկորներից: Սրանցից երեքը վիթխորի մեծություն ունեն—19 մետր երկայնություն, 4 մետր լայնք, և 4 մետր բարձրություն— ավելի քան 300 խորանարդ մետր միակուսր քար: Այս երեք վիթխորի քարերի պատճառով է, որ այս տաճարը կոչվել է Երեքքարյան:

287. Մակեդոնը Կոստանդնուպոլսի պատրիարք էր, որ 360 թվին գաղափարիկ եղավ ոչ այնքան զավանթարանական սխալ վարդապետության պատճառով, որքան ինքնազուրի գործողությունների և հակառակորդների ոստիկանական պատճառով: Ս. Հոգու զեմ վարդապետությունը, որ Խորենացին մեջ է բերում, նրան չի պատկանում, այլ նրա հետեողներին, որոնք նրա անունով կոչվեցին մակեդոնականներ կամ հոգեմարտներ: Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական ժողովը, որ կոչվեց երկրորդ սինգլական ժողով, գումարվեց 381-ին և նպուղեց հողեմարտության վարդապետությունը Մակեդոնի մահից հետո: Այս ժամանակ մեռած էր նաև մեծն Եսնաթի տեղը որոշ հայտնի չէ, հավանորեն գտնվում էր Խուժաստանում (Խուզխաստան): Փավստոսը հաճախ հիշում է այս քանոց՝ Անզմը, Անզմըն անունով, կցիլով իրեն բացատրություն «զոր անյուշն անուանեն»: Հյուսիսային կարծիքով Անզմըն անունն առաջ է եկել Անզմիշի քաղաքի անունից, որ ներկայումս կոչվում է Գիլֆուլ և գտնվում է Խուզխաստանում: Այս բերրում բանասերության դաստապարտում էին ամենամանր հանցալորներին մշտնջենապես, ցմահ: Պատմի էր ենթարկվում այն մարդը, որ կհամարձակվեր պարսից թագավորին հիշեցնել որևէ մեկին, որ բունասերված էր լինում այստեղ: Նա (բանասերվածք) մատնվում էր մոռացության, այս իսկ պատճառով օտարազգի հեղինակները այս բերդը կոչում են մոռացության բերդ:

288. Անհուշ բերդի և Եսնաթի տեղը որոշ հայտնի չէ, հավանորեն գտնվում էր Խուժաստանում (Խուզխաստան): Փավստոսը հաճախ հիշում է այս քանոց՝ Անզմը, Անզմըն անունով, կցիլով իրեն բացատրություն «զոր անյուշն անուանեն»: Հյուսիսային կարծիքով Անզմըն անունն առաջ է եկել Անզմիշի քաղաքի անունից, որ ներկայումս կոչվում է Գիլֆուլ և գտնվում է Խուզխաստանում: Այս բերրում բանասերության դաստապարտում էին ամենամանր հանցալորներին մշտնջենապես, ցմահ: Պատմի էր ենթարկվում այն մարդը, որ կհամարձակվեր պարսից թագավորին հիշեցնել որևէ մեկին, որ բունասերված էր լինում այստեղ: Նա (բանասերվածք) մատնվում էր մոռացության, այս իսկ պատճառով օտարազգի հեղինակները այս բերդը կոչում են մոռացության բերդ:

289. Մավուլը, իսրայելացիների առաջին թագավորը, որ մի պատերազմի ժամանակ, թշնամիների ձեռքը լքնկնելու համար իր սրով անձնասպանություն գործեց, մատ 1056 թ. ն.թ.: Նրան հաջորդեց Գավիթը,

290. Այսինքն զրաբաշտական կրոնին: Տե՛ս ծանոթ. 273:

291. «Եպիսկոպոսներին հարկերի պատճառներով կապում ուղակում էր Գարսից երկիրը»: Չպետք է հասկանալ այն մտքով, թե եպիսկոպոսներն իրենց վրա դրված հարկերը չէին վճարում. նրանք այս ժամանակ հարկերից ազատ դասակարգ էին կազմում, այլ որովհետև իրենց թեմերում պետական հարկերը լրիվ չէին վճարում: Նաև վկայություններ կան, որ ժողովրդից պետական հարկերը գանձելու պարտականությունը դրված էր կաթողիկոսների վրա, որոնք էլ հարկերը բաշխում էին թեմերի վրա և գանձումը հանձնում եպիսկոպոսներին (թեմերի առաջնորդներին). վերջիններս էլ հավանորեն իրենց թեմի վրա ընկած հարկը բաշխում էին քաղաքների և գյուղերի վրա և գանձումը հանձնում քահանաներին:

292. Արաբաստան հունարեն բառ է, արաբաստան, և նշանակում է զորքի հրամանատար, համանիշ սպարապետ և զորավար բառերին:

293. Դրանիկ բառը միայն այստեղ է պատահում մեր հին մատենագրության մեջ, ուստի և զգվար է որոշել նրա ճիշտ նշանակությունը: Սազում է դրան բառից, թագավորի պալատի՝ արքունիքի նշանակությամբ, ուրեմն կարող է նշանակել սպարապետ սպասավոր, սպարապետական պաշտոնյա: Կա գործածված սիրանն մարդիկ խոսքը, որ հավանորեն նույն նշանակություն ունի Հայկ. բառարանը բացատրում է, «որ կայ առ դրան» Արմատ. բառարանը թարգմանում է պալատական: Էմինը (ծանոթ. 416) նկատի առնելով, որ այստեղ խոսքը զորքի մասին է և ոչ պալատական պաշտոնյաների, դրանիկ բառը թարգմանել է ГВАРДИЯ, այսինքն թիկնապահ զորք:

294. Ստեփանիկ թարգմանությունն այստեղ ձեռն չէ՝ «մեկուսիները ձեռք

հեծած, արհիւն ձիավոր էին պարսից պատանիները, որոնք այս պատճառով չէին կարողանում պարսից ճակատի մեջ մտնել պատասպարվելու Երկու թարգմանիչներն էլ բնագրի «Դի ցուրտ յերկիր ընկնուիեա խոսքը թարգմանել են—էմին՝ «холодными трупами бросали их на землю». Ստեփանեն՝ «Երկու պարսիկները դետին էին ձուլում: Բայց նոր սպանված մարդու դիակը ցուրտ չի լինում: Եթե Եջուրտ բանն այստեղ ցրել բայից անմայված ևև չէ՝ Եջիրտցանն նշանակութիւնը, ապա պետք է հասկանալ իբրև անշնչացած:

295. «Անխալամ գէւք»: Մի քանի ձեռագրերում ունեն անխալամ գէւքը, որ սխալ է: Նորայր Բյուզանդացին ցույց է տվել ուղիղ ձևը՝ անխալամ գէւքը: Խալամ նշանակում է անասունի դանդ. դեռ՝ գլխի երկար մազերն են. վարսերը Ուրեմն անխալամ գէւքը նշանակում է մազեր տանց գլխի սկավառակի, մազերի փնջերը Ըստ այսմ կործանացու նկարագրութեամբ՝ հունաց զորքի չղյա և կաշյա պահպանակների վրա իբրև նշաններ կպցրած էին մազի փնջեր, որոնք քամուց ծածանվում էին: Նման դարդ ներկայումս էլ որոշ զինվորական աստիճանավորներ կրում են իրենց սաղավարտների վրա:

296. Վերջապենը հոսմական պատերազմական դրոշակներ էին, որոնց վրա վերջապեն էին հորինված:

297. Ավանդութիւն իւրայիւցիները պատերազմների վրա ամաղելագիներք հետ, որի ժամանակ Մովսես բարձրացավ մի բլուրի վրա և բազկատարած աղոթում էր: Երբ նա ձեռները բարձր պահած էր լինում, հաշողութիւնն իւրայիւցիների կողմն էր լինում, իսկ երբ, հոգնելուց, ձեռներն իջեցնում էր, հաշողութիւնն անցնում էր ամաղելագոց կողմը: Այս տեսնելով՝ Ահարոն և Ուր մտան նրա թևերի տակ և նեղուկ եղան, որպեսզի ձեռները միշտ բարձր մնան, մինչև որ ամաղելագիները կատարյալ պարտութիւն կրեցին: (Նիլց. ԺԷ, 8—12): Այստեղ Մեծն Ներսեսը Մովսեսի դերն է կատարում, իսկ նոր ամաղելը պարսիկներն են, հայերի և քրիստոնեութիւն թշնամիները:

298. Ղեկերը լեզուներն են:

299. Պայ թագավորը զուր է մեղադրվում Փալատուից, կորինացուց և հետագա պատմիչներից իբրև Ներսես Մեծին թունավորող: Նոր հեղինակներն (Պարթազաշյան, Գ, 145) այս բանը չեն ընդունում: Ներսես Մեծը վախճանից արշուակաքամ լինելուց, թոքերի մեջ մի մեծ երակ պատուվելով, ինչպես հաճախ պատահում է թոքախտավորներին (Զարկերտյան աստ գինիով դուցն արագացրից այս մահը): Նա ինքը գիտեր իր հիվանդութիւնը և արշուակաքամ պատահառը, ուստի մերժեց ընդունել առաքարիված դեղքափները, որովհետև գիտեր, որ թունավորված չէ: թունավորելու ավանդութիւնը կամ արդյունք է հոգևորական դասի թշնամութիւն Պայի դեմ, կամ տգիտութիւն:

300. Ինչպես Ազաթանդեզոս պատմում է, Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացավ Կեսարիայի Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսիցը Այն թղթում, որ այս ձեռնադրութիւն առթիվ Ղևոնդիոսը գրեց Տրդատին, ի միջի այլոց հաստատուն պարման (կամ պահանջ) է դրվում, որ այսուհետև Հայաստանի ցահանայապետներն անշարժաբար իրենց ձեռնադրութիւնն ստանան Կեսարիայի աթոռից (Ազաթ. ՃԺԶ): (Շատ նշանակալից է, որ այս պայմանը չկա Ազաթանդեզոսի արարական խմբագրութիւն մեջ): Այս պայմանը կիրառվում էր բոլոր ժամանակ Առաջին անգամ Մահակ (Շահակ) կաթողիկոսի մասին հիշվում է, թե Պապը նրան Ներսեսի փոխարեն կաթողիկոս նշանակեց առանց

Կեսարիայում ձեռնադրվելու, ուրիշ խոսքով՝ Պապը հայոց եկեղեցին հանեց Կեսարիայի ստորադրութիւն վիճակից, դարձրեց ինքնագլուխ եկեղեցի. մի կարևոր ռեֆորմ, որ սպազայում մեծ նշանակութիւն ունեցավ մեր եկեղեցական, ալլև բազմապիսի պատմութիւն մեջ: Փալատուը Հուսիկ է կոչում այս կաթողիկոսին և ավելացնում, թե Կեսարիայի հայրապետը ժողով գումարեց, խիստ բողոք գրեց Պային այս նորամուծութիւն պատճառով, և վճեց, որ այդպիսի կաթողիկոսները, որոնք Կեսարիայից ձեռնադրութիւն չեն ստանա, իրավունք չունենան եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու Այսուհետև Հայոց աշխարհից դիմում էին Կեսարիա՝ ձեռնադրութիւն ստանալու համար: Եթե այս վերջին անգնկութիւնն ստույգ է ապա պետք է ասել, որ դա ժամանակավոր էր, և շուտով հայոց կաթողիկոսները հոգևոր թայրագույն իշխանութիւն ստացան, ի միջի այլոց՝ և եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու իրավունք:

301. Բնագրում գրված է «Ե Պիսաս», հունարենի հոգնակի հայցական հոլովի վերջավորութիւնը Պիսաս հին բաղար բառը է Էռնաստանի էլիտա նահանգում: Իսկ Արեղը բաղար մասին ոչինչ չեն կարող ասել: Մեզ հայտնի (տե՛ս ծան. 286) երկու Հելիոպոլիսներից, այսինքն Արեպակի բաղարներից ոչ մեկը չի կարող լինել, իսկ բուն Էռնաստանում այս անունով բաղար մեզ հայտնի չէ:

302. Ղանկէպտները՝ Լանգորարդները կամ Լոնգորարդներն են (= երկայնամորուսներ), Սվեզները մի փոքրաթիվ Տյուրք դերմանական ծագումից, որոնք մեր թվականութիւն Ա դարում ապրում էին էլբրայի ձախ ափին. այստեղից նրանք հետզհետե տարածվեցին դեպի Գանուր, Ալալյան լեռներն անցան, նվաճեցին Հյուսիսային և Միջին Իսալիան, բայց իրենք էլ հետզհետե ձուլվեցին սեղական ուսմանական ազգաբնակչութիւն հետ, և ութերորդ դարից այս կողմը ներանց անունն այլևս չի հիշվում: Նրանց անունն է կրում այժմ Իտալիայի մի քանի քանակ նահանգը հյուսիսում՝ Լոմբարդիա:

303. Քիսնես լակոնացի ըմբիշին, որ 22 կանգուն վազը (սուտուն, ցատկում) ուներ, հիշում է Եվսեբիոսը ժամանակագրութիւն մեջ (Արմ. Արմ. II, 108 ծանոթ.):

304. Սկամանդրոս փոքր, բայց լայն ու խոր գետ է Թրակիայում, որ Տրոյայից հարավ դաշտով հոսելով թափվում է Հելլեսպոնտոս, կոչվում է նաև Քասնթոս (հույ. Կասն): Պեղիս) դեղնագույն ջրերի պատճառով: Այժմ կոչվում է Փենտիքիս: Այս գետի վրայով թուրք Արիսեսը Լոմբարդի (Իտալիան, իդ): Այս անգնկութիւնն էլ կորինացին անունն է Սուս Կայսթիսներից (Արմ. Արմ. II, 109):

305. Հայտնի չէ, թե իսկպես ո՞ր կղզին է թուլիսը: Ըստ Երևանացու Աշխարհացույցի՝ կարող է լինել Անգլիայի հյուսիսակողմում եղած կղզիներից մեկը:

306. Մեղդունուն այժմյան Միլանն է Իտալիայում:

307. Ստեփանեն (ծանոթ. 670) ասում է, թե այս հեղինակը, որի վրա կանարկում է կործանեցին՝ «Նեղոսն է, Ե դարի եկեղեցական մատենագիրը» (ավելի ճիշտ՝ Գ դարի վերջերի), բայց Նեղոսից նա համապատասխան ճիտատ չի բերում: Նեղոսի խոսաններից հայերեն թարգմանված հատվածները տպագրված են Վենետիկում 1855-ին: Ստեփանեն հիշում է այս խոսանների առաջին տպագրութիւնը Կ. Պոլսում 1820 թվին: Այս տպագրութիւնը Զարրահանայանի Մատենագրութիւն մեջ չի հիշատակված:

308. Գագավոնը Կամարականների ցեղից՝ Պարթև ծագումից լինելով, Հա-

յաստանում աստիճանով առաջին անձն էր ճանաչված թագավորից հետո (տե՛ս ծան. 266): Խոսքովը նրա ցույց տված հավատարմությունը վարձատրելու նպատակով կամենում է է՛լ ավելի բարձրացնել նրա աստիճանը, ուստի խոստանում է նրան պատվել ոչ ըստ հին հայրենական ծագման (այսինքն՝ իրրե Պահլավ-կամարական), այլ մոր կողմից, որ Արշակունի էր, նրան ևս Արշակունի գրել: 309. Սպունդի հունարեն բառ է, սπουνδός, որ նշանակում է փոխաբան, գործունյա, նահասնահունյա Այս անունը կրում է Բյուզանդիայում մի առանձին վրձնավորական կարգ, որի անդամներն ուխտում էին անդադար աղթել, աղքատ ապրել և զբոսնելով զբաղվել: Նրանք կոչվում էին նաև ակումբա (հուն. ἀκούμετοι) այսինքն անքուճ, արևոլ:

310. «Ո՛ր Սահակին և ոչ էլ... նախարարներից որևէ մեկին չխախտեց իրենց պատիվներից»,— այսպես ունի Խորենացու ձեռագիրների մի խումբը (Ա), որին հետևել են քննական հրատարակության խմբագրողները: Մյուս երկու խմբերը (Տ, Խ) ընդհակառակն ունեն, «Ո՛ր Սահակին և ոչ էլ... նախարարներից որևէ մեկին թողեց, այլ խախտեց իրենց պատիվներից»: Այսպես են բոլոր սպագրությունները բացի Քենակներից: Մենք ուզող ենք համարում Տ, Խ խմբերի ընթերցվածը: Գազավորին և Կամարականներին գահից ու կալվածներից զրկելը հենց նույն գլխում հիշված է: Իսկ ս. Սահակի գահընկեց լինելուն ապացույց է ողբը. որտեղ ասված է. «Սրանի՜ առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն», որով ակնարկում է ս. Սահակի երկու անգամ գահընկեց լինելը: Եթե ս. Սահակն այս ժամանակ գահընկեց եղած շիններ, անհատկանալի կամարողորի մեջ հիշատակված երկու անգամ գահընկեցությունը: Ուստի պետք է հետևեցնել, թե Արտաշիքը ս. Սահակին էլ իրոք գահընկեց արավ: Թայց նա անձամբ Տիսրոն գնալով՝ շնորհիվ իր բարձր ազնվական ծագման և կորուսվածությունը՝ հաջողեցրեց ոչ միայն իր փեսայի՝ Համազասպայի սպարապետությունը, այլև Կամարականներին վերադարձնել գրավված կալվածքներն ու նախարարական գահը, թեպետ ավելի ստոր աստիճանի: Նույնպես հաջողեցրեց իր վերահաստատությունը կաթողիկոսական աթոռի վրա Արտաշիքի հավանությունը: Այս վերջին կետը լուծվան է տալիս այստեղ Խորենացին, բայց, ինչպես տեսանք, ողբի մեջ հիշում է: Այս հիման վրա մենք այս տեղը թարգմանեցինք նախկին սպագրությունների համաձայն:

311. Եմինը (ծան. 445) խոստովանում է, թե այս հատվածի իմաստը լավ չի կարողացել հասկանալ և թարգմանել է ենթադրաբար, առանց երաշխավոր լինելու ճշտություն: Պատմահոր լեզուն այստեղ հիբոսի մուժ է, բայց իմաստը հասկանալի է: Ըստ Խորենացու՝ պարսից արքունիքում հեռակալ կարգն էր տիրում: Երբ նոր թագավոր էր նստում, գանձարանում եղած բոլոր գրամները փոխում էին, նոր թագավորի անունով գրամ կտրում: Գիվանեական մատյանները սակայն չէին օչնչացնում, այլ նոր թագավորի օրերում կատարված փոփոխությունները կամ կարգադրությունները մտնում էին նրանց մեջ իբրև ուղղում կամ հավելում նոր թագավորի անունով, մինչև որ նոր աշխարհագիր զբաղվելը, որի ժամանակ այդ փոփոխված ու լրացրած մատյաններն ի նորս մաքուր գրվում էին նոր թագավորի անունով: Արտաշիքը կարճ ժամանակ (4 տարի) թագավորելով ժամանակ շունեցավ նոր աշխարհագիր անելու և մատյաններն իր անունով փոխել տալու, այլ նրա կարգադրությունները Համազասպի և ուրիշների մասին մնացին գրված հին մատյաններում՝ նոր թագավորի անունով:

312. Մեծն Հովհաննեսը՝ Հոհան Ոսկերբերանն է, որի արտաքը Բյուզանդիայի մայրաքաղաքում ահագին վրդովմունք և ժողովրդական հուզմունք առաջացրեց:

313. Հայկական բանասիրությունը երկար ժամանակ զբաղվել է «Դանիելյան» նշանագրերի հարցով: Տիրում էր ընդհանուր համոզմունք, թե գրանք վաղեմի հայերեն գրեր են եղել, որոնք երկուր ժամանակ մնացած են եղել առանց գործածություն, և երբ նորից նրանք են եկել, նկատվել է, որ նրանց մեջ պակասում են գրեր՝ հայ լեզվի այդ ժամանակվա հնչյունները չորսին արտասույտելու համար: Կարծում էին բնականապես, որ Մեսրոպը ոչ թե նոր ինքնուրույն այբուբեն է ստեղծել, այլ լրացրել կամ կատարելագործել է այդ Դանիելյան նշանագրերից: Եվ զանազան բանասերներ զանազան ենթադրություններ էին անում այս նշանագրերի թվի և Մեսրոպի լրացրած գրերի մասին (տես Իս. Հարությունյան «Հայոց գիրը», Յիֆլիս, 1892 թ.): Այս պիտակարծիքը հետզհետե հերքվեց և այժմ վերջնականապես դեռ է զցված շնորհիվ Հր. Անսույանի «Հայոց գրերը» հետազոտության (Վիեննա, 1928 թ.). որտեղ ամենայն մանրամասնությամբ բերված են բոլոր եղած կարծիքները և հերքված և բերված է Մեսրոպյան այբուբենի իսկական պատմությունը՝ ամեն մի գրի հնչյունի և ձևի մասին առանձին դիտողություններով:

314. Գրերի գլուտի մտնենտը Կորյունի մոտ մուժ է և դժվար է հասկանալ, թե ի՞նչ է ուղում ասել. «Որում (այսինքն Մեսրոպ Մաշտոցին) պարզվեց իսկ վիճակի յամենաշնորհուն աստուծոյ հայրական շարուն ծնեալ ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աջովն խրով, նշանապիտ հայերեն լեզուին»: Խորենացին այս մտնենտը շատ պարզ և կենդանի է նկարագրում: Երկու հեղինակն էլ հիշում են սուրբ «աջը» և սերկնալին թնորը, ուրմն մեր գրերի գլուտը համարում են հրաշքի հետևանք: Թվում է, թե ս. Մեսրոպն էլ այսպես էր հավատացած: Իհարկե, ոչ մի հրաշք տեղի չի ունեցել, այլ մեր գրերի գլուտը հետևանք է Մեսրոպի երկարատև, սոսկին աշխատանքների, իսկ Խորենացու նկարագրած տեսիլը լուի մի տեսարանական ռեֆլեքս է:

Դեռ Հայաստանում, Դանիելյան նշանագրերը կատարելագործելու վրա աշխատելիս, Մեսրոպին թվում էր թե մի առանձին դժվարություն չկա մի քանի գրեր ավելացնել այդ նշանագրերի մեջ և հարցը կլուծվի: Միայն երբ նա միջամտիս եղավ այս գործին, առաջին անգամ երևան եկավ մեկը մյուսից բարդ ու դժվար հարցեր, որոնց լուծելու համար նա երկու տարի աշխատեց առանց արդյունավոր հետևանքի և ստիպված եղավ դիմել նրա Դանիելին, ապա Ասորիք՝ զանազան գիտնականների, հուսալով թե նրանց օգնությամբ ու խորհրդով:

1 Ղ. Փարպեցին, որ շատ այսպիսի է իր աղբյուր Կորյունի պատմությունը գրերի գլուտի մասին, հետևյալ խոսքերն է դնում Սահակ կաթողիկոսի բերանը՝ երբ Մեսրոպը նրան հայտնում է իր սրտի բաղձանքը ազգային այբուբեն ստեղծելու մասին. «Ջրացի՛ր և պիեզ կաց, վերցրու քահանաներից մի քանի օգնականներ, որոնց ես կհշանակեմ, և որտեղ որ դժվարություն հանդիպեցինք հնչյունները կարգելու, բերե՛ք ինձ մտա, ես կուղղեմ, որովհետև ինչ որ դու փնտրում ես, շատ հեշտ բան է»: Արդյուր Սահակ կաթողիկոսն էլ եղել այսքան անտեղյակ, որ այս խոսքերն ասել է, թե, որ ավելի հավանական է, Փարպեցին է, որ այս խոսքերը վերագրել է նրան. բայց իրողությունն այն է, որ մի լեզվի համար խոսքեկ ստեղծելը հեշտ բան էր համարվում:

ս. գիրքը թարգմանեց ս. Սահակը ասորերենից, հունարենը յիկեիւո պատմաբանով, և այնուհետև (Գ, կա), որ ս. Սահակ և Մեսրոպ հունարենների թարգմանեցին մի անգամ շատագլխի թարգմանածը: Կորյունը միայն հիշում է. ին ս. Մեսրոպ երկու աշակերտների հետ սկսեց թարգմանել, սիրիզ զննելով Սուրբազանի Առակներից (առանց հիշելու մյուս գրքերը), որ շատ բնական էր փորձելու համար, թե նորադուտ այբուբենով կարելի՞ է անսխալ արտահայտել հայերենի բոլոր հնչյունները: Մեզ թվում է, թե բնագրում ընդմիջարկություն է արված դակելով գրասան և երկու լայնուհան և զետր կտակա յիշու ի հայ բան իտարք, որն է ձեռագրի լուսանցքից բնագրի մեջ մուծված: Խոսքն էլ անկասկած է, ոչ կուտ ըսյը չի հարմարվում:

316. Աշակերտություն համար ընտրված երեխաները, բացի ուշիմ և անողջակազմ լինելուց, պետք է լինեին նաև փափկամայն և երկայն շնչատու: Երբ Գերբին երկու հատկությունները հասկանալի կդառնան, երբ նկատի առնելը, որ այդ աշակերտներից պետք է պատրաստվեին եկեղեցու սպասավորներ, որոնք հայերեն լեզվով ժամերգություն պետք է կատարեին, ուրեմն և երգեցիկ լինելը պարտադիր էր նրանց համար:

317. Թարգմանիչները բաց են թողել բնագրի շորք ընդ ձևնուգրությանն սուղանցեալ նշանակալից խոսքը: Ինչպես տեսանք (Ժան. 300), Կեսարիայի աթոռը բողոքեց Պապի կարգադրության դեմ, ըստ որում Հայոց կաթողիկոսներն այլևս Կեսարիա չպետք է գնային ձևնուգրություն ստանալու: Երբ այս բողոքն անհետևանք մնաց, Կեսարիայի աթոռը Հայոց կաթողիկոսներին իրավասություն տակից հանեց Հայաստանի հունական բաժնից և միացրեց իր թեմի հետ: Այսպիսով Հայաստանի հունական մասը տուրք ձևնուգրության պատճառով: Սահակ կաթողիկոսը Քեղոս կայսրին գրած թղթում (Գ, 36) գանձատրվում է, թե երբ ինքն այդ կողմը գնաց իբրև իր վիճակը՝ իրեն ընդունելություն ջուլց չսվին և հայերեն գրագիտությունն էլ թույլ չսվին:

318. Սաղաստան, հետո Սեճեստան, այժմ Սեիստան, Պարսկաստանի գավառ է, Քիրմանից արևելք ընկած, Աղվանիստանին սահմանամերձ. դաժան կլիմայի, անաստանների պատճառով արտոբավայր էր համարվում, և Հագկերտ Բ սպառնում էր Պարսկաստան կանչված հայ նախարարներին՝ կապանքներով Սաղաստան քչել անձնանպարհ տեղերով, եթե հանձն չառնեն կրակին երկրպագել:

319. Տես Սաղմոս, 1Բ, 10:

320. Գծվար է ասել, ի՞նչ է նշանակում այստեղ՝ «որպես և անտանակոչեցեալս եմ» խոսքը: Եավապ անունը, որ պարսկերեն նշանակում է «սևաձի», չի բացատրում այս խոսքը: Գուցե նրան շնորհած էր պարսից թագավորից մի պատվանուն (արքայ համբուրդ), որ այլուր չի հիշվում, ինչպես Սերետի մոտ գտնվում ենք «նսարով-չում», «Ջավիտյան Խոսրով» պատվանունները:

321. «Արփայազնաց լինէր» — միայն այստեղ գործածված բառ, որ ավանդաբար հասկանում ու թարգմանում են՝ սլանալ, խոչանալ, արագաբար, իբրև օգի միջով հեռանալ:

322. Սահակ կաթողիկոսի նամակները և Քեղոս կայսրի ու պատրիարքի պատասխաններն իրական չեն, այլ հորինված են խորենացուց այնպես, ինչպես որ նրա կարծիքով այդ անձերը կգրեն, եթե գրելու լինեին: (Այսպիսի

նամակներ հորինելը հին ժամանակ ընդունված սովորություն էր ոչ միայն մեր, այլև օտարազգի հեղինակների մոտ և զատապարտելի չէր համարվում): Ուստի կայսրի և պատրիարքի մեղադրությունները, որ Սահակ փոխանակ Հուսեոստան դիմելու աննշան ստորիններին է գիմել գրերի պատի համար, չի կարելի չհամարել նույն խորենացու հայացքը, որ Հունաստանը ճանաչում էր մայր կամ գայակ իմաստություն:—Մեսրոպի երթը Բյուզանդիոն և նրա միտիայի հարդուցումը չի կարելի թերագնահատել: Առանց երկարություն կարելի է ասել, որ սուանց այս ուղևորության Հայոց աշխարհի կեսը, հունական մասը, անշուշտ կատարանար հայությունից և կծուվելը հույն ազգաբնակչության հետ, գրկված լինելով ազգային գրիչ ու գրականությունից, հույներն ընդունվ ժամերգությունից և կազմելով թեմ մի հունական մետրոպոլիտանության, և իբրև սրա հետևանք, մոտ ապագայում ընդունելով Քաղկեդոնի դավանությունը: Բայց այս շնորհները—հունական բաժնում ևս հայերեն գրագիտություն մտնելու, ժամասացությունը հայերենի փոխելու և հունական բաժինը դարձյալ Հայոց կաթողիկոսի վիճակ ճանաչելու—ձրի շորվեցին, առանց փոխարենության հայերի կողմից: Մեսրոպին բավական երկար պահեցին Բյուզանդիոնում (տարին զբախտաբար չի նշանակված) և այս միջոցին հավանորեն կենտրոնից բանտկցում էին Կեսարիայի մետրոպոլիտի ու Անատոլիոսի Նեո և մյուս կողմից՝ Մեսրոպի հետ Բանակաթությունների առաջնականը հայտնի չեն. հիշվում է միայն պատրավորություն բորբորիտոնների կամ բարբարիանտոնների աղանդը բնաջինջ աննելու մասին, բայց կան ուրիշ՝ ավելի կարևոր կետեր: Մենք կարող ենք կռահել գոնե երկու կետ: Առաջին՝ պահանջ, որ ս. զրբի հայերեն թարգմանությունը կատարվի հունարենից (կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարենի), և երկրորդ՝ որ հայ երիտասարդները բարձրագույն ուսում առնելու գնան այնուհետև ոչ թե Ասորիք, այլ Բյուզանդիա, ուրիշ խոսքով ասելով՝ ստորական օրինատացիայի փոխանակ հայերն ընդունեն հունական օրինատացիա: Այս երկու կետն էլ, որոնք ճամայատաստանում էին նաև հայերի կուլտուրական շահերին, շուտով իրականացան, և խորենացու հարդուցած մի քանի տեղեկություններից երևում է, որ հայ երիտասարդությունն էլ զգա՞ էր ասորական ուսումից, և ձգտում էր Բյուզանդիոն, հունական ուսում ստանալու և զիմում էր այնտեղ նույնիսկ ինքնազուլս, առանց ուսուցիչների կամբի:

323. Բորբորիտոնների ազանդ: Բորբորիտոն ձագում է հունական Βορβοροίτος բառից, որ նշանակում է կեղտ, ցեխ, աղ, ուրեմն և նշանակում է կեղտոտ, զարվելի, պիղծ: Այս նախաստական անունով կոչեցին հակառակորդները Βαρβοροίτος: Կոչված ազանդավորներին, բառախաղ անելով կոչվում են նաև Բորբորիանոս, Բորբորիտոս, Բորբորիանոս և այլն (Արմատ. բառ.): Կորյունն այս ազանդի մասին խոսելով, կոչում է Բարբարիանոս, որը Հյուրբմանն ուղղում է Բորբորիանոս, և Արմատ. բառարանն ևս ընդունում է Սակայն Կորյուն մի քիչ առաջ, երբ թվում է Քեղոս կայսրի հրովարտակի կետերը, գրում է՝ սեվանն ժանտագործ ազգին բարբարոսաց, ուրեմն դարձյալ բարբարոս, որ այլևս չի կարելի ուղղել բորբորոս, քանի որ սա գոյական անուն է, այն ինչ բարբարոսն այստեղ անական է:

Խորենացին ևս (Գ, 104 և 4), խոսելով ս. Մեսրոպի գործունեության մասին Գողթն դավատում, հիշում է, որ այդ աշխարհից վիրացրեց Բեքանուսակն աղանդը, որ Տրգատի ժամանակից ի վեր թաքուն էր մնացել և այժմ նորից

երևան էր եկել: Ուրեմն, հիմնվելով Կորյունի բարբարիանոս աղանդի, բարբարոս ազգի և հորենացու հեթանոսական աղանդի վրա, կարելի է ենթադրել, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է Հայաստանում գեո տեղ-տեղ մնացած հեթանոսական պաշտամունքին, երբ տեղի էին ունենում պղծություններ: Ապագա հետազոտություններին է մնում որոշել, թե ո՞րն է ճիշտը այս երկու ենթադրություններին՝ հույն բարբիլոսեն՝ըը, թե հայ հեթանոսական պաշտամունքին հետևողները:

324. Եկղեսիապոկիտո հունարեն $\epsilon\upsilon\chi\lambda\eta\sigma\iota\alpha\varsigma\tau\iota\omega\varsigma$, նշանակում է անվամ ուղղափառ եկեղեցու, ըստ Կորյունի՝ Քեոզոս կայսրի հրամանով ս. Մեսրոպին ակումիտ կոչում շնորհեցին, որ նշանակում է անքուն, տքնող: (ՏԼ՝ս ծանոթ. 309):

325. «Աշտարակա ժայռաօրոս» վերջին բառն անհարմար է այս տեղում. զուցի աղավաղված է: (Մի ձեռագիր ունի «ժառանգորս», հինգ ձեռագիր ունեն «ժառանգաօրոս»): Էմինը և Ստեփանեն թարգմանել են „зубчатые камни“ աստամնաձև աշտարակներ», որոնք հարմար չեն գալիս հաջորդ խոսքին: Մենք ենթադրաբար թարգմանեցինք «ժայռաձև», սակայն երաշխավոր չենք ճշտությունը:

326. Բնագրում պարսերական վերծանութեամբ, անորոշ արտահայտություն, որ տեղիք է տվել տարբեր թարգմանությունների: Կանգլուան (ըստ Ստեփանեի, ծան. 736) թարգմանել է „à vue d'examiner la Sainte Ecriture“ (ս. գիրքը քննելու գիտավորություն): Էմինը և Ստեփանեն թարգմանել են „Извещенные писания“. «գրավոր հրավերով», որ նույնպես ճիշտ չէ: Մենք թե՛ վերծանություն բառի նշանակության և թե՛ պատմական իրողության համապատասխան գտանք «գրավոր վավերագրերի ընթերցմամբ», որովհետև եփեսոսի ժողովի նիստերում բազմաթիվ զոկումենտներ ասաջ բերվեցին ու կարդացվեցին: (ՏԼ՝ս История христ. церкви. Дж. Робертсона, пер. Мелу-чина, I էջ 418):

327. Միսալ է Քեոզոս Մամուկոսացի, պետք է լինի Մոպսուեստացի, Կիլիկիայի Մոպսուեստիա հին քաղաքի անունով: Սա Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկն էր, որ ս. գրքի մեկնության մեջ մտքից պատմական, քննադատական և բանասիրական սկզբունքները: Ժամանակակից և ընկեր էր Հուհան Ոսկերեբանին: Նրան հետո համարեցին նեստորիականության հայր, և այս հիման վրա նեստորին կոչեցին նրա աշակերտը, թեպետ բառացի մտքով այս բանը չի հաստատվում: Քեոզոսը, իսկապես Քեոզորիտոս Կյուրացին, նույնպես Անտիոքի եկեղեցուց էր, համարվում է Արևելքի ամենա-ուսույն աստվածաբանը, բազմակողմանի գիտություններով օժտված և նշանավոր եկեղեցական գործիչ: Մեկն է 290 թվին և աշակերտել Քեոզոր Մոպսուեստացուն: Կյուրեղ Աղեբասանդրացու մասին տե՛ս ծանոթ. 269: Նա փրոսոսեր մարդ էր, անզուսպ բնավորությամբ. նպատակին հասնելու համար խարտություն չէր դնում միջոցների մեջ: Սյուսանյութներով և ահագին զուամբներ կաշուք տալով հաշո-ղեցրեց նեստորի տապալումը: Քեոզոս ինքն էլ գաստապարտվեց, բայց վերո-հիշյալ միջոցներով կարողացավ իր ուղղափառությունը ձանաչել տալ: Պրոկղը Կ. Պոլսի պատրիարքն էր Եփեսոսի ժողովի ժամանակ:

328. Այդ «արվեստը», որ այստեղ հիշում է Պատմահայրը, և պարծանքով կրկնում է հետո, Ողբի մեջ, քերթողական արվեստն է, մեր այժմյան լեզ-

վով քերականություն և ճարտասանություն, կանոնավոր և վայելուչ խոսքի լիեռիան:

329. Բոլոր տպագիրներն ունեն օր ստույգ յօդանալ Հեմարանի վերաբանություն: Վերջին բառն այստեղ անտեղի է և անհասկանալի. Նորայր Քյուրանդա-ցին մի արամիտ և հավանական առաջարկություն է արել՝ այս բառը, «վերաբանություն» ձևով, դնել հաջորդ գլխի վերնագրի սկիզբը՝ «վերաբանություն» թ վարդապետեն, ինքնն և այլն: Մենք այս ուղղումն ընդունեցինք, բայց վերաբանություն բառը հասկանում ենք ոչ իբրև վերաբանություն (հուն. $\alpha\pi\sigma\lambda\omicron\gamma\iota\tau\epsilon$ կամ $\Sigma\pi\lambda\omicron\sigma\gamma\omicron\varsigma$), այլ իբրև տառացի թարգմանություն հունարեն $\alpha\lambda\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$ — անալո-գիա, նմանություն, համեմատություն, այնինչ վերաբանությունը չի նարմարվում:

330. Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերությունը, աչքի է ընկնում խիստ հունարանություն բառերի և քերականության կողմից, և քերթողական ոճով իր նմանը շունի ամբողջ պատմության մեջ և կարծես Պիտոլից գրեց հաս-նած ու Պատմության մեջ զետեղված մի կտոր լինի.— այնքան նման է Պի-տոլից գրքի լեզվին ու ոճին: Կարծիքներ են հայտնված, թե Պատմահայրը այս գլուխը գրել է դեռ երիտասարդ հասակում, և հետո կցել է Պատմությանը, որ անընդունելի է: Թե ինչն է թելադրել հելլենական իր սովորական լեզվից ու ոճից հեռանալ, դժվար է ասել: Գուցե նկարագրած նյութի բարձրությունը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արտահայտության բարձրություն: Գուցե վա-ղուց անցած այն երջանիկ օրերը, երբ պատանեկան աշխույժով լի, փայլուն ապագայի հույսերով ոգևորված, ուսումնական ճանապարհորդություն էր կատա-րում դեպի հրաշալիքների աշխարհը, նրա մեջ վերաթափած էլ են այն պատա-նեկան հասակի զգացումները, որոնց ենթարկվել է և նրա գրիչը: Գուցե կամե-ցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց տալ այն քերթողական արվեստի, որը սովո-րելու համար զնացել էր Պեդեսանդրիս: Զգիտներ: Այս գլուխը մենք համեմա-տաբար ավելի ազատ թարգմանեցինք, որպեսզի դյուրահասկանալի լինի:

331. Արհեստական լինը ճահճային լին էր Աղեբասանդրիսը հարավ քն-կած, որ կոչվում էր հնումը Մարիոտիս, իսկ այժմ Մարիոտիս— Լճից և ծովից շնուղ հողմերի հատկությունները հորենացին ասել է Փիլոսից (Արք. Արք. II, 130):

332. Աղեբասանդրիսի նկարագրության մեջ հորենացին գործ է ածում հակադրություն կողմած ճարտասանական ձևը. մեջ է բերում այդ քաղաքի հեթանոսական ժամանակների պաշտամունքները, և նրանց հակադրում է իր ժամանակի քրիստոնեական պաշտամունքները: Հեթանոսական պաշտամունք-ները նա վերցնում է սուտ Կալլիսթենիսի «Վարք Աղեբասանդրիս» առասպելախառն պատմությունից, որ բոլոր բանասերների կարծիքով հենց էնքն էլ թարգմանել է հունարենից. իսկ քրիստոնեական պաշտամունքներն իր կողմից է գրում իբրև ժամանակակից և ականատես: Հեթանոսական պաշտամունքների մեջ հիշված Պզուտենիտը (= Պզուտոնիտս = Պզուտոն) եփեսոսացուց պաշտած հուշակավոր Սե-բաստի կուռքն է, նրանց Օզիրիս (= Արեգակ) աստվածը, որ նաև Սանդարամետի և մեհած հողիների աստվածն էր: Սկեսպա աշխարհը պատերը վերաբերում է Սեբաստիս-Օզիրիսին, այսինքն արեգակին, որ պատում է ամբողջ աշխարհը: «Վիշապի ցեղից դյուցազունների գերեզմաններ» ակնարկվելու է Աղեբասանդրի

վարքի պատմության այն տեղի վրա, որտեղ պատմվում է, թե թաղաքը հիմնելիս երևան եկավ մի վիշապ, որ սարսափ էր ազդում ամենին: Աղեքսանդրը հրամայեց այդ վիշապն սպանել ու թաղել և նրա վրա կատուցել մեհյանը: Հաջորդ հիշատակությունը Տուրի ամսին կատարվող ծեսերի (բեռնակիր անասուններ, լորտուներ, կարկանդակներ) առնված է նույն գրքից, որտեղ գրված է, թե թաղաքը հիմնելուց հետո Աղեքսանդրը հրամայեց՝ Սերապիսի տանի օրը, որ գալիս է Տուրի ամսի 25-ին, տոն սարքել ի պատիվ այն էջերի և շորենների, որոնք քաղաքի շինության համար նյութ էին կրում, և այն օրը բոլոր բեռնակիր անասուններին հանգստու էին տալիս:— Թաղաքի ղուտը գնելու ժամանակ գետնի տակից զուրս եկան լորտուներ (անթույն օձեր), որոնք փախչելով այս և այն տունը մտան: Քանի որ նրանք անվնաս էին և, ընդհակառակն, վնասակար զեռուներին ոչնչացնում էին, նրանց սկսեցին պաշտել, զոհեր մատուցանել իբրև վիշապի ծնունդների:— Կարկանդակներ բաժանելը նույնպես մասն էր կազմում Տուրի 25-ի տոնի:— Անտոր է Պրոդիազ Սանդարամետը: Աղեքսանդրի վարքի մեջ հիշվում է Վերոպոլի կղզին, ուրեմն կարող է լինել մի մեհյան այդ կղզու վրա. հիշվում է նաև Վերոպոլի գյուղացիի շիրիմը: Էմին կարծում է, թե Պրոդիազան էլ, ինչպես և Պրոտոնը, Սերապիսի հունական անունն է: (Բայց Bailly-ի բառարանում բառ չկա Պրոդիազը հիշեցնող): (Էմին ծանոթ. 476—485. Տաշյան, ուսումնաս. Ստ. Կալիսթենես):

333. Սանդարամետ, ավելի հին ձևով Սպանդարամետ, պահպանված բառ է, spandarmet, երկրի աստված, զինվորեն՝ spanta armaiti (= սուրբ իմաստություն), որով կոչվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, Երկրի ոգին, որ Արամազդի զուտորը կամ հարսն էր: Հայերենի մեջ այս բառը գործ է ածվում նշանակելու համար ստորերկրյա սաշխարհը, որտեղ մնում էին մեռած մարդկանց հոգիները, որեմն համապատասխան հունաց Պղոտոնին, կամ մեք գծոբիբի:

334. Բնագրում՝ «Ե նորն Պղատոնէ», որ երկու կերպ կարելի է հասկանալ, կամ՝ երկրորդ Պղատոն, Պղատոնի նման մի նոր փիլիսոփա, կամ նոր պղատոնական փիլիսոփայության հետևող: Ո՞վ է այս նոր Պղատոնը, իր ուսուցիչը՝ երբևիցե չի հիշում, միայն նկատում է, որ ինքը նրան անարժան աշակերտ շահադիպացավ (հին սպագրություններն ունեն օտարժան աշակերտ», որ սխալ է) և նրա մոտ ուսումը կատարելապես ավարտեց:

335. Աստիկն էլլադայի (Հունաստանի) կենտրոնական նահանգն էր, հռուշակավոր Աթենք մայրաքաղաքով:

336. Տե՛ս Սաղմոս, 2Դ, 19:

337. Բնագրում զգծուց զյեալ խորհրդովն: Պարզ չէ, թե այս մեղադրությունը միայն ու Սահակին է վերաբերում, ինչպես հասկացել է էմինը, թե կաթողիկոսին և թագավորին միանգամայն, ինչպես հասկացել է Ստեփանեն: Մենք էլ վերջին մտքով ենք հասկանում, որովհետև Արտաշիրին միայն անտակ վարքի մեջ ամբաստանելը հազիվ թե բավական լիներ նրան տապալելու համար. պետք էր ավելի լուրջ ամբաստանություն—հույների կողմը թեքվելու մեղադրանքը: Նույնը երևում է և հաջորդ գլխից, որտեղ Սահակն ասում է. «Ինձ բոլորովին հայտնի չէ, թե նա սպասամբություն խորհուրդ ունեցած լինի»:

338. Հայոց նախարարների զահերի դասավորությունը, որ սովորաբար պահպանված բառով կոչվում է «զահնամակ» («= զահերի տեղերի թուղթ»),

բարեբախտաբար պահպանվել է մինչև այսօր: Էմինն իր թարգմանության երրորդ հավելվածում (էջ 295) պատմում է. թե այդ մագաղաթյա պատուհիկը գտել է իր բարեկամ Ե. Օ. Ախերլով-ը Քիֆլիսում մի ձևագրի կողում: Փուշակելով այդ պատուհիկի կարծրությունը, նա զննելով վերականգնել է դժգունացած, անընթեռնելի դարձած տառերը և ապա կարգադրվ ու ծանոթանալով նրա բովանդակության, ուղարկել է էմինին, որ և հրատարակել է այն առաջին անգամ իր երկնացու Պատմության առաջին տպագրության մեջ (1858 թ. էջ 358): Ստեփանեն, որ այդ հատվածը բառացի թարգմանում է էմինից՝ Ե. Օ. Ախերլով-ի փոխարեն գրել է Գ. Հախվերդյան, որ է Սալաթ-նովայի դիտնական հրատարակիչը: Ի՞նչ հիման վրա է արել նա այս փոփոխությունը, չի հայտնում: Որքան էլ հավանական լինի նրա ուղղումը (ժամավանց որ ինքն էլ թիֆլիսեցի էր և Գեորգ Հախվերդյանին ժամանակակից), այնուամենայնիվ չենք կարծում, որ էմինը սխալվել իր բարեկամի անվան մեջ և երկու անգամ էլ գրեր Ե. Օ. փոխանակ Գ. Սալաթ-նովայի չենք բնական մեծությունը ֆոտոտիպով լույս ընծայեց Ալիշան իր Այբարատում (եր. 31—422):

Ահա այս զահնամակը ըստ Աղոնի ընթերցման (Армения при Юстиниане. էջ 219—250), որ լավագույնն է.

«(Իմ Սա)հակոյ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի լլրտաշէսի թագաւորի գոր ի Տիպոն իաւսեցեալ, եթէ ես զոսմականն զնամս գոր Արտաշի ի դիւանին տեսի ի բաղոց ամսոյ մէ: Եւ Վաւալար արբայից արբայի և բարևարի և դիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս ձեր բարեբարութիւնդ հրաման տացէ հայոց ապատաց և տանուտըաց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին: Նույնպես և ի ձերում զիւանի շահնամար(ի)ցն անելն, որ յայմհետէ հայոց ազատաց և տանուտըանց զահ ի յայտ լինէր: Նույնպէս ներսէ հրամանաւ արբայից արբայի և ես (Սա)հակ հայոց կաթողիկոս կընքեցաք զզահնամակին և եղաք մատանի զարբայից արբայի եւ զմերո. եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ:

Առաջին իշխանն հայոց և մագիստրոս.

ա. Սիւնեաց տէր.	ժգ. Գոգթան տէր.
բ. Ասպիտ.	ժէ. Գնունեաց տէր.
գ. Աթորունեաց տէր.	ժբ. Այդ Անձաւացի.
դ. Մամիկոնէից տէր.	ժթ. Տայոց.
ե. Շահապն Սոփաց տէր.	ի. Բասենոյ դատաւորն.
զ. Մոկաց տէր.	իա. Գնթունեաց տէր.
է. Բշտունեաց տէր.	իբ. Վարձաւունի.
ը. Վահունեաց տէր.	իգ. Գարդմանայ տէր.
թ. Կասպից տէր.	իե. Սահաունի.
ժ. Անձաւացեաց տէր.	իզ. Գարեղէնից տէր.
ժա. Ապահունեաց տէր.	իէ. Արեղէնից տէր.
ժբ. Կամարականն	իը. Սիւնեաց երկրորդն.
ժգ. Այդ Ապահունի.	իթ. Աթորունեաց երկրորդն.
ժդ. Վանանդացի.	լ. Աթորունեաց երրորդն.
ժե. Ամասունի տէր.	

- լա. Մամիկոնէից երկրորդն.
- լբ. Ռոփսեանն.
- լգ. Աշոցեանն.
- լդ. Դիմաբսեանն.
- լե. Բուխա Գիմաբսեանն.
- լզ. Այլ Աբեղիանն.
- լէ. Այլ Դիմաբսեանն.
- լը. Պալուսին.
- լթ. Առանդեանն.
  - խ. Աշահմարանն.
- լսա. Համբուեանն.
- խբ. Վարասպակեանն.
- խգ. Զինականն.
- խդ. Ակեացին.
- խե. Զարեհաւանանն.
- խզ. Ընծայեցին.
- խէ. Մանդակունին.
- խը. Սղկունին.
- խթ. Տալգրեանն.
  - ծ. Երմանթունին.

- ծա. Սպանդունին.
- ծբ. Առանեանն.
- ծգ. Տրունին.
- ծդ. Մումբերացին.
- ծե. Հանունին.
- ծզ. Բծնունին.
- ծէ. Քաշբերունին.
- ծը. Մեհնունին.
- ծթ. Նախճերին.
  - կ. Քաղաքապետն արքունի.
  - կա. Որոսպետն արքունի.
  - կբ. Արտաշէսեանն.
  - կգ. Վանանդացին երկրորդն.
  - կդ. Յուն.
  - կե. Վիժանու(նի).
  - կզ. Աքածու.
  - կէ. Շիրակա Գիմաբսեան.
  - կը. Քաղրիկեանն.
  - կթ. Մուրացեան տ(էր).
  - հ. Վազրասպու(նի).

Բնագիրը գրված է մագաղաթի երկու երեսի վրա երկու սյունակով, միջին երկաթագրից բուրբուր անցման գրերով, և սատրիկ ազճատված է, մասամբ արտագրողների անգիտությունից և մասամբ մագաղաթի վնասվելուց, որով մի քանի գրեր չեն կարդացվում: Էմինի թարգմանությունը բավարար չէ, ավելի հաջող է Աղոնցի թարգմանությունը (ԵՊՄ. էջ 270): Այստեղ դնում ենք ներածություն թարգմանությունը, ինչպես մենք ենք հասկանում, որ բավականին տարբերվում է առաջին երկուսից:

Ենս Սահակ խնդիր հարուցի Արտաշես թագավորի արքունի դնում, Տիրսնում, ասելով, որ ես տեսա ուսմական նամակը Արտաշեսի գիվանում քաղոց ամսի 17-ին, և ես Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի Վոսա արքայից արքային և բարերարին, թե թող ձեր բարերարությունը հրաման տա՝ հայոց ազատների և տանուտերների ցուցակազրույթուն կազմել ձեր դիվանում, ինչպես առաջ եղել է հայոց ազգի մէջ, որպեսզի այսուհետև Հայոց ազատների և տանուտերների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ ներսեհը արքայից արքայի հրամանով և ես Սահակ կաթողիկոս կնքեցինք գահնամակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպէս է արգարես և ճշմարիտ:

«Ռամական նամակ» էմինը հասկացել է «Վոսմական նամակ», որին հե-

Մանր. 1. Աղոնցը Գ-ից, Արծրունյաց տերից հետո իր կողմից փակագիծներով գրել է (Գ Մաղխազունի), որի տեղն այդտեղ պետք է լիներ, որ սակախ դոված է բուրբուրի վերը, առանց թվահամարի:

Մանր. 2. Բնագրում ԻԳ-ին հաջորդում է ԻԵ, այնպես որ բաց է թողնված ԻԴ թվահամարը, (Այս երկու ծանոթ. նկատմամբ տե՛ս քիչ հետո):

տեղ է Ալիշանը, Խալաթյանցը (Արմ. Արմ. էջ 295) ուսմականը հասկացել է երամական, ուսմական, այսինքն ժողովրդական, ըստ որի ուսմական նամակը պետք է նշանակի ցուցակ հարկատու գասակարգի, հակադրությունը ազատների ցուցակի, այսինքն դահնամակի: Աղոնցը ուսմ-ը նույնպես կապելով երամ-ի հետ՝ տալիս է նրան «խումբ, բազմություն» նշանակությունը, և հատկապես դիմվորական խմբի, գնդի, որ խորհեացի արտահայտում է վաշտ բառով: Այն մի նախարար ունի սահմանված քանակությամբ վաշտ, որոնց ցուցակն ուրեմն կդառնար ուսմական նամակ: Իսկ նախարարների գահը սահմանվում էր ըստ յուրաքանչյուրի վաշտի քանակության և մուծվում էր գահնամակի մեջ (ԵՊՄ. էջ 207):

Գահնամակի և նախարարական վաշտերի մանրամասն ու լավագույն ուսումնասիրությունն արել է Աղոնցը (ԵՊՄ. էջ 249—297):

Նախարարների ցուցակում լզ թվահամարի տակ գրված է Գաշոցեան (զ գրի կրկնությունը), որը Աղոնցը ուղղում է Աշոցեան: Խ-ի տակ Աշահմարեանը համարում է ուղղելի Աշխատարյան, և ծղ-ի տակ Մամբերացին ուղղում է Տամբերացին (ԵՊՄ. էջ 250, ծան.):

Գալով ցուցակում իր թվահամարի և տողի պակաս լինելուն, էմինը կարծում է, թե այստեղ բաց է թողնված տողը. նույնպես և Ալիշան (Արարատ, էջ 430) նկատում է, որ իր գահը պակասում է՝ գրել մոտացությունից կամ պոցե գահակալը թագավորի հրամանով ժամանակավորապես գրված է եղել գահից: Սակայն այսպես չէ: Ցուցակի դիտում առանց թվահամարի գրված է «Առաջին իշխան Հայոց և Մաղխազն»: Մաղխազնները խորհուրդներն էին Որև է խորհուրդայաց իշխան հայոց առաջին իշխան դառնալով (-ե՛րբ), նրա անունը մյուս նախարարների շարքից հանել և վերև են դրել: Նրանց իսկական տեղն էր, ինչպես բազմաթիվ վկայություններ կան, Գ գահը (որտեղ, ինչպես տեսանք, Արծրցը փակագիծներով գրել է Մաղխազունի): Արդ՝ երբ ցուցակից մի անուն հանվել է, հաջորդ անունները մի-մի թվահամարելով առաջ են շարժվել: Մամիկոնյաններն ստացել են Գ գահը, փոխանակ նրանց հատուկ հինգերորդի, Ոշտունյաց տերն ստացել է է գահը, փոխանակ Ը-ի, և այսպես շարժությունը նկատելով, մի թվահամար (ԻԴ) դիտմամբ բաց են թողել, որպեսզի գտնե այնուհետև թվահամարները համապատասխան լինեին գահերին: Որևեմն եթե Մաղխազունիները իրենց բնական տեղը գրավեցին ցուցակում, այսինքն Գ գահը, այս Մամիկոնյանները կունենային Ե, Ոշտունիք՝ Ը, Գարգամանա տերը՝ ԻԴ գահը, և այլև ու մի պակասորդ չէր մնա:

339. Կամսարական տունին, որ գահազուրկ էր եղած (Գ, ծ), Արտաշեսը Սահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ վերագործելով էր իր կալվածները և գահը, ավելի ստոր աստիճանով (Գ, ծա): Բայց Գաղավոնը, որ նույն Կամսարականներից էր, խոսքով թագավորը ըստ նրա ծագման Արշակունի մորից, հանել էր Կամսարականների ցուցակից և գրել էր Արշակունի (Գ, խը): Արդ Սահակ կաթողիկոսը միջնորդում է նրան ևս գահ տալ, եթե ոչ իբրև Արշակունիներու, քան որ Սասանյան թագավորների աջի փուշն էին հայ Արշակունիները, իբրև պահպանություններից ցեղակից և իրենցից ավելի բարձր ծագում ունեցողներ—գոնե մի ստորին աստիճանի գահ, ինչպես թագավորը կամենա:

340. Ս. Սահակ ստիպված էր Վաղարշապատից դուրս ապրել այն դուրգերից մեկում, որ նրան թողել էր Վոսա թագավորը (Գ, կե), ուստի Վաղարշապատ-

տում, կաթողիկէ եկեղեցում նա հաստատեց ս. Մեսրոպին իբրև իր տեղակալի:
341. Տէ՛ս Մատթ. ԺԼ, 7.

342. Բնագրում «Այլում տեղուլ և ժամանակի Թողոսք արտաքոյ այոց գրոց, ուր զսկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելագրութիւնս: Այս խոսքի առաջին մասից երևում է, որ հորենացիին խոստանում է ներբողական ճառ գրել ս. Սահակի մասին՝ ապա գրքից դուրս: Սրանից և ուրիշ մի բանի տեղերից ուժանք եզրակացրել էին, թէ հորենացիին գրել է և Զորբորդ գիրք, որ մեր ձեռքը չի հասել (այս հարցի մասին տե՛ս առաջաբանում): Խոսքի Երկրորդ մասը մուծ է կմին թարգմանել է. «Как мы обещали еще в начале нашего повествования».

(բայց այսպիսի խոստում մենք չենք գտնում նրա պատմութիւն սկզբում): Ստեփանէն թարգմանել է. «Ինչպես որ սկզբում հրավիրվեցանք տեղեկութիւն տալու, որ անհասկանալի է: Օգովիլով քննական հրատարակութեան ընթերցվածք (սզսկզբանն), փոխանակ սզսկզբանն») մենք թարգմանեցինք. «Ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել», որով ակնարկում է Ա. դ՛ սզսկզբն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեան մեր յուզարկեցոսք տեղուլ: Երկու տեղումն էլ խոստում կա, բայց զրվածը չկա:

343. Ս. Մեսրոպի այս ներբողը—«Որովհետեւ ամբարտապանութիւնսը— բայց որովհետեւ նրա բոլոր բարեմասնութիւններն անկարող եմ թվել», բառացի առնված է Սեղրեստրոսի վարքից, ավելացնելով միայն «մտօք ծննդական» և «ստուցանելով անձանձրութիւն, և Սեղրեստրոսի «տրամապայծառացիւն» (հունարեն բառը տառացի թարգմանութիւն) բառի փոխարեն՝ պայծառ: Այս հատվածի մասին տե՛ս ծանոթ. 227 և առաջարկում:

344. Խորենացիին հրաշապատում հեղինակ չէ. ինչպես հիթանոսական աստվածներին նա մարդկայնացնում է, այնպես և իր ազրոյուններում պատասխան հոր հարցներին աշխատում է վերածել բնական երևույթների (համեմատել ս. Ներսէսի և այլ արտոբանդների կերակրվելը անսպաս կղումը ըստ Փավստոսի Գ, և հորենացու Գ, 1): Ներկա դեպքում էլ Խորենացիին, շնայելով որ լուսեղեն խաչի երևումը հիշում է նաև Կորյուն՝ հարկ է համարել շատերին դիմել, հարցուփորձ անել, և երբ ստուգել է ճշտութիւնը՝ ապա գրի է առել: Եվ իրավացի կերպով, որովհետև այդ լուսեղեն խաչը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ դաբաղի վրա դրված ողորկ արծաթե խաչի ցոլացումը օդի մեջ խաղաղ եղանակին, արեգակի ճառագայթների տակ: Նման մի երևույթ արձանադրված է և մոտ ժամանակներում: 1893 թվին Խրիմյան Հայրիկի օժման ժամանակ ասաց պաշտօնական «Кавказ» լրագրի խմբագիրն անձամբ գնացել էր Էջմիածին իբրև թղթակից իր լրագրի: Եվ նա հոկտեմբերին Տևոպոլեց «Кавказ»-ին, թէ օժման ժամանակ (որ կատարվում էր բաց օդում, տաճարի հյուսիսային պատի մոտ) օդի մեջ տաճարի վրա լուսեղեն խաչ երևաց: Ուժանք այն քննողին էն իբրև լուսեղեն խաչ, ուրիշներն էլ ճանաչել են իբրև արեգակի շուրջը կապած բակ: Այս մասին, որքան դիտեմ, տպագրված է նաև «Արձագանք» թերթում:

345. Տե՛ս Սաղմ. ԻԲ, 1—2.

346. Առաջին և երկրորդ փոփոխում անելով Պատմահայրն ակնարկում է Սահակի երկու անգամ գահակցից լինելու վրա, առաջին անգամ Խաչիդորբ հետ միասին (= Խոսրով թագավորի հետ, տե՛ս ծանոթ. 310), երկրորդ

անգամ՝ նախարարների միաբան խորհրդով (Գ, 43), որոնց կողմ է ստանալու որդեք, որոնք իրենց ծնողին անարգեցին, բայց որոնք, իբրև խորթ որդեք, այս ժամանակս անարգեցին նաև օտար հորը (= Սուրբմակին) և եկվոր խորթ հորը (= Բրթնյոյին): (Գ, 47):

347. Հեղինակն այստեղ Եկատի ունի Գր. Նագիանդացուն, որի գանազա ճառերից մանր-մունր ասացվածքներ առել հյուսել է այս սղբի մեջ (Արժ. II, 140—143):

348. Կետադրութիւնը բնագրում սխալ է գրված, թարգմանութիւններն ճիշտ չեն: Մանավանդ վատ է էմիինը, «Гаденсь видеть возвращени своего (жениха) с его сподвижником ты пусгунила не как и леверем, пшадя ласк к чалам (трюим), как и рождению от одного отца» Ստեփանէն ուղղել է կետադրութիւնը և ավելի՛ ճիշտ է հակակցել, բայց էլի սխալ է մնացել: Կետադրութիւնը պետք է ուղղել այսպես. «զանգրէն բոյն յուսալով դարձ հովանկցանս» և այլն: Իսկ նշանակութիւնը շատ պարզացանկաված է մեր թարգմանութեան մեջ:

349. Այստեղ Խորենացիին մի շարք անցքեր խորայնացիների պատմութիւնից համեմատում է հայոց անցքերի հետ, ցույց տալու համար, թէ մովսէսական ավելի վատթար է եղել, քան նրանցը: Այսպես՝ խորայնացիների մոտ Մովսէսը վախճանվում է, բայց նրան հաջորդում է Հեսուն, իսկ մեր մեջ Մովսէսը (= Սահակ) վախճանվում է, բայց հաջորդ չի ունենում: Խորայնացիների մոտ Ռորովամին ժողովուրդը մերժում է, բայց նրա փոխարեն թագավորեցնում Հերոսովամին, նաբատի որդուն (Գ թագ. ԺԲ, 16—21), իսկ մեզ մոտ Արտաշէրի մերժում է, բայց նրա փոխարեն ոչ ոքի չեն թագավորեցնում: Անտծ մարդու մասին, որին առումը սպանեց, տե՛ս Գ թագ. ԺԳ, 1, 23—24; (Այս համեմատութիւնը առուժեց սպանվածի և ծերութիւնից մեռածի մեջ՝ մեղ մեկ հասկանալի): Խորայնացիներին մոտ Եղիային փոխանորդեց կրկնակի զորութիւնը Եղիսեն, որ Հեսուին օժեց (Գ թագ. Բ, 11—13, Բ, 1—14, ԺԲ, 17—18) իսկ մեր մեջ Սահակին ոչ ոք չհաջորդեց նրա նման և ոչ ոքի չօժեց: Խորայնացիների մոտ Սեղեկիան գերի տարվեց (Գ թագ. Բ, 5—7), բայց առաջ եկա Զորաբանիլը, որ նորոգեց տաճարը (Եղր. Գ, 47—58), իսկ Արտաշէրը հաջորդեցնելով աշխարհը բարեկարգելու Խորայնացիների մոտ Մաղաթիա բահանու և նրա որդին՝ Հուղա Մակարէն դիմադրում են Անտիոքոսին ու պաշտպանութիւնը կրողը (Ա և Բ Մակ.), իսկ մեր մեջ այսպիսի դիմադրութիւն և եկեղեց պաշտպանութիւն տեղի չունեցան: (Ինչո՞վ պետք է բացատրել, որ Խորենացի չէ հիշում Ղևոնդին, որ Հայաստանում Մաղաթիայի դերը կատարեց, և վարդա Մամիկոնյանին, որ Հայաստանի Հուղա Մակարէն եղավ, ինչպես և կոչվեց հետո):

350. «Ներքը կոիվներ հերձվածողներից», և սրա հետ Ողբի սկզբի խոսքերը, թե՛ «Եսխալեց ուղղափառութիւնը, հիմնավորվեց աղիտութիւնը լարս փառութիւնը»,— ցույց են տալիս, թէ հինգերորդ դարի երկրորդ կիսում Հայաստանում կրօնական բուռն պայքար էր մղվում, որ կարող էր լինել մի միայն քաղկեդոնականութեան շուրջը: Այս մասին տե՛ս մեր «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» աշխատութիւնը, հավելված Գ և այս գրքի ներածութիւնը:

351. Այս պարբերութեան մեջ փոփոխակի գործ են անված եղակի

Նոգնակի ձևերը՝ «մեր դարձին», «մենք էլ», «հույս ունեինք» և «իմ արվեստով», «ողբեր եմ ասում», «չհասա տեսնելու»: Այս երևույթը մի բանասեր (Ակինյանը) համարել է անհետևողություն և լեզվի պահասություն: Բայց այդպես չէ: Խորհնացիին այստեղ հոգնակի ձևն է գործածում, երբ խոսում է իր և ընկերների մասին, որոնց հետ դնացել էր Աղեքսանդրիա և վերադարձել էր, իսկ եզակի ձև է գործածում, երբ խոսում է միայն իր մասին:

352. «Ինչպես ասաց հայրերից մեկը»: Այս հայրը նույն Գրիգոր Նազիանզացին է, որի մի ճառից Խորհնացիին անում է հաշորդ խոսքերը, մինչև «արև արվեստից զօրկ մարդկանց» (Արմ. Արմ. II, էջ 142):

353. Անկարկություն Երեմիայի ողբի վրա, որտեղ նա նկարագրում է Իսրայելացիների կրած թշվառությունները Երուսաղեմի ավերածից և ժողովրդի գերությունից հետո: Իսկ տգնա հովիվների Երևան գալը գուշակել է Ջաբարիա մարգարեն, ԺԱ, 16:

354. Վիճակավորների (= թեմերի առաջնորդների) մասին մի ձեռագիր ունի «դատարկասացք», երեք ձեռագիր՝ «դատարկակացք», մյուսները «դատասացք»: Վերջինս ավելի հավանական է, որովհետև վիճակավորները միևնույն ժամանակ դատավորներ էին, իսկ դատերը եկամտի աղբյուր էին:

355. Անհասկանալի է «փախուղ ի ժառանգութենէ»: Էմիլը և նրա հետևողությունը Ստեփաննե Քարգմանել են «чуждающийся духовного звания» — «եկեղեցական կոչումից փախուղ», որ հավանական չէ:

356. «Յուզարկուք», երկու ձեռագիր՝ «խուզարկուք»: Մենք ենթադրաբար Քարգմանեցիք «խուզակ»: Էմիլը Քարգմանել է «рабитель»: Ստեփաննե բաց է թողել:

357. Տես ես, ՄԷ 21:

358. Ողբի այս վերջին մասը կարգացողը լպնաք է գրվածը բառացի ընդունի, իրեն թե հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը ապականված են եղել ամեն տեսակ մոլություններով և Հայոց աշխարհը լցված է եղել ամենակերպ տարերային աղետներով ու հասարակական շարիքներով: Պատմահոր Պատմություն ոչ մի էջը չի արդարացնում այս ողբալի պատկերը, որ այստեղ նկարագրված է: Սա իսկապես արտահայտություն է նրա վշտահար հոգու և հոռետես տրամադրության: Պուշկինը մի անգամ գրել է.

И эта глупая дуна
На этом глупом небосклоне.

Ոչ մի ընթերցող իհարկե չի ընդունի, որ անմեղ լուսինն ու երկնակամարը հիմար լինեին, այլ բոլորն էլ այնպես կհասկանան, թե այս սողերը գրելիս բանաստեղծը հոգեկան վատ տրամադրության մեջ է եղել: Ան ապակիներով ակնոց դնողին շուրջն ամեն ինչ սև է երևում՝ վարդագույն ակնոց դնողին վարդագույն: Ողբի դրոթյան ընթացքում, երբ հեղինակն այնպես սուր կերպով զգացել է հայ ժողովրդի անիշխանությունը և անկախությունից զրկվելը, մեծ անփոխարինելի ուսուցիչների կորուստը և իր կրած անձնական զրկանքները, նա համակվել է խոր, անսփոփ վշտով, ընկել է հուսահատության մեջ, և այս զգացմունքների ազդեցության տակ խտացրել իրական պահասություններն ու շարիքները, մասնավորն ընդհանրացնելով, պատահականին տարերային բնույթ տալով: Նկարագրված բացասական երևույթները ոչ այնքան իրականություն պատկերն են, որքան անկեղծ հայրենասեր հեղինակի վշտահար հոգու:

ՍԻՆՍԻՐՈՆԻԿ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ Բ ԵՎ Գ ԳՐՔԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Խորհնացիին հայ Աբրահունի թագավորների հետ միաժամանակ հիշում է և օտարազգի թագավորներ, որոնց հետ նրանք հարաբերություն են ունեցել: Այս թագավորների տարիներով էլ Խորհնացիին նշանակում է Աբրահունի թագավորների գահակալության տարիները, որովհետև փոխանակ թվականը գործածելու սովորություն դեռ չկար նրա ժամանակ և նրանից հետո էլ մի քանի գալը շարունակ: Այս պատճառով նրա պատմությունն ուսումնասիրողի և առհասարակ ընթերցողի համար կարևոր է աշխատանքնալ սինխրոնիկ աղյուսակ նրա Բ և Գ գրքերի, այսինքն պատմական ժամանակի համար, որտեղ նշանակված լինեին ոչ միայն հայոց, այլև հռոմայեցիների, բյուզանդական կայսրների և պարսից թագավորների տարիները, որով կարելի կլինի ճիշտ գաղափար կազմել գահակալության տարիների և մասնավորապես Խորհնացու ժամանակագրության մասին:

Բայց այս ժամանակագրական նյութը չէր կարելի տեղավորել մի աղյուսակում, որովհետև Խորհնացու մոտ հոռմեական, բյուզանդական, մասամբ և Պարսից Սասանյան թագավորների ցանկերը լիակատար չեն. դարձյալ նրա մոտ իրև ժամանակակից նշանակված են թագավորներ, որոնք իրապես ժամանակակից չեն, և երբորդ՝ որ ավելի քան հարյուր տարվա ժամանակամիջոցի համար Խորհնացին ունի Աբրահունի թագավորների անուններ, որոնք հայտնի չեն օտարազգի պատմիչներին, իսկ արանք այն ժամանակամիջոցի համար ունեն մի շարք հայ թագավորներ, որոնք հայտնի չեն Խորհնացուն:

Ուստի որոշեցի կազմել երկու ղուգահեռ աղյուսակ, առաջինն ըստ օտարազգի աղբյուրների, երկրորդն ըստ Խորհնացու Արանով մի կողմից ճիշտ գաղափար կկազմենք Խորհնացու ժամանակագրական սխտեմի մասին և մյուս կողմից՝ պարզ կնկատենք տարբերությունը նրա և օտարազգի աղբյուրների ժամանակագրական տվյալների մեջ:

Առաջին աղյուսակի համար՝ հոռմայեցիների, բյուզանդացիների և պարսիկների ու Սասանյանների ժամանակագրությունը ճիշտ մշակված է եվրոպացի բանասերների կողմից և կասկածից զուրկ է: Մենք այս մասերի համար օգտվեցինք առձեռն պատրաստ աղբյուրից՝ Գարագաշյանի Քննական պատմությունից (հատ. Բ, էջ 84, 89), իսկ Սասանյան թագավորների ժամանակագրությունը վերցրինք Նյուդեկեից (տ. Ասողիկ ծանոթ. 85), որ մի երկու թագավորների տարիների նկատմամբ փոքր ինչ տարբերվում է Գարագաշյանից:

յանքից: Հայոց թագավորների վերաբերմամբ մինչև Սասանյանները դարձյալ օգտվեցինք նույն Գարազայանից (հաս. Գ), որ իր տեղեկությունները բազմ է Գաթրճյանի Տիեզերական պատմությունից և զանազան օտարազգի հին հեղինակներից, իսկ Սասանյանների ճամանակի համար, հասկանալի Տրդատի թագավորությունից սկսած, նրա հիմնական աղբյուրը հորենացին է, սակայն մի թյուրիմացություն չհորհրդվ, որի մասին քիչ հետո կրտսենք, նրա այս մասը սխալ է և հակասում է թե՛ հորենացուն և թե՛ ճիշտ ժամանակագրության. բայց և այնպես այս սխալ մասն էլ զետեղեցինք աղյուսակն ամբողջացնելու համար, մասնավաղ որ Գարազայանի սխալը կրկնել են ուրիշները նրանից առաջ և հետո:

Գանք երկրորդ ուղյուսակին, որ կազմված է հորենացու ժամանակագրական տվյալների հիման վրա:

Հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը հորենացու մոտ շատ ճիշտ է և հետևողական: Նա մի առ մի նշանակում է բոլոր թագավորների տարիների թիվը (բացի Տիգրան Մեծի հաջորդ Արամավազդից, որի համանական բացատրությունը քիչ հետո կքննենք): Այս տարիների գումարը, մեզը հաջված երկու անիշխանությունների տարիները (հոսրովի սպանությունից հետո 27 տարի և Շապուհ պարսիկից հետո 3 տարի) գալիս է 560 տարի¹: Ճիշտ 560 տարի էլ կազմում է պատմական ժամանակը Վաղարշակից (132 ՆՔ) մինչև Արշակունյաց բարձունը (428 ՆՔ): Ուրեմն հորենացին նախքան Պատմությունը գրելը կազմել է հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրական աղյուսակ, որին անշեղ հետևել է բոլոր պատմության ընթացքում: Նույնպիսի ճշտություն և հետևողականություն է նկատվում նաև Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրության մեջ. նրանց տարիների գումարը Գր. Լուսավորից սկսած մինչև ս. Սահակի մահը տալիս է 160 տարի. ճիշտ 160 տարի տալիս է նաև պատմական ժամանակը Գր. Լուսավորից կաթողիկոսանալուց (279) մինչև ս. Սահակի մահը (428):

հորենացու մոտ պարթև թագավորների ըստից համառոտ է, պարունակում է ընդամենը 14 անուն, այնինչ իրատես նրանց թիվը եղել է 31. բայց Գուտամիարը շատ հավանում է հորենացու այս ցուցակին: Մի անգամ (էջ 8) նա ասում է, թե հորենացու տվյալներն հաջորդաբար արդարանում են պարթևական թագավորների դրամներով. մի ուրիշ տեղ (էջ 18) ասում է. «Նույնքան նպաստավոր կարծիք պետք է հայտնենք հորենացու Քարձումայից առած պարթև թագավորների ցանկի մասին: Այս ցանկը պարունակում է շատ ավելի քիչ թվով թագավորներ քան եղել են, որովհետև կարճատև և

անշնան թագավորությունները կցված են երկարատև կամ փառավոր թագավորությունների հետ: Բայց այս ցանկից բխող՝ պարթևաց թագավորների մահվան տարիները ճշտվել համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկ հեղինակների և դրամների տվյալներին:

Ըստ այսմ՝ անփոփոխ պահելով Հայոց թագավորների ցանկը Վաղարշակից մինչև պարթևների թագավորության բարձունը (132 ՆՔ—226 ՆՔ), պարթևների ցանկն առանք Ք. Պատկանյանից¹, որ այդ ցանկն առել է հորենացուց մի լրացումով և ավելացնելով թագավորների օտարազգի անուններն ըստ կլասիկ հեղինակների: Նա իբրև լրացում պարթևների երկրորդ թագավորից հետո գտնում է մի անհայտ թագավոր (N)¹ 20 տարի թագավորությամբ, որ նրա կարծիքով համապատասխանում է օտար աղբյուրների հիշած Հրահատ Ա-ին, կամ ենթադրում է, որ երկրորդ պարթև թագավորի, այսինքն Արտաշես Ա-ի տարիները պետք է 20-ով ավելացնել, փոխանակ հորենացու 26 տուն զենի 46, որ շատ ճշտությամբ բացատրվում է Ե և Խ զորքի նմանությամբ (ձեռագիրներում իՋ է գրված, փոխանակ ԽՁ-ի): Այս լրացումն արել է Պատկանյանը, որպեսզի պարթև թագավորների տարիների գումարը, որ հորենացու այժմյան ձեռագիրների տվյալներով 455 տարի է, ամբողջապես լցնի պատմական 475 տարվա ժամանակամիջոցը պարթևների սկզբից մինչև նրանց բարձունը (250 ՆՔ.—225 ՆՔ): Այդ լրացումը միանգամայն ընդունելի է:

Այնուհետև Ք. Պատկանյանը դնում է Հայոց Արշակունիների աղյուսակը մինչև հոսրով, և մի առ մի ընդունել է բոլոր տասնմեկ զեպերը այս երկու ազգերի թագավորների ժամանակակցություն ըստ հորենացու, և ցույց է տալիս, որ այս երկու աղյուսակներով բոլոր այդ ժամանակակցություններն արդարանում են, որ ապացույց է, թե այս երկու աղյուսակներն էլ ճիշտ են ըստ հորենացու, որ նա այսպես էլ կազմած է եղել:

Բայց այս աղյուսակներով մի անտեղություն է ստացվում: Արգարը, Արշամի որդին, թագավորում է 18 թվին ՆՔ, 38 տարի. ուրեմն նրա մահը տեղի է ունենում 20 թվին ՆՔ. ապա ուրեմն նա չէր կարող նամակ գրել Քրիստոսին կամ բժշկվել Քաղեոս առաքյալից: Այս անտեղությունը Ք. Պատկանյանը բացատրում է նրանով, որ հորենացին մի աղբյուրի հիման վրա կազմել է իր ժամանակագրությունը Արշամի որդի Արգարի վերաբերմամբ և այս Արգարի մասին խոսում է յուր Բ դրրի 26—29 գլուխներում. բայց հետո նա օգտագործել է մի ուրիշ աղբյուր՝ Լաբուրնայի պատմությունը՝ Մանովի որդի Արգարի մասին, որ ըստ Լաբուրնայի թագավորել է 32 թվին ՆՔ, և այս Արգարի մասին խոսում է Բ գրքի 30—33 գլուխներում. մինչև անգամ գրում է, թե Արգարի հորը՝ Արշամին ասորիները կոչում են Մանովի: Ուրեմն այստեղ երկու Արգարներ միացել են մի անձի մեջ և սրանից է ծագել հիշյալ անտեղությունը:

Մեր կողմից պետք է նկատենք մի ուրիշ սխալ կամ անհետևողականություն հորենացու կազմած Արշակունյաց աղյուսակի մեջ: Այստեղ նա Տիգրան Մեծին թագավորեցնում է 72 թվին ՆՔ, ավելի քան քսան տարի ուղ իսկական ժամանակից, և որպեսզի այն կորած 20 տարին լրացնի՝ Արտավազդի թագավորության տարիները չի նշանակում՝ միակ բացատրությունը նրա մոտ:

¹ Արշակունյաց թագավորների ցանկի մեջ մենք մի ուղղում մտցրինք— Մեծն հոսրովի թագավորության տարիները նշանակեցինք 41. փոխանակ 48-ի: Միայն առաջ է եկել նրանից, որ երկաթագիր տառերում Ա և Ը իրար շատ նման են և սկզբնական երկ հեշտությամբ կարող էր կարգազվել: Երբ հորենացու ձեռագիրներից կեսը այս թագավորության տարիները բնավ չեն նշանակում, ուրեմն նրանց օրինակների մեջ այս տարիները որևէ կերպ վնասված է եղել, չի կարգազվել: Մեր ուղղումով մի կողմից թագավորների տարիների գումարը և պատմական ժամանակամիջոցը կզուգահեռվեն և մյուս կողմից կարգարանա 27 տարվա անիշխանությունը հոսրովի սպանությունից մինչև Տրդատի թագավորելը (236—263):

¹ Материалы для Армянского словаря. II, էջ 57:

գավորութեան առաջին տարին դասը 263 րվակներ. ըստ այսմ՝ հորենացու ունեցած ժամանակագրութեամբ Դիոկղետիանոսը թագավորել է 261 թվին, իսկ ակաևից 23 տարի առաջ:

Ընդունելով 263 թվականը իբրև Տրդատի թագավորութեան առաջին տարի՝ հաստատվում է զուգութուն պատմական ժամանակամիջոցի և թագավորների տարիների գումարի մեջ՝ 165 տարի: Իայց սա բավական չէ. համոզվելու համար, թե արդարև հորենացին Տրդատի թագավորութեան առաջին տարի է ընդունել այս 263 թվականը՝ հարկավոր են կողմնակի ապացույցներ: Այս ապացույցները, բարեբախտաբար, կան:

Առաջին ապացույց: Արտաշիր Սասանյանը թագավորեց 226-ին. նրա թագավորութեան տասներորդ տարում խոսրովն սպանվեց Անակից ըստ հորենացու, ուրեմն 236-ին. այնուհետև, դարձյալ ըստ հորենացու, Արտաշիրը Հայաստանին տիրեց 26 տարի և նրանից հետո, մինչև Տրդատի թագավորելը, Ծապուհը դարձյալ մեկ տարի, ուրեմն միասին 27 տարի, որք ավելացնելով 236-ի վրա՝ ստանում ենք 263 թվականը = Տրդատի առաջին տարին:

Երկրորդ ապացույց: Տրդատի թագավորութեան 17-րդ տարում, ըստ հորենացու, տեղի ունեցան Հայոց դարձը և Գր. Լուսավորչի ձեռնադրությունը, ուրեմն ըստ մեր ցուցակի՝ 279-ին: Եթե սրա վրա ավելացնենք բոլոր կաթողիկոսների տարիները մինչև ս. Սահակի մահը, ըստ հորենացու ժամանակագրութեան, այսինքն 160 տարի՝ կստանանք 438 թվականը, որ անկասկածելի թվական է ս. Սահակի մահվան:

Նույնիսկ Դիոկղետիանոսի 263 թվին թագավորելու մասին, ինչպես գիտցել է հորենացին, ունենք մի անակնկալ գեղեցիկ ապացույց, բոլորովին կողմնակի աղբյուրից: Սերբոսի մոտ (նոր հրատ., գլ. ԽԳ, էջ 132) կարգում ենք, որ Հայոց եկեղեցական ժողովը Կոստանդ կայսրին դրած թղթում է միջի ալոց գրում է. «Յամի երեքտասաներորդի կենարարի և փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղետիանոս: (Նախկին հրատարակիչները բնագրի այս 13 թվականը չհասկանալով ու սխալ համարելով՝ դեն են դնել և իրանց կողմից դրել Դիոկղետիանոսի իսկական թվականը այսմի երկերիւր ութսուն և չորրորդի») Սերբոսի նոր հրատարակութեան 67-րդ ժամութեան մեջ մենք ցույց տվինք, որ ուղիղ է բնագրի 13-րդ տարին և այս տարին պետք է հասկանալ հունաց թվականից, որ սկսվում էր՝ 248 թվականով ԿՔ (= առաջին տարի Հռոմի շինութեան տարեթվի երկրորդ հազարամյակի). ուստի այս թվականութեան 13-րդ տարին համապատասխանում է փրկչական թվականի 261-ին: Տեսնում ենք, ուրեմն, որ յոթներորդ դարի քառասնական թվականներում էլ, երբ գրվեց վերահիշյալ թուղթը, ժողովն օգտվել է մի հեղինակութուն վայելող ժամանակագրությունից, որի մեջ Դիոկղետիանոսի առաջին տարին նշանակված է 261-ին, իսկականից 23 տարի առաջ, ճիշտ ինչպես և հորենացու մոտ:

Թե ինչ ժամանակագրություն է եղել այս՝ չգիտենք. Լեոքի տակ աղբյուրներ շունենք այս հարցը քննելու. բայց սա նշանակություն չունի մեր հարցի համար: Ենթի համար կարևորն այն է, որ Դիոկղետիանոսի թագավորելը

261-ին դնում է ոչ միայն հորենացին այլ նաև 640-ական թվականներում գումարված Հայոց եկեղեցական ժողովը, որով արդարանում է Գուտշմիտի դատարարությունը Մեզ համար ավելի կարևորն այն է, որ Տրդատի 263 թվին թագավորելը հաստատվում է ուրիշ երկու ժամանակագրական հաշիվներով ըստ հորենացու, այնպես որ հաստատապես կարող ենք ասել, որ ըստ հորենացու, որ միակ աղբյուրն է այս ժամանակագրության, Տրդատը թագավորել է 263 թվին, իսկ Հայոց դարձը, ս. Գրիգորի ձեռնադրությունը էջմիածնի տաճարի շինությունը տեղի են ունեցել 279 թվին, և ոչ 301-ին, ինչպես առհասարակ ընդունված էր: Այս է ամենակարևոր երրակացությունը մեր կազմած աղյուսակի:

Ինչպես Դիոկղետիանոսի, այնպես էլ նրան նախորդող և հաջորդող կայսրների թագավորության տարիները հորենացու մոտ 18—24 տարով առաջ են իսկական ժամանակներից, և սրա հետևանքով հորենացու մոտ իբար ժամանակակից են դառնում այնպիսի Արշակունի թագավորներ և Հռոմեական ու Բյուզանդական կայսրեր, որոնք իրապես ժամանակակից չեն եղել, ինչպես նաև որով Մեծը՝ Փիլիպպոս կայսր, Տիրանը՝ Հուլիանոսին, Կոստանդիանոս կայսր և Նիկիո ժողովը հանդիպում են Գր. Լուսավորչի կենդանութեանը և այլն: Այս պատճառով պետք էր Հռոմեական և Բյուզանդական կայսրերի ժամանակը նշանակել ըստ հորենացու ունեցած սխալ ժամանակագրության, և այն ժամանակ բոլոր անախրոսիզմները կվերանան: Երևում է, որ հորենացին յուր հիմնական՝ Արշակունյաց ցուցակի հայ թագավորների հարաբերության մեջ է դնում Հռոմեական և Բյուզանդական այն կայսրերի հետ, որոնք, ըստ յուր սխալ ժամանակագրության, ժամանակակից են դուրս գալիս նրանց: Նրա դատազրկունն ուղիղ է, բայց հետևանքը սխալ է՝ սխալ ժամանակագրության պատճառով:

Նույնպիսի տարբերություններ նկատվում են հորենացու տված Սասանյանների տարիների և նրանց իսկական տարիների մեջ, ինչպես դարձյալ ճիշտ դիտել է Գուտշմիտը (էջ 7): Այստեղ ևս մենք Սասանյանների տարիները գրեցինք ըստ հորենացու, ելակետ ունենալով նրա հիմնական ցուցակը: Արշակունյաց տարիների, որին նա հարմարեցրել է Սասանյանների տարիները Գիտենք միայն, որ ինչպես Պարթև թագավորների ցուցակում, այստեղ ևս հորենացին կարճատև կամ աննշան թագավորությունները կցել է երկարատև կամ նշանավոր թագավորների ժամանակներին:

տարի, Արշակ 30 տարի, Տիրան 11 տարի, Խոսրով Կոթր 9 տարի, Տրդատ 56 տարի = 165 տարի: —

Առաջին սինխրոնիկ աղյուսակ Հայոց Պատմության
բառ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Ս ե լ ե կ յ ա ն ն ե ր	Պ ա ր թ հ ն ե ր	ն. Քր.	Հ ա յ ե ր
Մահ Աղեքսանդրի		323	
Սելևկոս նիկատոր		321	
Անտիոքոս Սոսեր		281	
Անտիոքոս Քենս	Արշակ Ա Գարեհ	263	
		255	
	Բ Տրգատ	253	
Սելևկոս Բ Կալիսիկոս		246	
Անտիոքոս Մեծ	Պարթևներ ինքնագլուխ	238	
		222	
	Գ Արտավան	217	
	Դ Պրապոզ	197	
Անտիոքոսի պարսությունը		190	Արտաքրիտա Մեծ Հայքում
		188	Զարիադրես
Սելևկոս Հայրասեր		187	
	Ե Հրահատ	182	
Անտիոքոս Երևելի Գեմետրիոս նիկատոր	Զ Մինոբրատ Ա.	174	
		146	
	Է Հրահատ Բ	138	
Մահ Անտիոքոսի Սիդետեսի		129	

Երկրորդ սինխրոնիկ աղյուսակ Հայոց Պատմության
բառ Խորենացու

Ս ե լ ե կ յ ա ն ն ե ր	Պ ա ր թ հ ն ե ր	ն. Քր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի ս ա ր ի
	Արշակ Քաջ (Arsaces I, Tiridates)	250		
	31 տարի			
	Արտաշես Ա (Artabanus)	219		
	21 տարի			
	Ն (Priabates, Phraates)	193		
	20 տարի			
	Արշակ Մեծ (Mithridates I' Artabanus)	173		
	53 տարի			
		132	Վաղարշակ	22

Ա աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո ո մ ա յ Կ Կ Ի- ն Կ Բ	Պ ա ր թ Լ Ե ն Կ Բ	Ն Ք ր.	Հ ա յ Կ Բ
	Ը. Արտավան Բ	127	
	Թ. Միհրդատ Բ	114	
	Ճ. Արշակ	90	Տիգրան Մեծ (Երկրորդ)
	ՃԱ. Սանատրուպ	86	
	ՃԲ. Հրահատ Գ	76	
		68	
Առաջին Եռագետու- թյուն, Պոմպեոս		60	
	ՃԳ. Միհրդատ Գ	58	
		56	Արտավազդ, որդի Տիգրանի
	ՃԴ. Որոդես Ա.	54	
Երկրորդ Եռագե- տություն, Անտո- նինոս		42	
	ՃԵ. Հրահատ Դ	36	
		34	Մահ Արտավազդի
		34	Արտաշես, որդի Արտավազդի
		20	Տիգրան (Գ), հորայր Արտաշեսի
		6	Տիգրան Գ կրտսեր և Երատոս
Օգոստոս Կայսր		6	Արտավազդ?
		5 Քր.	
	ՃԶ. Հրահատ	1	Արիորարդան Մար, Օգոստոսից
	ՃԷ. Որոտ.	2	Արտավազդ, որդի Արիորար- դանի?
	ՃԸ. Վոնոն	4	

Բ աղյուսակ ըստ խոհեացու

Հ ո ո մ ա յ Կ Կ Ի- ն Կ Բ	Պ ա ր թ Լ Ե ն Կ Բ	Ն Ք ր.	Հ ա յ Կ Բ	Ք ա ն Ի տ ա ր Ի
	Արշական (Mitrida- tes II) 36 տարի	120		
		110	Արշակ	13
		97	Արտաշես Ա	25
	Արշանակ 31 տարի	90		
		72	Տիգրան Մեծ	33
Վալիուն (= Լուկու- լոս), Պոմպեոս և այլն				
	Արշեղ կամ Արտա- շես (Mithridates III, Orondes 20 տարի	59		
Անտոնինոս	Արտաշիս (Phra- ates IV, Vonones) 46 տարի	39	Արտավազդ	—
		38	Արշամ	20
		18	Արդար	38

Ա աղյուսակ ըստ օտարագրի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ր թ և ն ե ր	Ե Ք ր.	Հ ա յ ե ր
Տիրեր	ԺԹ. Արտավան Գ	—	Տիրան Գ ի տոհմի թագաւորացն Հայոց
		14	
		16	Երաստ մյուս անգամ Վերջ Արտաշիասի ցեղի
		16	Վոնոն Պարթև, որդի Հրահատի
		18	Ջենոն (= Արտաշես), որդի Պոլեմոնի
		34	Արշակ, նշանակված Արտավանից
		35	Միհրդատ, եղբայր Փարսմանի, վրաց թագավորի, նշանակված Տիրերից
		37	Պարթևական նահանգ, կուսակալով կառավարվող
		41	Միհրդատ, Հոմից վերահաստատված
		44	
Կալիգուլա	Ի. Վարդան	47	
		50	
		51	Հաղամիստ վրացի
		53	Տիրիթ կամ Տրդատ, եղբայր Վաղարշի, նրանից նշանակված
		54	
Կլավդիոս	ԻԳ Վաղարշ	58	Տլգրան, թոռն Արքեղայոսի, Հոմից նշանակված
		64	Տրդատ-Արտաշես, ներսնից թագադրվում է Հայաստանի թագավոր
		69	
Ներոն	ԻԳ Վաղարշ	79	
		81	
		82	Արտավազդ, Աշխաղար, որդիք Արտաշեսի
		90	
Վեսպասիանոս Տիտոս Դոմեթիանոս	ԻԳ. Բակուր		

Բ աղյուսակ ըստ Խորենացու

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ր թ և ն ե ր	Ե Ք ր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի
	Արտաշես Բ (Artabanus) 34 տարի	7		
		20	Անանոն, Սաևատրուկ	30
	Ղարեհ (Vardanes, Vologeses) 30 տարի	41		
		50	Երվանդ	20
	Արշակ Գ 19 տարի	70 71	Արտաշես Բ	41
	Արտաշես Գ (Pacorus) ¹ 20 տարի	90		

¹ Այս Pacorus-ը Պատկանյանի ցուցակում դրված էր Նախորդի, Արշակ Գ-ի մոտ, որ, կարծում ենք, սպազրական վրեպակ է:

Ա արյուսակ բառ օտարազգի և ստույգ արբյուրների

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի- ն ե ր	Պ ա ր թ լ է ն ե ր	հ Ք ր.	Հ ա յ ե ր
Ներվա Տրայիանոս	ԻԾ. Խոսրով	96	
		98	
		108	Պարթևամար, Խոսրովի եղ- բորորդին, պարթևներից նշանակված
		109	
Ադրիանոս		115	Հոռմեական նահանգ Տրա- յիանոսի ժամանակ
		117	
		118	Պարթևասպան, որդի Աշ- խազարի՝ նախ թագավոր Պարսից
Անտոնիոս Պիոս	ԻՁ. Վաղարշ Բ	121	
		138	
		140	Աքիմենիդա, թագադրված Անտոնիոսից
	ԻԷ. Վաղարշ Գ	149	
Մարկոս Ավրելիոս		161	
		169	Սոյեմոս վերստին
		180	
Կամոզոս	ԻԸ. Արտավան	190	Սանատրուկ, որդի Սոյեմոսի
		191	
Սեպտիմոս Սեբրոս		193	
Մակրինոս, Հելիո- կոպալ	ԻՔ. Բակուր Բ Լ. Վաղարշ Գ	199	
		209	
		211	Վաղարշ, որդի Սանատրուկի
		216	
		217	
Մակրինոս, Հելիո- կոպալ	ԼԱ. Արտավան Ե		

Բ արյուսակ ըստ Խորենացու

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի- ն ե ր	Պ ա ր թ լ է ն ե ր	հ Ք ր.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի
	Պերոզ 34 տարի	110		
		111	Արտավազդ Բ	2
		113	Տիրան	21
		134	Տիգրան Գ	42
	Վաղարշակ (Vologres) 50 տարի	144		
		176	Վաղարշ	20
	Արտավան (Artabanes) 31 տարի	194		
		196	Խոսրով Ա (Մեծ)	41
Փիլիպոս (244)		222		

Ա. աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ը Թ Է ն Է ր	Կ Ք ր.	Հ ա յ Է ր
Ազերսանգր Սեկրոս	Սասանյաններ	218	Տրդատ Բ որդի Վաղարշի, Մակրինոսից նշանակված
		222	
Մարտիրոս	Աբտաշիր Ա Բարեկան	226	
		236	
Գորգեանոս	Շապուհ Ա	238	
Փիլիպպոս Աբրար		241	Հայաստանը նվաճված Շապուհից
		244	
Գեկոս		249	
Վաղերիանոս		253	
Գաղինեսոս		259	
Կղազդիոս		260	
Ալբրեգիանոս	Սրտավաղը՝ դաշնակից Շապուհի	268	
Սյրեգիանոս		270	
Տակիտոս	Որմիզդ Ա	272	
		273	
Փղորիանոս, Պրորոս	Վահրամ Բ	275	
		276	
Ավրեգիոս Կարոս		282	
Կարինոս, Հաբարիանոս		283	
Դիոկղետիանոս		284	

Բ. աղյուսակ ըստ Խորենացու

Հ ո ո մ ա յ ե ց ի ն ե ր	Պ ա ը Թ Է ն Է ր	Կ Ք ր.	Հ ա յ Է ր	Ք ա ն ի տ ա ը ի
Սպանոսյուն Արտավանի	Սասանյաններ	225		
		226		
Աբտաշիր Սասանյան		236	Սպանոմե Խոսրովի	
		236		
Դիոկղետիանոս (284)		261		27
		263		
		264	Տրդատ	56
		263		
		279	Գրիգոր Լուսավորիչ, Հայոց դարձը	30

Ա. աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Հ ո ո մ ա յ ե ց է- ն ե ր	Ս ա ս ա ն յ ա ն ն ե ր	Ն Բ Բ.	Հ ա յ ե ր
		287	Տրդատ Մեծ (որդի հաս- րովի)
	Վահրամ Գ Ներսէս	293	
		297	Պարսիկները հրամար- վում են Հայաստանից: Տրդատ Մեծ:
	Որմիզդ	302	
Գաղերիանոս, Կոստանդ.		305	
Բյուզանդական կայսրեր Կոստանդիանոս		306	
	Շապուհ Բ Երկայ. նակց	369	
Կոստանդիանոս կայսր		324	
		336	Տրդատի մահը հոսրով Կոստակ
Կոստանդ Բ, Կոս- տաս		337	
		343	Տիրան
Հուլիանոս Վաղես, Վաղենտինոս		353	Արշակ (Բ)
		361	
		364	
		368	Պապ
		374	Վարազդատ
Գրացիանոս		375	
		377	Սուրենի մարզպանու- թյունը կամ Մանուելի խնամակալությունը

Բ աղյուսակ ըստ Խորենացու

Հ ո ո մ ա յ ե ց է- ն ե ր	Ս ա ս ա ն յ ա ն ն ե ր	Ն Բ Բ.	Հ ա յ ե ր	Ք ա ն ի տ ա ր ի		
			Բյուզանդական կայսրեր			
			Կոստանդիանոս (324)	301		
				308	Նրիստակես	7
			Կոստանդ (333)	312		
	Որմիզդ			315	Վրթանես	15
				318		
				319	Խոսրով փոքր, Կոստանդի օգնու- թյամբ	9
	Շապուհ Երկայնա- կյաց			321		
				328	Տիրան	11
				331	Հուսիկ	6
			Հուլիանոս (361)	336		
				337	Փառնեբոս	4
			Վաղես (364)	339	Արշակ (Բ)	30
			Թևոզոս Մեծ (379)	341	Ներսես Մեծ	34
				356		
				369	Պապ	7

Ա աղյուսակ ըստ օտարազգի և ստույգ աղբյուրների

Քույրանդական կայսրներ	Ստանյան- ներ	հ հր.	Հայեր
Քեոզու Մեծ	Աբտաշիր Բ	379	Աբշակ վերջին
	Շապուհ Գ	383	
		384	Բաժանումն Հայաստանի հոսքով Պարսից բաժնում
		386	
	Վահրամ Գ Կրման	388	
		392	Վոսմշապուհ
Արկադիոս, Ոնո- րես	Հազկերտ Ա	395	
		399	
Քեոզու Փոքր		408	
		414	
		414	հոսքով երկրորդ անգամ Շապուհ պարսիկ
		418	Զորսամյա ապստամբության
	Վահրամ Ե. Զորին	420	
		422	Աբտաշիր կամ Աբտաշես վերջին
		428	Բարձումն տերության Աբշակունյաց
	Հազկերտ Բ	438	Մահ ս. Սահակի

Բ աղյուսակ ըստ հորհեացու

Քույրանդական կայսրներ	Ստանյան- ներ	հ հր.	Հայեր	Քանի տարի
	Աբտաշես կամ Աբտաշիր	376 379	Սահակ (Շահակ)	4
		380	Զազեն	4
		380	Աբշակ, Վաղարշակ	8
		382		
Արկադիոս (385)	Շապուհ Գ	383	Ասպուրակես	5
		384	Բաժանումն Հայաստանի	
		387	հոսքով Շապուհից նշա- հակված	
		387	ս. Սահակ	51
	Վոսմ Կրման	388		
Քեոզու Փոքր (408)		391		
		392	Վոսմշապուհ	21
	Հազկերտ (405)	399		
		414	հոսքով երկրորդ անգամ	1
		415	Շապուհ պարսիկ	4
		419	Անիշխանություն	3
		420		
	Վոսմ (Զորին)	422	Աբտաշիր	6
		428	Բարձումն տերության Աբշակունյաց	
	Հազկերտ Բ	438	Մահ ս. Սահակի	
	Պատմական ժամանակ 132-ից նժ. մինչև Աբշակունիների բարձումը 428-ին	560 տ.	Յուզափորների անիշխա- նության տարիները Վա- ղարշակից մինչև Աբշա- կունյաց բարձումը	560 տ.
	Պատմական ժամանակ Լուսա- փորից մինչև ս. Սահակի մահը	160 տ.	Գահակությունների տարիների գումարը Լու- սափորից մինչև ս. Սա- հակի մահը	160 տ.

ԲՈՎԱՆՊԱԿՆԻԹՅՈՒՆ

Ա. Մարխաջան — ներածություն

ԳԻՐՔ ԵՐԱՊՈՒՐ

Հայոց ՄԵԺԵՐԻ ԴՆՆԵՂԱՐԱՆՈՒՅՈՒՅՈՒՆ

Ա. Սահակի թղթին պատասխան և իրատում՝ նրա ինքրածը կատարելու 93
 Բ. Թե ինչո՞ւ մենք հունարենից կամեցանք ցույց տալ մեր գործերը. միջնդոս բաղդապետների և ասորեստացիների մատուցածներից ավելի նախնային քաջիս սրանք 94
 Գ. Մեր առաջին թագավորների և իշխանների անխնայատեսեր բարբի մասին 95
 Դ. Այն մասին, որ մյուս պատմագիրները չմիտքանցին (ա. դրքին) Ազամի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ 97
 Ե. Այն մասին, որ Նուրի որդիների ծննդաբանությունը հավասար է գալիս մինչև Աբրահամ. Նինոս և Արամ. և թե Նինոսը ո՞ր բնին է ու բնիք որդին 100
 Զ. Այն մասին, թե մյուս նահապետներ որոշ բաներում Մովսես (մարգարենի) նամական են և որոշ բաներում սարքեր, և Սյամպլոզորոս փիլիսոփայի հին անգիր գրությունների մասին 103
 Է. Համառոտ բացատրություն, թե արտադրեն ճշգրիտակները Բեյ կաշածը քստ ա. դրքի իսկապես ներբովմն է 106
 Ը. Թե ո՞վ և ո՞րտեղից դատվ այս պատմությունների 107
 Թ. Հայոց Վաղարշակ թագավորի թուղթը պարսից թագավոր Արշակ Մեծին 107
 Ժ. Հայկի ազատամարտի մասին 109
 ԺԱ. Պատերազմի և Բելի մահվան մասին 110
 ԺԲ. Հայկից սերված ղեկերի և դավակների մասին. և թե նրանցից չտարարանչուրն ի՞նչ գործեց 113
 ԺԳ. Արենիցիների հետ պատերազմի և հաղթության և Նյուրար Մադեի մահվան մասին 116
 ԺԴ. Ասորեստանյանների հետ կռիվ և հաղթության և Պայայիս Բաադյայի մասին. նաև Կեսարիայի և Առաջին և մյուս Հայրիի մասին 117
 ԺԵ. Արայի և նրա մահվան մասին Շամիրամից՝ պատերազմի մեջ 120
 ԺԶ. Թե ինչպես Շամիրամը Արայի մահից հետո շինում է քաղաքը և գետի ամրաբարտկը և իր տունը 121
 ԺԷ. Շամիրամի մասին, թե ինչ պատճառով կատարեց իր որդիներին, Զրադաշտ մողից փախալ Հայաստան և մեռավ իր նինվաս որդու ձեռքով 124

ԺԸ. Այն մասին, թե հաստատարեն նաև սեղի և ունեցել Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և հետո նրա մահը Հայաստանում 125
 ԺԹ. Ինչ որ պատահեց Շամիրամի մահից հետո 125
 Ի. Արայան Արայի մասին և թե սրա որդին էր Սոսանդեր Անուշավանը 127
 ԻԱ. Սկայորոցը ձեռքով Պարսիցն առաջին անգամ թագավորում և Հայաստանում, օգնական և լինում Մարացի Վարդանիսին Սարգսնապալից թագավորությունը վերցնելու 128
 ԻԲ. Մեր թագավորների կարգն ու նրանց թվարկումը հորից որդի 130
 ԻԳ. Աննիքիթի որդիների մասին և թե Արծրունիները, Գնունիները և Աղծնյաց ղեկի կազմը նրանցից են սերված. նույն գլխում նաև թե Անգեղ տունը Պարսամից է 131
 ԻԴ. Տիգրանի մասին, թե ի՞նչպես էր ամեն բանով 132
 ԻԵ. Աժդահակի երկրորդի և կասկածաձեռի մասին Կյուրոսի և Տիգրանի սիրո և միարանություն պատճառով 133
 ԻԶ. Թե ի՞նչպես Աժդահակ, կասկածների մեջ լինելով, իրեն պատահիք դիպվածը տեսնում է սքանչելի երազով 134
 ԻԷ. Խորհրդակիցների խոսքերը. հետո և իր մտածած միջոցը և անմիջական գործադրությունը 135
 ԻԸ. Աժդահակի թուղթը, Տիգրանի համաձայնությունը և Տիգրանուհուն Մարաստան ուղարկելը 136
 ԻԹ. Թե ինչպես նենգությունը հայտնի դարձավ և պատերազմն սկսվեց և Աժդահակի մահն այդ կողմում 137
 Լ. Այն մասին, որ իր Տիգրանուհու փուլըն ուղարկեց Տիգրանակերտ, այլ և Աժդահակի առաջին կնոջ՝ Անուշի և դերիների բնակության մասին 139
 ԼԱ. Թե որտեղ են որս սերունդները և ի՞նչ ցեղեր զատվեցին սրանից 140
 ԼԲ. Թե Նդիական պատերազմը Տևտամոսի ժամանակ եղավ և մեր Զարմալը սակավաթիվ ճիթապացի զորքի հետ այնտեղ էր և այնտեղ մեռավ Պարսից աստուկներին: Բյուրասակի Աժդահակի մասին 142
 Բացատրություն՝ ինչ որ հավաստի բան կա Բյուրասակի մասին 144

ԳԻՐՔ ԵՐԱՊՈՒՐ

Ա. Միջին պատմություն մեր նախնիքների 146
 Բ. Արշակի և նրա որդիների թագավորելը: Պատերազմ մակեդոնացիների և սեր հռոմայեցիների հետ 147
 Գ. Վաղարշակին Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնելը 148
 Դ. Թե ի՞նչպես Վաղարշակը Հայոց բաշերին գնվորական կարգի վերածեցով՝ արշավում է մակեդոնացիների մտերմների վրա 148
 Ե. Մորփյուղիկեսի պատերազմը և նրա մահը մկունդի հարվածից 149
 Զ. Թե ինչպես կարգավորեց Վաղարշակը մեր աշխարհի Տյուսիտային և արևմտյան կողմերը 150
 Է. Թագավորության կազմակերպությունը, և թե ո՞րտեղից հիմնեց նախարարությունները և ինչպե՞ս հրամայեց կենցաղավարել 151

Ը. Մարաց Աժդահակ թագավորի սերնդից թագավորության երկրորդ նշանակելը	153
Ք. Մեր Արշակ Առաջինի և նրա գործերի մասին	157
Ժ. Քն ո՛րտեղից գտավ պատմությունը Մար Աբաս Կատինայի գրքից հետո	158
ԺԱ. Մեր Արտաշես Առաջինի մասին և Նախագահությունը (պարսիկներից) հափշտակելու մասին	158
ԺԲ. Արտաշեսի արշավանքը դեպի Արևմուտք, Կրեսոսին ձերբակալելը և կուրքերի արձաններն ավար առնելն ու հայերին տալը	159
ԺԳ. Ուրիշ պատմագիրներից վիպություններ Արտաշեսի տիեզերակալության և Կրեսոսին կապելու մասին	160
ԺԴ. Տիգրան Միջինի թագավորելը, Հունաց զորքերին դիմադրելը, մահանները շինելը և Պաղեստին արշավելը	162
ԺԵ. Հռոմեացիների Պոմպեոս զորավարի մեր վրա դիմելը, Մամարն առնելը և Միհրդատի մահը	164
ԺԶ. Տիգրանի՝ հռոմեացիների զորքերի վրա հարձակվելը, Գարիա-նոսի խույս տալը և երիտասարդ Միհրդատին արձակելը	164
ԺԷ. Կրասոսի պատերազմը և Տիգրանից սպանվելը	165
ԺԸ. Քն ինչպես Կասսիոս զիմարացի Տիգրանին և Միհրդատի ապստամբելն ու Կեսարիան շինելը	165
ԺԹ. Տիգրանի և Արտաշեսի միաբանության մասին. Պաղեստին ասպատակող զորք ուղարկելը. Հյուրկանոս քահանայապետի և բազմաթիվ հրեաների զերուցությունը	166
Ի. Հայոց մի այլ պատերազմ հռոմեացիների հետ. Սիդոնի և Բենդի-գիոսի պարտությունը	168
ԻԱ. Քն ինչպես Անտոնիոսը անձամբ Հայոց զորքերի վրա դիմելով առևտմ է Շամշատ քաղաքը	168
ԻԲ. Արտավազդի թագավորելու մասին և հռոմեացիների հետ պատերազմելը	169
ԻԳ. Անտոնիոսի ձերբակալելը Արտավազդին	169
ԻԴ. Արշամի թագավորելու մասին. առաջին անգամ հայոց մասնակի կերպով հռոմեացիներին հարկատու դառնալը, Հյուրկանոսի արձակվելը և նրա պատճառով Բագրատունիների ցեղին հասած վտանգը	170
ԻԵ. Արշամի դժտությունը Հերովդեսի հետ և ակամա հնազանդությունը	172
ԻԶ. Արգարի թագավորելը, և հայերի ամբողջպես հարկատու դառնալը հռոմեացիներին, սյաներազմը Հերովդեսի զորքերի հետ և նրա եղբորորդի Հովսեփին սպանելը	172
ԻԷ. Եղեսիա քաղաքի շինությունը և համառոտ հիշատակություն մեր լուսավորչի ուսմի	173

ԻԸ. Արգարի Արևելք գնալը և Պարսից վրա Արտաշեսին թագավորեցնելը, և Քե ինչպես նա կարգավորեց (Արտաշեսի) եղբայրներին, որոնցից ծագում են մեր Լուսավորչիլը և նրա ազգակիցները	174
ԻԹ. Արգարի վերադառնալն Արևելքից և Արեսին օգնություն տալը՝ Հերովդես Զորորդասպետի հետ պատերազմելու	175
Լ. Արգարի իշխանների առաջումը Սաբինոսի մոտ, որի ժամանակ նրանք տեսան մեր Փրկիչ Քրիստոսին, որ առիթ եղավ Արգարի հավատալուն	176
ԼԱ. Արգարի թուղթը Փրկչին	177
ԼԲ. Արգարի թղթի պատասխանը, որ գրեց Քովմաս առաքյալը Փրկչի հրամանով	178
ԼԳ. Թաղեսո առաքյալի քարոզությունը Եփեսոսում և (Արգարի) հինգ թղթերի պատճենները	178
ԼԴ. Մեր առաքյալների ¹⁰² նահատակության մասին	182
ԼԵ. Սանատրուկի թագավորելը և Արգարի զավակների սպանելը, Հեղինե տիկնոջ մասին	183
ԼԶ. Մծբին քաղաքի նորոգման, Սանատրուկի անվանակոչության և նրա մահվան մասին	184
ԼԸ. Երվանդի թագավորելը, Սանատրուկի որդիներին կոտորելը և Արտաշեսի փախչելով ազատվելը	185
ԼԹ. Ինչ ջանքեր գործ գրեց Երվանդը Արտաշեսին իր ձեռքը գցելու համար, և Միշապետը թողնելը	186
ԼՊ. Երվանդաշատ քաղաքի շինության մասին	187
Խ. Քն ինչպես շինեց Բագարանը՝ կուրքերի քաղաքը	188
ԽԱ. Մենդոց կոչված անտառը անկելու մասին	188
ԽԲ. Երվանդակերտ կոչված ձեռակերտի մասին	188
ԽԳ. Քն. ինչպես Մծբատը Պարսից նախարարներին օգնական դարձնելով՝ խնդրում էր Արտաշեսին թագավորեցնել	189
ԽԴ. Քն ինչպես Երվանդը լսում է Արտաշեսի գալը և գորք է գուժարում պատերազմի պատրաստվելով	190
ԽԵ. Քն ինչպես Արտաշեսի իր աշխարհը մտնելուն պես գործը հաշողվեց	190
ԽԶ. Երվանդի պատերազմն Արտաշեսի հետ և փախուստը, քաղաքի անվնդելը և նրա մահը	191
ԽԷ. Արտաշեսի թագավորելը և իր երախտավորներին բարիքներ անելը	193
ԽԸ. Երվանդի սպանելը և մյուս Բագարանը շինելը, և Արտաշեսի հարկատու դառնալը հռոմեացիներին	193
ԽԹ. Արտաշատ քաղաքի շինության մասին	194

Ս. Ալանների հարձակումը մեզ վրա և պարտությունը. Արտաշեսի խնամխանալը նրանց հետ	195
ՍԱ. Արզամի և նրա որդիների սպանությունը	197
ՍԲ. Թե ի՞նչպիսի մարդ էր Սմբատը և ի՞նչ գործ կատարեց Ալանների երկրում, և Արտազում բնակություն հաստատելը	198
ՍԳ. Կասբերի երկրի ավարումը, Արտաշեսի զավակների գրգռությունը Ամբասի դեմ և իրար դեմ	199
ՍԿ. Պատերազմ Բասյանում Գոմեոտիանոսի զորքերի հետ	200
ՍԵ. Տրալանոսի և նրա զործերի մասին. Մաթանի մահը եղբայրների ձեռքով	201
ՍԶ. Թե ինչպես Արտաշեսը մեր աշխարհը բազմամարդացրեց և սահմաններ հաստատեց	202
ՍԷ. Ամատունիների նախարարության մասին	202
ՍԸ. Առավելեղյանների տոհմի մասին, թե ո՞րտեղից է այդ ցեղը սերվել	203
ՍԹ. Արվեստների գիտությունը Արտաշեսի ժամանակ	203
Կ. Արտաշեսի մահվան մասին	203
ԿԱ. Արտավազդի թագավորելը, իր եղբայրներին ու քույրերին հալածելը և նրա մահը, այլաբանությունը հանդերձ	205
ԿԲ. Ինչ որ կա Տիրանի մասին	206
ԿԳ. Տրդատ Բագրատունու մասին. և նրա ցեղի հին անունները	207
ԿԴ. Թե ի՞նչպես էր Տրդատն վերջինը, և ի՞նչ գործեր է արել	209
ԿԵ. Վաղարշի թագավորելու մասին. Բասանի ավանը շինելը, նոր քաղաքը պարսպով պատելը, եռալիքների հետ պատերազմը և նրա մահը	210
ԿԶ. Թե ո՞րտեղից է պատմում այս բաները	211
ԿԷ. Թե ի՞նչպես Ագաթանգեղոս համառոտ պատմեց	212
ԿԸ. Թագավորական ազգերի մասին, որոնցից ջոկվեցին պարթևական ցեղերը	213
ԿԹ. Թե ի՞նչպես էր Պարսից Արտաշես թագավորի ցեղը մինչև վերջը	214
Զ. Ինչ առասպելներ կան Պահլավիկների մասին	215
ՀԱ. Խոսրովի առաջին արշավանքը դեպի Ասորեստան, որով մտադիր էր օգնել Արտավանին	215
ՀԲ. Խոսրովը Փիլիպպոսից օգնություն ստանալով պատերազմով դիմում է Արտաշիրի վրա	216
ՀԳ. Խոսրովի կրկին հարձակվելը Արտաշիրի վրա՝ առանց հռոմայեցիների օգնության	217
ՀԴ. Անակի զալստյան մասին և ս. Գրիգորի հղացումը	218

ՀԵ. Կապադովկական Կեսարիայի եպիսկոպոս Փերմելիանոսի և նրա պատմության մասին	219
ՀԶ. Արտաշիրի մեզ վրա դիմելը և Տակիտոսին հաղթելը	220
ՀԷ. Պարսիկների և հույների մեջ խաղաղություն հաստատվելը, և Արտաշիրի՝ Հալաստանը բարեկարգ պահելը անիշխանության տարիներում	221
ՀԸ. Մանգակունիների ցեղի կոտորումը Արտաշիրի ձեռքով	221
ՀԹ. Տրդատի քաջագործությունները Հայաստանի անիշխանության միջոցին	222
Չ. Համառոտ տեղեկություն ս. Գրիգորի սնվելու և վարքի մասին, Արտիթես եպիսկոպոսի թվից, որ գրել էր (եբրե պատասխան) Հանգոնանի միայնավոր Մարկոսի հարցմունքին	223
ՉԱ. Թե՞ որտեղից և ի՞նչպես է ծագել Մամիկոնյանների ցեղը	224
ՉԲ. Տրդատի քաջագործությունները թագավոր եղած ժամանակ, նախքան հավատալը	226
ՉԳ. Այն մասին, որ Տրդատը կին է առնում Աշխենին և Կոստանդինը Մաքսիմիանյանի, և թե ի՞նչպես (Կոստանդին) հավատքի եկավ	227
ՉԴ. Սյկունիների բնակչությանը շենազն Մամգունի ձեռքով	228
ՉԵ. Տրդատի քաջագործությունները Աղվանքում տեղի ունեցած պատերազմի ժամանակ, երբ մեքեթը կես արավ Բասիլների թագավորին	229
ՉԶ. Երանելի Նունեի մասին, թե ինչպես պատճառ դարձավ վրացիների փրկության	231
ՉԷ. Շապուհի կրած պարտությունը և ակամայից հնազանդվելը Կոստանդիանոս Մեծին, Տրդատի Եկառտանը գրավելը և ազգականների գալը, և թե այս ժամանակ տեղի ունեցավ փրկական խաչի զուտը	233
ՉԸ. Լիկիանոսի կապվելը, արքունիքի՝ Հոմից փոխադրվելը և Կոստանդնուպոլսի շինությունը	234
ՉԹ. Արիտս հերետիկոսի և նրա պատճառով Նիկիայում զումարված ժողովի մասին, և Գրիգորիոսի վրա երևցած սքանչելիքի մասին	236
Ղ. Արիստակեսի Նիկիայից դառնալը, ազգականների հավատալը և Գառնիում եղած շինությունները	237
ՂԱ. Գրիգորի և Արիստակեսի մահվան մասին, և թե ի՞նչ պատճառով լինը կոչվում է Մանյա այրք	238
ՂԲ. Տրդատ թագավորի վախճանի մասին, որի հետ և ողբերգական մեղադրություն	240

ՀԱՏԱՍ ԵՐՐՈՐԿ

Ա. Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը	243
Բ. Ի՞նչ անցքեր պատահեցին մեծն Վրթանեսին և երեք նախարարություններին Տրդատի վախճանվելուց հետո	243
Գ. Սուրբ Գրիգորիսի մահը բաբրարոսների ձեռքով	244
Դ. Բակուր բղջիսի անջատվելը Հայոց միաբանությունից և նախաբարձների խորհուրդը՝ Խոսրովին թագավորեցնելու մասին	245

Ե. Հայոց թղթի պատճենը	245
Զ. Անտիոքսի գալուստը և նրա գործերը	246
է. Մանանթիոսի հանցանքը մեծն Հակոբի դեմ և նրա մահը	247
Ը. Փոքր հոսրովի թագավորները, արքունիքը տեղափոխելը և անտառը տնկելը	248
Ք. Սրա ժամանակ հյուսիսային ազգերի արշավանքը մեզ վրա, և Վահան Ամատունու քաջագործությունները	249
Ժ. հոսրովի վանճանվելը և Հայոց պատերազմը պարսիկների հետ	250
ԺԱ. Տիրանի թագավորելու մասին, մեծն Արթանեսի այս աշխարհից փոխվելը և սուրբ Հուսիկի հաջորդելն աթոռին	250
ԺԲ. Շապուհի պատերազմը Կոստանդի հետ	251
ԺԳ. Քե ինչպես Տիրանը Հուսիանոսին ընդառաջ գնալով պատանդներ է ապիս	252
ԺԴ. Սուրբ Հուսիկի և Դանիելի նահատակությունը	253
ԺԵ. Քե ինչպես Հորան Հայոց զորքերն առնելով Հուլիանոսի մոտից հետ է դառնում և ցեղով կոտորվում է	253
ԺԶ. Հուսիկի որդիների մահը և Փանենի հաջորդելն աթոռին	254
ԺԷ. Քե ինչպես Տիրանը Շապուհից խարվեց և նրա կոշիկն գնալով նրանից կուրացվեց	255
ԺԸ. Շապուհի Արշակին թագավորեցնելը և Հունաստան արշավելը	256
ԺԹ. Քե ինչպես Արշակ արհամարհեց Հունաց թագավորին	256
Ի. Սուրբ Ներսեսի և նրա մուծած բարեկարգությունների մասին	257
ԻԱ. Արշակի եղբոր՝ Տրդատի սպանվելը, սուրբ Ներսեսի Բյուզանդիոսն գնալն ու պատանդները հետ դարձնելը	259
ԻԲ. Քե ինչպես խոռվություն ընկավ Արշակի և Գնեի մեջ, և Տիրանի մահը	259
ԻԳ. Արշակի նորից նախանձելը Գնեին և նրան սպանելը	261
ԻԴ. Քե ինչպես Արշակը հանդգնեց Գնեի կնոջն առնել, որից ծնվեց Պապը	261
ԻԵ. Տիրիթի սպանությունը	262
ԻԶ. Շապուհի պարտություն կրելը Տիգրանակերտում	263
ԻԷ. Քե ինչպես Արշակավանը շինվեց և կործանվեց, և Անին առնվեց	264
ԻԸ. Տիգրանակերտի առնվելը և հիմնովին քանդվելը	265
ԻԹ. Արշակի պատերազմն իր նախարարների հետ և Պապի Բյուզանդիոսն ուղարկվելը	266
Լ. Մեծն Ներսեսի աքսորվելը և անբնակ կղզի դցվելը, և ինչպես նրանք կերակրվում էին երկնային խնամքով	268
ԼԱ. Արշակի կոտորելը նախարարներին, և խազ եպիսկոպոսի վարքի մասին	268
ԼԲ. Քե ինչպես Արշակ կամենում էր քարշել և քարկոծել երանելի Խաղին՝ իր հանցանքները հանդիմանելու պատճառով	269

ԼԳ. Քե սուրբ Մեծի թագավորելը և հոգեմարտիների պատճառով դուժարված ժողովը	270
ԼԴ. Արշակի ախմա գնալը Շապուհի մոտ և էլ հետ չդառնալը	271
ԼԵ. Քե ինչ լարիքներ բերեց Շապուհը Հայաստանի վրա, և Արշակի մահը	271
ԼԶ. Մեհրուամանի մեզ հասցրած լարիքները և Պապի թագավորելը	273
Հայոց վրա	274
ԼԸ. Զիրավում տեղի ունեցած մեծ պատերազմի մասին, և ամբարիշտ Մեհրուամանի սատակումը	274
ԼԹ. Քե ինչպես Պապը սուրբ Ներսեսին մահվան դեղ տալով կյանքից զրկեց	276
ԼՓ. Սահակի աթոռակալության մասին, և Պապի սպանվելը Քե սուրբի	277
Ճեռքով	278
Խ. Վարազդատի թագավորելու և կապվելու մասին	278
ԽԱ. Արշակի և Վաղարշակի թագավորությունը	279
ԽԲ. Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը երկու Արշակունի թագավորների ձեռքի տակ, երկու ազգերին՝ պարսիկներին և հույներին հպատակվելով	279
ԽԳ. Քե ինչպես հոսրովը մեծարեց Սահակ ասպետին, և նրա քաշարից՝ յուրաքանչյուրն իր թագավորի ծառայության	281
ԽԴ. Քե ինչպես հոսրովը մեծարեց Սահակ ասպետին, և նրա քաշագործությունները Վանանդացոց ցեղի հելուզակների դեմ	282
ԽԵ. Այն մասին, որ հոսրովի մոտ եկան Սուրենը, Վահանը և Աշխազարը՝ Արշակի դանձերով	282
ԽԶ. Արշակը պատերազմում հոսրովից հաղթվելով՝ հիվանդությունից մեռնում է	283
ԽԷ. Երանելի Մեսրոպի մասին	284
ԽԸ. Արշակի մոտ եղած նախարարների դարձը հոսրովի մոտ	285
ԽԹ. հոսրովի միապետելը Հայաստանի վրա և մեծն Սահակի եպիսկոպոսապետության աթոռը նստելը	287
Մ. հոսրովի կապվելը և նրա փոխարեն նրա Վառձապուհ եղբոր գահակալելը	287
ՄԱ. Մեծն Սահակի Տիգրան գնալը և վերագարձը մեծարանքներով ու պատիվներով	288
ՄԲ. Գանիկյան նշանադիրների մասին	291
ՄԳ. Մեսրոպյան նշանադիրների մասին, որ տրվեցին երկնային շնորհով	292
Նով	293
ՆԳ. Հայոց, Վրաց և Ադիանից դրագիտության մասին	293
ՆԸ. հոսրովի կրկին թագավորելը և նրանից հետո պարսից Շապուհի (թագավորելը)	294
ՆԹ. Շապուհի Հայաստանից գնալուց հետո պատահած անցքերը և նրանից հետո եղած անիշխանությունը	296
ՍԷ. Մեսրոպի Բյուզանդիոսն ուղարկվելը և հինգ թղթերի պատճենները	296

ՅԸ. Մեր արեւմտյան կողմերն ուսուցանելը, բոլորի խաղաղանալը, և Արամշիրի թագավորելը	299
ՍԹ. Կարին քաղաքի շինութիւնը, որ կոչվում է Քեոզուպոլիս	300
Կ. Մեսրոպի կրկին քարոզչութիւն անելը և թարգմանիչների Բյուզանդիոն գնալը	301
ԿԱ. Նիհեսոսի ժողովի մասին, որ դումարվեց ամբարիշտ նեպտորի պատճառով	302
ԿԲ. Ուսուցիչներին, իր և ուսումնական ճանապարհորդութիւն մասին, երկնային դարդի նմանութիւնը	303
ԿՊ. Հայոց շար միաբանութիւն մասին, երբ իրենց անձերի կորուստը խորհեցին	205
ԿԴ. Հայոց թագավորութիւն դադարումը իրենց կամքով և եպիսկոպոսապետութիւն աթոռի անարգվելը	306
ԿԵ. Մեծն Սահակին Պարսկաստանից արձակելը աթոռակալ Շամուելի հետ միասին	307
ԿԶ. Մեծն Աահակի անարժան իշխանակից Շամուելի գործերը	310
ԿԷ. Մեծն Սահակի և երանելի Մեսրոպի այս աշխարհից փոխվելը	311
ԿԸ. Ողբ՝ Հայոց թագավորութիւն Արշակունյաց ցեղից դադարելու մասին և եպիսկոպոսապետութիւնն՝ սուրբ Գրիգորի տոհմից	313
Սանթութիւններ Մովսէս Խորենացու Պատմութիւն աշխարհարար թարգմանութիւն	318
Հավելված—Սինիսրոնիկ աղյուսակներ Խորենացու Պատմութիւն Բ. և Գ գրքերի համար	397

ԱՌՎԱՅՍ
ԽՈՒՆԵՆԱՅԻ

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակութեան է
ճնկայացրել
համալստեանի
հայ գրականութեան
ամբիւնը

Հրատարակչութեան
խմբակիր
Լ. Լ. Աղայան

Նկարիչ
Լ. Ա. Մաղոյան

Գեղարվեստական
խմբակիր
Ն. Ա. Յովսէպյան

Տիպոգրաֆիան
խմբակիր
Յ. Գ. Տոնոյան

Վերատպող
սրբագրիչ
Ս. Վ. Ազարյան

ԻԲ 386:

Պատվեր 1455: Տպաքանակ 22000:

Հանձնված է շարվածքի 04.12.1980 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 09.02.1981 թ.:

Քուղթ № 2, չափեր՝ 60×84¹/₁₆:

Տառատեսակը՝ «Սովորական»:

Տպագրության եղանակը՝ «Բարձր»:

Հրատարակչական 23,6 մամուլ:

Տպագրական 26,75 մամուլ:

= 24,8775 պայմանական մամուլ:

Փինը՝ լաթի կազմով 2 ս.:

Քղթի կազմով՝ 1 ս. 80 կող.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն.

Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:

Издательство Ереванского университета.

Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան.

Երևան, Աբովյան փ. № 52:

Типография Ереванского университета.

Ереван, ул. Абовяна № 52.